

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ
ЩОДО РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ
(1939–1953)

¹²⁵⁶
 ¹²³³ Львів-Торунь
Liha-Pres
LIHA-PRES 2021

УДК 94 (477.8):323.281]«1939/1953»
П 50

**Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького
державного педагогічного університету імені Івана Франка**

(протокол № 7 від 20 травня 2021 р.)

**Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**

(протокол № 3 від 22 квітня 2021 р.)

Рецензенти:

Дегтярьов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Сумського державного університету;

Футала Василь Петрович – доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка.

**Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у
західних областях (1939–1953):** колективна монографія / відп. ред.
В. Ільницький. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2021. 426 с.

ISBN 978-966-397-230-5 (Ліга-Прес)

У запропонованій монографії представлено окремі аспекти проблем формування політики пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953 рр.).

Матеріали монографії можуть використовуватися політичними й громадськими організаціями, освітніми та науковими закладами для ґрунтовнішого розуміння і виваженого конструювання політики пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях.

Уміщені в монографії дослідження, також можуть бути корисними для науковців, учителів, студентів, учнів, та усіх, хто цікавиться питаннями історії України ХХ ст.

УДК 94 (477.8):323.281]«1939/1953»

ISBN 978-966-397-230-5 (Ліга-Прес)

© В. Баран, В. Даниленко, О. Калішук,
О. Малярчук, Л. Стрільчук, М. Литвин,
В. Ільницький, Р. Давидюк, Д. Веденєєв,
В. Сергійчук, Л. Хахула, М. Нестайко,
Р. Михаць, Р. Дзюбан, А. Огар,
В. Міщанин, Р. Офіцинський,
М. Галів, А. Бойчук, 2021
© Liha-Pres, 2021

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**

MEMORY POLICY IN UKRAINE ON SOVIET REPRESSIONS IN THE WESTERN REGIONS (1939–1953)

¹²⁵⁶
 ¹²³³ Lviv-Torun
Liha-Pres
LIHA-PRES 2021

UDC 94 (477.8): 323.281]"1939/1953"

P 50

**Recommended for publication by the Academic Council
of Drohobych State Ivan Franko Pedagogical University**

(Minutes № 7 of May 20, 2021)

**Recommended for publication by the Academic Council
of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine**

(Minutes № 3 of 22 April, 2021)

Reviewers:

Degtyarev Serhiy Ivanovych – Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History, Sumy State University;

Futala Vasyl Petrovych – Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University.

**Memory Policy in Ukraine on Soviet Repressions in the Western
P 50 Regions (1939–1953):** Collective Monograph / ed. V. Ilnytsky. Lviv –
Torun: Liha-Pres, 2021. 426 p.

ISBN 978-966-397-230-5 (Liha-Pres)

The proposed monograph presents some aspects of memory policy-making
problems in Ukraine of Soviet repression in the western regions (1939–1953).

The materials of the monograph can be used by political and public organizations,
educational and scientific institutions for a more thorough understanding and balanced
construction of memory policy in Ukraine on Soviet repressions in western regions.

The studies presented in the monograph can also be useful for scientists, teachers,
students, pupils, and anyone interested in the issues of History of Ukraine in the twentieth
century.

UDC 94 (477.8): 323.281]"1939/1953"

ISBN 978-966-397-230-5 (Liha-Pres)

© V. Baran, V. Danylenko, O. Kalishchuk,
O. Maliarchuk, L. Strilchuk, M. Lytvyn,
V. Ilnytskyi, R. Davydiuk, D. Viedienieiev,
V. Serhiichuk, L. Khakhula, M. Nestayko,
R. Mykhats, R. Dzyuban, A. Ohar,
V. Mishchanyn, R. Ofitsynskyy,
M. Haliv, A. Boichuk, 2021
© Liha-Pres, 2021

З М І С Т

Радянське минуле: стереотипи історичної пам'яті (<i>Володимир Баран</i>).....	9
Документи радянських репресивних органів як джерело формування історичної пам'яті (<i>Василь Даниленко</i>).....	32
Трагедія в'язнів радянських тюрем літа 1941 р. у massmedia незалежної України (на прикладі Волинської області) (<i>Оксана Каліщук</i>).....	66
Політико-ідеологічний терор радянської влади проти західноукраїнського селянства (1944–1953) (<i>Олег Малярчук</i>).....	80
Непам'ятання та політика пам'яті в Україні щодо репресій проти радянських репатріантів (1944–1953) (<i>Людмила Стрільчук</i>).....	114
Соціогуманітаристика західного регіону України в умовах сталінського тоталітаризму: просопографічний та комеморативний аспекти (<i>Микола Литвин, Василь Ільницький</i>).....	139
Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські послы і сенатори від Волині в умовах тоталітаризму (<i>Руслана Давидюк</i>).....	154
Оперативні та репресивні заходи радянської спецслужби щодо греко-католицької конфесії в Західній Україні (1945–1953) (<i>Дмитро Веденєєв</i>).....	171
Історична пам'ять греко-католиків у боротьбі за власну церкву й Україну (<i>Володимир Сергійчук</i>).....	195

Репресії – травма – пам’ять: репрезентації тоталітарного досвіду в музеях України та Польщі (Любомир Хахула, Василь Ільницький).....	225
Основні напрями і форми взаємодії влади і мистецтвознавців Львова другої половини ХХ ст. (Маркіян Нестайко, Роман Михаць).....	246
Формування фондів Львівської філії бібліотеки академії наук УРСР у 1939–1941 рр. (Роман Дзюбан, Анна Огар).....	311
Сталінські репресії як інструмент радянзації Закарпаття 1944–1953 рр. (Василь Міщанин).....	330
Злочини проти людяності радянських партизанів 27 січня 1944 р. у селах Нивиці та Трійця Львівської області (Роман Офіцинський).....	357
Політика пам’яті місцевих органів влади (1991–2020) щодо сталінського терору у червні 1941 р. на західноукраїнських землях (на прикладі Дрогобиччини) (Микола Галів, Роман Михаць, Антоніна Бойчук).....	397
Список скорочень.....	422

CONTENTS

Soviet Past: stereotypes of historical memory (<i>Volodymyr Baran</i>).....	9
The Documents of Soviet Repressive Bodies as a Source of Formation of Historical Memory (<i>Vasyl Danylenko</i>).....	32
The Tragedy of Prisoners in Soviet Prisons in the Summer of 1941 in Independent Ukraine Mass Media of (on the example of Volyn Region) (<i>Oksana Kalishchuk</i>).....	66
Political and Ideological Terror of the Soviet Government against the Western Ukrainian Peasantry (1944–1953) (<i>Oleh Maliarchuk</i>).....	80
No memoirs and the Policy of Remembrance in Ukraine on Repressions against Soviet Repatriates (1944–1953) (<i>Liudmyla Strilchuk</i>).....	114
Socio humanitarianism of the Western Region of Ukraine in the Conditions of Stalinist Totalitarianism: prosopographic and commemorative aspects (<i>Mykola Lytvyn, Vasyl Ilnytskyi</i>).....	139
Retribution for "bourgeois parliamentarism": Ukrainian ambassadors and senators from Volyn in the conditions of totalitarianism (<i>Ruslana Davydiuk</i>).....	154
Operational and Repressive Measures of the Soviet Secret Service against the Greek Catholic Denomination in Western Ukraine (1945–1953) (<i>Dmytro Viedienieiev</i>).....	171
Historical memory of Greek Catholics in the Struggle for their own Church and Ukraine (<i>Volodymyr Serhiichuk</i>).....	195

Repressions – Trauma – Memory: the representations of totalitarian experience in museums of Ukraine and Poland (<i>Liubomyr Khakhula, Vasyl Ilnytskyi</i>).....	225
The Main Directions and Forms of Interaction between the Authorities and Art Critics of Lviv in the Second half of the twentieth century (<i>Markiyan Nestayko, Roman Mykhats</i>).....	246
The Formation of Lviv Branch of the Library of the Academy of Sciences Funds of the USSR in 1939–1941 (<i>Roman Dzyuban, Anna Ohar</i>).....	311
Stalin's Repressions as an Instrument of Sovietization of Transcarpathia in 1944–1953 (<i>Vasyl Mishchanyn</i>).....	330
Crimes against the Humanity of Soviet Partisans January 27, 1944 in the villages of Nyvytsi and Triytsia of Lviv region (<i>Roman Ofitsynskyy</i>).....	357
Local Government Memory Policy (1991–2020) on Stalinist Terror in June 1941 in the Western Ukrainian Lands (on the example of Drohobych region) (<i>Mykola Haliv, Roman Mykhats, Antonina Boichuk</i>).....	397
The List of Abbreviations.....	422

РАДЯНСЬКЕ МИНУЛЕ: СТЕРЕОТИПИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У свій час радянська пропаганда завзято творила численні міфи, покликані утвердити й глибоко вкорінити в суспільній свідомості комуністичну ідеологію. Вони звеличували правлячу партію, її практичну діяльність і вміло подавали високі теоретичні постулати у простих буденних образах, зрозумілих пересічним громадянам країни. Ці міфи знайшли відображення в офіційній радянській історіографії, втілилися у багатьох наукових і публіцистичних працях, хоча за глянцевою картиною пропаганди, за галасливим вихвалянням «здобутків і звершень соціалізму» приховувались глибокі проблеми, драматичні антагонізми та криваві злочини тоталітарного режиму.

«Золотий вересень» і «возз'єднання» західних земель України

Однією з найбільш помітних подій 30–40-х рр. ХХ ст. у вітчизняній історії стало з'єднання західних земель України з УРСР. У 1939–1940 рр., згідно з пактом Молотова-Ріббентропа, СРСР заволодів значними територіями, частина з яких – Західна Волинь, Східна Галичина, Північна Буковина і три повіти Бессарабії – увійшли до складу Української РСР. Ця подія супроводжувалася докорінними соціальними перетвореннями і справила значний вплив на долю різних народів, на життя мільйонів людей.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Західної України. Почалося створення нових органів влади – тимчасових управлінь у містах і селянських комітетів у селах. Їм підпорядковувалися озброєні загони – робітнича гвардія й сільські дружини, покликані забезпечувати «революційний порядок» і боротися з «класовими ворогами». Тимчасові органи влади, розраховані на перехідний період, перебували під повним контролем військового командування й партійних і державних чиновників, відряджених у регіон ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Уже восени 1939 р. у Західній Україні розгорнулись радикальні соціально-економічні перетворення. Тимчасові управління здійснювали керівництво фабриками й заводами, проводили націоналізацію великих підприємств, банків та іншого майна. Селянські комітети брали на облік маєтки поміщиків, землі церков, монастирів, державних чиновників, а згодом розподіляли великі землеволодіння, худобу й реманент, що належали «класово чужим елементам». Нові господарські відносини будувалися на основі безоглядного перерозподілу власності й руйнування усталеного способу життя людей.

Радянська пропаганда постійно наголошувала на ініціативі й самодіяльності місцевого населення, але насправді, як завжди в СРСР, усе вирішувалося нагорі, у Москві. 1 жовтня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) були розглянуті питання, що стосувалися приєднаних територій – Західної України і Західної Білорусії. На ньому ухвалено рішення провести Українські народні збори, яким доручалося розглянути чотири питання і прийняти відповідні декларації: про проголошення радянської влади у краї, входження Західної України до складу УРСР, націоналізацію великої промисловості й банків, а також конфіскацію великого землеволодіння¹.

Головним інструментом радянзації західних земель України стали політичні репресії. З передовими частинами Червоної армії сюди прийшли оперативно-чекістські групи, на які покладалися спеціальні завдання з «освоєння» й «зачистки» приєднаних територій. Уже на 1 жовтня 1939 р. ці групи арештували 3914 осіб (не враховуючи військовополонених), серед яких були колишні чиновники, політичні й громадські діячі, поміщики і власники підприємств, жандарми, поліцейські та інші «ворожі елементи». До кінця наступного місяця загальна кількість заарештованих у Західній Україні зросла до 5 972 осіб².

У жовтні 1939 р. військовий прокурор 6-ї армії Нечипоренко доповів Й. Сталіну й К. Ворошилову про «вражаючі факти найгру-

¹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 3. Д. 1014. Л. 57–59.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 32. Спр. 33. Арк. 95; див. також: Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. Варшава – Москва, 2001. Т. 1. С. 174, 246–248.

бішого свавілля і злочинних дій з боку... командно-політичного складу частин...» Прокурор повідомляв про «самосуди над полоненими, підозрілими затриманими», про «розправи над мирними мешканцями куркульського походження». При цьому спеціально проведене розслідування цілковито підтвердило наведені звинувачення, однак винні у цих жахливих беззаконнях відбулися лише доганами³.

Після здійснення перших «зачисток» сталінський режим розпочав масові депортації місцевого населення. Вони торкнулися багатьох прошарків суспільства, яких влада вважала «класовими ворогами» або потенційними противниками. У 1940–1941 рр. було проведено чотири масштабні акції, спрямовані на «очищення» приєднаних земель від таких «чужих елементів». Уже в лютому 1940 р. відбулося виселення осадників, працівників польської державної лісової охорони, а також членів їхніх сімей. За даними НКВС УРСР, з Волині й Галичини тоді було виселено 17,2 тис. сімей, або 89,1 тис. осіб⁴.

У квітні того ж року проведено депортацію сімей репресованих, тобто родин заарештованих польських офіцерів, поліцейських, чиновників, промисловців, землевласників, політичних і громадських діячів різних національностей. У ході цієї операції із західних областей УРСР виселили 10,5 тис. сімей, або 32,1 тис. осіб⁵. Ще через кілька місяців, у червні, здійснено виселення біженців, які опинилися на цих землях після початку нацистської агресії на Польщу. Репресіям піддано 24,7 тис. сімей, або 57,8 тис. осіб⁶.

Перші три депортації торкнулися насамперед поляків, українців та євреїв, виселені опинилися у віддалених районах Радянського Союзу. Вони перебували в надзвичайно скрутному матеріальному становищі: людей розміщували в землянках, бараках, підвальних приміщеннях, не вистачало продуктів харчування, предметів першої необхідності, а в медичних закладах гостро бракувало персоналу та ліків. Не дивно, що серед виселених стрімко зростала смертність.

³ Див.: Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. Москва, 2001. С. 373–380.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 159–160.

⁵ Там само. Спр. 91. Арк. 166, 169–171, 223, 292.

⁶ Там само. Спр. 55. Арк. 269–270.

У травні 1941 р. сталінський режим провів четверту масову депортацію із західних земель України. Вона стосувалася членів сімей учасників українських і польських націоналістичних організацій, які перейшли на нелегальне становище і переховувалися від органів влади, а також членів сімей учасників націоналістичних організацій, засуджених до вищої міри покарання. Тоді з Волині й Східної Галичини «вилучили» понад 11 тис. осіб. У червні того ж року з Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР виселено ще близько 30 тис. осіб⁷.

Радянізацію західних земель України перервала Друга світова війна, тож цей процес було завершено після звільнення республіки від нацистської окупації. У той період радянізація здійснювалася тими ж силовими методами, всупереч волі значної частини населення. Після війни в західних областях УРСР розгорнувся масовий рух опору, який за його масштабність називали «малою Хмельниччиною». З метою придушення національного підпілля сталінський режим знову вдався до жорстоких політичних репресій та депортацій.

У 1947 р. влада провела найбільш масову акцію з виселення українців західних областей УРСР. У низці міст регіону було створено пункти для прийому так званого спецконтингенту, сформовано оперативний штаб МВС УРСР у Львові. Депортацію здійснено в жовтні 1947 р., з семи західних областей України вивезено 26,3 тис. сімей, або 77,8 тис. осіб. Серед виселених налічувалось 35,4 тис. жінок і 22,3 тис. дітей, які також потрапили до числа «неблагонадійних»⁸.

За офіційними даними, протягом 1944–1952 рр. у західному регіоні України репресіям піддано до 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб. Навіть керівництво КДБ СРСР згодом визнало, що «в процесі здійснення заходів по виселенню мали місце факти порушень соціалістичної зако-

⁷ Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае-июне 1941 г. *Репрессии против поляков и польских граждан*. Москва, 1997. С. 138; див.: Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009. С. 137–172, 207–208.

⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994. Кн. 1. С. 282–285.

ності – необґрунтовані арешти ряду громадян, огульний підхід в оцінці їх соціальної небезпечності»⁹.

Ліквідація карткової системи і зниження цін: що було насправді

За роки війни і нацистської окупації Україна зазнала величезних втрат. За цей час було зруйновано понад 16 тис. промислових підприємств, виведено з ладу 10 магістральних залізниць, підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства, знищено десятки тисяч шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, музеїв, театрів, будинків культури та інших соціальних об'єктів. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, яких зазнала Українська РСР, становили 285 млрд крб (у довоєнних цінах), тобто 42 % від загальних збитків СРСР.

За таких умов значно загострилися соціальні проблеми. Чимало людей жили у бараках і підвальних приміщеннях, не вистачало харчів, одягу та інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків та малосімейних і т. п. Заохочувалися внески громадян у фонд оборони і проводилися підписки на державні позики, які покривали значну частину всіх військових витрат.

У цей час у країні існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні. Карткова система була запроваджена в 1941–1942 рр., зокрема на хліб – повсюдно влітку 1941 р., а на важливі промислові товари – протягом 1942 р. Державне забезпечення хлібом за картками поширювалося на робітників, службовців промислових підприємств і будов, організацій та установ (разом із членами їхніх сімей), на дитячі будинки й лікарні, будинки інвалідів. Централізовано забезпечувалися хлібом представники сільської

⁹ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. Москва, 1999. С. 49; Мероприятия по выселению являлись чрезвычайной мерой. *Источник*. 1996. № 1. С. 139.

інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств та установ, але не рядові колгоспники¹⁰.

Крім того, хліб за картками одержувало населення, евакуйоване з окупованих територій. Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами були диференційовані, насамперед за галузями господарства. Так, на кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами забезпечення робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. У 1944 р. поряд з картковою системою введено комерційну торгівлю товарами, але за значно вищими цінами (скажімо, пайкова, тобто карткова, ціна 1 кг житнього хліба в різних районах СРСР становила від 0,75 до 1,15 крб, а комерційна – від 8 до 10 крб)¹¹.

Улітку 1946 р. на восьмій сесії Верховної Ради УРСР було прийнято «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки, і на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи «А» (виробництво засобів виробництва) і групи «Б» (виробництво предметів споживання).

Політичне керівництво СРСР ухвалило рішення скасувати карткову систему уже в перший рік четвертої п'ятирічки. Проте у серпні 1946 р., у зв'язку з гострими проблемами у сільському господарстві, від цього рішення довелося відмовитись. Ще через кілька тижнів Рада Міністрів СРСР почала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші й помітно підвищивши другі. Так, ціна житнього хліба (в другому ціновому поясі) у комерційній торгівлі знизилася з 10 до 8 крб, або на 20 %, а пайкова – зросла з 0,85–1, 10 до 3,40 крб, тобто більш ніж утричі.

¹⁰ Докладніше див.: Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1968.

¹¹ Див.: Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005. С. 48–49.

Істотно підвищилися пайкові ціни на інші важливі продукти харчування, в тому числі на цукор з 5,20–6 до 15 крб, м'ясо – з 11,20–12 до 30 крб, масло – з 22,50–23 до 60 крб тощо. У той час майже половина працюючих у Радянському Союзі (43 %) одержувала заробітну плату менше 300 крб на місяць, а третина – від 300 до 600 крб. Ці заходи негативно позначилися на становищі більшості громадян, які перебували на централізованому забезпеченні за пайковими цінами, хоча уряд і вжив застережних заходів, зокрема ввів «хлібну надбавку» до зарплати низькооплачуваних робітників і службовців¹².

Протягом 1947 р. становище в економіці СРСР поліпшилось, відставання від визначених завдань вдалося подолати. У зв'язку з цим склалися необхідні умови для ліквідації карткової системи і переходу до так званої вільної торгівлі. Крім того, політичне керівництво країни планувало провести грошову реформу, що обумовлювалося низкою обставин. Ця реформа готувалася таємно і під особистим контролем Й. Сталіна. Однак попри всі перестороги, закрита інформація почала «просочуватись» і подекуди викликала неабияку торговельну лихоманку.

14 грудня 1947 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари». Однією з причин реформи став значний надлишок грошей в обігу, пов'язаний з потужною емісією періоду війни. Цю реформу проводили також з метою чергової «мобілізації коштів» для потреб відбудови. Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. п.; усього в СРСР діяло 46 тис. виплатних пунктів. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1 (розмінна монета обміну не підлягала), обмін тривав лише один тиждень – з 16 до 22 грудня.

Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці не підлягали тільки найменші вклади – до 3 тис. крб (вклади від 3 тис. до 10 тис. крб переоцінювались у співвідношенні 3:2, а вклади понад 10 тис. – у співвідношенні 2:1).

¹² Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. Тамбов, 2000. С. 96–98; Пихоя Р. Г. Под знаком Сталина. Москва – Санкт-Петербург, 2009. С. 93–94.

Певних збитків населення зазнавало й у зв'язку з переоцінкою облігацій державних позик, які обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 3:1. Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, у радянській традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалось необхідністю обмеження «спекулятивних грошових нагромаджень».

Одночасно з грошовою реформою було відмінено карткову систему. Продовольчі й промислові вироби з'явилися у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Так, кілограм житнього хліба залежно від цінового поясу коштував від 2,80 до 3,20 крб, цукор – від 13,50 до 16,50, м'ясо – від 28 до 32, масло – від 62 до 66 крб і т. д. Цей новий рівень цін перевищував довоєнний приблизно втриє. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено «норми відпуску товарів в одні руки»: хліба – не більше 2 кг, крупи – 1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пару, сірників – 2 коробки та ін., хоча це не позбавило торгівлю черг і хронічних дефіцитів¹³.

Водночас вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і, отже, скорочення загальної купівельної спроможності, створювало можливість та необхідність зниження цін на товари. У 1948–1952 рр. Рада Міністрів СРСР щороку навесні приймала постанови про зниження державних роздрібних цін. Згідно з ними, ціни на окремі товари знижувались на 10–30 %, але вони й далі перевищували довоєнний рівень. Проведення грошової реформи, відміна карткової системи і деяке зниження цін на окремі товари супроводжувались гучними пропагандистськими акціями, за якими приховувалися конфіскаційний характер реформи й надмірна мобілізація коштів населення на потреби відбудови.

Реалії «розквіту» культури і науки

Після війни почалася відбудова закладів освіти, науки і культури. Ці завдання не були пріоритетними для сталінського керів-

¹³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 175–178; Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. С. 77–103; Пихоя Р. Г. Под знаком Сталина. С. 94–100; Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва, 1999. С. 78–89.

ництва, що надавало першочергового значення зміцненню індустріальної й військової могутності країни. Проте поступово стан справ у сфері культури все ж змінювався на краще – завдяки державним видаткам, а також ентузіазму та ініціативі громадськості. Для прикладу, за 1946–1950 рр. в Україні було введено в дію 2,6 тис. шкіл на 483, 3 тис. учнівських місць, кількість вищих навчальних закладів зростає з 154 до 158, а чисельність студентів – з 99 тис. до 147 тис. осіб.

Але разом з відбудовою закладів освіти, науки і культури відбувалося небувале нарощування політичного та ідеологічного контролю держави над інтелігенцією, над усім українським суспільством. Цей контроль здійснювали органи цензури, творчі спілки й численні партійні комітети, що діяли в культурно-освітніх установах. За кожним кроком і кожним вимовленим словом слідували спеціальні служби, які систематично готували повідомлення найвищому партійному і державному керівництву УРСР та СРСР, в яких фіксували настрої інтелігенції, позитивні й негативні висловлювання окремих осіб.

У липні 1946 р. було створено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР, або Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль преси, радіо, музеїв, театрів, бібліотек та ін. Жоден літературний, мистецький чи науковий твір не міг вийти у світ без дозволу всесильної цензури. Працівники Головліту УРСР і його підрозділів на місцях – облітів, ретельно вичитували всі рукописи, виявляючи навіть найменші відступи від політико-ідеологічних канонів (так званий попередній контроль). Вони вибірково контролювали також опубліковані твори, шукаючи можливі недоліки, які, мовою цензорів, називалися «дефектами» (наступний контроль).

За вказівкою Агітпропу ЦК ВКП(б) після війни було введено нове положення про спеціальні фонди літератури, яке активізувало процес перевірки й «очищення» книжкових фондів країни. Тоді ж було видано зведений список «політично шкідливої» літератури, який налічував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. До цієї «шкідливої» літератури належали дореволюційні й зарубіжні видання, книжки церковно-релігійного змісту та ін. Крім того, почали регулярно випускатися

списки на вилучення, що включали твори багатьох акторів, котрі стали жертвами репресій чи різноманітних ідеологічних кампаній¹⁴.

Поряд з таким планомірним і систематичним контролем сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, щоб добитись цілковитого послуху серед інтелігенції. Ці кампанії набули найбільшого розмаху у перші післявоєнні роки, втілюючись у сумнозвісній політиці «ждановщини». Саме тоді, після прийняття відповідних загальнопартійних рішень, ЦК КП(б)У ухвалив низку розгромних постанов, присвячених питанням науки, літератури й мистецтва і спрямованих на викриття різноманітних політико-ідеологічних «прорахунків», начебто допущених представниками української інтелігенції.

У цей час прийнято постанови «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних й оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946), «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (1947), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) “Про оперу “Большая дружба” В. Мураделі”» (1948) та ін. Усі ці постанови спрямовувались на викриття так званого українського буржуазного націоналізму¹⁵.

Гострій критиці було піддано кіноповість О. Довженка «Україна в огні», повість Л. Смілянського «Софія», оповідання В. Чередниченко «Я – щаслива Валентина», цикл віршів Т. Масенка «З далеких доріг». Преса таврувала як «порочну» творчість О. Кундзіча, критикуючи його твори «Українська хата», «Як Тарас їздив по Україні», а також статтю «Шукання», в якій письменник начебто «обстоював свої формалістичні, естетські шкідливі позиції». Засуджено окремі статті О. Дорошевича, Л. Коваленка, Д. Косарика, Г. Лазаревського, М. Рудницького, А. Шамрая, С. Шаховського.

¹⁴ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 612. Л. 14–15, 53–54; Оп. 132. Д. 97. Л. 121; Д. 149. Л. 65–66, 94.

¹⁵ Див.: Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Київ, 1995. С. 26–49.

Не менш гострій критиці піддано «Нарис історії української літератури», що вийшов за редакцією Є. Кирилюка та С. Маслова. Авторів книги звинуватили в тому, що вони ігнорували класову боротьбу, «надавали вирішальну роль в розвитку творчості письменників національному моментові». Їм дорікали, що вони не показували великого впливу російської культури на українську літературу, боротьбу більшовицької партії проти ворогів народу. Все це розцінювалось як «спроба протягнути націоналістичні концепції» М. Грушевського, С. Єфремова та інших¹⁶.

Партійне керівництво висловило невдоволення діяльністю театральних колективів республіки, які недостатньо показували радянську дійсність та здобутки соціалізму. Так, у репертуарі Київського драматичного театру імені І. Франка радянській тематиці з шістнадцяти вистав було присвячено три, у Харківському драматичному театрі імені Т. Шевченка з сімнадцяти – також три. Натомість на сценах театрів переважали п'єси дореволюційних авторів, які, за словами критиків, «кликали глядача назад, до буржуазного замилювання минулим, до національної обмеженості...»

У наступні роки головний удар було завдано по трьох письменниках, які в минулому належали до «націоналістичних літературних організацій – “Вапліте”, “Неокласиків” та інших». З високих партійних трибун засуджено «рецидиви націоналістичної ідеології» у поемі М. Рильського «Мандрівка в молодість», романі Ю. Яновського «Жива вода», повісті І. Сенченка «Його покоління». Нищівній критиці піддано письменників П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, яких звинувачено в націоналізмі й виключено зі Спілки радянських письменників України.

У ході «ждановщини» було критиковано українських істориків, зокрема працівників Інституту історії України АН УРСР С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Супруненка, М. Петровського, Ф. Ястребова та ін. Особливої критики зазнав львівський історик І. Крип'якевич, якого тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович назвав «запеклим націоналістом», «одним із останніх представників вимираючого виду буржуазно-націоналістичних істориків

¹⁶ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 293. Л. 1–35, 41–43; Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. С. 82–83.

України». Партійний лідер наголошував, що «справа не стільки в особистих писаннях Крип'якевича, скільки в концепції, яку той представляє»¹⁷.

У 1948 р. розгорнуто кампанію боротьби з генетикою, яку оголошено «буржуазною псевдонаукою». Початок цій кампанії поклала так звана серпнева сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна. У доповіді президента ВАСГНІЛ Т. Лисенка, виголошеній на згаданій сесії, розвінчувався «реакційний вейсманізм-менделізм-морганізм» і завдавався нищівний удар по генетиці, клітинній теорії, фізіології вищої нервової діяльності та інших біологічних дисциплінах. Після сесії звільнено з роботи провідних українських вчених-генетиків, зокрема М. Гришка, С. Гершензона, І. Полякова, Л. Делоне, Є. Фінкельштейна та ін., розгорнувся справжній погром у радянській біології¹⁸.

У 1949 р. проведено кампанію боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», «безрідним космополітизмом», що мала явний антисемітський характер. У пресі засуджувалась група літературних, театральних, музичних критиків, названих «ура-космополітами», ворогами соціалістичного мистецтва. Їх звинувачували в тому, що вони прагнули популяризувати світову єврейську літературу, не давали належної оцінки радянській соціалістичній культурі. В Україні критиці піддано Є. Адельгейма, І. Гордона, Л. Санова, І. Стебуна, які начебто вели підривну, шкідницьку роботу¹⁹.

На початку 50-х рр. ХХ ст. сталінський режим розгорнув чергову кампанію нападок на українську інтелігенцію. У 1951 р. у газеті «Правда» з'явилася низка редакційних статей, в яких критиковано українських літераторів і митців. У них «викрито» серйозні

¹⁷ Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. С. 83–85.

¹⁸ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 72. Л. 125–127; Д. 40. Л. 5–10, 13, 14; Д. 50. Л. 19–34; Д. 66. Л. 1, 2, 7, 9–12, 20, 21, 24–32, 38–44; Д. 74. Л. 272–274, 279–280, 294–295, 299–300, 320–321; Державний архів Харківської області. Ф. П-2. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 65–68, 95–96; Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-19. Оп. 7. Спр. 82. Арк. 1–95; Оп. 10. Спр. 1. Арк. 81; Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.). Ф. П-102. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 77–79; Спр. 1046. Арк. 1–80; див. також: Соїфер В. Н. Власть и генетика. История разгрома генетики в СССР. Москва, 1993.

¹⁹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 116. Л. 120–123; Ф. 17. Оп. 132. Д. 229. Л. 2–8; Оп. 133. Д. 311. Л. 73.

«ідейні помилки» у творчості поета В. Сосюри (вірш «Любіть Україну»), а також композиторів К. Данькевича і Г. Жуковського (опери «Богдан Хмельницький» та «Від усього серця»). У ході чергових кампаній критики зазнали десятки українських письменників, літературних критиків, митців, звинувачених у численних політико-ідеологічних та художніх помилках²⁰.

Звичайно, політика сталінського режиму в галузі культури і науки мала різні грані й прояви. Проте її серцевину становило прагнення нівелювати самобутній національний характер української культури, цілковито підпорядкувати літературну, мистецьку й наукову творчість політичній волі партії, поставити інтелігенцію на службу державі. Немає сумніву, що руйнівні ідеологічні кампанії, відомі під назвою «ждановщини», відбувалися за прямою вказівкою «вождя народів». Не даремно М. Хрущов колись зауважив: «Думаю, якби Жданов особисто визначав політику з цих питань, вона не була б такою жорстокою».

Відновлення соціалістичної законності

Після смерті диктатора розгорнувся процес десталінізації радянського суспільства, складовою частиною якого проголошувалось відновлення соціалістичної законності. Уже з весни 1953 р. до початку 1956 р. нове політичне керівництво вжило низку заходів, спрямованих на згортання масових репресій, зокрема ліквідувало воєнні трибунали військ МВС і Особливу нараду МВС СРСР. Справи про злочини, спрямовані проти держави, тепер розглядалися не військовими, а цивільними судами.

Почався перегляд справ деяких жертв сталінських репресій. Президія ЦК КПРС розглянула питання про реабілітацію діячів єврейської культури, розстріляних у 1952 р. Відбувалась селективна реабілітація окремих партійних і державних діячів, у тому числі з України. У вищій інстанції ринув потік листів, автори яких зверталися з проханням переглянути справи, що стосувалися звинувачення в політичних «злочинах», «контрреволюційній діяльності».

²⁰ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 133. Д. 311. Л. 9–13, 35–50, 91–98; див. також: Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996. С. 60–65.

У ці роки каральні органи були поставлені під жорсткий партійний контроль. Проведено значні кадрові перестановки, відкриті судові процеси над деякими працівниками спецслужб. Посилено прокурорський нагляд за дотриманням законності в місцях позбавлення волі, за роботою адміністрації таборів і колоній. Однак політичний мотив подібних новацій полягав не стільки в тому, щоб відновити соціальну справедливість і полегшити долю в'язнів, скільки в бажанні зміцнити позиції партійного апарату в структурі влади, підпорядкувати йому інші сектори влади.

Після XX з'їзду КПРС процес десталінізації пришвидшився, зокрема у березні 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 342–216сс «Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців», а у травні – постанову № 644–376с «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні». На початку 1950-х рр. на спецпоселенні перебували понад 171,5 тис. «оунівців», з них 131,3 тис. – дорослих. Найбільшими національними групами серед спецпоселенців були німці, чеченці й українці, а серед засланих і висланих – росіяни та українці²¹.

У всіх союзних республіках працювали комісії Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали справи ув'язнених. Зокрема, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р., комісії переглядали справи засуджених за посадові, господарські злочини, а також неповнолітніх. Так, на Запоріжжі налічувалось 3,6 тис. ув'язнених, у тому числі 770 жінок. Комісією у цій області було розглянуто 580 справ: звільнено 447 осіб (63 неповнолітніх), знижено термін покарання 60 особам (13 неповнолітнім). Політичних в'язнів на Запоріжжі не утримувалось²².

Відповідно до постанови ЦК КП України від 30 листопада 1956 р., створено комісію, якій доручалось розглянути справи деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання. До складу комісії увійшли М. Підгорний (голова), М. Гречуха, В. Нікітченко, О. Бровкін, Д. Панасюк, К. Москалець, а дещо пізніше – М. Гурєв і В. Валуєв. У центрі її уваги були питання, пов'язані з поверненням у

²¹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). Ф. 9479. Оп. 1. Д. 641. Л. 69–127.

²² Держархів Запорізької обл. Ф. П-102. Оп. 3. Спр. 1256. Арк. 8, 12.

західні області України учасників оунівського підпілля. Станом на 1 грудня 1956 р. після звільнення з таборів і спецпоселення їх повернулось у регіон понад 60 тис. осіб²³.

Завдання комісії ЦК КП України фактично полягало в тому, щоб перешкодити поверненню «політично непевних елементів». Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р., «колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля», які були засуджені й відбули покарання, заборонялось повертатися у західні області УРСР. Комісія вимагала від обласних комітетів партії слідкувати за неухильним застосуванням згаданого указу установами Міністерства внутрішніх справ УРСР.

На початку 1957 р. відповідні комісії почали діяти у всіх західних областях республіки. До них увійшли другі секретарі обкомів партії, начальники обласних управлінь КДБ і МВС, обласні прокурори. Комісії створювались «для розгляду матеріалів і організації роботи по переміщенню за межі західних областей осіб з числа колишніх оунівців та їх пособників, перебування яких в цій місцевості визнано небажаним». Крім того, комісії розглядали пропозиції органів КДБ про додаткове опротестування частини рішень комісії Президії Верховної Ради СРСР про дострокове звільнення таких осіб, щоб повернути їх до місць ув'язнення або заслання²⁴.

У Львові відбулася нарада других секретарів обкомів партії, начальників обласних управлінь КДБ й обласних прокурорів за участі керівних працівників ЦК КП України, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР і республіканської прокуратури. На нараді було заслухано повідомлення про стан роботи обласних комісій, визначено завдання на найближчу перспективу, а головне – дано докладні вказівки і рекомендації представникам місцевих партійних, державних органів, обласних комісій, попередньо погоджені на засіданні Президії ЦК КП України.

Спеціальна інструкція вимагала: ще раз, більш ретельно розглянути стан справ у кожному селі, районі й скласти списки тих осіб, перебування яких є небажаним; роботу проводити без зайвого

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 76. Арк. 147.

²⁴ Там само. Спр. 77. Арк. 2, 181.

поспіху, але так, щоб переміщення зазначених осіб здійснити в основному протягом січня-березня 1957 р.; переміщення небажаних осіб здійснювати насамперед шляхом добровільного переселення або в порядку оргнабору робочої сили; доцільність переїзду в інші райони країни обґрунтовувати економічними причинами – перенаселенням західних областей, нестачею землі, обмеженою кількістю великих промислових підприємств тощо.

Усю роботу слід було проводити диференційовано, «з конкретним підходом до кожної особи... Потрібно було враховувати поведінку цих людей, їх ставлення до праці, висловлювані ними погляди, наявність в них житла і т. д. Перебування на спецпоселенні сімей частини цих осіб використати для того, щоб порадити їм виїхати за межі західних областей і за місцем нового проживання клопотати про звільнення зі спецпоселення їх сімей»²⁵.

Якщо така робота не даватиме наслідків, рекомендувалося застосовувати інші засоби впливу: «бесіди товаришів з числа райпартактиву» й «виклики до органів КДБ для поради залишити дану місцевість». На нараді звучали конкретні вказівки щодо того, як проводити «вилучення осіб, яких знову будуть повертати до місць ув'язнення...» Комісія ЦК КП України розробила пропозиції про посилення роботи партійних і радянських органів республіки у зв'язку з поверненням з місць ув'язнення колишніх учасників оунівського підпілля, подавши їх на розгляд Президії ЦК КП України²⁶.

На кінець 1956 р. із 60 тис. осіб, що прибули в західний регіон, 6 тис. залишили його межі: повернулись до місць відбування покарання (600 осіб), виїхали до східних областей самостійно (понад 5 тис.), за оргнабором і в порядку переселення (близько 400). Протягом 1956 р., виконуючи вказівку Президії ЦК КП України, органи влади притягнули до судової відповідальності 388 колишніх учасників підпілля, які повернулись у західний регіон УРСР, у тому числі в листопаді-грудні – 259 осіб (у Волинській області – 56, Львівській – 52, Станіславській – 44, Дрогобицькій – 40, Ровенській – 33, Тернопільській – 25).

Поряд з тим КДБ при Раді Міністрів УРСР і Прокуратура УРСР у жовтні-листопаді 1956 р. скерували до КДБ при Раді Мі-

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 77. Арк. 182.

²⁶ Там само. Арк. 7, 8.

ністрів СРСР та Генеральному прокурору СРСР 148 справ на 158 колишніх активних учасників оунівського підпілля з проханням порушити клопотання перед Президією Верховної Ради СРСР про скасування рішень її комісій про дострокове звільнення цих осіб. До кінця року Президія Верховної Ради СРСР скасувала рішення комісій щодо 19 осіб з поверненням їх до виправно-трудових колоній, заборонила проживати на території УРСР 11 особам. У клопотаннях щодо скасування рішення комісій стосовно 26 осіб було відмовлено²⁷.

Станом на 1 березня 1957 р. із загальної кількості понад 1,6 тис. осіб, намічених до «переміщення» за межі західних областей, органи влади виселили 710 осіб. Із надісланих у КДБ при Раді Міністрів СРСР і Прокуратуру СРСР 212 справ з опротестуванням рішень про дострокове звільнення активних учасників підпілля було розглянуто 180 справ, з яких підтримано клопотання на 99 осіб, відхилено на 81 особу, 33 справи були на розгляді. На цей час Президія Верховної Ради СРСР розглянула справи на 99 осіб і прийняла рішення повернути до місць ув'язнення 50 осіб, заборонити проживати на території західних областей УРСР 23 особам²⁸.

На цьому прикладі повернення в західні області України колишніх учасників оунівського підпілля яскраво видно лицемірство тодішньої радянської пропаганди, яка твердила про відновлення соціалістичної законності в країні. Нове політичне керівництво на чолі з М. Хрущовим однією рукою ухвалювало рішення про подолання наслідків сталінських беззаконь, а іншою – у звичному адміністративному порядку чинило протиправні дії, керуючись суто політичними мотивами. При цьому слід нагадати, що учасники українського національно-визвольного руху навіть у період хрущовського «потепління» розглядалися владою як «вороги народу», а тому не підлягали реабілітації.

«Всебічний» розвиток націй і народностей

Політика більшовиків у сфері національних відносин зазнала складної еволюції й відзначалася внутрішньою суперечливістю. У

²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 77. Арк. 2, 3.

²⁸ Там само. Арк. 178, 179.

свій час партія більшовиків пропагувала гасло «самовизначення націй», розглядаючи його як важливий засіб посилення революційного руху. Водночас вона виступала за здійснення світової пролетарської революції, а в кінцевому підсумку – за повне злиття націй. Конкретний підхід у національному питанні залежав насамперед від вимог політичного моменту, від соціально-класової стратегії.

Існування тоталітарної системи дозволяло владі доволіно маніпулювати долями цілих народів. Деякі з них зазнали жорстоких переслідувань, безжальних депортацій. 11 травня 1944 р. вийшла постанова № 5859сс Державного комітету оборони (ДКО) про виселення кримських татар із Кримської АРСР. Це рішення мотивувалося тим, що вони співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова.

Так цілий народ оголосили «ворожим», звинувативши у «зрадництві» й «співробітництві з окупантами». 18 травня 1944 р. стало днем трауру в історії кримських татар: протягом доби тисячі людей вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони й відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Під час цієї акції в Узбецьку РСР було виселено 35,3 тис. сімей кримських татар, або 151,6 тис. осіб, з них 26,7 тис. чоловіків, 53,5 тис. жінок і 71,3 тис. дітей. У республіці організовано 76 спецкомендатур НКВС, покликаних здійснювати постійний нагляд за депортованими²⁹.

2 червня 1944 р. з'явилась чергова постанова № 5984сс ДКО, яка зобов'язувала Наркомат внутрішніх справ СРСР виселити з території Кримської АРСР черговий «спецконтингент» – 37 тис. осіб «німецьких пособників із числа болгар, греків і вірменів». Наприкінці того ж місяця з Криму виселено 37,1 тис. болгар, греків, вірменів, а також 1,1 тис. німців, італійців, румунів і представників інших національностей. Тоді ж за постановою № 6100сс ДКО з території півострова депортовано понад 3,6 тис. іноземних громадян, із них 3,5 тис. осіб грецького, 116 – іранського, 105 – турецького підданства³⁰.

²⁹ ГА РФ. Ф. 9479. Оп. 1. Д. 180. Л. 5, 9.

³⁰ Там само. Д. 151. Л. 2, 12–14; Д. 179. Л. 226, 227; див. також: Баран В. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію). *Сучасність*. 1993. № 8. С. 72–78.

З іншого боку, у своїй «промові Перемоги», виголошеній навесні 1945 р., Й. Сталін підкреслив виняткову роль російського народу як «керівної сили Радянського Союзу». Він назвав його «найвидатнішою нацією серед усіх націй, що входять до складу СРСР», давши новий поштовх політиці русифікації й спричинивши переоцінку історичного минулого народів Радянського Союзу. Стрімке наростання централізму посилювало етнічне нівелювання, звужувало можливість економічного й культурного розвитку республік. За гаслами інтернаціоналізму приховувалась давня імперська політика, спрямована на знеособлення національних меншин.

Після смерті «вождя народів» радянська національна політика зазнала певної еволюції. Проте мова йшла не про якісь докорінні зрушення, а про чергову зміну форм і методів реалізації стратегічних орієнтирів. У цей час почалося деяке розширення прав союзних республік, намітилось пом'якшення у культурній та мовній сферах, що сприяло посиленню національних почуттів. Критика «культу особи» супроводжувалась закликами до зміцнення братерської дружби між народами СРСР, подолання «грубих порушень ленінських принципів національної політики КПРС».

У період «відлиги» політичне керівництво країни зробило спробу відійти від крайніх, репресивних методів розв'язання національних проблем і випробувати можливості обмеженої децентралізації для підвищення ефективності функціонування системи. Після XX з'їзду КПРС національно-культурні процеси в Україні пожвавились, засвідчивши певні зрушення в радянській національній політиці. Так, дещо зросла кількість журналів, ще помітніше – книжок і брошур, що видавалися українською мовою (щоправда, кількість газет українською мовою, навпаки, зменшилась)³¹.

Однак уже наприкінці 1950-х рр. намітилися симптоми відступу, посилення традиційного курсу. У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який давав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і завдав відчутного удару по українському шкільництву. Проти закону рішуче виступили пред-

³¹ Див.: Чернов П. До пресової політики в УРСР. *Сучасність*. 1962. № 5. С. 69–79; Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР. На основі радянських бібліографічних і статистичних даних. *Сучасність*. 1972. № 10. С. 67–69.

ставники творчої інтелігенції, які слушно вбачали в ньому знаряддя національного нівелювання й знеособлення. Кількість шкіл з російською мовою навчання почала поступово збільшуватись, а з українською мовою викладання – скорочуватись.

У великих промислових центрах, насамперед на сході й півдні України, більшість учнів навчалися у школах з російською мовою викладання: в Сталіно – 97,4 %, Кадіївці – 93,6 %, Горлівці – 91,8 %, Одесі – 87,9 %, Харкові – 87 %. У Кримській області було лише три школи з українською мовою викладання, в яких навчалися 613 учнів. У Києві, столиці Української РСР, в 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл займалися в школах з російською мовою викладання³². Тому новий шкільний закон, який, на перший погляд, здавався цілком демократичним, у конкретній ситуації радянських союзних республік став засобом національного знеособлення неросійського населення.

Новий поштовх асиміляційним процесам в СРСР дав XXII з'їзд КПРС, який прийняв третю Програму партії. У доповіді М. Хрущова на з'їзді була сформульована концепція радянського народу, покликана теоретично обґрунтувати досягнення радянської національної політики. М. Хрущов сказав: «В СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, – радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину – СРСР, спільну економічну базу – соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільну мету – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, в психології»³³. Відтоді процес русифікації України ставав усе відчутнішим.

Почалося неухильне зменшення кількості книжок і брошур, виданих українською мовою. Відбулося дальше зменшення кількості загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання, особливо на сході й півдні республіки. В установах, навчальних і наукових закладах, на фабриках, заводах та інших підприємствах, у партійних та державних органах УРСР у листуванні, технічній та службо-

³² Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. Київ, 1993. С. 40–41.

³³ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17–31 октября 1961 года : стеногр. отчет. Москва, 1962. Т. 1. С. 153.

вій документації застосовувалася винятково російська мова. Тому «знання саме цієї мови стало конечним для щоденного життя, праці й заробітку»³⁴. Натомість українська мова інтенсивно витіснялась з різних сфер суспільного буття. За влучним висловом С. Процюка, вияв національної «байдужості» став неначе «офіційно висвяченою гарантією радянської благонадійності»³⁵.

У другій половині 1960-х рр., коли було припинено лібералізацію в СРСР, права союзних республік істотно звузились. Відбувся черговий перерозподіл владних повноважень, здійснених з допомогою економічних важелів. Ліквідація раднаргоспів і відновлення галузевих міністерств призвели до різкого посилення централізму в управлінні промисловістю та будівництвом. Нестійка економічна автономія, здобута Україною на рубежі 1950–60-х рр., змінилась цілковитою залежністю республіки від союзних господарських органів, що зберігалася до часів «перебудови». Паралельно посилювався централістський тиск в інших сферах, зокрема в національно-культурному житті.

У складному механізмі русифікації України І. Дзюба виділив кілька ключових ланок: офіційне життя, офіційні зносини, які велися російською мовою, за винятком окремих публічно-представницьких акцій, наприклад ювілею Т. Шевченка чи урядових прийомів; партійне, комсомольське, профспілкове та інше громадське життя, що також велося майже виключно російською мовою; господарське життя і господарські зносини, які у всьому їх величезному обсязі велися російською мовою. Крім того, І. Дзюба назвав ще низку каналів русифікації України, зокрема діловодство, армію, видавничу справу, культурно-просвітницькі центри, дитячі садки, ремісничі та інші училища, а також середню та вищу школу.

Так, у вищих навчальних закладах східних і південних областей УРСР, в абсолютній більшості технічних вишів республіки викладання велося винятково російською мовою. У вишах західних і частково центральних областей, в деяких гуманітарних навчальних закладах українська мова не втратила значення, хоча спроби

³⁴ Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж, 1978. С. 165.

³⁵ Процюк С. До патології міжетнічної інтеграції (на прикладі українських мішаних подруж у СРСР). *Сучасність*. 1978. № 1. С. 67.

обмежити її застосування не припинялися. Нерівноправне становище української мови породжувало мовний нігілізм і призводило до поширення так званого суржика, однаково далекого як від української, так і від російської літературної мови. Загалом можна констатувати, що вища школа залишалась потужним засобом культивування духу вищості російської і другорядності української мов.

Одним із інструментів наближення до «повної єдності націй» служила демографічна асиміляція. Вона відбувалась у багатьох напрямках, у тому числі шляхом збільшення кількості мішаних шлюбів. На цьому процесі позначались не лише природні, але й соціальні фактори, пов'язані з особливостями радянської національної політики. Для таких сімей було характерне явище, назване нестабільним етнічним становищем другого покоління. У зв'язку з цим радянський дослідник В. Козлов писав: «Традиція надавати перевагу національності батька відступає на другий план перед іншими факторами, неабияке місце серед яких займає “престижність” тієї чи іншої національності в даній республіці». Він підкреслював, що діти від шлюбів росіян з представниками інших національностей при одержанні паспорта найчастіше обирали російську національність³⁶.

Істотний вплив на розвиток національних відносин в СРСР справляли міграційні процеси. У післявоєнний період влада продовжувала планові переселення, здійснюючи їх у величезних масштабах. Сотні тисяч людей направлялись на освоєння цілинних і перелогових земель, нафтових і газових родовищ тощо. Тисячі спеціалістів і кваліфікованих робітників у рамках обміну кадрами перерозподілялися між союзними республіками. Паралельно йшли значні потоки стихійної міграції, насамперед з деяких районів Уралу, Сибіру та центру Росії. Ці потоки спрямовувались головним чином на південь і захід СРСР, в місця з більш сприятливими кліматичними умовами, добре розвинутою інфраструктурою та ін.

³⁶ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 1998. За даними Н. Внукової і В. Леонтєвої, українською мовою в базових республіканських вищих культури володіли лише 8 % викладачів (Внукова Н. Н., Леонтєва В. Н. Реальное двуязычие в украинском вузе. *Социологические исследования*. 1991. № 6. С. 93); Козлов В. И. Национальности СССР: этнодемографический обзор. Москва, 1975. С. 230; див.: Процюк С. До патології міжетнічної інтеграції (на прикладі українських мішаних подруж у СРСР). С. 57–68.

Зусилля влади щодо уніфікації суспільства спрямовувалися також на заглушення історичної пам'яті українського народу. Деякі етнічні та історичні назви місцевостей, поселень, вулиць замінялися на шаблонні, зате ідеологічно вивірені назви. Майже у кожному місті й селищі України були вулиці Леніна, Маркса, Суворова, Жовтнева й Першотравнева і т. п. Не варто скидати з рахунку значення таких «побутових» каналів русифікації, як вивіски, реклама, дороговкази, написи на виробках, в автобусах, тролейбусах, інших видах транспорту тощо. Усе це створювало відповідну морально-психологічну атмосферу, що в кінцевому підсумку сприяло реалізації стратегічних політичних завдань, визначених партією та державою.

Радянська національна політика, орієнтована на творення єдиного радянського народу, а в перспективі – на повне злиття націй, стимулювала нівеляційні явища у неросійському середовищі. Певні поступки влади, зроблені в період хрущовської «відлиги», втілились, за словами І. Лисяка-Рудницького, в сучасний «переяславський курс». Проте ці зміни виявились нестійкими і поверховими, швидко розвіявши надії на можливість дійсного суверенітету союзних радянських республік. Перехід до так званого розгорнутого будівництва комунізму супроводжувався посиленням нівеляційних тенденцій в національній політиці КПРС.

Володимир Баран

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Загальною проблемою української історіографії є виявлення, оцінка інформативності й актуалізація джерел, що мають принципове значення для розвитку історичної науки і суспільства. Інформаційні ресурси документів радянських репресивних органів, розсекречення яких розпочалося в 1990-ті рр., – багатоаспектна проблема. У її розв'язанні прямо зацікавлені науковці, громадськість, політичні діячі, особи, родичі яких у радянську добу з політичних мотивів були розстріляні, загинули в таборах, зазнали утисків і переслідувань. У ній сплелися в один вузол питання соціальної, політичної, військової історії українського народу, формування історичної пам'яті й національної свідомості. Їх послідовне системне вирішення – основа консолідації нації, подолання наслідків тоталітарного минулого, усунення загроз для національної безпеки у гуманітарній сфері.

Докладний перелік організацій і відомств, які виконували карально-репресивні функції в СРСР, міститься в ст. 3 Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» (2015)³⁷. Ця публікація опирається на документи радянських органів державної безпеки, які діяли окремо й у складі Народного комісаріату внутрішніх справ, мали в своєму підпорядкуванні розвідувальні підрозділи, становили так звані «щит і меч революції».

На зламі 1980–90-х рр. розпочався перехід від антиісторичного, антиджерельного формування історичної пам'яті до новітнього дискурсу української історіографії й утвердження національної свідомості на основі оригінальних автентичних джерел, документів і фактів. Загалом в Україні та за кордоном на тему комуністичних

³⁷ Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 9 квітня 2015 р. № 316–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 26. С. 1381–1382.

репресій підготовлено десятки тисяч монографій, збірників документів, статей, брошур, доповідей, повідомлень, науково-документальних і художніх фільмів.

Осмислення і публікація історичних джерел, творцями яких виступають радянські репресивні органи, має важливе наукове і практичне значення. Запропоновані авторами монографічних досліджень і окремих розвідок концепції, трактування, оцінки віднайдених у архівах документів дають змогу не тільки нарощувати знання і розвивати суспільні науки, але й краще усвідомлювати причиново-наслідкові зв'язки між минулим, сучасним і майбутнім українського народу. До таких досліджень належать праці О. Бажана, В. Барана, І. Біласа, Т. Вронської, В. Ільницького, М. Литвина, Й. Надольського, Р. Подкура, В. Токарського, В. Ченцова, Б. Яроша та ін. Слід віддати належне і вченим-практикам, зокрема, В. В'ятровичу та його колегам і послідовникам із Галузевого державного архіву СБ України й Українського інституту національної пам'яті, які, крім власних публікацій, доклали багато зусиль для розсекречення документів радянських репресивних органів і законодавчого забезпечення вільного доступу до їхніх інформаційних ресурсів. З галузевих державних архівів України, в яких зберігаються документи радянських репресивних органів, до цього часу єдиним є архів СБУ, фахівцями якого у 2009 р. опубліковано і розміщено в мережі Інтернет путівник³⁸. Інші архіви (Міністерства внутрішніх справ України, Служби зовнішньої розвідки України, Міністерства оборони України) розбудовують інформаційну систему, призначену переважно для внутрішнього користування, чим звужують дослідницьке поле і можливості реконструкції історичних подій. У зв'язку з цим науково й суспільно значущими є практичний порадник і посібник, розраховані на потреби вчених і журналістів, нащадків жертв політичних репресій і представників громадськості, незалежно від того, проживають вони в Україні чи за кордоном³⁹.

³⁸ Галузевий державний архів СБУ : путівник / автори-упоряд. В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків : Права людини, 2009. 136 с.

³⁹ Право на правду : практичний порадник із доступу до архівів / В. М. В'ятрович, І. М. Кулик, В. В. Лошак, А. В. Шпак. Львів : Часопис, 2012. 152 с.; Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю., Попович О., Ясиневич Я. Архіви КГБ для медіа : посібник / ред.-упоряд. А. Олійник. Київ : К. І. С., 2018. 216 с.

Завдяки публікації документів, спогадів, наукових досліджень, створення інформаційно-пошукових сайтів інтенсивно відроджується історична пам'ять українського народу, невід'ємна складова формування модерної політичної нації. Із забуття невпинно повертаються імена несправедливо репресованих і дискредитованих владою мільйонів людей, відкривається правда про події, спотворені офіційною історичною політикою на угоду комуністичним ідеям.

У тоталітарну добу архіви використовувались як інструмент приховування правди, фальсифікацій і політичних переслідувань, засіб уніфікації особистості. У наш час вони стали знаряддям відродження української нації, утвердження історичної правди і справедливості, джерелом нарощування зусиль у боротьбі з російською військовою й інформаційною агресією. Однак роль радянських репресивних органів у нав'язуванні комуністичного контенту історичної пам'яті та вкоріненні комуністичної свідомості досі залишається недостатньо розробленою темою. Значний теоретичний і практичний інтерес становить дослідження інформаційних ресурсів формування політики пам'яті в незалежній Україні, зокрема щодо радянських репресій у західноукраїнських областях.

Метою публікації є виявлення наукового потенціалу та можливостей використання документів радянських репресивних органів для формування історичної пам'яті українського народу. У межах визначеної мети ставиться завдання показати суспільно-політичну роль цих документів, розкрити суперечності реабілітації жертв політичних репресій в радянську добу, процес інституалізації національної історичної пам'яті на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. та після проголошення незалежності України, з'ясувати значення архівної інформації радянських репресивних органів для формування новітньої політики пам'яті щодо радянських репресій у західних областях України наприкінці 1930 – на початку 50-х рр.

Для встановлення ролі документів радянських репресивних органів у формуванні історичної пам'яті використовувались методи антропоцентричний, «занурення» в історію, системного, темпорального, структурно-функціонального, порівняльно-історичного й контент-аналізу, синтезу й узагальнення.

Джерела формування національної історичної пам'яті потребують докладного вивчення з урахуванням походження, особливостей створення, автентичності, достовірності. У роки піднесення

визвольного руху і національного відродження народи завжди зверталися до витоків свого героїчного минулого, шукали опертя в рідній мові та культурі, а прикладом їм слугували відомі з історії видатні провідники нації. Навпаки, загарбники, окупанти й колонізатори, намагались вивищувати себе в цивілізаційному плані, нав'язувати підкореним народам свій диктат у сфері політичного, економічного, соціального та культурного розвитку. Ціна питання для поневолювачів не мала значення чи йшлося про людські життя, матеріальні й духовні руйнування, чи про узурпацію чужих надбань, фабрикацію документів і примушування корінних народів до забуття власного минулого.

У новітній історії людства формуванню історичної пам'яті надавалося великого значення тому, що йшлося про стратегію життєдіяльності націй: або вони долають все вищі щаблі державотворення й демократії, або ж під орудою окупантів чи тоталітарних і авторитарних режимів втрачають національну ідентичність і асимілюються. Поступ історії ХХ ст., названого істориками й філософами «червоним», не привів до остаточної ліквідації імперій. Замість царської Російської імперії постала радянська, більшовицька, за своєю суттю теж російська, під назвою СРСР. В її лещата на тривалий час потрапив і український народ. Для розуміння особливостей формування історичної пам'яті важливо констатувати генетичну єдність, духовну спорідненість і спадкоємність імперій. Об'єднувальним началом в обох випадках виступали великодержавні російські амбіції, ідейним натхненником яких був комуністичний вождь Ульянов-Ленін, противник української незалежності і головний організатор політичного терору.

Населення західноукраїнських земель, потрапивши у 1939 р. в комуністичне ярмо і зазнавши жорстоких репресій, швидко зрозуміло сутність режиму і розгорнуло масштабну національно-визвольну боротьбу. Вона тривала в роки Другої світової війни і після неї, сформувавши на ментальному рівні несприйняття і нацизму, і комунізму. Звільнення України від німецької окупації ще не означало визволення з обіймів Росії і можливості будувати самостійну соборну Українську державу. На упокорення українців та інших народів, які не сприймали ідеології сталінізму, скеровувались уся карально-репресивна машина, військова, політична, економічна міць Радянського Союзу. Документи про форми і методи радянзації

Західної України, про придушення національно-визвольного руху і репресії проти повстанців та їхніх родин осідали в партійних і державних архівах, а найбільше – в архівах спецслужб. Тільки офіційно уповноважені радянські органи та довірені колективи й особи могли з ними працювати та доносити громадськості ідеологічно вивірену інформацію про «бандитизм» і боротьбу з ним у західних областях України. Історична наука в СРСР, політика й пропаганда змикалися воєдино для очорнення українського національно-визвольного руху, виправдання репресій і насильницького формування комуністичного світогляду.

Сталінський варіант комуністичних репресій закінчився разом зі смертю тирана. Настав період хрущовської «відлиги», який породив нові форми опозиції на платформі засудження сталінських репресій і відмінного від офіційних вчень бачення історії та перспектив розвитку українського народу.

У післясталінську епоху з ініціативи влади, яка володіла кращими важелями впливу на суспільну свідомість й традиційно опиралася на комуністичну ідеологію, в країні розгорнулася битва за колективну пам'ять. Її початок і перебіг ознаменували законодавчі акти, за якими з місць примусового утримання масово звільнялися засуджені. Більшість звільнених здебільшого мали терміни покарання до 5 років позбавлення волі головно за крадіжки, спекуляцію, хуліганство, розбійні напади. Вони осідали переважно у Сталінській (тепер – Донецька), Ворошиловградській (тепер – Луганська), Харківській, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Запорізькій і Чернігівській областях. До жовтня 1953 р. в Україну прибули й були прописані 176 тис. амністованих осіб⁴⁰. Репресовані з політичних мотивів ще мали чекати нових рішень влади.

Масове звільнення кримінальних злочинців внаслідок амністії призвело до спалаху насильства в країні. Із числа осіб, звільнених з місць ув'язнення протягом 1953–1955 рр., в Україні було заарештовано 50 тис. осіб⁴¹. Найбільша кількість повторних кримінальних злочинів припадала на Сталінську та Ворошиловградську області. Простим громадянам на рівні підсвідомості демонстрували: ось хто

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2834. Арк. 109.

⁴¹ Там само. Арк. 2.

утримувався в таборах та в'язницях і якою справді необхідною була сувора ізоляція небезпечних для суспільства елементів. Соціальні й національно-культурні відмінності між контингентами колишніх ув'язнених, які вливалися в суспільне життя, поглиблювали розколини у ментальності населення східних і західних регіонів України, деформували історичну пам'ять українського народу як єдиного організму, що постраждав від сталінських репресій.

Фактично влада визнала свою недовіру до українців, багатьох з яких було віднесено до касти небезпечних для держави й суспільства «контрреволюціонерів» і «буржуазних націоналістів». Однак встановити точне число і конкретні прізвища осіб, членів їх сімей і нащадків, постраждалих у радянську добу від політичних переслідувань, ніхто навіть не намагався. Про ці криваві сторінки радянської історії народ мав забути, залишивши в пам'яті як видатну подію «відновлення соціалістичної законності і правопорядку».

За вказівкою ЦК КПРС, під зовні пристойним приводом «остаточного звільнення від компрометуючих матеріалів на чесних радянських громадян» за наказом голови КДБ при Раді міністрів СРСР № 00511 (1954) радянські органи державної безпеки в середині 1950-х рр. знищили оперативні архіви з документами, в яких йшлося про численні злочини тоталітарного режиму. Нащадки, на думку партійних вождів, не повинні були ніколи довідатись про організаторів і виконавців страхітливих репресій проти власного народу. Щоб не залишити ніяких документальних свідчень і назавжди стерти з пам'яті народу сліди злочинів, знищувались навіть журнали із записами назв спалених документів.

Маючи у своєму розпорядженні безліч фактів грубих правопорушень та відомості про мільйони репресованих, ні правоохоронні, ні партійні органи до узагальнень не вдавались і розглядали свавілля під прикриттям «диктатури пролетаріату» лише як прикрі випадки. Жоден із органів радянського правосуддя не був наділений функціями повного відновлення справедливості в розумінні виправдання людей, покарання винних за вчинені від імені держави злочини, відшкодування моральних та матеріальних збитків.

На відміну від надзвичайно спрощеної процедури винесення вироків за політичними мотивами, під час «відлиги» реабілітація відбувалася з дотриманням усіх пунктів чинного законодавства з розрахунку, щоб жоден ворог радянської влади не був виправда-

ний. У минулому позасудові органи ніякого слідства не проводили або вели його з цинічною упередженістю, тепер для закриття справи й реабілітації безвинно постраждалих людей вимагались додаткові перевірки. Необхідно було розшукати й передопитати осіб, які в минулому давали показання, установити тих, хто знав засуджених по спільному навчанню, роботі й т. д. Іноді багато часу витрачалось на пошуки самих архівно-слідчих справ, які з тих чи тих причин могли вистребувати регіональні й центральні органи державної безпеки, підрозділи виконання покарань і не повернути на місце постійного зберігання. У результаті маніпуляцій з реабілітацією громадян у архівах відбувся поділ кримінальних і слідчих справ, тобто реалізованих або нереалізованих у судовому чи позасудовому порядку, на окремі фонди. З'явився також ще один тип документів, спроможних пролити нове світло на біографії потерпілих, родинні відносини, політичні погляди тощо. Це – контрольні-наглядні справи, які й у нинішніх умовах не завжди вдається опрацювати дослідникам.

Парадоксальним чином радянська карально-репресивна система була втягнута у виявлення долі постраждалих, їхніх родичів, свідків, апелювала до індивідуальної пам'яті для реконструкції подій минулого. Пошуки й накопичення інформації про переміщення архівно-слідчих документів і репресованих осіб, так звані «передопитування», об'єктивно сприяли змінам у свідомості громадян і активізації суспільно-політичної думки.

Пам'ять народу виявилась не такою короткою, як це хотілося б організаторам і виконавцям масових політичних репресій. На західноукраїнських землях, куди поверталися із місць ув'язнення, спеціальних поселень та заслання колишні учасники ОУН і вояки УПА, які не зрадили своїм переконанням, формувалася найскладніша для влади ситуація. У травні 1961 р. начальник слідчого відділу КДБ при РМ УРСР Пивоварець доповідав своєму керівництву, що за участь у антирадянських націоналістичних організаціях й оунівську діяльність органами КДБ республіки в 1959 р. арештовано 15 %, а в 1960 р. – 9,8 % із загального числа арештованих за державні злочини. Кримінальні справи за цією категорією арештованих були відкриті управліннями КДБ в Кіровоградській, Волин-

ській, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Одеській областях⁴², що демонструє істотне розширення простору діяльності ОУН.

Процес накопичення і використання архівної інформації радянськими репресивними органами нараховує низку особливостей, які визначають специфіку впливу на формування історичної пам'яті. Народи СРСР мали одержувати інформацію з джерел суворо контрольованих партійними і державними органами. Архіви від ВУЧК до НКВС і КДБ не передбачали ознайомлення з наявними документами сторонніх осіб. Навіть ті, хто там працював, мали до таємних документів допуск певного рівня («форми») і могли працювати з ними лише з дозволу вищого керівництва і в частині, яка стосувалася службових потреб користувача. Метою зберігання документів радянських репресивних органів була насамперед оперативно-службова необхідність. Лише в другу чергу до уваги бралася науково-історична цінність документів, яку потім реалізовували для потреб конкретних підрозділів здобувачі наукових ступенів і викладачі спеціальних освітніх закладів та наукових установ на кшталт вищих шкіл і вищих курсів НКВС-КДБ.

Таємні наукові дослідження на базі архівних документів мали здебільшого прикладний характер. Використання закритих даних призводило до продукування ідей, теорій і висновків, які ґрунтувались на специфічних матеріалах, огорнутих комуністичною ідеологією. У підсумку це породжувало нову таємну інформацію, до якої так само не мали ніякого доступу звичайні громадяни і навіть багато чиновників високого рангу. Тільки з архівних документів можна було дізнатися про долю репресованих, проте під час хрущовської «відлиги», щоб нівелювати історичну пам'ять, представники радянської влади системно фальсифікували архівну інформацію. Згідно з «совершенно секретной» директивою Комітету державної безпеки при Раді міністрів СРСР № 198сс (1955) повідомляти родичам справжні дати й причини смерті репресованих і розстріляних осіб заборонялось, натомість слід було писати: «помер від хвороби...» і вказувати дату у межах 10 років. Завдяки цьому нововве-

⁴² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 32.

денню важко було відтворити динаміку, час і масштаби репресій. Лише наприкінці 1980-х рр. родичам почали надавати архівні довідки згідно з наявними документами.

Перед військовослужбовцями – працівниками архівів, крім типових завдань обліку, систематизації і збереження документів, стояли завдання нерозголошення архівної інформації, недопущення без спеціального на те дозволу до документів навіть своїх колег, суворого градація документів згідно з грифом таємності. Менш за все тодішніх архівістів хвилювали проблеми хронологічного й тематичного упорядкування документів, важливо було дотримуватись порядку, при якому таємна інформація за жодних обставин не могла б несанкціоновано просочитись за межі архівосховища. Оскільки громадськість, на думку влади, мала знати тільки те, що їй дозволять, органи КДБ суворо контролювали документообіг та збереження архівної інформації. Скаржачись до ЦК Компартії України на витік даних із закритих фондів історичного, статистичного й іншого профілю, нащадки чекістів увели оперативне (негласне) «обслуговування» колективів Архівного управління при Раді міністрів УРСР, Центрального державного історичного архіву, Центрального державного архіву кінофотодокументів, Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР), Київського обласного та міського архівів.

Спроби комуністичної влади фальсифікувати минуле і підмінити історичну пам'ять народів не увінчались успіхом навіть попри засудження на XX з'їзді КПРС (1956) культу особи Сталіна і покладення на нього провини за масовий терор другої половини 1930 – початку 1950-х рр., а також грандіозну авантюру у вигляді прийнятої XXII з'їздом КПРС (1961) програми побудови до 1980 р. комунізму. В контексті партійних, всіляко і всебічно пропагованих рішень, встановлені в СРСР численні пам'ятники Сталіну підлягали демонтажу, масових перейменувань зазнали населені пункти, вулиці, неймовірна кількість інших об'єктів. У західноукраїнських областях з цим було простіше, оскільки комуністичну символіку тут ліквідували з початком радянсько-німецької війни, а потім на реалізацію нових проєктів увічнення пам'яті комуністичних вождів не вистачило часу. Поодинокі монументи простояли недовго; симво-

лічно, що бронзову скульптуру Леніна, демонтовану у Львові у вересні 1990 р., використали як сировину для пам'ятника жертвам комуністичних злочинів⁴³.

Процес реабілітації як засіб формування історичної пам'яті виявився для влади неефективним і в другій половині 1960-х рр. зійшов нанівець. На противагу цьому світогляд шістдесятників, інакодумців, правозахисників об'єднав національно активну інтелігенцію, зблизив Схід і Захід, а Галичина утвердилась в національно-культурному середовищі як «український П'ємонт».

Наприкінці 1980-х рр. збанкрутіла комуністична партія востаннє спробувала пережити регенерацію, підкріпити статус за допомогою повернення до своїх лав і до суспільного життя когорта незаконно репресованих громадян. Укотре керівництво КПРС намагалось завуалювати розмах політичних репресій, виставити партію як постраждалу організацію, не причетну, крім деяких осіб, до злочинів тоталітарного режиму.

Чергові партійні рішення 1988–1990 рр. уже визнавали, що практика масових репресій і свавілля мала трагічні наслідки для сотень тисяч радянських людей. Та найбільше занепокоєння партійної бюрократії викликали не втрачені покоління, а згубний вплив репресій на соціально-економічний розвиток країни, утвердження у свідомості суспільства зневаги до норм радянських законів і нехтування комуністичної ідеології, загальне падіння авторитету партії. Періодичні перегрупування комуністичної влади в СРСР в принципі не здатні були належно оцінити визвольний рух в Україні, історичну роль прихильників української національної державності.

Піднесення національно-демократичного руху в Україні наприкінці 1980-х рр. тісно пов'язувалось із відродженням історичної пам'яті. Авангард інституалізації індивідуальної та колективної пам'яті зароджувався в українському літературно-мовному середовищі як найбільш чутливому до потреб духовного світу людини. На противагу партійним і державним структурам, які намагались і далі маніпулювати суспільною свідомістю, представники національно-демократичного руху, творчих спілок, діячі літератури і мистецтва, науковці, студентська молодь створили в березні 1989 р. в Києві

⁴³ Прокопів В. Львів проти «вождів». *Фотографії старого Львова*. 2016. URL: <https://photo-lviv.in.ua/lviv-proty-vozhdiv/> (дата звернення: 21.01.2021).

Товариство «Меморіал» (надалі – Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса). У червні того ж року засновано Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих. Безперечними стали заслуги у творенні Української державності громадсько-політичної організації Народний рух України за перебудову. Перші установчі конференції опозиційних комуністичному режиму рухівців відбулися у Тернополі, Львові, Івано-Франківську. У вересні 1989 р. НРУ об'єднав демократичні сили і своєю наступною діяльністю докорінно змінив політичний ландшафт України.

Доки офіційна історична наука мовчала під партійним пресом, в Україні величезний успіх мали історичні клуби, лекторії, семінари, які діяли на громадських засадах. Зокрема, блискучі виступи на теми комуністичного терору, політичних репресій, національно-визвольного руху видатних українських істориків і джерелознавців Ярослава Дашкевича зі Львова та Сергія Білоконя з Києва мали більший вплив на формування історичної пам'яті, ніж засоби партійної і державної пропаганди. Не допомагали навіть «профілактичні» заходи КДБ. Його діяльність в Україні продовжували визначати центральні органи в Москві й партійна верхівка, пріоритет яких дедалі рішучіше відмовлялась визнавати громадськість України.

За вказівкою своїх московських кураторів, органи КДБ в Україні до останнього намагалися відстоювати «завоювання» соціалістичного ладу і не допустити виходу суспільної свідомості за межі усталених комуністичних догм. Співробітники КДБ відчайдушно відстоювали інтереси компартії у сформованому правовому полі, яке аж ніяк не відповідало історичним реаліям.

Укомплектовані протягом 1990 р. в усіх управліннях КДБ УРСР спеціальні підрозділи у взаємодії з оперативними підрозділами й опираючись на них розгорнули активний пошук тем, матеріалів, сюжетів для реалізації у засобах масової інформації і розвитку нових форм зв'язків з громадськістю. Про фізичні розправи вже не йшлося, проте після багатьох років, що минули від часу рапортів про викорінення «бандерівських недобитків» у західних областях України, в хід знову пішли такі терміни, як «деструктивні сили», «націонал-шовінізм» і «бандерівщина».

Фактично мали місце останні спроби приреченої системи не допустити проникнення ідей національного визволення у масову

свідомість і бодай обмежити їх вплив західними теренами України. З цією метою в управліннях КДБ у Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській і Волинській областях створили робочі групи зі співробітників відділів захисту радянського конституційного ладу, слідчих відділів, архівів і підрозділів громадських зв'язків. Діяльність цих груп була зорієнтована на інтелектуальну складову боротьби за історичну пам'ять, причому йшлося переважно про антиоунівську пропаганду у східних регіонах України. Істинно в радянському дусі для жителів районів, які вважались найбільш сприйнятливими до впливу націоналістичних ідей з боку осіб із прилеглих західних областей, було організовано перегляд художніх і документальних фільмів «Іванна», «Високий перевал», «Упирі» та ін., у пресі опубліковано відповідні статті, на різних зібраннях проведено лекції про «злочиння українських націоналістів», про «бандформування» ОУН і УПА, лідерів яких місцеві активісти називали національними героями. Зі зрозумілих причин, жодні подібні акції у західних областях України органи КДБ не наважувались проводити.

Документи фіксують початок розроблення співробітниками КДБ архівних фондів з метою використання їх проти відродження національної свідомості. Зазначеним робочим групам військово-службовців доручили виконувати невластиві й непосильні для них функції: відбирати архівні матеріали, що «відображають історичну правду» про «реакційну» сутність українського націоналізму; аналізувати справи на осіб, які не підлягають реабілітації; опрацьовувати листи і звернення із критикою націоналізму; вести пошук свідків «бандоунівського терору»; готувати матеріали для засобів масової інформації⁴⁴. Враховуючи високий науковий і культурний потенціал учасників національно-демократичного руху в Україні, потуги останніх чекістів у битві за історичну пам'ять були приречені на провал, тим більше, що і в лавах КДБ накопичилося чимало мовчазних, незгодних із політикою партії.

Такі промовисті приклади боротьби за вплив на історичну свідомість подає один з останніх таємних документів, підготовлених органами КДБ в Україні, – «Огляд про досвід КДБ УРСР із

⁴⁴ Політичні протести й інакодумство в Україні. 1960–1990 : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. С. 618.

зміцнення зв'язків з громадськістю»⁴⁵. У Москві він дістав схвалення і був рекомендований для вивчення іншими республіканськими комітетами. Написаний 23 липня 1991 р., тобто за місяць до ухвалення Акту проголошення незалежності України, документ рясніє пропагандистськими штампами й пронизаний антиукраїнською риторикою, але містить цікаві факти про тогочасний стан суспільства.

Завдяки громадськості, зокрема, наполегливості Товариства «Меморіал», 17 квітня 1991 р. прийнято Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁴⁶, який сприяв конструктивному розв'язанню питань, пов'язаних із встановленням історичної справедливості щодо громадян, потерпілих від свавілля тоталітарної держави. На відміну від попередніх аналогічних документів, у ньому визнано, що політичні репресії охоплюють увесь радянський період від 1917 р., а також уточнено на законодавчому рівні, хто вважається їхніми жертвами.

Процес інституалізації історичної пам'яті про репресії комуністичного тоталітарного режиму повільно, але впевнено прокладав собі дорогу. На зламі століть постали нові або відродились закриті в радянську добу академічні установи, часописи, напрями наукової діяльності. Наприкінці 1980-х рр. в Інституті історії Академії наук України започатковано, хоч і за командою «згори», цілеспрямовану публікацію та джерелознавчий аналіз документів радянських репресивних органів в Україні. Тоді в установі, яка в радянську добу належала до категорії ідеологічних, на виконання розпорядження Президії АН України було відкрито піонерну для української історіографії тему «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії: на матеріалах України»⁴⁷. Дослідницька тема, що нібито

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 43. Арк. 164–169.

⁴⁶ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17 квітня 1991 р. № 962–XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155627__600097. В редакції 11.09.2020 р. (чинна редакція): Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155627__657829 (дата звернення: 17.03.2021).

⁴⁷ Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті роки)* : бібліогр. покажчик. Житомир : «Полісся», 2007. С. 11.

перебувала у фарватері партійних постанов, насправді знаменувала новий етап історіописання в Україні з проблем політичних репресій. Заявлені й затверджені раніше теми для дослідження колективом Інституту, присвячені «буржуазним концепціям» й «буржуазній історіографії» історії України, були відкинуті. Пізніше до колег з Інституту історії України НАН України долучилися науковці новоствореного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, університетів, інших наукових і освітніх центрів, архівних установ, фахівці яких стали одноосібно або спільно опрацьовувати і вводити до наукового обігу розсекречені документи радянських репресивних органів.

Найбільш масштабна робота із формування історичної пам'яті розгорнулася з 1992 р., коли Верховною Радою України було прийнято рішення щодо підготовки багатотомного науково-документального видання про жертви політичних репресій в Україні, а постановою Кабінету міністрів утворено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». В Автономній Республіці Крим, обласних центрах, містах Києві і Севастополі створено редакційні колегії й штатні редакційно-видавничі групи.

Видання визначило один із пріоритетних напрямів дослідження національної історії. За тридцять років у серії книг «Реабілітовані історією» з друку вийшли понад 120 томів. Останні з них – Волинська область (2019 р., кн. 4–5), Львівська область (2019 р., кн. 4 – Дрогобич і Дрогобицький район, кн. 5 – Жидачів і Жидачівський район), Тернопільська область (2020 р., кн. 6). Томи містять списки репресованих, нариси про окремих осіб, інформацію про увічнення пам'яті, документи й дослідження з історії політичних репресій. За архівно-кримінальними справами, які зберігаються в Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій⁴⁸. Проект об'єднав сотні

⁴⁸ Подкур Р. Ю. Реабілітовані історією. *Інститут історії України Національної академії наук України* : сайт. URL: http://www.history.org.ua/?termin=reabilitovani_istoriieju (дата звернення: 09.02.2021).

українських істориків, архівістів, краєзнавців, журналістів, громадських діячів у центрі і на місцях.

Одночасно з Державною програмою «Реабілітовані історією» вирішено розпочати випуск спеціалізованого журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Його перший номер датований 1994 р. (станом на 2020 р. опубліковано 54 числа). Цьому єдиному на пострадянському просторі науково-документальному виданню належить провідна роль у забезпеченні суспільства ретроспективною інформацією, що ґрунтується на документах радянських органів державної безпеки. Принагідно варто назвати й іншу подію – відроджений у 1993 р. з ініціативи Національної спілки краєзнавців України журнал «Краєзнавство», який став солідним майданчиком для публікації документів і оригінальних досліджень локальної історії, зокрема, на основі архівних матеріалів радянських спецслужб.

Еволюція КДБ під впливом суспільно-політичних змін у країні зумовила перехід від формальної участі його співробітників у реабілітації жертв політичних репресій до активного сприяння громадськості у виявленні місць поховань, збереженні історичної пам'яті, тісному співробітництві з представниками інтелігенції, товариством «Меморіал», іншими громадськими організаціями й комісіями у справах репресованих. Усі ці структури, розуміючи, що репресії з політичних мотивів найповніше відображені в архіві КДБ, наполягали на негайному доступі до документів. Відповідно до вимог громадськості та на основі указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р., протягом шести місяців їх мали передати на постійне зберігання Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України та його установам на місцях⁴⁹. Насправді історичні реалії були такими, що навіть співробітники доживаючої останні дні радянської спецслужби України на той час як слід не знали змісту документів. На більшості з них стояв священний для військових гриф таємності, який справді міг не втратити актуальності. Системно вивчати весь масив архівної інформації з

⁴⁹ Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів : Указ Президії Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1525-12#Text> (дата звернення: 29.03.2021).

метою перевірки й перекваліфікації рівнів обмеження доступу, встановленого керівниками радянських органів державної безпеки, не було ні часу, ні фахівців, ні ефективних механізмів. Крім того, практично всі силові відомства, які переживали кадрове оновлення, виявились не надто охочими відмовлятися від цінної архівної спадщини, уміле використання якої могло поліпшити нажиту репутацію і навіть приносити вагомим іміджеві дивіденди.

За словами одного з багатолітніх співробітників і керівників архіву Служби безпеки України С. Кокіна, модель мислення посадовців Служби та її архівного підрозділу визначали завдання і функції, покладені на СБ України як на державний орган спеціального призначення. Виходячи з цього, завдання щодо фронтального обстеження архівних фондів і розсекречення архівних документів тривалий час взагалі не ставилося перед керівництвом архіву, а будь-які ініціативи щодо цього викликали підозри керівництва у недобрих намірах архівістів⁵⁰. До кола службових завдань новоствореної української спецслужби не вписувались довгострокові завдання, з якими пов'язувалися абстрактні питання відновлення історичної пам'яті, мали бути конкретні результати. Справи рухалися успішніше, коли з'являлися домовленості між керівництвом Служби й науковими установами, укладалися угоди з іноземними партнерами про підготовку спільних видань. Неминучим наслідком таких дій були пошук, відбір і розсекречення документів радянських репресивних органів, упорядкування і видання тематичних науково-документальних збірників.

Позитивним явищем стала співпраця з іноземними фахівцями, які за принципом взаємності використовували і залучали до видань документи, виявлені у своїх державних та відомчих архівах. Спільні проєкти реалізовувались із представниками Польщі, Німеччини, Ізраїлю, США. З іноземними партнерами іноді виникали серйозні непорозуміння з доленосних в історичній свідомості українців питань висвітлення геноциду українського народу в роки Голодомору та діяльності ОУН і УПА, постатей відомих державників, провідників національно-визвольного руху в Україні. У підсумку прийма-

⁵⁰ Кокін С. Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х років). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2019. № 2 (52). С. 275.

лися компромісні рішення, але ні в 90-ті, ні в пізніші роки, сторони не вдавалися до фальсифікацій історичних джерел і різко реагували на спроби необ'єктивного їх трактування.

Через нестачу площ архівосховищ у центральних і місцевих архівах, а також необхідність дотримання принципу непорушності архівних фондів процес передачі документів КДБ швидко загальмувався, а потім і зовсім припинився. До Центрального державного архіву громадських об'єднань України, обласних державних архівів передано частину позасудових справ реабілітованих осіб, решта документів незабаром увійшла до новоствореного (1994) Державного (з грудня 2002 р. – Галузевого державного) архіву СБ України.

Унаслідок паліативних заходів, вжитих на виконання указу Президії Верховної Ради України, значна частина документів КДБ залишилася в регіональних управліннях Служби безпеки України в так званих «архівах тимчасового зберігання», які існують і понині. Хоча співробітники ГДА СБУ мали право відбирати й концентрувати в Києві найбільш цінні для науки й культури документи, проте така робота проводилась безсистемно. Відсутність єдиної державної політики історичної пам'яті мала хіба той позитивний результат, що науковці з різних областей України дістали більше можливостей вивчати діяльність радянських репресивних органів на місцевому матеріалі.

На тлі інертності державних структур щодо відкриття архівів радянських репресивних органів знаковою подією стало заснування в 2002 р. у Львові Центру досліджень визвольного руху. Одним із важливіших напрямів діяльності його організатори визначили вивчення карально-репресивної політики окупаційних режимів на українських землях. З-поміж інших завдань центр розгорнув активну архівну діяльність, акумулювавши документальні, усні, речові, фото- та відеосвідчення, зокрема й про діяльність репресивних структур на території України. Тут одним із перших в Україні постав вільний для доступу в мережі Інтернет електронний архів. Після призначення керівника ЦДВР В. В'ятровича директором ГДА СБУ (2008) зусилля співробітників державного архіву і науково-громадської організації об'єдналися і їхній досвід та напруження стали спільною унікальною платформою для реалізації задумів з інтенсивного відродження історичної пам'яті.

Трагічні сторінки історії українського народу відтворюють музеєфіковані пам'ятки, пов'язані з політичними репресіями. Окремі місця примусового утримання й «трудового» перевиховання засуджених у наш час стали територією для демонстрації жорстокості тоталітарного режиму. У квітні 1994 р. поблизу Києва на місці найбільших поховань жертв сталінських репресій 1937–1941 рр. відкрився Биківнянський меморіальний комплекс (з 2006 р. – Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»). У Львові з 2009 р. працює Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» – колишня в'язниця, нині місце колективної пам'яті, яка поєднує трагедію Західної України із трагедією всієї України. Меморіальні місця поховань упорядковано на місці масових страт в урочищі Дем'янів Лаз поблизу Івано-Франківська, урочищі Саліна (Старосамбірський район Львівської області), в Дрогобичі, Тернополі, багатьох інших містах України. Ймовірно, що на подвір'ї або поблизу кожного обласного чи районного управління НКВС приховували сліди злочинів під бетоном чи новими спорудами. Їх вдається встановити, зокрема, саме завдяки архівним документам репресивних органів, невтомній діяльності дослідників та громадських активістів.

Спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері державної комеморативної політики в Україні задумувався та створювався у 2006–2007 рр. Український інститут національної пам'яті (у грудні 2010 – серпні 2014 р. функціонував як науково-дослідна установа при Кабінеті міністрів України). На прикладі УІНП простежується інституційна невизначеність політики національної пам'яті в Україні, що чітко виявлялось при зміні керівництва держави. Це не тільки не додавало єдності українському суспільству, але й призводило до конфліктів між прихильниками різних моделей пам'яті на сході, у центрі й на заході України.

Вагомим, але не завершальним, кроком на шляху незворотності демократичних змін, відновлення та збереження національної пам'яті стало створення в грудні 2016 р. Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті (ГДА УІНП). Через відсутність належно обладнаного приміщення спроби зібрати історичні, давно нетаємні документи із режимних об'єктів силових відомств під одним дахом сучасної спеціалізованої цивільної установи, як це зроблено у Польщі, Чехії, Німеччині (на відміну від

Росії, Білорусі, Казахстану, країн Центральної Азії) поки що не увінчалися успіхом. Інформація про комуністичні злочини проти українського народу в ХХ ст. розпорошилась, крім архівів Росії, в архівних підрозділах, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України, Міністерству юстиції України, Службі безпеки України, Службі зовнішньої розвідки України, Генеральній прокуратурі України, Державній судовій адміністрації України, Державній пенітенціарній службі України, Адміністрації Державної прикордонної служби України. Підраховано, що це приблизно 800 тис. одиниць зберігання документів, датованих 1917–1991 рр.

Слід сказати про об'єктивно наявні регіональні відмінності у формуванні історичної пам'яті в Україні.

У центральних і східних областях України апогей репресій припав на 1930-ті рр., причому в 1937–1938 рр. вони стали найбільш масовими, жорстокими і абсурдними. Арешти серед селян, інтелігенції, військових не збігалися у часі з приналежністю до вільного чи навіть опозиційного руху, їхнім мотивом була сталінська теза про «загострення класової боротьби». Репресії виступали як покарання за діяльність під час Української революції 1917–1921 рр., як відплата за віру в національне відродження і несприйняття колгоспного ладу, просто як перманентні випереджальні удари по українській еліті. В незалежній Україні інформаційні ресурси документів радянських репресивних органів почали виконувати зворотню дію. Вони служили підставою для відродження пам'яті про трагічні й героїчні сторінки історії Українського народу, про видатні постаті української історії, для повернення доброї репутації й відкриття нових імен, відторгнення фальшивих заслуг діячів комуністичного режиму.

Виходячи з цього, Президент України В. Ющенко зробив ставку на розсекречення й оприлюднення документів радянських репресивних органів, консолідацію українського суспільства на основі відродження історичної пам'яті про голодомори й політичні репресії, законодавче врегулювання взаємопов'язаних проблем історії та політики. Виявилось, що в Україні багато чого призабуто і комеморативні заходи, ініційовані владою і громадськістю, наражаються на байдужість або опір частини політикуму й суспільства, особливо на півдні та сході. Передбачуваним стало загострення від-

носин з Росією, де політичне керівництво відкидало напрями самостійного формування історичної пам'яті в Україні, які відрізнялись від російських і вели до зміцнення незалежності України.

На відміну від решти України, жителі західноукраїнських областей за жодної влади не забували про порівняно недавні радянські репресії, що вбачалися результатом політики Москви. Жертви карально-репресивних акцій нерозривно пов'язувались із участю в національно-визвольній боротьбі, перебуванням у лавах чи підтримкою ОУН і УПА. Ланцюг фізичних і моральних переслідувань оунівців в СРСР ніколи не переривався як і пам'ять про них, проте на законодавчому рівні Україна ще довго залишалась у полоні пережитків радянської доби.

Відкриття архівів репресивних органів дало змогу документально порівняти радянські міфи і дійсність, імплементувати в державну політику національної пам'яті особливості локальної історії, які мають не суто місцеве, а загальноукраїнське значення.

Радянська пропаганда, замовчуючи факти жорстокої боротьби проти національно-визвольного руху в західних областях України і масові репресії, натомість розповідала про успіхи радянського будівництва, української освіти, науки й культури, невпинне піднесення життєвого рівня населення. У радянську добу в архівах старанно приховувались документи, які могли розкрити правду про вступ Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські й західнобілоруські землі. Концепт «золотий вересень» став провідним у радянському наративі визволення й приєднання західноукраїнських земель до УРСР. Про те, як це було насправді, з'ясовується на основі документів, створених на той час під грифами «Секретно» й «Совершенно секретно» радянськими карально-репресивними органами.

Перехід радянсько-польського кордону і дії органів державної безпеки були розписані в Москві заздалегідь і в руслі домовленостей з гітлерівською Німеччиною. Під прикриттям навчальних зборів у Київському особливому військовому окрузі 8 вересня 1939 р. створено 5 оперативно-чекістських груп. З цією метою за наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії (копія цілком таємного наказу є в ГДА СБУ⁵¹) в розпорядження НКВС УРСР направлено

⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32 (1951 р.). Спр. 33. Арк. 1–4.

60 оперативних і оперативно-політичних співробітників з управління НКВС Ленінградської області та 15 оперативних співробітників з Москви. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов мав підібрати в НКВС України 50 оперативних і 150 оперативно-політичних працівників, які, очевидно, й мали забезпечувати видимість «братньої» допомоги. Щоб не допустити найменших відхилень від запланованого й бути впевненим в успіху операції для відповідного інструктажу, організації й проведення всіх необхідних заходів в Україну відряджено заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова. Надалі за необхідності його особисто викликали в Москву для доповіді про слідчу й оперативну роботу в Західній Україні⁵². Загалом Меркулов і Серов відігравали провідну роль у виконанні наказів московського центру.

Уже на підготовчому етапі передбачалось широке коло репресивних заходів проти реальних і потенційних ворогів більшовизму серед поляків та українців.

У фонді 9 (фонд наказів) ГДА СБУ добре зберігся оригінал директиви заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського від 17 вересня 1939 р. про те, що в цей же день всі начальники оперативних відділів НКВС УРСР, які мали агентуру й інформаторів у Києві, повинні до 14 години дня надати зведення про реагування населення на промову В. Молотова про вступ Червоної армії в Польщу⁵³. Надалі такі повідомлення належало надсилати через кожні три години. Фактично влада прагнула щоденно докладно вивчати негласно зібрану інформацію про ставлення українців Наддніпрянщини до участі СРСР у поділі світу у змові з нацистською Німеччиною. Під таким прикриттям уже тоді офіційно був заданий напрям формування громадської думки й історичної пам'яті, завуальований у потребу захисту населення Західної України і Західної Білорусі від нацистів і визволення від гніту Польщі. Історичні паралелі образливих висловлювань і намірів московських правителів щодо Польської держави в 1939 р. і незалежної України в 2000-х рр. є цілком очевидні. Трагічні сторінки історії і спільна пам'ять українців і поляків нині має бути об'єднувальним чинником життєдіяльності двох країн і народів.

⁵² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32 (1951 р.). Спр. 33. Арк. 215.

⁵³ Там само. Ф. 9. Спр. 26. Арк. 171.

Документального підтвердження планів визволення західно-українських та західнобілоруських земель немає, адже в попередні роки сталінське керівництво залишалося глухим до боротьби українців проти національного гніту за межами УРСР. Доповідні записки і спецповідомлення з фонду 16 (таємне діловодство) ГДА СБУ свідчать, що поліпшення становища українців намітилося тільки на перших порах, а після законодавчого оформлення статусу інкорпорованих територій місцеве і українське, і польське, і єврейське населення сповна зазнало так званих «переваг» соціалістичного способу життя.

Ті ж документи з архівів радянських репресивних органів показують, що відсутність певний час переслідувань українців була тактичним прийомом радянських спецслужб. На завершальному етапі та після Другої світової війни радянська військова контррозвідка «СМЕРШ» використовувала інформацію тодішнього Центрального державного архіву Жовтневої революції (нині – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) й підготовлені українськими емігрантами біографічні довідники для розшуку і незаконних арештів за кордоном українських політичних діячів, діячів освіти, науки і культури, прихильників самостійності України.

З документів випливає, що радянська влада, прийшовши на західноукраїнські терени, прагнула взагалі усунути будь-яких політичних опонентів. Станом на 1 жовтня 1939 р. оперативно-чекістські групи арештували 3 914 осіб, не рахуючи військовополонених, а до кінця місяця майже 6 тис. осіб⁵⁴.

5 листопада 1939 р. з'явився таємний наказ НКВС СРСР про очищення західних областей України від ворожих елементів. Динаміку й масштаби радянських репресій, а також соціальний та політичний склад репресованих відображають донесення В. Меркулова й І. Серова в Москву.

Під опіку НКВС потрапили особи, пов'язані з колишнім польським режимом, а також практично вся українська інтелігенція⁵⁵. У

⁵⁴ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. ; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 563.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33 (1951 р.). Спр. 44. Арк. 58.

результаті радянськими органами державної безпеки на початок 1940 р. на облік було взято 1783 представники багатьох творчих професій, які проживали у Львові ще до Другої світової війни або перебралися з території, захопленої Німеччиною⁵⁶. До списку «контрреволюційних» потрапили політичні партії, молодіжні й релігійні організації без винятків до жодної конфесії. Унаслідок поширення політичних підозр на приєднаних територіях у державних масштабах чинилися дискримінація, репресії й терор проти місцевого населення, формувалися нові передумови жорстоких міжнаціональних суперечностей.

У лютому-червні 1940 р. проведено три депортації поляків, українців, євреїв із західних областей республіки у віддалені райони СРСР. Формальним приводом до акцій була необхідність упорядкування нового державного кордону СРСР з Німеччиною, між якими існували домовленості про невтручання у «державний переустрій» по обидва боки кордону. Окрема хвиля виселення відбулася у травні 1941 р. і охопила членів сімей учасників націоналістичних організацій. Під час цих чотирьох депортацій із західних областей України без суду і слідства виселено 190,1 тис. поляків, євреїв, українців, причому більшість становили жінки, діти і літні люди⁵⁷. Крім виселення, формою примусу було індивідуальне відселення жителів від кордону, де встановлювався особливий режим, а господарства підлягали ліквідації. З 800-метрової прикордонної смуги у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях у нережимні райони відселили 4 731 господарство й понад 20,5 тис. мешканців.

Встановити виразну картину репресій комуністичного тоталітарного режиму вдається тільки завдяки копіткій роботі науковців з документами колишніх радянських спецслужб. З квітня 1938 р. і до 1960 р. архіви були у прямому підпорядкуванні органів внутрішніх справ, яким, однак, не вдалося замести сліди усіх комуністичних злочинів. Постановою РНК СРСР від 28 березня 1941 р. затверджено положення про Державний архівний фонд СРСР, який визна-

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33 (1951 р.). Спр. 11. Арк. 39.

⁵⁷ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 337.

чався як сукупність документів, що мають наукове, політичне і практичне значення незалежно від часу їх походження, змісту, оформлення, техніки і способів відтворення. ДАФ СРСР жодним чином не виділяв особливості архівних фондів союзних республік і юридично не вберігав від знищення історично важливих документів, що були у віданні НКВС-НКДБ. Не виконувались навіть внутрішні інструкції щодо термінів і порядку зберігання документів. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 5 червня 1941 р.⁵⁸, було скорочено посади архівістів в управліннях НКВС Волинської, Дрогобицької, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей, що катастрофічно позначилося на долі накопичених місцевих документів. Радянська реорганізація архівної справи не забезпечила збереження й упорядкування документів, багато з яких стосувалося життєдіяльності щойно приєднаних до УРСР західноукраїнських земель, а навпаки, зумовила безповоротні втрати ще до початку німецько-радянської війни.

Після закінчення Другої світової війни карально-репресивна сутність стовпів тоталітарного режиму залишалась незмінною, модифікувались форми і методи їхньої діяльності.

15 березня 1946 р. Верховна Рада СРСР своєю постановою перетворила Раду народних комісарів на Раду міністрів, відповідно народні комісаріати державної безпеки СРСР, союзних і автономних республік перейменовувалися на міністерства державної безпеки (МДБ)⁵⁹. Боротьба з «антирадянськими елементами» покладалась на 5-те (секретно-політичне) управління, яке згодом увійшло до складу контррозвідувального управління КДБ. При міністерствах державної безпеки і внутрішніх справ до вересня 1953 р. діяли позасудові органи – особливі наради, які призначали покарання у вигляді розстрілу або 25 років ув'язнення зрадникам Батьківщині й учасникам національних рухів та їх прихильникам у Західній Україні, Західній Білорусії та Прибалтиці.

На упокорення повстанців скеровувався увесь радянський апарат насильства. За листопадовою 1945 р. постановою ЦК КП(б)У як

⁵⁸ Платонова Н. Історія архівної служби МВС України. *Архіви України*. 2009. № 3–4. С. 136.

⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 17–СП. Арк. 56.

додатковий захід боротьби з українським національно-визвольним рухом у прикордонних районах Дрогобицької і Станіславської областей вводилась паспортизація. Без урахування сил НКВС на території західноукраїнських областей у січні-квітні 1946 р. дислокувалися 3,5 тис. червоноармійських гарнізонів і майже 4 тис. винищувальних батальйонів⁶⁰.

Новим підрозділом з широкими повноваженнями стало управління 2–Н, яке націлювалось на боротьбу з «буржуазними націоналістами» на заході України, Білорусії та в прибалтійських республіках. Співробітники управління запам'яталися як запеклі противники українського національно-визвольного руху в Західній Україні, які не гребували жодними методами знищення антирадянського підпілля. Оперативні групи і підрозділи внутрішніх військ Міністерства державної безпеки УРСР активно використовували агентурний апарат для внесення розколу в ряди повстанців, їх дискредитації й винищення. Документи управління старанно приховувались під грифом таємності, аби зберегти недоступною інформацію про розмах боротьби, яка не вкладалася в рамки проголошеного владою «бандитизму», не розкрити найпідступніших і найжорсткіших методів упокорення української нації.

Після звільнення від нацистської окупації і відновлення радянської влади депортації як складова репресій у західних областях УРСР продовжились. Українські вчені О. Бажан, І. Білас, В. Баран, Й. Надольський, В. Токарський, вивчаючи архівні документи радянських репресивних органів, установили, що в жовтні 1947 р. з семи західних областей України виселено 77,8 тис. осіб. Про наймасовішу репресивну акцію громадськість дізналася лише в часи горбачовської перебудови⁶¹. Загалом за офіційними даними протягом 1944–1952 рр. у західному регіоні України репресовано близько пів мільйона осіб. Тавро «бандерівці», «бандити» та їхні «пособники» служило засобом маркування реальних і потенційних ворогів нової радянської імперії. Про розмах опору свідчать наслідки

⁶⁰ Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). Харків : «Право», 2008. С. 107.

⁶¹ Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. *Україна ХХ століття: культура. ідеологія, політика*. Київ : Інститут історії України, 2013. Вип. 18. С. 345–346.

військових операцій проти повстанців і кількість жертв: 134 тис. заарештованих, 153 тис. вбитих, 203 тис. висланих за межі УРСР без права повернення⁶².

Рамки дослідження депортаційної політики радянської адміністрації значно розширив В. Ільницький, який дослідив напрями та масштаби репресивних заходів у Дрогобицькій, Закарпатській, Станіславській, Чернівецькій областях. Він звернув увагу, що у Західній Україні було застосовано методику знищення та викорінення інакодумства, наведення всеохопливого страху, апробовану на східноукраїнських землях⁶³.

Протягом десятків років радянської влади й існування комуністичних спецслужб з центральних органів неодноразово надходили вказівки щодо знищення документів або їх передачу до Москви. Тому в архівах столиці СРСР відкладалися, хоч і не повністю, вартісні оригінали документів, одноосібним розпорядником яких є на сьогодні представники Російської Федерації. Документи, надіслані до партійних й державних інстанцій керівниками радянських органів державної безпеки, або підлягали поверненню, або зберігалися в «особливих папках». Вони формувались із таємних документів радянських спецслужб і, як правило, призначались для вищого політичного керівництва. Такі фонди існували й в Україні, тепер вони передані на зберігання до Центрального державного архіву громадських об'єднань України і доступні для дослідників.

Російський історик М. Солонін, автор численних оригінальних праць з радянської військової та соціально-політичної історії, написаних на основі унікальних джерел з багатьох архівів РФ, стверджує, що у 1990 р. з усього СРСР вивезли до Москви 15 млн одиниць зберігання документів. Тепер їх дозовано, залежно від політичної кон'юнктури і з пропагандистською метою, оприлюднюють. Водночас інший авторитетний російський дослідник Н. Петров дійшов висновку, що на сьогодні в Росії вже неможливий

⁶² Культура історичної пам'яті... С. 565; Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту, 2008. С. 254–255.

⁶³ Ільницький В. Депортаційна політика як засіб утвердження радянської адміністрації у Західній Україні (1944–1954). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 106.

контроль і відсутні гарантії збереження архівних документів органів держбезпеки⁶⁴. Російські політики, носії імперського мислення, неспроста не раз шкодували, що під час розпаду СРСР не зібрали в Москві документи про діяльність ОУН і УПА, чим дали Україні могутню ідеологічну зброю.

Документи з архівів Російської Федерації, до яких доступ на початку 2000-х рр. був ускладнений, а потім практично припинився, – найбільш вразливий для використання сегмент масиву документів про політичні репресії й голодомори в Україні. Позиція державних архівних установ РФ продиктована російськими політиками, які вважають, що документи радянського періоду в Україні використовуються на шкоду російським державним інтересам. Тим ціннішими є видання писемних джерел, що мають принциповий характер для формування історичної пам'яті українського народу, але монополізовані російськими архівами.

Згаданий вище видатний український історик Ярослав Дашкевич, ув'язнений у 1949–1956 рр., та генерал-хорунжий Василь Кук, останній командир УПА, в останні роки свого життя упорядкували збірник документів «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.»⁶⁵. Документи зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (фонд 9401) і через кілька років після публікації збірника стали практично недоступними для українських дослідників. Збірник містить документи, у яких системно подана інформація НКВС СРСР про боротьбу з українським повстанським рухом у 1944–1948 рр. Хоча, як наголошує автор передмови В. Гриневич, опубліковані документи позбавлені емоційного та пропагандистського забарвлення, їх недаремно десятиліттями тримали під замком.

Документи радянських органів державної безпеки переконують у тому, що переселення і виселення жителів західноукраїнських областей у віддалені райони Росії після Другої світової війни мали в основі політичний репресивний характер. Влада поводитися

⁶⁴ Петров Н. Знищення архівних документів КДБ СРСР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2019. № 2 (52). С. 379.

⁶⁵ «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2010. 594 с.

з депортованими як з дармовою робочою силою для розроблення у несприятливих кліматичних умовах російської «глибинки» природних ресурсів, освоєння найважчих і занедбаних ділянок промислового виробництва, будівництва шляхів сполучення тощо. У пам'яті українського народу закарбувалися образи збірних пунктів, конвоїрів, розбитих холодних вагонів, непосильна рабська праця на чужій землі і на тлі цього – відчуття несправедливості й нелюдності комуністичного тоталітарного режиму. Найгірші спогади в українців пов'язані з копальнями Архангельської, Карагандинської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Тюменської, Читинської та інших областей Росії, куди направляли тисячі членів родин повстанців із західних областей України.

Війна, яку вели ОУН і УПА, намагаючись поширити боротьбу за незалежну Україну також далеко на схід, залишила глибокий, проте неоднозначний, слід у пам'яті українського та сусідніх народів. За українськими націоналістами й повстанською армією не стояла держава, автентичні документи нерідко потрапляли до рук їхніх набагато сильніших супротивників, які накопичували, фільтрували, зберігали або знищували інформацію. Вороги української державності сповна користувалися винятковим правом вирішувати долю конфіскованих і трофейних документів і на свій розсуд їх тлумачити.

На виконання наказів, які регулювали порядок прийому, систематизації, зберігання і ревізії оперативних архівів, було спалено значну кількість документів 1940–1980-х рр., зокрема 5-го Управління КДБ УРСР*, агентурні та оперативно-розшукові справи на керівників українського визвольного руху тощо. Безумовну цінність становили знищені справи-формуляри, заведені на кожне західноукраїнське село, в яких поіменно перераховувались місцеві мешканці – репресовані, виселені, підозрювані у сприянні боротьбі УПА, подавалася інформація про їхній соціальний стан, політичні погляди, рід занять.

* 5-те управління КДБ, т. зв. «п'ятка», виділилося з контррозвідувального у 1967 р. і призначалось для протидії закордонним антирадянським центрам, ідеологічним диверсіям, розслідування терористичних актів та інших антидержавних проявів. У вересні 1989 р. 5-ті підрозділи було скасовано, натомість утворено управління по захисту радянського конституційного ладу («З»).

Комуністична ідеологічна машина витворила міфи про діяльність ОУН і УПА та причини їх жорстокого переслідування, які найбільше прижилися на сході та півдні України. Заборона на поширення правди про ОУН і УПА – це домінанта радянської політики пам'яті. Проте і в незалежній Україні не одразу були відкриті для дослідників справи з унікальними документами, в яких ідеться про боротьбу за самостійну соборну державу, ідеологію і тактику повстанців, їхній вишкіл і готовність на самопожертву заради свободи свого народу. Прикро, але навіть після визнання на законодавчому рівні борцями за незалежність України у ХХ ст. осіб, які брали участь у політичній та збройній боротьбі у складі Організації Українських Націоналістів, Української Повстанської Армії та інших формуваннях⁶⁶, в українському суспільстві немає єдності.

На генезис індивідуальної та колективної історичної пам'яті безперечний вплив має особиста приналежність до того чи іншого табору. Прояви національного нігілізму трапляються до цього часу і їхні носії сповідують таку апологетику: репресії мали законний характер, бо об'єктивно спрямовувались проти антирадянських елементів; депортації виправдовуються необхідністю ліквідації соціальної бази ОУН і УПА; переслідування керівників та членів ОУН і УПА пояснюються тим, що вони становили загрозу для державної безпеки і співробітничали з нацистською Німеччиною. Так, у книжці кандидата юридичних наук О. Ткачука «Перед судом истории»⁶⁷, виданій у 2000 р., на відміну від праць українських учених, названих «істориками-перевертнями» й «адвокатами ОУН», документальне тло використовується для героїзації органів ЧК–КГБ, які захищали «завоювання Великого Жовтня» і вели «запеклу боротьбу з українськими націоналістами». Намагаючись обґрунтувати масові вбивства українських патріотів і репресії проти їхніх родин та прибічників під час і після Другої світової війни, автор вважає, що націоналісти внаслідок «контрреволюційного перевороту» 1991 р. уникнули відповідальності і добиваються реваншу⁶⁸.

⁶⁶ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті : Закон України від 9 квітня 2015 р. № 314–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 11.02.2021).

⁶⁷ Ткачук А. В. Перед судом истории. Киев, 2000. 264 с.

⁶⁸ Там само. С. 252–253.

Про цю монографію, в якій чимало посилянь на документи «Архива КГБ УССР», можна було б і не згадувати, якби О. Ткачук був єдиним у своїх переконаннях і не навів чималий перелік однодумців. Повну світоглядну солідарність з ним засвідчили і рецензенти та автори передмови доктор філософських наук Г. Ткаченко і кандидат філософських наук О. Войцеховський. Із цими прізвищами поважного віку осіб, уродженців Поволжя й Красноярського краю, випускників харківського юридичного інституту й Вищої школи КДБ СРСР, Московського університету ім. Ломоносова й Воєнної академії Радянської Армії в Україні на початку 2000-х рр. видано низку публіцистичних праць, розрахованих на низьку правосвідомість українського суспільства. Крім агресивного паплюження ученими-дослідниками національно-визвольної боротьби, діяльності ОУН і УПА, основоположники нинішніх ідей «руського міра» виправдовують комуністичні політичні репресії, закликають до опору входженню України до НАТО і відсічі «преступним целям и намерениям националистов». Історіографічні рецидиви й зразки ар'єргардних боїв за політику пам'яті демонструють, що боротьба за національну свідомість в українському суспільстві не завершилась, а лише увійшла в нову історичну фазу.

Не втрачають цінності як джерело формування історичної пам'яті спогади тих, хто брав участь у визвольній боротьбі українського народу. Але протягом тридцяти років української незалежності начисто забуто про існування гострої злободенної інформації, власники якої були на іншому боці цієї боротьби. За цей час вони могли б багато розповісти про події минулого, а це вже справа істориків розставити акценти, підтвердити чи спростувати факти, толеруючи шлях до правди.

Документальні міркування і спогади тих, хто стояв біля витоків секретних документів радянських органів державної безпеки, – керівників, оперуповноважених, слідчих – має важливе значення для розуміння генетичного механізму формування історичної пам'яті. Так, в опублікованих у 2012 р. спогадах очільника спецслужб трьох держав – СРСР, України й Росії – М. Голушка чимало місця відведено оцінкам національного руху в Україні. Достатньо кількох фраз, аби зрозуміти, які українофобські ідеї пронизували його історичну свідомість при згадці розпаду СРСР: «Органи КДБ витрачали значні сили на встановлення осіб, які малювали на парканах

тризубець... На зміну галицькому фашистському націоналізму приходив «освічений» в особі «національно свідомих» патріотів із певної частини інтелігенції»⁶⁹. З висоти сьогоднішніх днів, мабуть, дивним виглядає призначення у вересні 1991 р. голови КДБ УРСР М. Голушка виконувачем обов'язки голови Служби національної безпеки України: після цього йому довірили посаду керівника Федеральної служби безпеки Росії.

Майже непоміченою і недооціненою в Україні стала відверто написана книжка колишнього оперативника, полковника КДБ А. Дудніченка⁷⁰. Згадуючи про службу по лінії 5-го управління КДБ в Івано-Франківській та Хмельницькій областях, він розповідає, зокрема, про унікальну можливість «спілкуватися з живою історією», людиною, яка особисто знала найвище керівництво ОУН – Степана Бандеру і Ярослава Стецька і вершила правосуддя від імені «такої вимріяної, але не існуючої тоді держави». Залишаючись на тих же старих позиціях, автор визнає, що зараз би дуже знадобилася правда його співрозмовника про людей, які правильно чи неправильно, але справді творили історію України, залишивши по собі значний слід у пам'яті українського народу⁷¹.

Документи і спогади зафіксували не тільки таємні дії влади. Ще більш вагомою є картина опору тоталітарному режиму, постійного відродження в Україні національних ідей, які живили одвічні прагнення до свободи і незалежності. Накази і розпорядження, протоколи допитів і стенограми політичних процесів, статистика арештів і розстрілів, таємне діловодство, конфісковані щоденники і фотографії, інші особисті речі – це розсекречене минуле українського народу й доля мільйонів його представників. Для нащадків це безцінні реліквії, для дослідників – потужні джерела, для суспільства – шанс очиститись від неправди, оцінити велич своїх національних героїв, консолідуватись, усвідомити трагедію ХХ ст. і не допустити її повторення у майбутньому.

⁶⁹ Голушко Н. М. В спецслужбах трех государств. Москва : Кучково поле, 2012. С. 343.

⁷⁰ Дудніченко А. Роздуми старого опера: про минуле та сьогодні : документи і коментарі. Київ, 2011. 408 с.

⁷¹ Там само. С. 293–294.

Викривальний, обвинувальний ухил документів радянських спецслужб, межуючи, а то й перемішуючись із фальсифікацією, спрямовувався на попередження, локалізацію й усунення загроз для ідеології й практики комуністичного будівництва в СРСР. Документальні джерела радянських репресивних органів дають можливість з'ясувати раніше незнані, ретельно приховані сторінки нашого минулого й відродити національну пам'ять українського народу.

Радянські репресивні органи створювались під специфічні мету й завдання. Їхня документальну спадщина пов'язана винятково із боротьбою проти політичних, економічних, військових, терористичних загроз комуністичному режиму і особисто його вождям. Когнітивні особливості архівних фондів визначались негласними способами збирання і накопичення інформації; видами джерел; методами перевірки інформації; формами використання й обліку інформації; умовами зберігання й передавання інформації; механізмом реалізації й знищення архівної інформації; наявністю цінних документів із соціально-політичної історії усіх регіонів України.

Формування історичної пам'яті потребує участі фахових істориків, які актуалізують архівні джерела, використовують мемуарну літературу й епістолярну спадщину. Від їхньої сумлінності при виявленні документів, інтерпретації подій і явищ залежать стан суспільної свідомості, темпи подолання регіональних відмінностей колективної пам'яті і національної ідентичності.

У більшості випадків в українській історіографії різниці в оцінках комуністичного тоталітарного режиму на західноукраїнських землях не спостерігається. Реанімація радянських ідеологем трапляється через політичну заангажованість, прив'язаність до проросійського наукового дискурсу та комуністичних стереотипів. Документи радянських репресивних органів розкривають механізм творення негативних, нібито ворожих народу, образів петлюрівців, згодом бандерівців. Натомість ті ж джерела дають відповідь на питання, чому сталінізм живучий в історичній пам'яті Росії і не має ніяких шансів відродитися в Україні, де на законодавчому рівні засуджено ідеологію й практику комунізму. Ті, хто вижив, не міг кинути в небуття національні кривди і загибель мільйонів людей у в'язницях і таборах. Хто не зазнав сталінських репресій, має мо-

ральний обов'язок перед пам'яттю жертв зберігати, захищати й примножувати матеріальні й писемні свідчення епохи.

У радянську добу документи репресивних органів служили засобом приховування або фальсифікації інформації, інструментом обслуговування інтересів влади. У незалежній Україні вони становлять історичну й наукову цінність і є складовою Національного архівного фонду України, одним із найвпливовіших джерел новітньої історіографії й формування історичної пам'яті українського народу. Спроби Росії накинути Україні власну радянсько-імперську концепцію історичної пам'яті не увінчалися успіхом, що стало однією з передумов російської військової агресії та численних інформаційних атак в гуманітарній сфері.

Виклики й загрози для українського народу, держави й суспільства зумовлюють гостру необхідність пошуків джерел самоідентифікації української нації. Уведення до наукового обігу масивів документів радянських репресивних органів, донедавна взагалі недоступних для стороннього ока, становить подію державного масштабу. Відкриття й опрацювання засекречених документів радянських репресивних органів сприяє поширенню складових історичної пам'яті, сформованих на західноукраїнських теренах, у центральні та східні регіони України, перетворенню їх на загальноукраїнське надбання. Однак цей процес гальмується суперечливою інституалізацією політики пам'яті в Україні, повільним маркуванням символічного простору радянських репресій. Нетотожність історичної пам'яті у регіонах, різноманітність у мовному, культурному, соціальному й етнополітичному відношенні має наслідком серйозні розбіжності у ставленні до інститутів української державності.

Політика пам'яті в Україні недостатньо враховує масштаби та особливості радянських репресій у західних областях. У центральних, південних та східних регіонах по-різному сприймається діяльність ОУН і УПА. Гостра і затяжна як для 30 років незалежності України боротьба триває з приводу використання імен їхніх лідерів у комеморативних заходах. Факти свідчать про духовну дезінтеграцію українського суспільства, над подоланням якої ще треба багато працювати, використовуючи, зокрема, інформаційні ресурси

документів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму і вибудовуючи цілеспрямовану стратегію політики національної пам'яті.

Накопичена документальна й історіографічна база, величезний фактографічний матеріал та наявність широкого кола фахівців відкривають перспективу системної підготовки енциклопедичного видання з історії радянських репресій в Україні. У цьому контексті вбачається доцільним розроблення теоретико-методологічних засад утвердження національної ідентичності українського народу і верифікація консолідуючих чинників на основі компаративних досліджень регіональних проблем формування історичної пам'яті.

Василь Даниленко

ТРАГЕДІЯ В'ЯЗНІВ РАДЯНСЬКИХ ТЮРЕМ ЛІТА 1941 р. У MASSMEDIA НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (на прикладі Волинської області)

За багатомісячну українську історію ми мали чимало травматичних та трагічних подій. Особливо переповненим було ХХ ст. Не випадково, Тімоті Снайдер влучно назвав їх «кривавими землями»⁷². Однією із кривавих сторінок стали події початку радянсько-німецької війни. Автори дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні» винищення великої кількості в'язнів тюрем Західної України у перші дні німецько-радянської війни 1941–1945 рр., назвали терором сталінського режиму⁷³. Водночас, на думку Ігоря Дерев'яного, ці масові розстріли в'язнів, що тривали з кінця червня до початку липня 1941 р., є винятковим явищем у практиці карально-репресивних органів радянської системи⁷⁴. Нині дослідники твердять, що за тиждень з 22 до 30 червня 1941 р. у Західній Україні було вбито близько 24 тис. осіб, більшості з яких інкримінували злочини за ст. 54 КК УРСР, себто «контрреволюційну діяльність», «зраду батьківщини»⁷⁵.

Таке перенасичене травматичним досвідом минуле потребує інтерпретації (саме вона робить подію травматичною), репрезентації та подолання. Дослідники дійшли висновку, що сьогодні всі ключові моменти прояву роботи пам'яті відтворюються у медіасередовищі⁷⁶. Для цього важливо простежити, як пам'ятають чи

⁷² Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним. Київ : Laurus, 2018. 492 с.

⁷³ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2002. С. 587.

⁷⁴ Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 року. *Український визвольний рух*. Львів, 2009. № 13. С. 89.

⁷⁵ Україна: рік 1941-й : збірник інформаційно-аналітичних матеріалів / за заг. ред. І. С. Руснака. Київ : НДЦ ГПЗС України, 2016. С. 17.

⁷⁶ Агеева Г. Медиатизация памяти, мемуарные свидетельства в блогах и социальных сетях. *Вестник Томского государственного университета*. 2012. № 363. С. 69.

звертаються до минулого, зокрема й травматичного досвіду тоталітарної системи, репресій, насильства тощо, представники різних політичних груп, етноконфесійних спільнот чи поколінь⁷⁷. Розуміння важливості пам'ятання про трагедію західноукраїнських в'язниць 1941 р. для сучасників є одним із елементів національної пам'яті. Від початків зазвучали тези про те, що відновлення пам'яті про загиблих в'язнів має стати сплатою боргу перед ними прийдешніх поколінь⁷⁸, дороговказом для них⁷⁹ і запорукою від повторення помилок минулого та мирного майбутнього⁸⁰.

Одна із трагедій, яку заперечувала комуністична влада, розгорілася неподалік знаменитого Луцького замку. Приміщення спочатку слугували резиденцією луцького старости та литовського канцлера А. Радзивілла, упродовж 1624–1845 рр. тут був монастир бригіток, згодом їх використовували як в'язницю і у Російській імперії (з 1890 р. починає функціонувати Луцька окружна в'язниця), і за часів Другої Речі Посполитої⁸¹, і за радянського, і за нацист-

⁷⁷ Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. *Historical and Cultural Studies*. Lviv, 2018. Vol. 5. No 1. P. 21.

⁷⁸ Криштальський А. В боргу перед пам'яттю загиблих. *Луцький замок*. 1996. 21 червня (№ 21). С. 1.

⁷⁹ Вербич В. Щоб пам'ять була дороговказом. *Народна трибуна*. 1993. 23 червня (№ 47). С. 5.

⁸⁰ Світліковська Г. Якби українці знали свою історію, то війни б на Сході не було. *Волинь-нова*. 2015. 23 червня. С. 6.

⁸¹ Разиграєв О. Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 185–193; Його ж. Становлення та організація луцької в'язниці у 1919–1939 рр. *Старий Луцьк*: матеріали Х ювілейної наук. конф. «Любартівські читання», присвяч. 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22–23 травня 2014 р.). Луцьк, 2014. Вип. X. С. 225–229; Його ж. Луцька тюрма в 1919–1922 рр.: уключення в пенітенціарну систему Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2018. № 6 (379). С. 46–53; Його ж. Комуністичні діячі в Луцькій в'язниці в 1919–1939 рр. у світлі матеріалів архівних установ України. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 7. С. 108–113; Його ж. Комуністи в пенітенціарних закладах Другої Речі Посполитої (на прикладі Луцької в'язниці Волинського воєвод-

ського режимів. Після ліквідації на початку 1960-х рр. в'язниці у приміщеннях монастиря бригіток розмістили підприємство «Кіно-техпром», склад бібліотеки і Луцьке музичне училище. У мас-медіа так описували емоції, викликані цим приміщенням: «Невелике місто Луцьк на Волині. Серед різної величини та форми будівель вирізнялася одна з-посеред них. Кожного мешканця цього волинського містечка, що спостерігав чи навіть випадково глянув на неї, обливав холодний піт. Не самим виглядом ця будівля була страшною; нестерпний жах наводила згадка про те, що діялося поза тими мурами»⁸².

Першим завісу таємничості над подіями у колишній тюрмі підняв письменник, член координаційної ради республіканського товариства «Меморіал», член ради обласного товариства «Меморіал» Микола Панасюк⁸³. Його на той час сміливі публікації в «Радянській Волині» пробудили громадськість і 23 та 30 липня 1989 р. на Замковій площі пройшли мітинги-реквієми. Їх учасники опинилися під пильним оком КДБ⁸⁴, тим більше що влада дозволу на їх проведення так і не дала. «Істину масового розстрілу обов'язково встановимо» – ствердив тоді Олександр Гудима⁸⁵. Автор однієї з перших публікацій Григорій Гуртовий, задекларувавши факт розслідування злочинів сталінщини, їх дикість та жорстокість, висновковував неможливість їх замовчування⁸⁶. Під тиском громадськості

ства): джерела до вивчення. *Res Gestae : czasopismo historyczne*. 2020. Nr 10. S. 139–153.

⁸² Новицький С. Нелюди розстрілювали людей (Цей нарис присвячую моїм товаришам Олександрові і Володимирові, які пережили цю трагедію 1941 року в Луцькій тюрмі й опісля розповіли мені про неї. Олександр загинув у боротьбі з тими нелюдами в 1945 році). *Народна справа*. 1991. Ч. 1 (1). червень. С. 6–7.

⁸³ Панасюк М. Могила під асфальтом. *Радянська Волинь*. 1989. 26 липня (№ 144). С. 3.

⁸⁴ Борковський А. Учасників мітингу кадебісти фотографували з дерев і вікон профтехучилища: 23 липня 1989 року на Замковій площі у Луцьку відбулися перші несанкціоновані владою збори, де йшлося про розстріл в'язнів Луцької тюрми. *Волинь*. Луцьк, 2019. 18 липня (№ 54–55). С. 8.

⁸⁵ Єржикевич Л. Несанкціонований мітинг. *Молодий ленінець*. 1989. 29 липня (№ 89–90). С. 7.

⁸⁶ Гуртовий Г. Під кулями у Луцькій в'язниці. *Радянська Волинь*. 1989. 18 серпня (№ 37). С. 7.

прокуратура Волинської області порушила 31 липня 1989 р. кримінальну справу № 50-013-89 щодо факту розстрілу в'язнів 23–24 червня 1941 р. Інформація про хід розслідування час до часу з'являлася у мас-медіа. Так, перший заступник прокурора Волинської області Павло Думало у інтерв'ю говорив про допит 47 свідків (з яких 11 колишніх в'язнів, котрі лишилися живими, 3 наглядачі), направлення 31 окремого доручення щодо встановлення і допит свідків, понад 70 запитів та ін.⁸⁷ Рік по тому прокурор області Іван Заплотинський кореспондентові М. Козакові уже ствердив допит майже ста свідків (серед яких 17 колишніх в'язнів та 4 наглядачі) та направлення понад 100 окремих доручень про встановлення та допит свідків⁸⁸. Роз'яснення щодо розстрілів 1941 р. на брифінгу для журналістів змушений був давати й начальник управління КДБ по Волинській обл. Анатолій Деменков⁸⁹.

Рефреном глибинного розуміння причинно-наслідкових зв'язків трагедії літа 1941 р. звучать слова: «Вас за Україну розп'яли»⁹⁰. Ще у далекому 1991 р. з'явилося усвідомлення важливості місця розстрілів в'язнів радянських тюрем для національної пам'яті: «Є надія, що 23 червня ми прийдемо на цю затопану могилу і пом'янемо батьків та братів наших загублених руками бездушних головорізів. Є надія, що навіть найглухіші почують передсмертні стогони та крики нещасних і відгукнуться на цей зов, щоб їх діти не мали такої долі. Є надія, що ми промовимо у цей день: Спіть спокійно, брати! Ми прийшли, щоб сказати вам, що Україна оживає на крові вашій, що вона піднімає свою голову і повертається до сонця правди. Є надія, що ми дослухаємося до слів мудреця: «Народ, який не пам'ятає свого минулого, приречений знову й знову його пережити». Є надія, що ми вибудуємо гідну могилу святим мученикам нашим і тим самим утвердимо власну честь і

⁸⁷ Лис В. Кримінальна справа № 50-013-89. *Радянська Волинь*. 1989. 14 листопада (№ 219). С. 3.

⁸⁸ Козак М. Страта без вироку / на запитання кореспондента «Радянської Волині» відповідає прокурор області І. Д. Заплотинський; бесіду вів М. Козак. *Радянська Волинь*. 1990. 22 червня (№ 119). С. 3.

⁸⁹ Таємниці колишньої тюрми / розмову записав Б. Берекета. *Радянська Волинь*. 1989. 21 липня (№ 140). С. 4; Розстріли у Луцькій в'язниці. *Молодий ленинець*. 1989. 22 липня (№ 86–87). С. 2.

⁹⁰ Черненко Г. Вас за Україну розп'яли. *Волинь*. 2002. 22 червня (№ 70). С. 2.

людську гідність»⁹¹. Від початків про місце розстрілу в'язнів Луцької тюрми заговорили як про волинські Куропати чи Катинь⁹² та проводили аналогію з подібною трагедією у Вінниці⁹³.

Уже у 1990-х рр. з ініціативи громадськості у трьох місцях, де були поховані в'язні, встановили пам'ятні знаки та меморіальні дошки. 23 червня 1990 р. відбувся живий ланцюг, який простягнувся від управління КДБ до колишньої Луцької тюрми, де священники відслужили панахиду й освятили на одній із могил хрест із терновим вінком⁹⁴.

Прикметними є активні спроби представників комуністичної влади та прокомуністичних активістів (навіть уже у незалежній Україні) заперечити оприлюднену інформацію про злочини НКВС. Риторика, яку використовували автори таких публікацій, доволі типова: «Націоналісти, влаштовуючи щорічно політичне шоу біля колишньої Луцької тюрми на Замковій площі, цим заходом роблять спроби перекласти вину з своїх господарів – німецьких фашистів, які запопадливо прислужували, на правоохоронні органи Радянської влади. Цим вони хочуть себе обілити і навіть виставити героями – змаганіками за незалежну Україну. Марні потуги! Образ бандерівця-вовкулака з кривавою піною людиноненависництва на мерзенній морді назавжди вкарбувався в пам'яті українського народу»⁹⁵. При цьому називаючи вцілілих свідків трагедії «фантазерами»⁹⁶, звинувачуючи тих, хто наважився про це говорити, у тому, що вони вводять в оману громадськість, стверджуючи, що «популісти від політики використовують факт загибелі людей в тюрмі в своїх корисливих інтересах, ставлячи свічки тим, хто загинув від рук НКВС і не роблять це відносно невинних жертв, які загинули

⁹¹ Винцукевич П. Братская могила. *Народна справа*. 1991. Ч. 1 (1). Червень. С. 8.

⁹² Сайчук Б. Таємниця чи... вигадки? *Молодий лєнінець*. 1989. 3 червня (№ 65–66). С. 7.

⁹³ Данилюк В. Один сценарій двох трагедій. *Молода Волинь*. 1992. 25 вересня (№ 90). С. 7; 26 вересня (№ 91). С. 2.

⁹⁴ Мандзюк Ф. Не треба боятися правди. *Молодь України*. 1990. 26 червня.

⁹⁵ Мовою документів. Правда про розстріл в Луцькій тюрмі. *Справедливість*. 1998. 10 вересня (№ 37). С. 3.

⁹⁶ Шляхи і долі...: про випускників фізмату Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки 1957 року. Луцьк, 2008. С. 93.

від рук фашистів та їх поплічників і зрадників?»⁹⁷, а видання, котрі публікували матеріали про розстріл у Луцькій в'язниці літа 1941 р., у виконанні замовлень у чисто геббельсівському стилі⁹⁸. Однак викладені очевидцями факти знайшли підтвердження у спецповідомленнях, доповідних записках під грифом «секретно» працівників НКВС, оприлюднених Іваном Біласом⁹⁹ і про що писала й преса¹⁰⁰. Тож поширення через медіа історичних наративів засвідчує, що архівні матеріали корисні і науковцям-історикам, і журналістам.

Традиційна нині версія подій, поширена у мас-медіа, є такою. Розстріл проходив 23–24 червня 1941 р. на західному та східному подвір'ях в'язниці із застосуванням кулеметів та гранат. Уцілілих енкаведисти змусили розширити і поглибити вирви від авіабомб, які були скинуті німцями в перші години війни, та копати нові ями, а потім скидати туди тіла усіх розстріляних. У різних виданнях вказували різні цифри жертв – від однієї до чотирьох, і навіть шість тисяч осіб.

Тривалий час у суспільстві не вдавалося досягти консенсусу щодо визначення причин вбивств: неможливість евакуювати в'язнів з міста та їхня потенційна небезпека для радянської влади; цілеспрямоване знищення ворожих елементів, застосування радянською владою національного чи класово-політичного підходів до арештів та знищень, спрямування проти українських антирадянських елементів чи антирадянських елементів загалом, себто радянська влада не бачила в українцях окремий загрозливий чинник. З іншого боку, частина авторів наголошували на антиукраїнському характері зло-

⁹⁷ Найденко М. Бреши, та знай міру (Щодо подій в Луцькій тюрмі в перші дні війни 1941 року). *Справедливість*. 1994. 9 грудня (№ 49). С. 3.

⁹⁸ Мовою документів. Правда про розстріл в Луцькій тюрмі. *Справедливість*. 1998. 10 вересня (№ 37). С. 3.

⁹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. С. 236–237.

¹⁰⁰ Боярчук П. Злочин у в'язниці: Знайдено документальне підтвердження розстрілу енкаведистами в'язнів Луцької тюрми в червні 1941-го року. *Волинь*. 1995. 6 червня (№ 62). С. 2; Розстріли у Луцькій в'язниці. *Молодий ленинець*. 1989. 22 липня (№ 86–87). С. 2.

чину: «А «провина» розстріляних, заколених багнетами, розірваних ґратами, була єдиною – вони, зазвичай селяни, вважали себе українцями»¹⁰¹.

Упродовж тривало часу рефреном звучало обурення волинян щодо розміщення у приміщеннях катівні Луцького музичного училища та вимога його перенесення. Лунали пропозиції відкрити щось подібне до центру досліджень історії Волині, де б діяла виставка документів й експонатів відповідної тематики¹⁰². «Як не прикро, але цинізм по відношенню до розстріляної тюрми тривав ще донедавна. Мало того, що прах частини в'язнів покоїться під асфальтом Старого міста і ми ходимо та їздимо транспортом по людських кістках. Ще донедавна у камерах в'язниці, де прийняло мученицьку смерть стільки людей, звучала музика» – не випадково писала Олеся Вересковець¹⁰³.

Особливою та важливою зв'язною ланкою у пам'ятанні волинянами подій червня 1941 р. стали спогади, тих, хто пережили ці події, або бачили її наслідки на власні очі. Волиняни отримали можливість познайомитися зі свідченнями протоієрея Леоніда Долінського¹⁰⁴, отця Лева Ліхтанського¹⁰⁵, Олекси Петрощука¹⁰⁶, Т. Присяжного¹⁰⁷, архіпресвітера Бориса Стасишина¹⁰⁸, які були

¹⁰¹ Вербич В. Чотири тисячі невинно убієнних : історія, якої не хочуть знати. *Луцький замок*. 2008. 19 червня (№ 24). С. 12.

¹⁰² Данилюк В. Тюрма. *Віче*. 1995. 30 червня (№ 24). С. 10.

¹⁰³ Вересковець О. Реквієм по розстріляній тюрмі. *Слово і діло*. 2003. 20 червня (№ 24). С. 6.

¹⁰⁴ Долінський Л. Похорон у Луцьку. *Молодий ленінець*. 1990. 1 вересня (№ 104–105). С. 6; Його ж. У братських могилах – цвіт Волині. *Народна трибуна*. 1993. 4 серпня (№ 59). С. 5.

¹⁰⁵ Ліхтанський Л. Я бачив пекло. *Український голос*. 1941. 23 жовтня (Ч. 6). С. 3–4; Його ж. Я бачив пекло. *Волинь. Акценти*. 1993. № 3. С. 2.

¹⁰⁶ Петрошук О. В оковах смерті (Спогад з Луцької тюрми). *Український голос*. Луцьк, 1943. 4 листопада (Ч. 56). С. 2–3; 7 листопада (Ч. 57). С. 2–3; Його ж. В оковах смерті (Спомини з Луцької тюрми). *Народна трибуна*. 1991. 20 листопада (№ 48). С. 2.

¹⁰⁷ Присяжний Т. Масові вбивства у Луцьку. *Літопис Волині : науково-популярний збірник волинезнавства*. Вінніпег, 1953. № 1. С. 65–70; Його ж. Масові вбивства у Луцьку. *Народна трибуна*. 1990. 30 серпня (№ 1). С. 7; Його ж. Розстрілювали нас в упор кулеметами... *Волинь*. 2000. 24 червня (№ 72). С. 3.

оприлюднені у роки Другої світової війни або за межами України. Слід зауважити, що вцілілі свідки впродовж десятиліть боялися за себе і своїх рідних, а тому мовчали: «Батько навіть нам не розповідав про розстріли в Луцькій в'язниці. Боявся. Не за себе, за нас. Але тепер про це треба сказати голосно, щоб таке більше ніколи не повторилося!» – ствердив син Данила Бортника¹⁰⁹. Байдужими не можуть залишити сучасників свідчення свідків розстрілу Данила Бортника¹¹⁰, Семена Грисюка¹¹¹, Степана Кухарука¹¹², Марії Назарук¹¹³, Григорія Покотила¹¹⁴, Володимира Старикова¹¹⁵, Микити Тарана¹¹⁶, Зінаїди Рубіновської¹¹⁷, Теклі Хілухи¹¹⁸, Власа Шлапа¹¹⁹.

¹⁰⁸ Стасишин Б. Спогади про розстріли у Луцькій в'язниці. *Народна трибуна*. 1993. 4 серпня (№ 59). С. 5; Берекета Б. Він живий... *Голос України*. 1992. 1 серпня (№ 145). С. 10; Стасишин Б., Долінський Л. Подобиці давньої трагедії. *Народна газета*. 1993. жовтень (№ 40). С. 3.

¹⁰⁹ Рожко В. Крик його пам'яті. *Радянська Волинь*. 1990. 4 березня. С. 3.

¹¹⁰ Там само. С. 3.

¹¹¹ Грисюк С. Пам'ятаю ті чорні дні. *Волинь*. 1998. 24 листопада (№ 136). С. 2.

¹¹² Гуртовий Г. Під кулями у Луцькій в'язниці. *Вісті з України*. 1989. Вересень (№ 37). С. 7; Його ж. Під кулями у Луцькій в'язниці. *Радянська Волинь*. 1989. 18 серпня (№ 37). С. 7.

¹¹³ Штинько В. У чийх руках були ключі від земного пекла? / фото Ростислава Хвеня. *Досвітня зоря*. 2002. 20 червня (№ 25). С. 9.

¹¹⁴ Покотило В. Живий серед мертвих. Луцька в'язниця: червень 1941. Розповідає свідок. *Народна трибуна*. 1991. 30 березня (№ 14). С. 5; Його ж. Спогади про трагедію в Луцькій тюрмі. Зі слів Григорія Васильовича Покотила. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України: матеріали XXXV Міжнар. іст.-краєзн. наук. конф. (м. Луцьк, 16–17 вересня 2010 р.)*. Луцьк, 2010. Вип. 35. С. 462.

¹¹⁵ Стариков В. Спогади в'язня Луцької в'язниці. *Наш край*. 2010. 14 січня (№ 3). С. 3.

¹¹⁶ Рожко В. Мертвим легше... А живим? *Молодий лєнінець*. 1990. 16 червня (№ 71–72). С. 3.

¹¹⁷ Лис В. Вижила під час розстрілу: Зінаїда Федорівна Рубіновська – останній живий свідок розстрілу в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року. *Волинь*. 2009. 2 липня (№ 71). С. 1, 4; Його ж. Коханого вбили у Луцькій тюрмі, а вона ж вижила під час того розстрілу. *Волинь-нова*. 2015. 23 червня. С. 1, 7; Мальчевський С. Свідок трагедії: Зіновія Федорівна Рубіновська (дівоче прізвище Трофимюк) була свідком трагедії, що розігралась в Луцькій тюрмі зразу ж після нападу фашистської Німеччини на нашу країну. *Колгоспна правда*. 1991. 26 листопада.

Звернемо лише увагу, що поза увагою громадськості донині залишилися спогади Григорій Гілетія¹²⁰ та інформація митрополита Анатолія Дублянського¹²¹.

Слід визнати, що найдетальніше описав ті події та доклався до відновлення пам'яті закатованих волинян Микола Куделя, який твердив: «Може, мене Бог навмисне залишив свідком для історії для майбутніх поколінь, щоб я розповів правду. Я не смію ні хворіти, ні відходити у вічність, поки не виконаю свого покликання»¹²². Саме він почав формувати список розстріляних, звернувшись до тих, хто має матеріали про полеглих, відгукнутися; неодноразово виступав на мітингах та поминальних заходах; активно ділився пережитим через місцеві та всеукраїнські засоби масової інформації¹²³; усе, що пам'ятав сам та дізнався від інших, виклав у книзі

¹¹⁸ Наумук С. Вона пережила чорний понеділок: мешканка села Баїв Луцького району Текля Хілуха була свідком розстрілу в'язнів у Луцькій тюрмі. *Волинь-нова*. 2015. 27 червня. С. 1, 3.

¹¹⁹ Мельничук П. Злочин якому 50 років. *Народна трибуна*. 1991. 3 серпня (№ 32). С. 2.

¹²⁰ Гілетій Г. Як масакрували в'язнів в луцькій тюрмі. *Жовківські вісті*: виходять раз в тиждень. 1941. 17 серпня (Ч. 9). С. 3; 24 серпня (Ч. 10). С. 3; 31 серпня (Ч. 11). С. 2–3.

¹²¹ Дублянський А. Свято могил. *Український Голос*. Луцьк, 1942. 2 липня (Ч. 27). С. 4.

¹²² Куделя М. В ім'я правди. *Луцький замок*. 1996. 8 березня (№ 6). С. 5.

¹²³ Куделя М. Злочин біля замку Любарта: Пам'ятаймо всі невинні жертви кривавої розправи. *Волинь*. 2003. 21 червня (№ 69). С. 3; Його ж. І небо плакало за ними...: Нові подробиці про енкаведистські масові розстріли у Луцькій в'язниці. *Волинь*. 1998. 20 червня (№ 71). С. 7; Його ж. Луцька тюрма: До 57-ї річниці трагедії. *Українське слово*. 1998. 25 червня (Ч. 25). С. 13–14; Його ж. Ой там, біля замку... *Українське слово*. 1996. 15 серпня (Ч. 32). С. 13; Його ж. Пекло біля замку Любарта. *Волинь*. 1998. 7 лютого (№ 15). С. 7; 10 лютого (№ 16). С. 3; 12 лютого (№ 17). С. 3; 14 лютого (№ 18). С. 7; 17 лютого (№ 19). С. 3; Його ж. Пекло біля замку Любарта: 23 червня 54 роки тому, енкаведисти і більшовицькі активісти влаштували масовий розстріл в'язнів Луцької тюрми. *Волинь*. 1995. 22 червня (№ 68). С. 3; Його ж. Під мурами Луцької тюрми. *Українська культура: культурно-освітній та літературно-мистецький ілюстрований журнал*. 2018. № 3. С. 40–43; Його ж. Розстріл у Луцьку був найжахливішим. *Слава праці*. 1998. 20 червня (№ 25). С. 2; Його ж. Трагедія біля замку Любарта. *Слава праці*. 1996. 22 червня (№ 25). С. 1.

«Під мурами Луцької тюрми»¹²⁴. В унісон йому звучали й слова ще одного свідка розстрілу під стінами Луцької тюрми Зінаїди Рубіновської, яка твердила: «Усі запитують, чия то могила. Діти, внуки, запитують... Поки ми є, можемо розповісти. А хто розкаже після нас?»¹²⁵.

Нині ми знаємо про трагічну долю Антона Зубалю¹²⁶, Володимира Лотиша¹²⁷, Івана Ляшука, Степана Мазурця¹²⁸, Артема Нестеревича¹²⁹, Василя Остапчука¹³⁰, Степана Коханського¹³¹, Василя Фурсика¹³², С. Цап'юка¹³³, Франека Щербинського¹³⁴, М. Юхименка¹³⁵, які загинули тоді від куль енкаведистів. Упродовж 1990–1991 рр. у газеті «Народна трибуна» друкували списки в'язнів Луцької тюрми (названо 235 прізвищ, серед них – 140 розстріляли

¹²⁴ Куделя М. Під мурами Луцької тюрми : спогади. Луцьк : Надстир'я, 2001. 132 с.

¹²⁵ Лівіцька О. Про що мовчить шельвівський курган. *Волинська газета*. 2012. 9 серпня (№ 32). С. 1, 9.

¹²⁶ Лисяк В. Антон Зубаль вижив під час розстрілу в Луцькій тюрмі. *Волинь-нова*. 2018. 16 січня (№ 3). С. 11.

¹²⁷ Черненко Г. Три портрети ціною в життя. *Сім'я і дім*. 2002. 13 червня (№ 24). С. 5.

¹²⁸ Якимчук А., Оліщук Л. Шануймо своїх героїв. *Вільним шляхом*. 2007. 8 вересня (№ 36/37). С. 5.

¹²⁹ Крещук С. Жовті троянди на розпеченому асфальті: Минулої неділі у Луцьку біля колишньої тюрми відбулися мітинг-реквієм і панахида в пам'ять в'язнів, розстріляних енкаведистами на початку війни, 55 років. *Волинь*. 1996. 25 червня (№ 70). С. 1.

¹³⁰ Рожко В. Життя, мов недописаний рядок. *Радянська Волинь*. 1991. 29 серпня (№ 161–162). С. 4.

¹³¹ Мазурик Ю. Незадовго до розстрілу в'язень Луцької тюрми отримав записку від рідних: «Цілуємо тебе». *Волинь-нова*. 2017. 18 травня (№ 52). С. 12.

¹³² Романюк Н. Люди ховалися від куль у каналізаційних тунелях... *Слово і діло*. 2004. 9 липня (№ 20). С. 7.

¹³³ Юхименко М. Б. Постраждав за «політику». *Молодий ленінець*. 1989. 12 серпня (№ 95–96). С. 1.

¹³⁴ Щербинська Г. Ф. «Хто знав Франека Щербинського?» / записала Валентина Сидько. *Молодий ленінець*. 1990. 23 червня (№ 74–75). С. 2; Черненко Г. Спогади, що пахнуть кров'ю... *Віче*. 2002. 20 червня (№ 25). С. 5.

¹³⁵ Юхименко М. Б. Постраждав за «політику». *Молодий ленінець*. 1989. 12 серпня (№ 95–96). С. 1.

23–24 червня 1941 р.)¹³⁶. На шпальтах ЗМІ з'явилися списки розстріляних із Іваничівського¹³⁷, Ківерцівського¹³⁸, Локачинського¹³⁹, Рожищенського¹⁴⁰ районів.

Заговорили, нехай і не так активно, про виконавців злочину. Громадськості стали відомі імена начальника УНКГБ УССР по Волинській обл. капітана держбезпеки Івана Білоцерківського (особисто керував розстрілом арештантів у Луцьку), капітана держбезпеки Розова, начальника 2 відділу УНКГБ УССР по Волинській обл. Гончарова, співробітника УНКГБ УССР по Волинській обл. Дворкіна, командира роти конвойних військ НКВД старшого лейтенанта Фухрутдінова, начальника тюремного відділення УНКВД УССР по Волинській обл. старшого сержанта держбезпеки Стана, начальника Луцької тюрми молодшого лейтенанта держбезпеки Гриньова, його заступника Лєскіна, помічників начальника Янушенка, Ковальова, Балахіна, чергового помічника начальника тюрми Башлакова та ін.¹⁴¹ У контексті пам'ятання про розстріли у західноукраїнських в'язницях цей сюжет є надважливим, адже: «Хай всі люди знають, хто вони. Хай тавром ганьби і зневаги вкриються їхні імена. Хай Бог Всевишній і душі закатованих чинять над ними свій праведний суд»¹⁴². У перші роки незалежності громадськість робила спроби притягнути до відповідальності винних у масовому злочині, однак безуспішно. Як писав на шпальтах Володимир Данилюк: «Тож людям, у яких є совість, віра і пам'ять, залишається лише одне: щороку напередодні 22 червня приходити під мури

¹³⁶ Мартиролог жертв сталінізму. *Народна трибуна*. 1990. 25 жовтня, 6 грудня; 1991. 19 січня, 9 лютого, 30 березня, 18 травня, 22 червня.

¹³⁷ Пасаман М. Згадаймо всіх... *Колос*. 1997. 14 жовтня (№ 74). С. 1.

¹³⁸ Список жителів [Ківерцівського] району, розстріляних в Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року. *Вільним шляхом*. 1997. 11 жовтня (№ 41). С. 1.

¹³⁹ Вони були розстріляні в Луцькій тюрмі. *Селянське життя*. 1997. 1 листопада (№ 44). С. 2, 4.

¹⁴⁰ Згадаймо всіх поіменно. *Наш край*. 1997. 24 жовтня (№ 43). С. 2.

¹⁴¹ Данилюк В. Вони розстріляли Луцьку тюрму... *Молода Волинь*. 1994. 15 липня (№ 28). С. 3; Його ж. Злочин капітана Розова. *Волинська газета*. 2008. 21 серпня (№ 32). С. 4; Марищук Р. Трагедія Луцької в'язниці. *Вільним шляхом*. 2018. 26 травня (№ 21). С. 3.

¹⁴² Шаварова К. Про що промовляють могили під асфальтом. *Народна трибуна*. 1991. 22 червня (№ 26). С. 3.

колишньої луцької катівні і вклонятися світлій пам'яті полеглих»¹⁴³. Вочевидь, для пам'ятання мають значення дати (ювілейні і не лише) як приводи, щоб згадати у публічному просторі історичні події. Наскільки важливими є такі поминальні заходи особливо для тих, частиною родинної історії стали події літа 1941 р., висловила онука Михайла Семенюка Лілія: «Я приходжу сюди щороку. Для мене це навіть не обов'язок, не прийти сюди для мене – це гріх»¹⁴⁴.

Численні свідчення очевидців та громадські ініціативи сприяли матеріалізації та меморіалізації історичної пам'яті. Виявом пам'яті земляків стало встановлення пам'ятника, про відкриття якого 23 червня 2004 р. писала преса¹⁴⁵. Монумент, авторства Андрюша Бідзіля, встановлено з ініціативи Обласної Асоціації волинських незалежних письменників ім. Павла Чубинського, коштом Луцької міської ради та родини Ничипоруків (Канада).

Ще одним інформаційним приводом для звернення до теми літа 1941 р. стало відкриття пам'ятного знаку жертвам розстрілу у Луцькій тюрмі – на місці, де були захоронені їхні останки (вул. Карпенка-Карого). Ініціатором його встановлення був краєзнавець, громадський діяч, голова Спілки незалежних письменників ім. П. Чубинського Олексій Добко. Тогочасний міський голова Микола Романюк тоді висловив таку позицію: «Це символічний пам'ятний знак, тому що ніхто не знає, скільки людей тут похоронено. Він нагадуватиме нам про жахливі сторінки нашої історії. І ми мусимо цю пам'ять передавати нашим дітям і внукам, аби вони робили все, щоб таке в Україні більше не повторилося»¹⁴⁶.

Окремою проблемою у пам'ятанні трагедії Луцької в'язниці, яку неодноразово піднімала громадськість та висвітлювали мас-медіа, стало питання ексгумації та перепоховання жертв трагедії

¹⁴³ Данилюк В. Патріотизм не ревізується. *Віче*. 2004. 24 червня (№ 26). С. 8.

¹⁴⁴ Малєєва Ю. Онука розстріляного в'язня Луцької тюрми: «Не прийти сюди для мене – гріх». *Волинські новини*. 2016. 30 червня (№ 22). С. 19.

¹⁴⁵ Крещук С. Пам'ятник розстріляним патріотам. *Волинь*. 2004. 24 червня (№ 69). С. 1; Якименко М. Луцькій трагедії нема забуття. *Волинські губернські відомості*. 2004. 24 червня (№ 26). С. 4; Якименко М. Луцькій трагедії немає забуття. *Голос України*. 2004. 24 червня (№ 115). С. 4.

¹⁴⁶ Освячений пам'ятний знак. *Віче*. 2011. 1–7 грудня (№ 48). С. 2.

літа 1941 р.¹⁴⁷ «Минають роки, події, але залишається пам'ять, спогади живих свідків тих давніх років, а також їх заповіт здійснити перепоховання розстріляних. Ці спогади необхідно берегти, а заповіт виконати» – твердили небайдужі люди¹⁴⁸. У 2009 р. міська рада ухвалила цільову програму з увічнення пам'яті жертв розстрілу у Луцькій в'язниці. Передовсім було проведено пошукові дослідження на місцях, які вказали колишні в'язні Григорій Поко-тило та Зінаїда Рубіновська¹⁴⁹. Попри сподівання, тоді дослідження не дали позитивного результату. Подальші пошуки на території колишньої Луцької в'язниці уможливили встановити масове поховання радянських військовополонених «Шталагу 360»¹⁵⁰. Лише 2017 р. вдалося провести ексгумацію частини тих, хто загинув у Луцькій катівні. Тоді, як повідомляли про це мас-медіа, під час реконструкції вул. Кафедральної працівники комунальних служб несподівано натрапили на вирву від бомби, заповнену, як виявилось, останками 107 жертв енкаведистів¹⁵¹. Ексгумаційні роботи проводили працівники комунального підприємства Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля» та волинські історики й краєзнавці разом з археологами Юрієм Мазуриком й Віктором Баюком. Варто нагадати, що тоді перед стендом, де вміщені імена загиблих, облаштували спеціальну гробницю, де склали віднайдені кістяки; священнослужителі Волинської єпархії УПЦ КП на чолі з митрополитом Луцьким і Волинським Михаїлом відслужили чин похорону. Саме він запропонував християнське потрактування невинно загиблих, наголошуючи на

¹⁴⁷ Наумчик О. Мертві стогнуть під асфальтом. *Волинь*. 1998. 23 липня (№ 85). С. 2.

¹⁴⁸ Мазурик Ю. Братських могил розстріляних в'язнів Луцької тюрми досі не знайдено. *Вісник і К*. 2014. 3 липня (№ 27). С. 5.

¹⁴⁹ Гнатюк А. Залікувати молитвою. *Волинські єпархіальні відомості*. 2009. № 9 (вересень). С. 3.

¹⁵⁰ Крайванович С. Перепоховали останки розстріляних в'язнів. *Вісник + К*. 2017. 19 жовтня (№ 42). С. 3; Крайванович С. Ексгумують останки розстріляних в'язнів Луцької тюрми. *Вісник*. 2009. 27 серпня. С. 3; Якименко М. Могили в'язнів повинні розкрити таємниці. *Голос України*. 2009. 25 червня. С. 6.

¹⁵¹ Устимчук Р. Ще 107 знайдених жертв сталінізму... *Волинська газета*. Луцьк, 2017. 22 червня. С. 1, 4.

необхідності вшанування пам'яті цих людей незалежно від національності та стверджуючи, що «після поховання ми матимемо волинську Голгофу, адже вшановуватимемо пам'ять святих мучеників цієї тюрми»¹⁵².

У річниці трагедій у Луцькій в'язниці відбуваються історичні реконструкції тих страшних подій літа 1941 р., щоб молодь змогла бодай опосередковано відчувати усю глибину трагедії¹⁵³. За його допомогою організатори та учасники нагадують усій громаді: хто не пам'ятає історії – приречений на її повторення. Пам'ятання ж про ту страшну подію є запорукою неповернення на рідну землю приви́ду радянського комунізму, який спричинив людські страждання¹⁵⁴.

Актуальними залишаються слова знаного публіциста й громадського діяча з Волині Уласа Самчука: «Хто вірить у большевизм – є своєрідний злочинець проти себе самого, своєї родини, свого народу. Хто толерує большевизм, є дурень. Хто надіється, що большевизм зміниться – ідіот. Большевизм є зараза. Де він ступає, там смерть»¹⁵⁵. Нині є чітке розуміння, що, усвідомлюючи трагедію минулого, нація росте духовно¹⁵⁶. Не випадково Володимир Данилюк, пишучи про Луцьку катівню, ствердив: «... Тільки тоді, коли нащадки пам'ятають про жах минулого, воно ніколи не повториться. Скромні вінки та квіти, покладені простими громадянами України до місць останнього спочинку найкращих синів та дочок нашого народу, свідчать, що ми пам'ятаємо. І продовжуємо сумувати»¹⁵⁷.

Оксана Калішук

¹⁵² Кузнецов Д. Волинська «Голгофа»: у старому місті перепоховують рештки розстріляних в'язнів Луцької тюрми. *Сім'я і дім*. 2017. 22 червня (№ 25). С. 7.

¹⁵³ Ніч у Луцькій тюрмі. *Волинські новини*. 2018. 28 червня (№ 25). С. 19; У Луцькій тюрмі знову «розстрілювали». *Відомості інфо*. 2013. 27 червня – 3 липня. С. 13.

¹⁵⁴ Метельська М. Лучани пережили «ніч перед розстрілом». *Відомості*. 2015. 25 червня – 1 липня (№ 24). С. 3.

¹⁵⁵ Самчук У. У світі упадку на руїни. *Волинь*. Рівне, 1942. 1 жовтня (Ч. 76).

¹⁵⁶ Свєреда Т. Усвідомлюючи трагедію минулого, нація росте духовно. *Луцький замок*. 2016. 7 липня. С. 6.

¹⁵⁷ Данилюк В. Про що мовчить Луцька катівня? *Віче*. 2003. 26 червня (№ 26). С. 3.

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1944–1953)

Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток західних земель України майже половину століття визначався та спрямовувався комуністичною партією та радянським урядом. Для двох поколінь мешканців жовтневий переворот і пов'язані з ним «соціалістичні перетворення» внесли докорінні зміни в напрацьовані століттями життєві традиції. Упродовж віків на західних землях України сформувалися певні особливості історичного й економічного розвитку.

Історію України другої половини ХХ ст. з нових методологічних підходів висвітлили вітчизняні науковці В. Баран¹⁵⁸, В. Даниленко¹⁵⁹, В. Литвин¹⁶⁰, Ю. Шаповал¹⁶¹ та ін. Важливим якісним розширенням документальної бази відрізняються праці І. Біласа¹⁶² і І. Андрухів та А. Француза¹⁶³, В. Сергійчука¹⁶⁴. Окремі наукові

¹⁵⁸ Баран В. К. Україна після Сталіна : нариси історії 1953–1985 рр. Львів : Свобода, 1992. 124 с.; Його ж. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.; Його ж. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

¹⁵⁹ Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

¹⁶⁰ Литвин В. М. Історія України : в 3 т. Київ : Альтернативи, 2005. Т. 3. Кн. 2 : Новітній час (1914–2004). 640 с.

¹⁶¹ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.

¹⁶² Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2 : Документи і матеріали. 688 с.

¹⁶³ Андрухів І., Француз А. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки, історико-правовий аспект : документи і матеріали. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. 448 с.

дослідження характеризують суперечливі політичні процеси, які відбувалися в 1940–1950-х рр. у західних областях Української РСР. Це праці О. Рубльова і Ю. Черченка¹⁶⁵, Б. Яроша¹⁶⁶, М. Сеньківа¹⁶⁷, О. Малярчука¹⁶⁸, В. Старки¹⁶⁹ та ін.

Завдання партійних організацій та органів радянської влади у перші повоєнні роки полягало у тому, щоб продовжити і завершити розпочатий у 1939–1941 рр. процес «соціалістичної перебудови» західноукраїнського регіону. Масово-агітаційна робота мала стати найважливішим засобом мобілізації західноукраїнського населення регіону на виконання господарсько-політичних планів Москви. При цьому бралися до уваги місцеві відмінності, особливості економічного укладу, ступінь «підготовленості» населення, національна строкатість тощо. Становище ускладнювалося нечисленністю прихильників комуністичної ідеології, гострою нестачею кадрів, запеклим опором розгалуженої мережі ОУН і відділів УПА.

Партійні організації та органи радянської влади розгорнули боротьбу «за соціалістичні перетворення» у західноукраїнському селі на таких головних напрямках: здійснення масово-політичної роботи; виховання радянського активу; збройна боротьба з «класовими ворогами» силами місцевого населення (винищувальні загони та групи самооборони) у тісній взаємодії з органами держбезпеки та військом; дискредитація греко-католицького кліру та церкви.

У кампанії ліквідації Греко-католицької церкви компартійна влада застосувала перевірені методи: протиунійну наклепницьку

¹⁶⁴ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. : нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. 941 с.

¹⁶⁵ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1994. 350 с.

¹⁶⁶ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 176 с.

¹⁶⁷ Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 292 с.

¹⁶⁸ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 228 с.; Його ж. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. 548 с.

¹⁶⁹ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2019. 549 с.

пропаганду, репресії проти духовенства і їх родин, насильницьке навернення до московського православ'я. Вирішальна роль відводилася інсценізованому Львівському псевдособору 1946 р., який започаткував катакомбний період в історії церкви.

У цій справі головна увага зверталася на боротьбу з українською національною ідеєю та монопольне насадження політики комуністичної партії і радянської держави. Програма політико-виховної роботи серед населення регіону окреслювалася в постанові ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» від 27 вересня 1944 р., яка вимагала посилення протидії ідеології українського націоналізму, розгортання політичної роботи в масах, особливо на селі. У постанові наголошувалося, що в умовах західних областей України, де місцеве населення десятиліттями виховувалося в «дусі буржуазної ідеології», неприпустимо недооцінювати значення ідейно-політичної боротьби проти «агентів німецьких загарбників – українсько-німецьких націоналістів»¹⁷⁰.

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій були визначені заходи, спрямовані на виконання вищезгаданого документа Москви. Згодом була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи» та проведена третя республіканська нарада з пропаганди й агітації при ЦК КП(б) України (лютий 1945 р.). Органи влади провели також обласні наради селян (10–11 листопада 1944 р.), інтелігенції (30 листопада 1944 р.), жінок-активісток Львівщини (28 грудня 1944 р.), з'їзд селянської молоді Станіславщини (19–20 грудня 1944 р.)¹⁷¹ та ін.

На них приймалися відповідні звернення, які закликали населення до активної участі у відбудові господарства, а також до боротьби проти «буржуазно-націоналістичної ідеології». 24 листопада 1944 р. було ухвалено звернення ЦК КП(б)У, президії Верхов-

¹⁷⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. Вид. 8-е, доповн. і виправл. Київ : Політвидав України, 1980. Т. 6 : 1941–1954. С. 127.

¹⁷¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 30. Спр. 213. Арк. 2–7.

ної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до населення західних областей республіки, яке зачитувалось представниками партійних та радянських організацій на зборах і мітингах сільських жителів у всіх населених пунктах краю¹⁷². 19 травня 1945 р. влада видала нове звернення до населення західних областей, в якому закликали до «рішучої боротьби з націоналістичним бандитизмом», віддруковане в газетах у вигляді плакатів та листівок тиражем 500 тисяч примірників¹⁷³. Про масштаби розгорнутої ідеологічної кампанії свідчить і той факт, що дані відозви мали бути доведені до кожного мешканця села¹⁷⁴. «Листівками з текстовим зверненням більшовики закидали всі села. Безперервно над лісами гуркотіли літаки. З їх внутрощів розліталися по усіх усюдах листівки»¹⁷⁵.

Голова РНК УРСР М. Хрущов і секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко 31 березня 1945 р. у зверненні «До селян і селянок західних областей Радянської України» розкривали програму дій на селі та голосливо обіцяли: «Колгоспний шлях життя – єдино правильний шлях. Тільки в колгоспах селянин може найкраще використати свою працю, застосувати всі досягнення сільськогосподарської науки і створити зразкове високомеханізоване господарство з багатими врожаями і високою продуктивністю тваринництва. Колгоспний лад забезпечує селянам заможне й культурне життя»¹⁷⁶.

Такими ідеологічними акціями розпочиналася підготовка ситуації для насадження політики тоталітаризму в західному регіоні УРСР. Створювалася багатогалузева ідеологічна структура, покликана забезпечити реалізацію політичного курсу режиму. Вагомий практичний досвід формування нового суспільно-політичного ладу, здобутий на теренах України та в інших регіонах СРСР, поступово давав бажаний результат.

Активізації ідеологічної роботи в республіці сприяло створення видавництва. У 1944 р. в Україні їх працювало уже п'ять:

¹⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 19.

¹⁷³ Там само. Арк. 36.

¹⁷⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П–5001. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 1.

¹⁷⁵ Андрусак М. Брати грому: художньо-документальна повість. Коломия: Вік, 2001. С. 278.

¹⁷⁶ Радянська Буковина. *До селян і селянок західних областей України*. 1945. 4 квітня.

Укрдержвидав, «Радянська школа», Сільгоспвидав, Академії наук УРСР, Спілки радянських письменників України.

Ними за 1944 р. видано 696 назв книг та брошур загальним тиражем 16 мільйонів 677 тисяч примірників, значна частина з яких призначалася саме для західних областей УРСР¹⁷⁷. Лише Українське державне видавництво за три місяці 1944–1945 рр. (листопад, грудень, січень) випустило для західноукраїнського регіону 29 назв масових брошур загальним тиражем 655 тис. примірників. Серед них праці М. Калініна «Ленін і захист соціалістичної Вітчизни», Є. Ярославського «Партія Леніна-Сталіна – організатор боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками», А. Вишинського «Радянська держава у Вітчизняній війні», Д. Мануїльського «Народ-герой, народ-воїн», М. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі», Ф. Толбухіна «Битва за звільнення Радянської України» та інші¹⁷⁸.

У той час як агітаційна література видавалася мільйонними тиражами, забезпечення шкіл регіону навчальними підручниками залишалося у критичному стані. Так, у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 813 від 24 травня 1945 р. йшлося про незадовільний стан видання підручників, навчальних планів, програм для шкіл УРСР на 1945/46 н.р. Постанова ЦК КП(б)У «Про друкування підручників для шкіл УРСР» від 7 лютого 1945 р. фактично не була виконана. Управління в справах поліграфії та видавництва при РНК УРСР із переданих йому видавництвом «Радянська школа» 28 назв підручників (загальним тиражем 3 млн 985 тис. примірників) надрукувало лише 6 назв (тиражем 310 тис. примірників)¹⁷⁹.

Аналіз архівних документів ЦК КП(б)У відділу західних областей свідчить, що Українське державне видавництво було зобов'язане до квітня 1946 р. видати спеціально для регіону 90 назв літератури загальним тиражем 2 млн 366 тис. примірників. Фактично на той час була видана 51 назва тиражем 1 млн 676 тис. примірників. У зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР це видавництво перейшло на випуск передвиборної агітаційної літератури.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 213. Арк. 15.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 8.

¹⁷⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 54. Арк. 114.

З випущених до виборів 48 назв брошур тиражем 4 млн 475 тис. примірників приблизно половина відправлена у західні області УРСР. Таким чином, партійне рішення щодо кількості випуску літератури було перевиконано з деяким відхиленням від визначених завдань¹⁸⁰. Протягом 1946 р. Укрдержвидав для читачів західних областей видав ще 33 найменування книг (твори В. Леніна, Й. Сталіна, В. Молотова, М. Хрущова і т. д.) тиражем 1 млн 770 тис. примірників¹⁸¹.

Ще на зорі радянської влади ключове значення відігравали органи цензури. За постановою РНК УСРР від 11 серпня 1922 р. виникло Центральне управління у справах преси, що працювало при Народному комісаріаті освіти. У липні 1946 р. створено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР або Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль преси, радіомовлення. В СРСР з'явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання «шкідливих» і «ворожих» видань. Саме туди потрапила основна частина так званої «політично шкідливої» і «трофейної» літератури. Вилучалися книги емігрантів, репресованих, «буржуазних космополітів», «ворогів народу», «переродженців».

Поряд з таким тотальним контролем тоталітарний режим проводив систематичні викривальні кампанії. Найбільшого розмаху вони набули у перші післявоєнні роки, втілюючись у сумнозвісній «ждановщині» проти «порочних» і «запеклих націоналістів».

В ідеологічній роботі партійними організаціями широко використовувалася преса. Спеціально для західноукраїнського регіону ЦК КП(б)У в квітні 1945 р. організував випуск газети «Радянський селянин». Двічі на тиждень на спеціальних сторінках друкували матеріали, присвячені суспільно-політичному життю краю, газети «Радянська Україна», «Правда України», журнал «Перець» та інші. З центру надсилалася величезна кількість примірників газет і журналів. На початок 1945 р. в Україні видавалось 707 назв різноманітних газет, із них у західноукраїнському регіоні – 93¹⁸².

¹⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 111. Арк. 25.

¹⁸¹ Там само. Арк. 16.

¹⁸² Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. С. 94.

Протягом літа-осені 1947 р. у всіх селах Станіславської області пройшло обговорення листа «Від колгоспників, селян-одноосібників і всіх працівників сільського господарства Станіславської області Української РСР Великому вождю і вчителю товаришеві Сталіну Йосифу Віссаріоновичу»¹⁸³. Обкоми партії організували постійний потік листів від імені селян як особисто Й. Сталіну¹⁸⁴¹⁸⁵, так і відомим маршалам та генералам¹⁸⁶. Культ особи Й. Сталіна вкрай негативно вплинув на все суспільно-політичне життя регіону, сотні колгоспів «удостоювалися» його імені. Селян примусили відбувати колгоспну панщину, і в рапортах, написаних партійними функціонерами, систематично возвеличувати «батька народів» і «дякувати за нове радісне життя»¹⁸⁷.

Режим приділяв особливу увагу ідеологічній та агітаційно-пропагандистській роботі в Закарпатській області. До возз'єднання з УРСР на Закарпатті діяло близько 30 різних партій і товариств. Однією з вагомих обставин у політиці партії та органів радянської влади в краї була присутність 120 тис. угорців, 35 тис. німців та 8 тис. румунів. При цьому більшу частину угорського населення складала заможні селяни, за визначенням влади – куркулі¹⁸⁸. Характерною у цьому плані є доповідна записка Мукачівського окружного комітету КП(б)У в ЦК «Про село Вишній Коропець», в якій вказувалось на необхідність «ізолювати німецькі сім'ї, що залишилися в селах округу, так як вони вели серед селян відкриту пропаганду проти організації колгоспів»¹⁸⁹.

Чергові завдання щодо реалізації аграрної політики передбачали знищення традиційних одноосібних селянських господарств, «утвердження соціалістичної власності» та «рішучий захист здобутих завоювань від посягань повалених експлуататорських класів».

¹⁸³ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 645. Арк. 17.

¹⁸⁴ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 8. Спр. 154. Арк. 39.

¹⁸⁵ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. П–799. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁸⁶ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 4.

¹⁸⁷ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 12. Спр. 195. Арк. 118.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 614. Арк. 124; 131.

¹⁸⁹ Там само. Спр. 930. Арк. 1.

Маніпулювати суспільною думкою та стати центром політичної роботи в масах була покликана преса. У 1947 р. у Закарпатській області друкувалося 17 назв газет. Тираж чотирьох обласних газет сягав 52 тис. примірників: «Закарпатської правди» на українській мові – 21 тис., «Закарпатской правды» на російській мові – 15 тис., «Молоді Закарпаття» – 7 тис., копії «Закарпатської правди» на угорській мові – 9 тис. В округах області видавалось 12 різноманітних назв газет загальним тиражем 21 800 примірників¹⁹⁰.

Виходячи з директив партії, Тернопільський обком КП(б)У своєю постановою «Про розповсюдження центральних і республіканських газет і журналів серед міськкомів і райкомів КП(б)У» ще від 13 грудня 1945 р. зобов'язував розповсюджувати тираж газет так, щоб не менше 85 % із них було направлено в села. У цій постанові констатовалося, що місцеве населення у всіх районах області майже не підписувалося на радянську періодику¹⁹¹.

Згідно з рішеннями XIII пленуму ЦК КП(б)У, обласні газети були зобов'язані друкувати дві публікації на тиждень пропагандистського характеру. Протягом року редакції обласних газет випускали біля півтори сотні статей пропагандистського спрямування, тобто через кожний номер у спеціальній рубриці «роз'яснювалися» читачам офіційні компартійні гасла. Усе це зводилося до «розповідей про нове щасливе радянське життя»; «про особистий вклад громадян у дострокове виконання нової Сталінської п'ятирічки»; «порівнянь свого теперішнього життя під сонцем Сталінської Конституції з нестерпним недавнім минулим»; «викриття зрадницької і антинародної політики українсько-німецьких націоналістів, церкви, Центрального розвідувального управління» і т. д.¹⁹².

У газетах систематично друкувалися поради та консультації з ідеологічних питань на допомогу пропагандистам і агітаторам. У другій половині 40-х рр. в Україні виходили такі сільськогосподарські газети: «Колгоспник України», «Тваринництво України» (органи Міністерства сільського господарства УРСР) і «Радянський селянин» (орган ЦК КП(б)У для західних областей). Газета «Колгоспник України» неодноразово піддавалася критиці з боку відділу

¹⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 614. Арк. 132.

¹⁹¹ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 90.

¹⁹² ДАЧО. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 529. Арк. 115.

пропаганди й агітації ЦК КП(б)У через те, що «обмежено висвітлювала виробниче життя колгоспів, а питання роботи первинних парторганізацій колгоспів, МТС, що є організаційною основою в піднесенні соціалістичного сільського господарства, на сторінках газети взагалі не піднімалися». Газета «Радянський селянин», що у свій час була спеціально створена для обслуговування селян-односібників західних областей України, «відіграла свою позитивну роль». У зв'язку з масовою колективізацією західноукраїнського регіону самостійне видавництво газети «Радянський селянин» вважалося ЦК КП(б)У недоцільним. Газета «Тваринництво України» через малий тираж «не досягала своєї мети». Тому наприкінці літа 1949 р. на базі трьох указаних газет почала видаватися одна – під назвою «Колгоспне село» (орган ЦК КП(б)У). Нова газета висвітлювала питання виробничого життя колгоспів, МТС, досвід роботи первинних парторганізацій, передовиків сільського господарства. При цьому її тираж установлювався у розмірі 300 тис. примірників, періодичність – п'ять разів на тиждень. Крім сільськогосподарських газет, у республіці видавалися три відповідні журнали: «Сільське господарство», «Сад та город», «Соціалістичне тваринництво». Названі журнали реорганізовувались у науково-виробничі – «Мічурінець» та «Механізатор сільського господарства»¹⁹³.

Зі свого боку, вояки УПА та члени ОУН забороняли листоношам доставляти газети в села, намагаючись у такий спосіб протидіяти масовому засиллю радянської літератури в західноукраїнському регіоні¹⁹⁴. Націоналісти та їх прихильники розповсюджували серед населення повстанські листівки, летючки, брошури, газети, у яких неодноразово підкреслювалося, що «у своїх писаннях більшовики стараються перекручувати, фальсифікувати правду, ведуть брехливу пропаганду»¹⁹⁵. Провідники українського націоналістичного підпілля ставили завдання знищувати колгоспний урожай, зривати плани хлібозаготівель та будівництва колгоспів¹⁹⁶. Як ба-

¹⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 1391. Арк. 1–3.

¹⁹⁴ Там само. Оп. 23. Спр. 929. Арк. 109.

¹⁹⁵ Літопис Української Повстанської Армії / за ред. П. Потічного, Є. Тендера. Львів : Літопис, 1992. Т. 8 : Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1 : 1944–1945. С. 164.

¹⁹⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. П–400. Оп. 3. Спр. 250. Арк. 23.

чимо, населення західних областей України опинилося під перхресним вогнем із боку потужної партійно-радянської пропаганди й ідеології українського націоналізму, яка мала досить сильні позиції.

Директиви підпілля з ідеологічних питань базувалися на програмних завданнях, схвалених третім надзвичайним Великим Збором ОУН, що відбувся 21–25 серпня 1943 р. «Організація Українських Націоналістів, – відзначалося збором, – бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... Проти посиленого шовіністичного курсу більшовицької політики, спрямованої на русифікацію місцевого населення»¹⁹⁷. У галузі сільського господарства – «за знищення більшовицьких колгоспів, наділення селян землею без викупу, право вільної господарської діяльності»¹⁹⁸. Пропагандистська діяльність ОУН, УПА гальмувала політвиховну роботу партійних і комсомольських організацій серед західноукраїнського населення. Деякі партійні, радянські, господарські, правоохоронні працівники та місцеві активісти отримували від націоналістів надіслані поштою листівки з погрозами і ставали «поміркованішими» або покидали регіон¹⁹⁹. У відповідь органи державної безпеки жорстоко розправлялися з усіма підозрюваними. Начальник Чернівецького обласного управління НКДБ І. Решетов, виступаючи 22 грудня 1945 р. на засіданні обкому партії, зі знанням дорученої справи розмірковував: «Дозвольте не бути голослівним. Це не таємниця, що все ж органи за цей період часу повбивали бандитів і ліквідували підпілля, але натомість створювалися все нові й нові. Ті, що зараз викриваються, були утворені півтора-два місяці тому. Це вже питання чисто ідеологічного порядку. Треба нашій парторганізації області ні на хвилину не забувати про важливість питання ідеологічної боротьби з націоналістичним підпіллям»²⁰⁰.

¹⁹⁷ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). Б. м. : Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. С. 107, 152. (Бібліотека Українського підпільника, Ч. 1).

¹⁹⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 : документи і матеріали. Львів : Атлас, 1991. С. 50.

¹⁹⁹ ДАТО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 164.

²⁰⁰ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 19. Арк. 28.

У зв'язку із запеклою боротьбою, що велася проти ОУН і УПА, директиви ЦК КП(б)У націлювали партійно-радянських працівників регіону «на посилення ідеологічної роботи у селах, створення активу із місцевого населення, організацію партійно-комсомольських осередків, груп самооборони, невинного покращення роботи культпросвітзакладів»²⁰¹.

У партійних документах неодноразово наголошувалося на тому, що райкоми КП(б)У незадовільно організовували політичну та ідеологічну роботу з низовим радянським активом, причому часто обмежувалися тільки «накачкою». Перевірки показували, що багато агітаторів рахувалися у списках фіктивно²⁰², керівники колективів зі своїми підлеглими не працювали як того вимагали інструкції, семінари агітаторів проводились рідко, була відсутня системність і плановість в їхній роботі. У деяких селах до ідеологічної роботи не залучалася місцева інтелігенція²⁰³.

Ідеологічна робота партійно-радянської влади на селі концентрувалася довкола переселенців-українців із території Польщі. Їм «роз'яснювалося», що «вони повинні бути безмежно вдячні радянській Україні за сердечний прийом і віддячити, у свою чергу, негайним вступом у колгоспи». Поставлені у скрутне становище втраченою нажитою майна, зміною середовища проживання, недовірою з боку місцевих жителів, ці люди часто й подавали першими заяви про вступ до колективних господарств²⁰⁴.

Сталінська тоталітарна система доклала чимало зусиль, щоб розколоти західноукраїнське село й руками тих же місцевих жителів поборювати національно-визвольний рух. З цією метою у селах створювалися так звані винищувальні загони («яструбки», «стрибки») та групи сприяння їм із сільського активу. У політичному звіті керівника Городоцького проводу ОУН Сидора про винищувальні батальйони зазначено: «Істребітельщина є небезпечний і хитрий більшовицький спосіб роз'єднати і деморалізувати українство»²⁰⁵.

²⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 929. Арк. 109.

²⁰² ДАЛО. Ф. П-5032. Оп. 9. Спр. 82. Арк. 6.

²⁰³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 14.

²⁰⁴ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти... С. 98.

²⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 23.

Непримиренність позицій вилилась у криваве протистояння в західному регіоні республіки на багато років. Протягом 1944–1945 рр. винищувальними загонами і місцевим активом (агентами, таємними інформаторами, резидентами) було ліквідовано 1 273 організаційні структури ОУН, УПА²⁰⁶. За віковим складом у винищувальних загонах переважала молодь, при цьому влада опиралася на сільських комсомольців, чисельність яких у регіоні в 1946 р. складала лише 2 % від усієї молоді²⁰⁷. На кінець 1946 р. у «стрибках» нараховувалось біля 50 тис. місцевих жителів²⁰⁸, у тому числі й засланих націоналістами.

«Істребительні батальйони» зазвичай формувалися з молоді та людей не придатних до служби в регулярній армії. За національним складом, насамперед на Тернопільщині, вони були переважно польськими. Поляки розцінювали свій дещо новий статус – «совєтських поліцаїв» як такий, що може бути корисним для захисту місцевого польського населення, а також для помсти УПА. Радянська влада хоча й була добре обізнана з «антисовєтськими» настроями поляків, вважала зручним і необхідним використати їх як тимчасових союзників у війні проти спільного ворога – українського національно-визвольного руху. Винищувальні загони в Тернопільській області на початку 1945 р. налічували більше чотирьох тисяч осіб: поляків, українців і росіян, з числа яких поляки становили 60 %²⁰⁹.

Бюрократизм та формалізм, властиві сталінській тоталітарній системі, не обминули й винищувальних загонів. Так, у списках Городоцького району Львівської області налічувалось 232 бійці, а при перевірці виявилось «не більше 10». У селі Завидовичі винищувальної групи фактично не існувало, а в районному списку фігурували 22 бійці²¹⁰. Велико-Глубочівський РК КП(б)У Тернопільської області своїм рішенням від 28 квітня 1946 р. затвердив у всіх вини-

²⁰⁶ Чередниченко В. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму. Київ : Політвидав України, 1978. С. 204.

²⁰⁷ Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С. 69.

²⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 23.

²⁰⁹ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах : пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2002. С. 247.

²¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 78. Арк. 4.

щувальних батальйонах посаду заступника командира з політичної частини, однак жоден з них у своєму підрозділі не був і ніякої виховної роботи серед бійців не проводив. Аналогічна ситуація мала місце в Козовському, Пробіжнянському, Підгаєцькому і Микулинецькому районах цієї області²¹¹.

До початку 1947 р. винищувальні загони були у системі МВС, а потім були передані в органи МДБ під керівництво районних начальників штабів. У багатьох випадках вони показали низьку боєздатність, мали місце непоодинокі випадки їх «роззброєння з боку бандитів»²¹². У травні 1946 р. Львівським обкомом КП(б)У була проведена «чистка» особового складу винищувальних загонів від «підозрілих і ворожих елементів». Тільки за квітень 1946 р. в області було зафіксовано 7 випадків роззброєння без жодного опору з боку бійців винищувальних батальйонів. З 306 перевірених загонів було відраховано 1 124 особи. Через низьку боєздатність винищувальні загони реорганізували у групи самооборони сіл. Перед ними ставилося завдання підтримувати громадський порядок у селах, охороняти соціалістичну і колгоспну власність, допомагати органам МДБ і МВС у боротьбі з «бандитами»²¹³. Згідно з даними начальника районного відділу МВС Магерівського району Львівської області В. Аксьонова, робота щодо створення груп самооборони проходила незадовільно. Незважаючи на те, що в усіх колгоспах було створено групи від 6 до 13 осіб, вони були нестійкими. Усього в них нараховувалося у районі 125 осіб, але тільки у 52 із них була зброя. Її отримали голови і секретарі сільрад, які «просили, щоб ніхто про це не знав»²¹⁴.

В агітаційній роботі серед молоді широко використовувався комсомольський актив – «бойовий резерв і помічник партії». У тогочасних партійних документах особливий акцент робився на створення комсомольських організацій у селах західного регіону республіки, які «мали рости за рахунок місцевого активу, посилювати свій вплив через зближення із широкими масами трудящих

²¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 193. Арк. 66.

²¹² Там само. Оп. 30. Спр. 927. Арк. 2–3.

²¹³ Там само. Арк. 9.

²¹⁴ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6634. Арк. 73.

західних областей»²¹⁵. Головне завдання ЛКСМУ полягало в тому, щоб «вирвати молодь з-під впливу націоналістичної ідеології»²¹⁶. На початку 1947 р. у західних областях України було створено 2 458 первинних комсомольських організацій, які нараховували 35 548 членів, із них сільських і колгоспних – 1 055 організацій, що охоплювали своїм членством 8 930 селян. Селянська молодь становила 25 % від загальної чисельності комсомольців регіону²¹⁷.

У сільських районах, незважаючи на чималі зусилля партійних і радянських органів, первинні комсомольські осередки росли повільно. На початок весни 1949 р. у 713 селах західного регіону республіки ще не було комсомольських організацій²¹⁸. Центральні партійні директиви рекомендували систематично посилати комсомольців міст і районних центрів на постійну роботу в села²¹⁹. Мобілізація комсомольців міст та «розширення» прийому на місцях сприяли частковому вирішенню цієї проблеми.

Центральний Комітет ВЛКСМ систематично постачав західноукраїнський регіон комсомольською літературою. Для посилення ідейно-політичного впливу на молодь краю було збільшено тираж комсомольських газет. Так, «Молодь України» видавалася тиражем 60 тис., «Сталинское плем'я» – 60 тис., «Юный Ленинец» – 50 тис. примірників. За рішенням секретаріату ЦК ВЛКСМ від 31 травня 1946 р. на Львівську і Ковельську залізниці було надіслано агітпоїзди, якими охоплено 20 залізничних вузлів регіону²²⁰. Забезпечити повсякденну агітаційно-пропагандистську роботу партії серед сільської молоді мали різноманітні форми роботи: комсомольські збори, зібрання молоді, бесіди, лекції і т. д. Цій меті була підпорядкована також фізкультурна, культурно-масова робота та художня самодіяльність на селі²²¹.

²¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 10.

²¹⁶ ДАТО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 23.

²¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 17.

²¹⁸ Там само. Оп. 30. Спр. 1329. Арк. 24.

²¹⁹ Бількевич А. М. З історії відновлення комсомольських організацій в західних областях України у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 1974. № 5. С. 94–98.

²²⁰ Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С. 133.

²²¹ ДАТО. Ф. П–2. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 18.

Для того, щоб «згуртувати навколо себе революційні сили» та «розгорнути боротьбу проти класових ворогів», під час весняного посіву 1946 р. у регіоні спеціально було створено 252 агіткультбригади. Радянська влада робила все для того, щоб витравити зі свідомості західноукраїнського селянина християнську мораль, любов до свого народу, традиційні засади господарювання на землі. Нівелювання багатогранності національного життя та примусова переорієнтація на атеїстичне, колективістське виховання здійснювалися методами психологічного впливу. Так, у Станіславській області в липні того ж року працювало 47 агіткультбригад, що налічували 815 осіб. Вони протягом місяця відвідали 191 село області, де дали 273 концерти, на яких були присутні 32 465 осіб. Крім цього, бригади допомогли у випуску 105 стінгазет, 264 «полівок» та написали 317 заміток і плакатів. Одночасно в села області було направлено 121 пересувну бібліотеку, прочитано 226 лекцій, якими охоплено 13 570 осіб, при сільських клубах працювало 357 полігуртків. У Львівській області 18 агіткультбригад «проагітували» 110 тисяч жителів села. Ними було зроблено 72 виїзди в села та 56 у поле на місце роботи. Особлива увага зверталася на «політично відсталі села»²²². За період із квітня до червня 1946 р. організовано 672 доповіді в містах та райцентрах і 1 998 лекцій у селах Тернопільської області з охопленням 110 630 осіб і т. д.²²³. Наведена радянська статистика викликає значні сумніви, проте слід констатувати, що влада з розмахом взялася за «ідейне виховання» трудящих села.

Культурно-історичний, господарський досвід селянина, сформований на засадах індивідуальності, суперечив гіперболізованим колективним формам і методам впливу на особистість. Як і на всій території СРСР, у досліджуваному нами регіоні селянам нав'язувалася колгоспно-радгоспна модель господарювання. Надіслані владою кадри та поодинокі місцеві активісти ставали провідниками політики партії на селі та штатними працівниками пропагандистського апарату. У всіх західних областях УРСР протягом другої половини жовтня 1946 р. проводилися кущові і районні семінари агітаторів, яких, за офіційними даними, нараховувалося 40 тисяч

²²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 111. Арк. 58–59.

²²³ Там само. Спр. 7. Арк. 47–49.

осіб. Тематика семінарів була затверджена ЦК КП(б)У: «Ленін і Сталін – організатори й вожді більшовицької партії», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Ленін і Сталін та їх роль в історії українського народу», «Новий п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства», «Про завдання соціалістичного будівництва в західних областях України в новій п'ятирічці», «Політика партії в національному питанні», «Міжнародний огляд»²²⁴.

З метою виховання слухняних, покірних системі громадян учительство краю в примусовому порядку залучалося до проведення бесід серед селян на заздальгідь підготовлені районними партійними кабінетами теми²²⁵. Під керівництвом районних партійних комітетів у сільських школах регіону спеціально організовувались учительські гуртки з вивчення книг Й. Сталіна «Про Вітчизняну війну Радянського Союзу» та «Короткого курсу історії ВКП(б)». Таким методом спеціально готувалися «сили радянської інтелігенції» для проведення ідеологічної роботи серед місцевого населення. Для комуністів із низьким загальноосвітнім рівнем, які самостійно не могли працювати над «Коротким курсом історії ВКП(б)», організовувалися партійні школи при парткабінетах. Вечірні партшколи один-два рази на місяць проводили семінари секретарів первинних партійних організацій, де першочерговим питанням була «соціалістична перебудова на селі»²²⁶.

До переліку тем лекцій парткабінетів обов'язково входили: «Черчилль брязкає зброєю й інтерв'ю товариша Сталіна», «Виборча система у СРСР і в капіталістичних країнах», «Возз'єднання українського народу – історична закономірність», «Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу», «Закон про план IV Сталінської п'ятирічки» і т. д.²²⁷.

На вимогу влади в агітаційній роботі з населенням брали участь «всі» вчителі. В річному звіті Станіславського обласного відділу народної освіти за 1945/46 н.р. зазначалося, що «всі вчителі були охоплені гуртками з вивчення книг товариша Й. Сталіна. Під час виборів до Верховної Ради СРСР вчителі знайомили селян зі

²²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 375. Арк. 10.

²²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 109. Арк. 8.

²²⁶ ДАЧО. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 448. Арк. 16; 31; 35.

²²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 194. Арк. 59.

Сталінською Конституцією та положенням про вибори»²²⁸. Чернівецьке облвно за вказаний період звітувало, що «вчительство і всі працівники народної освіти області органічно сполучають повсякденну навчально-виховну роботу в школі з політмасовою, ними проводиться велика агітаційно-масова робота серед населення села». Вчителі-агітатори прочитали 3 000 лекцій-бесід, на яких «пояснили селянам найпередовішу, найпослідовнішу, найдемократичнішу Сталінську Конституцію» та програму комуністичної партії з питань соціалістичного будівництва на селі²²⁹.

На вчительство краю покладалося завдання «піддавати постійній критиці ворожі буржуазно-націоналістичні перекручення «школи» М. Грушевського історії українського народу» та різними методами систематично підростаючим поколінням «доказувати переваги колгоспного ладу над одноосібними господарствами»²³⁰.

До ідеологічного забезпечення політики партії на селі активно залучалися з'єднання Прикарпатського військового округу. Начальник політвідділу управління округу генерал-майор Л. Брежнев підкреслював, що «робота особливо активізувалася серед місцевого населення під час виборних кампаній». Стратегічну лінію партії, по якій постійно нарощувався ідеологічний потенціал, посилювала «армія» з 18 тис. військовослужбовців-агітаторів. Ними було проведено 31 тис. лекцій, доповідей, бесід із різноманітних питань, у тому числі і «про соціалістичну перебудову на селі», що охопили 391 тис. осіб²³¹.

Ідеологічна робота на селі не припинялася навіть у голодну зиму 1946–1947 рр., коли померли близько мільйона жителів України, залишені державою напризволяще. У західні області України прибували люди з різних регіонів СРСР, охоплених черговим голодом. Кращих агітаторів проти колгоспного ладу та соціалістичної перебудови на селі годі було віднайти.

У 1946 і 1947 рр. в Україні відбулися вибори до Верховної Ради СРСР та до Верховної Ради УРСР, які показали «монолітну єдність партії й народу». Галасливі ідеологічні кампанії, пов'язані з

²²⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 194. Арк. 56.

²²⁹ Там само. Спр. 196. Арк. 1–а; 2.

²³⁰ Там само. Спр. 459. Арк. 27; 62.

²³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 347. Арк. 13; 15.

передвиборною агітацією, сприяли насадженню політики партії у селі. Нічого іншого, крім подиву, щодо масштабів фальсифікації не викликали таємні документи Статистичного управління УРСР. У документі № 07/225 від 7 квітня 1947 р. це управління дало вказівки в'яснити: «Чому дані про кількість виборців у сільській місцевості не збігаються з даними обліку сільського населення у віці 18 років і старше?» Так, у Ровенській області різниця між кількістю виборців у сільській місцевості перевищила кількість усього сільського населення на 46 622 особи. Уповноважений Державної планової комісії Ради Міністрів СРСР у Ровенській області 17 квітня 1947 р. констатував: «Повних даних про причини розходження від усіх районів отримати не вдалося. У голосуванні взяла участь велика кількість населення зі східних областей УРСР, розміщена в селах на час виборів, а також військові гарнізони». Таких виборців уповноважений центру нарахував 11 998 осіб, а стосовно 34 607 осіб зробив припущення, що, «мабуть, голосували без довідок». Типовою була ситуація і в інших областях УРСР²³².

У багатьох селах, контрольованих українськими повстанцями, було неможливо завезти урни і бюлетені, уповноважені самі їх заповнювали і рапортували про успішне завершення виборної кампанії. У партійних документах тих часів зафіксовано, що «у ряді сіл Івано-Франківського району Львівської області взяли участь у голосуванні тільки чоловіки, а в селі Біла Гора взагалі проголосувало тільки 3 чоловіки. В селах Буського району по Уменській виборчій дільниці із 759 виборців проголосувало 33, по Чаменській із 513 – 48, по Соколянській із 526 – 43 і т. д. Аналогічною була ситуація в інших районах краю»²³³. Натомість офіційна пропаганда широко оперувала даними, що в Українській Радянській Соціалістичній Республіці взяли участь у голосуванні 99,86 % виборців, зокрема, у західних областях – 99,66 %. Партійна верхівка призначала своїх ставлеників у кандидати в депутати – одного на одне місце. «За» проголосували у Чернівецькій – 99,99 %, Закарпатській – 99,99 %, Ровенській – 99,80 %, Тернопільській – 99,71 %, Волинській –

²³² ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 11. Спр. 130. Арк. 73; 132.

²³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 353. Арк. 12.

99,58 %, Дрогобицькій – 99,56 %, Львівській – 99,30 %, Станіславській – 99,01 %²³⁴.

На час виборних кампаній активізувалися дії підпілля ОУН та повстанців УПА. При цьому репресивні заходи теренової сітки ОУН і відтинків УПА зачіпали не мешканців регіону загалом, а окремих осіб, які стали на бік «совітів». У той же час – партійно-радянські каральні органи вели боротьбу проти всього західноукраїнського населення. При цьому вони воліли мати справу не так із справжніми бандерівцями, як із «бандпособниками» (якими можна було оголосити будь-кого) й прозвітувати в столицю про плідну працю. Необхідно взяти до уваги і те, що за тиждень до виборів у населені пункти західних областей УРСР додатково вводилися війська НКВС. У доповідних записках, інформаціях, звітах одразу впадає у вічі мізерна кількість вилученої зброї у тисячах замордованих націоналістів, особливо, якщо врахувати – справжні повстанці були озброєні кількома одиницями. То ж кого і за що вбивали? За нормами міжнародного права – фізичний вплив на виборців.

Шляхом залякування, репресій, фальсифікацій до органів нової влади були приведені слухняні лакеї тоталітарного режиму. Окрім відряджених з інших регіонів УРСР і СРСР, до низової управлінської ланки залучалися напівграмотні або цілком неграмотні люди, забиті злиднями. Місцева інтелігенція перебувала під політичною недовірою й переважно була репресована. За відданість владі дарували начальницькі посади, поселяли в будинки депортованих, роздавали награване майно, вручали державні нагороди і т. д. Натомість треба було відпрацьовувати довіру: прославляти комуністичну партію і радянський уряд, розшукувати бандерівців і доносити на сусідів, збирати податки і державні позики, організувати первинні партійні і комсомольські організації, вступати в ініціативні групи і колгоспи.

Великого значення партійні організації та органи радянської влади надавали роботі серед жіноцтва західноукраїнського регіону. Владні структури враховували традиційно високу роль «слабшої половини» у суспільному житті регіону та вихованні підростаючого покоління. Нові «соціалістичні перетворення» в промисловості, сільському господарстві, культурі вимагали формування у грома-

²³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 97; 99.

дян активної політичної свідомості на «класовій основі». В обласних, районних комітетах партії, на підприємствах і в різноманітних установах створювалися відповідні структури, які цілеспрямовано впливали на жінок. Політико-виховна робота радянської влади з кожним місяцем набирала все більш організованого й цілеспрямованого характеру. Станом на 1 жовтня 1946 р. у Ровенській області було організовано 810 жіночих рад, обрано 8 747 делегатів, створено 2 162 секції при делегатських зборах, у тому числі земельних секцій – 711 з охопленням 2 210 осіб. З 1 до 2 липня того ж року була проведена обласна нарада активу з питання «Завдання жінок Ровенщини у виконанні четвертої Сталінської п'ятирічки», де були присутні делегатки від усіх районів. Після неї відбулися загальні збори в селах, на яких обговорювалось «Звернення учасників наради до всіх жінок Ровенщини»²³⁵. У Львівській області в 1946 р. проведено 1 083 делегатські зібрання, які залучили 14 043 учасниці. Так само за апробованим сценарієм розвивалися події у Дрогобицькій, Волинській, Чернівецькій та інших західних областях УРСР²³⁶.

Головним завданням партійних організацій та органів радянської влади залишалося подолання опору «класово ворожих елементів». За умов жорстокої боротьби, що охопила переважно сільські райони, ефективним засобом стало залучення на свій бік «жіночок-активісток». Лише у Станіславській області 615 жінок (таких осіб у народі називали «сексотами») безпосередньо були пов'язані з органами НКВС і брали участь у викритті націоналістичного підпілля. У селі Новосілка Тлумацького району М.М. (з відомих причин не подаються автором повністю прізвища) 5 грудня 1945 р. вказала органам НКВС місце схову («схрон»); П.Г. із села Спас Рожнятівського району видала «криївку» з 12 стрільців; Т.Ф. із села Чукалівка Лисецького району допомогла віднайти повстанський шпиталь і т. д.²³⁷. Співпраця з режимом здійснювалася через жіночі ради, що зумисне запроваджувалися у колгоспах регіону²³⁸.

Доповідні записки західноукраїнських обкомів партії про хід виконання постанови ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР «Про по-

²³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 375. Арк. 25.

²³⁶ Там само. Оп. 75. Спр. 67. Арк. 21; 55.

²³⁷ Там само. Спр. 83. Арк. 110–111.

²³⁸ ДАТО. Ф. П–1692. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 12.

ліпшення політичної і господарської роботи в західних областях УРСР» від 20 червня 1947 р. містять значний матеріал про ідеологічну роботу, проведену державними та партійними структурами. Так, у західних областях України у третьому кварталі лекторами системи культпросвітзакладів прочитано 26 653 лекції на сільсько-господарські, політичні та науково-популярні теми, якими охоплено 2 382 407 слухачів. Крім того, в регіон було відправлено 38 лекторів Центрального лекційного бюро, які прочитали 578 лекцій. У клубах і будинках культури західних областей УРСР працювало 6 267 гуртків художньої самодіяльності, в яких брали участь 87 тис. осіб²³⁹. Численні лекції та репертуари самодіяльних колективів, що пройшли цензуру, частково сприяли забезпеченню відповідних настроїв у певних верств населення і вступу їх до перших сільсько-господарських артілей.

Комітет у справах мистецтва в третьому кварталі 1947 р. спеціально організував гастролі театрів, бригад артистів та ансамблів у райцентри й села західних областей УРСР. У репертуарі цих колективів були «кращі твори соцреалізму, покликані мобілізувати трудівників села на забезпечення аграрних перетворень у регіоні». Надати допомогу у насадженні лінії партії та уряду на селі були зобов'язані місцеві обласні драматичні театри, які з новітнім репертуаром виїздили у села та колгоспи регіону²⁴⁰.

Хати-читальні, народні доми, споруджені на добровільні пожертвування людей за активної роботи «Просвіти», «Рідної школи», численних партій і товариств, були забрані радянською владою. Там, де раніше виголошувалися патріотичні промови і популяризувалася українська національна ідея, проводилися вечори на пошану культурно-громадських діячів, тепер лунали блюзнірські заклики комуністичної пропаганди. У бібліотеках, музеях, клубах, будинках і палацах культури організовувалися різноманітні заходи, що мали на меті виховати і «перевиховати» місцеве населення у дусі радянських суспільно-політичних цінностей.

Важливе місце в політичному та ідеологічному вихованні населення краю відводилося радіопропаганді. Як зазначала газета «Социалистическое земледелие» за 2 грудня 1948 р. (орган Мініс-

²³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 117.

²⁴⁰ Там само. Арк. 119.

терства сільського господарства СРСР), «масова радіофікація колгоспів і МТС є необхідною умовою подальшого зростання культури радянського селянина, могутньою зброєю в боротьбі за високі врожаї»²⁴¹.

Агітаційно-пропагандистський терор, облудні обіцянки заможного й щасливого життя не переконували селян регіону відмовлятися від своєї власності та передавати її в колгоспи. Лише грубе адміністрування, погрози, побиття, арешти змушували їх вступати в колгоспи. Таємний указ президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 р. передбачав скликання загальних зборів колгоспників, на яких ухвалювалися «громадські вирокі» заздалегідь визначеному колу осіб. Ініціатором цього рішення був Перший секретар ЦК компартії України М. Хрущов. Жертвою свавілля влади часто були хворі, вдови з дітьми, особи похилого віку. Колгоспники, які отримали «попередження», в більшості випадків давали письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом «мінімум». Пряме насильство репресивно-каральної системи, депортації у віддалені місця СРСР були головними методами переконання «у перевагах колективного господарювання» та росту продуктивності праці. Ініціатива М. Хрущова в Москві видалася перспективною не тільки для України, але й для всіх «вільних республік». На основі доповідної записки М. Хрущова був підготовлений проєкт указу президії Верховної Ради СРСР, у розробці якого брали участь Г. Маленков, А. Жданов, Л. Берія, М. Сулов, а також міністри: внутрішніх справ – С. Круглов, держбезпеки – В. Абакумов. Ознайомившись із цим проєктом, Перший секретар ЦК ВКП(б) поставив резолюцію: «Не для преси. Й. Сталін»²⁴².

Партійні та радянські організації, повсякденно пропагуючи необхідність і вигідність для селянства переходу до колективного господарства, залучали до цієї справи робітництво регіону. Шефство

²⁴¹ Массовая радиофикация колхозов. *Социалистическое земледелие*. 1948. 2 декабря.

²⁴² Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. Издание второе, исправ. и дополн. Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. С. 17.

робітників промислових підприємств над селянами мало завуальовувати поглиблення суперечностей між містом і селом. Швидке зростання робітничого класу краю відбувалося в основному за рахунок місцевого сільського населення. Якщо у 1945 р. кількість робітників у промисловості становила 96 тис., то у 1948 р. – 214. Протягом четвертої п'ятирічки на постійну роботу в західні області України з великих промислових центрів СРСР прибули близько 20 тис. робітників²⁴³. Таким чином, «вчорашні селяни» і кадри надіслані з інших регіонів Союзу, відряджені в села і в новостворені колгоспи, мали проводити ідеологічну роботу в масах, допомагати вести боротьбу з куркульством, «бандами буржуазних націоналістів» та сприяти подоланню пережитків «дрібновласницької психології». Прискорена індустріалізація західних областей України мала на меті не лише створення нового промислового центру, але й зміну традиційної структури населення регіону. Соціальною базою влади, поряд із різними категоріями радянських службовців, мав стати робітничий клас.

Упровадженню антинародного колгоспного ладу в західно-українському селі сприяли профспілкові організації робітників і службовців. Якщо на 1 січня 1946 р. відсоток охоплення членством у профспілках, крім колгоспників, які не мали своїх професійних спілок, становив 65,4 %, то через рік – 72,5 %²⁴⁴.

На початку 1948 р. відбулися обласні партійні конференції західних областей УРСР, які прийняли рішення про початок масової колективізації сільського господарства краю. На зборах, засіданнях бюро, партійних активах першочерговими були питання колгоспного будівництва. Так, II обласна партійна конференція Волинської області, що відбувалася в лютому-березні 1948 р., постановила: «В 1948 р. в основному завершити колективізацію сільського господарства області, забезпечити швидке організаційно-господарське і політичне зміцнення всіх колгоспів – швидкий ріст громадського багатства колгоспів, як основи добробуту й культурного життя всіх колгоспників»²⁴⁵.

²⁴³ Нагорна Л. П., Варгатюк П. Л., Василенко В. К. Сила інтернаціоналістського гарту. Київ : Політвидав України, 1983. С. 214.

²⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 14.

²⁴⁵ ДАВО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 11.

Партійні організації спрямували всю ідеологічну роботу на утвердження соціалістичного типу виробництва у сільському господарстві західноукраїнського села. При цьому особлива увага зверталася на залучення комуністів до навчання у районних партійних школах (райпартшколах) і політичних школах (політшколах), де вони мали почерпнути необхідні теоретичні знання.

У системі партійної освіти не було єдиних програм, багато комуністів були охоплені навчанням формально та прикривалися самотійною роботою, особливо це стосувалося керівників низової управлінської ланки²⁴⁶.

Грудневий (1948) пленум ЦК КП(б)У поставив перед партійними організаціями західних областей УРСР завдання поліпшити справу політичної освіти всіх керівних кадрів із метою якнайшвидшої «соціалістичної перебудови» сільського господарства, використовуючи у своїй роботі історичний досвід ВКП(б)²⁴⁷. Вихід із критичних аграрних проблем вбачався в «ідейному загартуванні» кадрів, зокрема у «добросовісному вивченні біографії вождів».

Підготовка і перепідготовка господарських кадрів охоплювали мережу вечірніх університетів марксизму-ленінізму, районних, обласних і республіканських партійних шкіл та курсів. Свій ідейно-теоретичний рівень керівні кадри мали підвищувати самотійно, вивчаючи твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. В парторганізаціях передових колгоспів районні комітети партії організовували курси, наради, семінари. При первинних партійних організаціях діяли політшколи першого і другого років навчання, гуртки з вивчення біографії основоположників марксистсько-ленінсько-сталінської теорії²⁴⁸. Лише у районах і селах Станіславської області мали закінчити навчання до 1 травня 1949 р. 350 політшкіл. Крім того, діяло 425 гуртків із вивчення біографії В. Леніна і Й. Сталіна. Партшколи і гуртки з історії партії мали продовжувати роботу, оскільки їх програма була розрахована на 15 місяців. Перерва робилася на червень-серпень у зв'язку із збиранням урожаю²⁴⁹.

²⁴⁶ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 727. Арк. 35.

²⁴⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2 т. Київ: Політвидав України, 1977. Т. 2: 1941–1976. С. 238.

²⁴⁸ ДАВО. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 103–104.

²⁴⁹ ДАІФО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 82; 87.

Важливим засобом ідеологічної роботи була лекційна пропаганда. Вважалося, що товариства з розповсюдження наукових та політичних знань, укомплектовані науковими працівниками, викладачами ЗВО і технікумів, прискорять науково-технічний прогрес у сільському господарстві. На цей захід витратили мільйони карбованців і тисячі годин на читання лекцій. Організатори були переконані в тому, що низку проблем можна розв'язати, апелюючи до науки й активності селянських мас²⁵⁰.

Суцільна колективізація підривала продуктивні сили села, супроводжувалась експропріацією найбільш економічно сильного прошарку селянства – «міцних газдів, які володіли моргами землі та кіньми»²⁵¹. Офіційна пропаганда зображувала заможних селян як «лютих ворогів радянської влади» та «жорстоких експлуататорів». Як правило, основою їхнього відносного добробуту була хазяйновитість та праця всіх членів родини. Лише невелика частка заможного селянства використовувала працю наймитів. 31 березня 1949 р., виступаючи у Львові на міжобласній нараді партійних працівників західних областей УРСР, М. Хрущов наголошував, що «дехто з керівних товаришів у західних областях ставить питання – як бути з куркулем? І у деяких з них, навіть, чути відголосок того, що може можна пустити його в колгосп. Товариш Й. Сталін у свій час таку постановку питання назвав смішною, при цьому вказав: «Не можна куркуля пускати в колгосп. Не можна, бо він є заклятим ворогом колгоспного руху». На нараді велика увага приділялася різноманітним методам залучення інтелігенції, передовиків сільського господарства до забезпечення аграрної політики партії на селі. Головна ставка робилася на «партійні організації, комсомол, роботу з агітаторами». Одночасно М. Хрущов торкнувся питання відрядження комуністів із міст у села для допомоги в організації колгоспів і наголосив, що «робота в колгоспі – це зараз не місце заслання»²⁵².

Особливе значення у насадженні соціалістичного способу виробництва та боротьбі з «класовими ворогами» мали місцеві Ради депутатів трудящих. Питання соціалістичної перебудови сільського

²⁵⁰ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 1456. Арк. 43.

²⁵¹ Від учасників міжобласної наради партійних працівників західних областей Української РСР. *Радянський селянин*. 1949. 15 квітня.

²⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 1818. Арк. 1; 17–18.

життя постійно обговорювалися сільськими, районними та обласними Радами. За умов жорстокої боротьби мережі ОУН, тактичних відтинків УПА з органами МВС, МДБ, винищувальними загонами та групами самооборони сіл місцеві активісти становили значну зацікавленість для обох сторін. Траплялися непоодинокі випадки, коли в сільських Радах працювали люди, пов'язані з ОУН і УПА. Наприклад, лише у Волинській області голова сільської Ради села Княже Горохівського району А. Корней, проводячи підписку на позику четвертої п'ятирічки відбудови і розвитку народного господарства СРСР, одночасно провів підписку на позику допомоги УПА й особисто вніс 5 000 крб. У селі Суходолі Володимир-Волинського району голова сільради М. Мазійчук, за сумісництвом дяк, виявився активним діячем оунівського підпілля. У селі Маркостав голова сільської Ради В. Рябий перебував одночасно на посаді станичного в ОУН²⁵³. У селі Ямниця Тисменицького району Станіславської області чекісти заарештували секретаря сільради М. Долчука за підозрою у зв'язках із підпіллям, бо всіх вірних режиму працівників сільських Рад довколишніх сіл було знищено. Сам М. Долчук пізніше згадував: «Ми дійсно були зв'язані з партизанами (УПА. – Авт.), бо панувало двовладдя: вночі керували наші, а вдень – більшовики»²⁵⁴. Таким чином, збройне протистояння в регіоні породило своєрідний дуалізм місцевої влади, що дозволяло певним чином нівелювати політику тоталітарного режиму.

Важлива роль в ідеологічному забезпеченні аграрної політики на селі відводилася екскурсіям колгоспників та селян-одноосібників у колгоспи східних областей України, республік СРСР та «братніх» країн. ЦК КП(б)У систематично організовував такі екскурсії до передових колгоспів і радгоспів Київської, Харківської, Сталінської, Ворошиловградської, Полтавської, Дніпропетровської, Одеської та інших областей, науково-дослідних інститутів і станцій, на заводи сільськогосподарського машинобудування республіки²⁵⁵.

За умов жорстокої ідеологічної боротьби, яка охопила всі сторони суспільно-політичного життя регіону, запроваджувалися

²⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 12–13.

²⁵⁴ Дейчаківський І. Ямниця. Історія села. Долі людей. Львів: Червона калина, 1994. С. 163.

²⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6665. Арк. 112.

політвідділи в МТС. На них покладалися функції виховання колгоспників у дусі вірності колгоспному ладу, високої трудової дисципліни, організації соціалістичного змагання за вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур, керівництва колгоспним активом, поліпшення роботи партійних колгоспних організацій. Начальники політвідділів намагалися поширити свої повноваження не тільки на колгоспи, які обслуговувалися МТС, але й на все життя села. Це було винятково у компетенції райкомів КП(б)У, тому такі посягання начальників політвідділів присікалися²⁵⁶.

Аналіз наказів політсектора Міністерства сільського господарства Української РСР²⁵⁷ та документів політсекторів обласних управлінь сільського господарства²⁵⁸ свідчить, що партійний апарат намагався контролювати всі сторони суспільного життя на селі. Це здійснювалося завдяки суворій регламентації повсякденного життя колгоспників та мобілізації всіх людських і матеріальних ресурсів. Проте в більшості випадків робота політорганів мала формальний характер. Так, політвідділи Тисменицької, Кутської, Станіславської МТС Станіславської області систематично критикувалися за погану організацію політмасової роботи. Були непоодинокі випадки, коли самі начальники політвідділів навіть не читали постанови ЦК КП(б)У «Про заходи з покращення роботи політвідділів МТС в західних областях України» від 27 червня 1951 р. та інших документів партії й уряду²⁵⁹.

Вагомим джерелом додаткових ресурсів були «недільники», «суботники» та «місячники». Неоплачена праця працівників МТС і колгоспників мала будувати господарську систему без товарно-ринкових відносин. Досвід сталінської колективізації та індустріалізації переконливо довів, що відчуженість працівника від засобів виробництва робила неефективною радянську економічну систему.

Зрозуміло, що працівниками політвідділів МТС були неодноразово «знешкоджені саботажники», «класово-чужі елементи», «вороги, які пробралися на керівні посади». Таким чином були «ви-

²⁵⁶ ДАЧО. Ф. П–778. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

²⁵⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 4.

²⁵⁸ ДАЗО. Ф. П–179. Оп. 1. Спр. 1817. Арк. 120–122.

²⁵⁹ ДАІФО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1323. Арк. 20.

криті» бригадир тракторної бригади П. Поліщук, рядові машиністи С. Басарабович та Д. Мандрик у Колодіївській МТС Чернівецької області та багато інших²⁶⁰. Низка резонансних показових судів над «саботажниками» відбулася у колгоспах західноукраїнського регіону²⁶¹.

Доцільно відзначити, що для надання практичної допомоги в роботі партійних, радянських та господарських органів у справі політичного й організаційно-господарського зміцнення західноукраїнських колгоспів відряджалися під контролем ЦК КП(б)У групи відповідальних працівників з інших областей України. Так, навесні 1950 р. у Станіславську область прибула група з 345 осіб, у тому числі з Харківської області – 145 осіб, Сумської – 124 особи і Миколаївської – 76 осіб. Прибулі фахівці вивчили ситуацію на місцях і зробили низку важливих висновків: по-перше, районні парторганізації не мали зв'язків із місцевим населенням, не створили активу з бідняцько-середняцьких мас для дійової опори під час проведення суцільної колективізації. Вони недостатньою мірою викривали націоналістичну агітацію, а при створенні господарств допускали адміністрування й порушували принцип добровільності. По-друге, органи держбезпеки провели недостатню роботу з ліквідації куркульства і «залишків бандитських елементів», не зуміли відгородити виникаючий місцевий актив від терору, а колгоспи – від диверсій. Групи самооборони колгоспів залишалися в незадовільному стані і не викликали довіри. По-третє, рівень керівництва колгоспами в районах був дуже низький, оскільки частина партійного активу «втратила смак до масово-виховної і політичної роботи, погано працювала над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня»²⁶².

Чималу роль у процесі формування політичної свідомості на «класовій основі» відіграли судові процеси над бандерівцями, про які докладно в потрібному руслі інформували республіканська й місцева преса, радіо й телебачення, документальні кінострічки. Влада примушувала місцевих жителів брати участь у показових судових процесах над «учасниками оунівських і упівських форму-

²⁶⁰ ДАЧО. Ф. П–778. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

²⁶¹ ДАРО. Ф. П–2193. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 47; 70.

²⁶² ДАІФО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1155. Арк. 87.

вань»²⁶³. Засоби масової інформації, висвітлюючи ці події, повторювали усталені ідеологічні кліше: «...тепер селянин не той, який був у перші часи після вигнання гітлерівців з Радянської землі. Тепер він розуміє, що колгоспний шлях є єдино вірним шляхом до заможного й культурного життя»²⁶⁴. У зв'язку з цим офіційна пропаганда змальовувала картину загального добробуту в колективізованому західноукраїнському селі, небаченого досі зростання продуктивних сил, неухильного піднесення матеріального і культурного рівня колгоспного селянства.

У системі інтенсифікації праці в колгоспах особливе місце відводилося розгортанню так званого соціалістичного змагання серед бригад, ланок та окремих колгоспників²⁶⁵. Щоб підняти сільське господарство регіону, обкоми і райкоми партії проводили пленуми та приймали різноманітні постанови ідеологічного характеру. «Мобілізація» комуністів, запрошення на ці пленуми голів колгоспів, бригадирів, спеціалістів, активу району були покликані «на основі соціалістичного змагання вирішити головні завдання в області сільського господарства»²⁶⁶. Такими перевіреними на практиці засобами ідеологічного впливу мала формуватися «нова людина», «герой праці». Директиви центру націлювали парторганізації на широке розгортання змагання не тільки між окремими колгоспами, а й районами, областями, республіками, щоб тим самим ще повніше сприяти «інтернаціональному вихованню трудящих.

«Соціалістичне змагання, – повчав вождь Й. Сталін, – є основним методом комуністичного будівництва»²⁶⁷. З метою активізації участі у соцзмаганні владні органи застосовували і моральні стимули – нагородження передовиків орденами та медалями СРСР, грамотами і подяками, перехідними червоними прапорами та вимпелами і т. д. «Колгоспні передовики, в основному, були сумлінними, часто дуже вправними працівниками, майстрами своєї справи. Радянська система, однак, користувалася не тільки їх високопродуктивною працею, але і на прикладі «передовиків» прагнула за-

²⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 1798. Арк. 6.

²⁶⁴ Там само. Спр. 614. Арк. 5.

²⁶⁵ ДАЛО. Ф. П–66. Оп. 2. Спр. 58. Арк. 65.

²⁶⁶ Там само. Ф. П–3. Оп. 4. Спр. 234. Арк. 19.

²⁶⁷ ДАТО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1965. Арк. 2.

безпечити вищий ступінь експлуатації всіх селян»²⁶⁸. На цей час за успіхи в розвитку сільського господарства західних областей УРСР кільком колгоспникам було присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці – Ф. Безуглій, У. Баштик, А. Ладан, А. Зварич, М. Микитей, О. Хорбут, І. Бабич²⁶⁹.

Із завершенням суцільної колективізації регіону посилювався вплив первинних партійних і комсомольських організацій на життя селян. Активно форсувалося створення мережі партійних та комсомольських груп у структурних підрозділах колгоспів – бригадах, ланках, фермах. Нові ідеологічні відносини повністю контролювали виробниче життя колгоспника. На початку 50-х рр. ХХ ст. соціалістична система виробництва у сільському господарстві краю була в основному насаджена. Як відзначалось у постанові XVII з'їзду КП(б)У: «...трудолюбне селянство цих областей твердо і міцно стало на шлях колгоспного життя. На основі суцільної колективізації ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару по недобитках українських буржуазних націоналістів – найлютіших ворогів українського радянського народу»²⁷⁰. Однак ситуація в оплаті важкої праці колгоспників мало чим поліпшилася і впродовж наступних п'ятирічок, про що свідчать «аналітичні записки» Центрального статистичного управління. При цьому видатки колгоспника, головним чином, йшли на: продукти харчування – 46,1 %, промислові товари – 23,6 %, оплату обов'язкових державних поставок м'яса, податки та облігації займу – 14,3 %, закупівлю худоби й птиці – 5,9 %, особисті потреби – 2,8 %, в тому числі на культурні – відвідування театрів і кіно – аж 0,4 %²⁷¹.

Тому цілком закономірно, що показник наявності в колгоспних сім'ях книг, газет, журналів, а також користування громадськими бібліотеками був найнижчим. Важке матеріальне становище не дозволяло селянам-колгоспникам повною мірою скористатися можли-

²⁶⁸ Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Національний університет ім. І. Франка. Львів, 2000. С. 19.

²⁶⁹ За успіхи в розвитку сільського господарства. *Колгоспне село*. 1950. 9 липня.

²⁷⁰ XVII съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 23–27 сентября 1952 г. : материалы съезда. Київ : Госполитиздат УССР, 1953. С. 187.

²⁷¹ ЦДАВО України. Ф. Р–582. Оп. 24. Спр. 87. Арк. 38.

востями, які могла дати їм освіта та культура, зокрема навчати дітей у семирічних чи середніх школах, що залишалися платними. У деяких районах відсутність одягу та взуття призвела до того, що діти селян у зимовий період тривалий час не відвідували школу. В окремих районах учні ще й навесні погано ходили до школи, оскільки батьки залучали їх до польових робіт. Так, у Плугівській школі Золочівського району Львівської області частка відвідування становила 37,8 %, у Вороняківській – 65 %²⁷². Добиратися з віддалених чи гірських сіл у райцентри, де зосереджувалося навчання, через відсутність транспорту учні не мали змоги. Молодь прагнула залишити село, стаючи дешевою робочою силою на численних новобудовах, лісозаготівлях, наповнюючи ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання. 23–26 грудня 1952 р. відбувся пленум ЦК КПУ, під час якого важливе місце займало питання «Про хід вивчення рішень XIX з'їзду КПРС, геніальної праці товариша Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» і заходи покращення ідеологічної роботи партійних організацій України». Теоретичні положення про шляхи побудови комунізму, сформульовані Й. Сталіним, негайно були оголошені керівництвом програмою великого суспільного перетворення. За усталеною в країні традицією, західноукраїнські обласні комітети партії інформували ЦК про хід виконання поставлених партією та урядом завдань. Так, Ровенський обком компартії України тільки протягом грудня 1952 р. провів місячні курси секретарів первинних партійних організацій, десятиденний семінар секретарів райкомів партії, п'ятиденні семінари завідуючих відділами пропаганди й агітації та пропагандистів, присвячені вивченню книги Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР»²⁷³. Ідеологічні фактори, незважаючи на масштабність та фінансові витрати, не стимулювали до трудової активності селянство. Могутнім засобом «переконання» залишався реальний стан життя у колективізованому сталінським режимом селі.

Таким чином, зважаючи на активний політико-ідеологічний терор партійних, державних та правоохоронних органів у плані проведення колективізації сільського господарства західноукраїнського регіону, результати цієї діяльності були трагічними. Аж до

²⁷² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 109. Арк. 3.

²⁷³ ДАРО. Ф. П-400. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 27.

середини 1950-х рр. ОУН і УПА чинили опір насильницьким діям сталінської диктатури. «Більшовицькі гнобителі, – вказувалося в одному з документів підпілля, – засуджують колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, більшовицькі експлуататори цілком грабують колгоспників із продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудовень, вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди й страждань»²⁷⁴. Голова революційної Організації українських націоналістів Я. Стецько, характеризуючи комуністичну ідеологію початку 1950-х рр., писав: «...іманентний зміст цієї ідеології – це колгосп економічний, духовний і моральний»²⁷⁵.

Населення західноукраїнського регіону опинилися в полоні комуністичної ідеології, яка поряд із силовими методами державних структур забезпечила розорення села. У гірських, пригірських та поліських районах, на відміну від низинних, окрім пасивного спротиву селянства, був наявний більш організований опір із боку підпілля ОУН та повстанців УПА. Домінуюча кількість колективних господарств функціонувала для звітності, а не для реального економічного виробництва, при цьому оплата праці у них була нижчою. Жителі цих регіонів, особливо горяни (гуцули), наголос робили на народні промисли і, як правило, нелегальний збут у курортних місцях та обласних центрах.

«Успіхи» в ідеологічній роботі вирішальною мірою залежали від діяльності органів держбезпеки, військових частин та подолання збройного опору з боку теренової сітки ОУН, куренів та сотень УПА. Ціною величезних зусиль і численних жертв партійні організації та органи державної влади на початку 50-х рр. ХХ ст. нав'язали західноукраїнському селу «соціалістичні перетворення». Сталінський тоталітарний режим частково розправився з тими, хто чинив опір, або був потенційним противником його політики в західноукраїнському регіоні.

Марксистсько-ленінсько-сталінська ідеологія стала монопольною і насаджувалася всіма засобами. Політику партії на селі забез-

²⁷⁴ Мірчук П. Українська Повстанська Армія... С. 435.

²⁷⁵ Стецько Я. Твори. Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1987. Ч. 1 : Українська визвольна концепція. С. 292.

печували заідеологізовані література, мистецтво, преса, кіно, радіомовлення. Важливу роль у цьому процесі відігравали політвідділи МТС, які разом із партійними організаціями «виховували» селянство у соціалістичному дусі. Основною відмінністю колективізації сільського господарства західноукраїнського регіону були відсутність значного розколу селянства за «класовим принципом», нестача «свідомого активу» (бідняцьких організацій на зразок комнезамів), руками якого здійснювалася колективізація в Україні. Державні органи нашоухнулися на опір усього селянства, яке підтримувало всі верстви населення.

Гасла українського націоналізму знайшли широкий відгук серед населення західних областей України. В умовах десятилітньої війни проти ОУН і УПА примусовий характер колективізації став ще більш жорстоким. Радянська влада переносила ці методи боротьби на сільське населення, яке було тилом революційно-визвольного руху. Борців за незалежність України тоталітаризм таврував клеймом – «вірних псів і помічників німців у поневоленні свого народу». Компартійний пропагандистський апарат цілеспрямовано формував негативний образ «західняків-бандерівців» як «нацистських головорізів», «прислужників», «звірів-нелюдів», «катів свого народу» і т. д.

Саме УПА не допустила тотальної депортації західних українців з рідної землі, як це зробили з чеченцями, інгушами, калмиками, татарами на іншими народами СРСР. Тоталітаризм не зміг провести плановий, черговий голодомор на територіях, контрольованих збройними відділами Української повстанської армії під керівництвом головнокомандувача Р. Шухевича. Одночасно агітаційно-пропагандистська референтура оунівського підпілля чинила відчайдушний опір і справила певний вплив на суспільні настрої. Залишалася надія на військовий конфлікт між «світом капіталізму і соціалізму».

Тоталітаризм безкомпромісно насаджував патріотично вихованим західним українцям свої ідеологічні погляди. Завдання, напрями, шляхи і форми агітаційно-пропагандистської роботи серед населення регіону розроблялися вищим партійно-радянським керівництвом. Її метою було відволікання народних мас від думки про те, що важкі умови життя створені для них штучно. Сталінський

режим використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до масового терору. Розгортання агітаційно-пропагандистської роботи проводилося шляхом мітингів, нарад, конференцій, з'їздів, екскурсій, виборних кампаній і т. п. Однак селяни у своїй більшості залишалися прихильниками української національної ідеї, релігії та традиційних устоїв господарювання.

Олег Малярчук

НЕПАМ'ЯТАННЯ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ЩОДО РЕПРЕСІЙ ПРОТИ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ (1944–1953)

Факт примусової репатріації радянських громадян, що в силу Другої світової війни опинилися за межами СРСР, є беззаперечним. Однак у період існування радянської тоталітарної системи означена проблема замовчувалася, радянська влада доклала максимальних зусиль, аби про репатріацію як процес, і репатріантів, як таких у країні соціалізму забули, адже сам факт примусової репатріації завдавав нищівного удару по радянському міфу ідеалізації життя у країні соціалізму. Репатріанти розглядалися радянською системою, щонайменше як «не благонадійні громадяни», або і взагалі як «вороги народу», бо ж перебування на ворожих територіях чи то як військовополонені, чи то примусові робітники вважалося зрадою. Отож радянська тоталітарна система через репресії, що спрямовувалися на репатріантів, намагалася сформувати суспільну думку про їх «провину перед радянською батьківщиною».

Тому впродовж 50–80-х рр. ХХ ст. факти репатріації і пов'язаних із нею репресій замовчувалися, про репатріацію як таку і репресій проти репатріантів не йшлося у жодному підручнику чи іншій літературі. Самі ж репатріанти були позбавлені можливості здобувати вищу освіту, працювати за фахом, мешкати у місцях довоєнного проживання тощо. Політика непам'ятання про репресії щодо радянських репатріантів послідовно втілювалася у життя радянською владою.

Однак із початку 90-х рр. ХХ ст. ситуація кардинально змінюється: на пострадянському просторі у незалежній Україні, в країнах Прибалтики та у Російській Федерації з'являються перші публікації, присвячені цій проблемі, і розпочинається процес формування політики пам'яті стосовно процесів репатріації та репресій радянської влади щодо репатріантів. У представленій науковій розвідці спробуємо проілюструвати цей процес на прикладі репресій щодо репатріантів, які відбувалися на теренах УРСР.

Оснoву дослідження складають архівні документи, що виявлені авторкою у Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Це матеріали репатріаційних органів СРСР: звіти, листування із обласними відділами у справах репатріації, довідки, що видавалися репатрійованими громадянам та їхні скарги, листи родичів репатріантів тощо. Джерельну базу дослідження склали також опубліковані листи українського письменника та публіциста І. Багряного, який був серед числа радянських переміщених осіб та зміг уникнути примусової репатріації.

Важливим науковим доробком є статті та монографія українського історика М. Куницького. Зокрема, його монографія «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» дає змогу відслідкувати особливості діяльності радянських репатріаційних місій у західних окупаційних зонах та перебігу репатріації в УРСР. Цікаві дані містяться у працях І. Біласа, О. Буцько, Т. Пастушенко, Л. Стрільчук, Н. Мелешко. Згадані дослідники аналізують репресивну політику радянської влади, у тому числі, і щодо репатріантів, досліджують, особливості перевірки та фільтрації репатрійованих громадян.

На величезний фактологічний та статистичний матеріал натрапляємо у працях російських істориків, зокрема І. Говорова, В. Земскова, А. Шевякова.

Новизна дослідження полягає у тому, що на основі документів та опублікованих матеріалів здійснюється спроба аналізу трансформацій історичної пам'яті від непам'ятання репресій щодо радянських репатріантів, до формування політики пам'яті про ці репресії.

Метою запропонованої студії є простеження та порівняння історичної пам'яті, що побутувала у суспільстві впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо репресій проти радянських репатріантів, які здійснювалися в СРСР наприкінці Другої світової війни та у перші повоєнні роки. Авторка ставить своїм завданням розкриття причин та особливостей формування політики непам'ятання у Радянському Союзі щодо форм та методів процесу репатріації і репресій проти репатріантів. Важливим, із точки зору авторки, є публікація виявлених фактів з метою розкриття злочинних репресій радянської влади проти власних громадян.

Витворюваний радянською пропагандою у міжвоєнні десятиліття міф про «найкраще життя у країні соціалізму»²⁷⁶ наприкінці Другої світової війни, буквально, розсипався вщент у силу багатьох факторів. Одним із таких стала примусова репатріація радянських громадян в СРСР. Її примусовий характер засвідчував, що більшість переміщених осіб (ПО) радянського походження, що через події Другої світової війни опинилися в зруйнованій війною Європі, не бажають повертатися на радянську батьківщину, тим самим ставлячи під сумнів «переваги життя у країні соціалізму». Масова відмова від репатріації в СРСР викликала спочатку подив у західних союзників, а згодом і їхню протидію. Проте лише півмільйону радянських громадян, які опинилися у західних окупаційних зонах, вдалося уникнути примусової репатріації, лєвова ж частина радянських ПО були репатрійовані до Союзу РСР.

Типову позицію радянських громадян щодо репатріації обґрунтував у відкритому листі український письменник та публіцист І. Багрянний «Чому я не хочу повертатись в СРСР?»²⁷⁷. Доля цієї людини є досить типовою для громадян, які намагалися уникнути репатріації в СРСР. У 1932 р. І. Багрянний був репресований і засланий до одного із таборів, що у Сибіру, пізніше тікав з табору і знову був заарештований. За недостатністю доказів його провини перед радянською системою напередодні Другої світової війни його звільняють з-під арешту. У роки війни І. Багрянний переїздить до Галичини працює в ОУН, а у 1944 р. опиняється в Чехословаччині, потім – у Західній Німеччині. За всяку ціну намагаючись уникнути примусової репатріації, в 1946 р. пише відкритий лист-памфлет «Чому я не хочу повертатись в СРСР?».

Зокрема, у листі йдеться: «Я один із тих сотень тисяч людей-українців. Що не хочуть вертатися додому, під більшовизм, дивуючи тим цілий світ.

²⁷⁶ Куницький М. П. Створення та функціонування таборів для переміщених осіб в західних окупаційних зонах. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2006. № 6. С. 77–78.

²⁷⁷ Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР? *Під знаком скорпіона: з творчої спадщини письменника: поезія, проза, публіцистика / упоряд. О. Шугай*. Київ: Наука, 1994. С. 73–90.

Я є українець, робітник з походження, маю 35 років, уроджений Полтавщини, зараз живу без сталого житла, у вічній нужді, никаючи, як бездомний пес, по Європі, утікаючи перед репатріаційними комісіями з СРСР, що хочуть повернути нас на «родіну».

Я не хочу вертатись на ту «родіну». Нас тут сотні тисяч тих, що не хочуть вертатись. Нас беруть з застосуванням зброї, але ми чинимо скажений опір, ми воліємо вмерти тут на чужині, але не вертатись на ту «родіну». Я беру це слово в лапки, як слово, наповнене для нас страшним змістом, як слово чуже, з таким незрівняним цинізмом нав'язуване нам радянською пропагандою. Більшовики зробили для 100 національностей єдину «советскую родину» і нав'язують її силою, цю страшну «тюрму народів», звану Союзом Радянських Соціалістичних Республік...

Для європейців і для громадян всіх частин світу дивно і незрозуміло, як то може людина утікати від своєї Вітчизни і не хотіти вертатися до неї. То, мабуть, великі злочинці, що бояться карі за великі гріхи перед своєю Вітчизною? Мабуть, тому до нас ставляться з такою ворожістю. Дійсно, тут є чому дивуватись для тих, для кого слово «Вітчизна» наповнене святим змістом... я не є злочинцем супроти своєї вітчизни, а, навпаки, я витерпів за неї третину свого життя по радянських тюрмах... нині я не хочу вертатися до неї. Чому? Бо там більшовизм...

...Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концен-траках, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська. Коли НКВД піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький.

Коли нам, українському народові, буде повернено право на свободу і незалежність в ім'я християнської правди і справедливості...»²⁷⁸.

Звісно, що цей лист не був відомим у Радянському Союзі, хоча його автор І. Багрянний закликав це зробити, розуміючи, що публікація листа неодмінно потягне за собою покарання з боку радян-

²⁷⁸ Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР? *Під знаком скорпіона: з творчої спадщини письменника* : поезія, проза, публіцистика / упоряд. О. Шугай. Київ : Наука, 1994. С. 73–90.

ської системи. Ось що пише автор: «Посилаючи до публікації в світ, я свідомий того, що в разі появи цього листа в пресі, більшовики руками НКВД замордують решту моєї рідні, якщо там ще хтось живий. Одначе я прошу його надрукувати і підписати повним ім'ям. Все, що я мав до страчення, вже стратив»²⁷⁹. Власне із приховування позиції частини радянських ПО, що відмовлялися від репатріації і розпочалася політика замовчування, а згодом і непам'ятання цієї сторінки історії.

Наведені вище розлогі цитати ілюструють настрої, що панували серед частини радянських ПО. Проте були і такі, хто не заперечував проти повернення до СРСР. Однак і перші, і другі, будучи репатрійованими до Радянського Союзу, зіштовхнулися із суворою реальністю радянських перевірконо-фільтраційних таборів, що стали першим етапом репресій.

Складність проведення перевірки та фільтрації радянських громадян, що були репатрійовані до СРСР на завершальному етапі війни та у перші повоєнні роки, полягала в необхідності проведення її в короткі терміни. Це пояснювалося недопустимістю скупчення у фільтраційних пунктах і таборах значних мас репатріантів, і відсутністю у радянських спецслужб відомостей про минуле більшості із тих, кого перевіряли. Для подолання цих труднощів була сформована багаторівнева система фільтрації, що включала кілька етапів.

Перший етап, або так звана первинна фільтрація, проводився ще за кордоном, у місцях збору радянських репатріантів – збірних таборах для цивільних репатріантів і збірно-пропускних пунктах для військовослужбовців. Тут діяли перевірконо-фільтраційні комісії (ПФК), що склалися зі співробітників НКВС-НКДБ-СМЕРШ, чисельністю 30–50 осіб. Їх головним завданням було в найкоротші терміни отримати первинні відомості про минуле репатрійованих громадян та їхні політичні погляди і відповідно до них розпорядитися їхньою майбутньою долею²⁸⁰.

²⁷⁹ Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР? *Під знаком скорпіона: з творчої спадщини письменника* : поезія, проза, публіцистика / упоряд. О. Шугай. Київ : Наука, 1994. С. 90.

²⁸⁰ Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного уні-*

Репатріантів реєстрували, дактилоскопіювали, заповнювали опитувальні листи. За пропозицією Л. Берії, термін перевірки жінок, людей похилого віку, дітей і підлітків не мав перевищувати п'яти днів, колишніх військовополонених і чоловіків призовного віку – 10²⁸¹. Після завершення перевірки, у випадку її успішного проходження, тобто в разі відсутності компрометуючих відомостей, репатріанти-чоловіки призовного віку направлялися або на службу в діючу армію, або на роботу в трудові батальйони НКО СРСР.

Як свідчать архівні документи, в армію після фільтрації призивалися молоді люди, які досягли призовного віку під час окупації, і, були, наприклад, вивезені на примусові роботи, а також близько половини колишніх військовополонених. Щодо трудових батальйонів, то до них потрапляли колишні військовополонені, до яких залишалися питання у перевіряючих органів, і чоловіки, не призвані в Червону Армію до німецької окупації. Чоловіки непризовного віку, непридатні до служби за станом здоров'я і жінки вирушали за місцем проживання для подальшої фільтрації²⁸².

Другий етап фільтрації, яку часто називають вторинною, здійснювався на кордоні Радянського Союзу, в прикордонних таборах і ПФП (перші перебували у віданні військових округів, другі – НКВД СРСР). Тут репатрійованих громадян перевіряли оперативні групи НКДБ, НКВС і СМЕРШ, що передавали свої висновки у перевірко-фільтраційні комісії, яку очолював представник НКВД. Для більшості репатрійованих перевірка тут займала від одного до декількох днів і була простою формальністю²⁸³.

Зовсім по-іншому, складалася ситуація для тих переміщених осіб, які не пройшли фільтрацію на першому етапі. Ретельне вивчення їх справ, повторні допити, письмові пояснення, зіставлення

верситету імені Івана Франка. Серія Історія. Дрогобич, 2020. Випуск 4/46. С. 338–339.

²⁸¹ Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX века: цели, методы, итоги. URL: http://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=128742 (дата звернення: 5.07.2019).

²⁸² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1727. Арк. 19.

²⁸³ Udot O. Creation and functioninc of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law, management*. Łódź. 2017. № 3 (19). P. 264–265.

свідчень, – ось неповний перелік заходів, яким піддавалися ті, хто з яких-небудь причин не пройшли первинної фільтрації або на яких були отримані дані, що сприймалися оперпрацівниками спецслужб як компрометуючі²⁸⁴.

Третій, найтриваліший етап фільтрації наступав після повернення репатріантів до Союзу РСР. Як уже йшлося вище, стосовно колишніх військовополонених і «остарбайтерів», що проходили службу у військових частинах і робочих батальйонах НКО, її проводили особливі відділи означених підрозділів.

Перевірка цивільних громадян, які повернулися на місця довоєнного проживання, здійснювалася ПФК, створеними у районах фашистської окупації при всіх райвідділах, в інших регіонах країни – при обласних управліннях НКВС, які, до речі, з 1946 р. іменувалися МВС. До районних перевірко-фільтраційних комісій входили, як правило, по два оперативні працівники міліції і держбезпеки. Очолював комісію начальник відділу НКВД-МВС. Лише після підписання ним висновку перевірко-фільтраційної комісії про результати фільтрації, перевірка вважалася завершеною, а репатріант отримував постійний паспорт. Як свідчать документи, саме цей процес розтягувався від кількох місяців до кількох років²⁸⁵.

На всіх етапах фільтрації держперевірки проводилася на основі усталених в системі радянських спецслужб у 20–30-ті рр. прийомів і принципів роботи. Основна роль у її здійсненні відводилася засто-суванню слідчих і оперативних методів²⁸⁶. До перших належали допити громадян, що перевірялися, і направлення запитів щодо встановлення їх осіб.

На кожного фільтранта заводилася окрема фільтраційна справа (ОФС). На всіх етапах фільтрації особа, що її проходила, піддавалася від п'яти до семи допитів, власноруч заповнювала опитувальні листи з анкетними даними і пояснювала обставини, при яких чи то

²⁸⁴ Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1998. № 1. С. 96.

²⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1727. Арк. 44–47, 50–54, 106–114.

²⁸⁶ Strilchuk L. Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Codrul Cosminului*. 2016. Vol. 22. No. 2. P. 269–270.

потрапила до полону, чи то опинилася на примусових роботах, чи то обставини, за яких потрапила за межі Союзу РСР. Під час допитів оперативники і слідчі з'ясовували минуле репатріантів, обставини, при яких вони опинилися в руках фашистів, їхню поведінку в полоні і окупації, відомі їм відомості про гітлерівських зрадників і посібників, а також антирадянської роботи серед полонених і «східних робітників»²⁸⁷.

Обов'язковим запитанням під час допитів було з'ясування, чи заарештовувався фільтрант фашистами, будучи на окупованих територіях, чи піддавався допитам німецькою владою (детально з'ясовувалася суть запитань, якщо такі допити мали місце). Встановлювалися факти перебування у спецтаборах, проходження служби в німецькій армії, перебування у госпіталях, будівельних чи інших батальйонах, що створювалися німцями, у німецьких установах, організаціях, або праці на підприємствах, тощо. Детально також фіксувалися факти репресій з боку окупантів стосовно фільтранта чи членів його сім'ї. Обов'язковою до заповнення була графа де вказувалося, як фільтрант потрапив за кордон: як військовополонений, як мобілізований чи виїхав добровільно²⁸⁸.

Протоколи допитів і опитувальні листи фільтрантів, складені на різних етапах перевірки, зіставлялися і аналізувалися з метою виявлення суперечностей. Окрім того, радянські репатрійовані громадяни перевірялися за оперативними обліковими та розшуковими списками НКВС, НКДБ і СМЕРШ²⁸⁹. Запити щодо фільтрантів спрямовувалися до органів безпеки і внутрішніх справ, партійні інстанції в усі зазначені фільтрантом на допитах місця колишнього проживання, роботи та служби²⁹⁰.

Найприскіпливіше фільтраційні відділи ставилися до осіб, які під час німецької окупації прийняли німецьке підданство, так званих

²⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1729. Арк. 67–85.

²⁸⁸ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 160–162.

²⁸⁹ Земсков В. Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы. *Россия XXI*. 1993. № 5. С. 79–80.

²⁹⁰ Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX века: цели, методы, итоги. URL: http://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=128742 (дата звернення: 5.07.2019).

«фольксдойчів», та родини тих, хто співпрацював з окупаційною владою чи перебував на службі в німецьких установах. Згідно з інструкцією, що отримали начальники фільтраційних таборів та інших слідчих установ, підлягали арешту: керівний склад та рядові поліції, «народної стражі», національних легіонів та інших подібних організацій, бургомістри, сільські старости²⁹¹.

До оперативних методів фільтрації належала насамперед агентурна розробка осіб, що піддавалися фільтрації. На фільтрантів, підозрюваних в колабораціонізмі або політичній нелояльності, заводилися справи-формуляри, в яких накопичувалися матеріали оперативного характеру. До них «підсаджувалася» (у камери чи бараки) агентура з метою встановлення фактів про їхню співпрацю з ворогом.

Агентурно-інформаторські мережі створювалися при всіх органах фільтрації (збірних таборах і пропускних пунктах, перевірко-но-фільтраційних пунктах, таборах і комісіях) з числа переважно самих репатріантів, які попередньо були завербовані для цієї роботи²⁹². Так, наприклад, в перевірко-но-фільтраційному таборі НКВД-МВС № 317 діяв 251 інформатор, кожен із яких розробляв кілька фільтрантів²⁹³. Приміром інформатор під оперативним псевдонімом «Чорний» в серпні 1945 р. розробляв трьох фільтрантів, які перебували в таборі, інформатор під оперативним псевдонімом «Дзеркало» – сімох²⁹⁴ і т. д.

Директиви НКВС ставили до майбутніх секретних інформаторів досить високі вимоги: відданість ідеям комуністичної партії, рівень освіти в обсязі середньої школи, широке коло зв'язків серед фільтрантів, авторитет у їхньому середовищі. У більшості співпрацю репатріантів зі спецслужбами пояснювалося наявністю на них у працівників каральної системи компрометуючих матеріалів або прагненням отримати додаткові пільги при перевірці і репатріації.

²⁹¹ Удот О. Створення та функціонування фільтраційних таборів в СРСР у 1944–1945 рр. *KELM. Knowledge, edukatio, law, management*. Łódź, 2017. № 3 (19). С. 259.

²⁹² Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX века: цели, методы, итоги. URL: http://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=128742 (дата звернення: 5.07.2019).

²⁹³ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1729. Арк. 93.

²⁹⁴ Там само. Спр. 1739. Арк. 97–105.

Від інформаторів вимагалось виявляти серед репатрійованих «зрадників Батьківщини, осіб, які знущалися над радянськими громадянами або користувалися привілейованим становищем в Німеччині»²⁹⁵.

Загалом за останні військові місяці і в післявоєнний період до Радянського Союзу було репатрійовані і профільтровані 5 457 896 радянських переміщених осіб. Архівні документи дають підставу зробити висновок, що інтенсивність фільтрації і методи її проведення залежали від особи, яку перевіряли. Полегшеній фільтрації, як уже зазначалося, підлягали жінки, діти і люди похилого віку. Найбільш довго і скрупульозно перевірялися такі категорії репатріантів: колишні командири Червоної Армії, що побували в полоні (з точки зору влади зобов'язані виявляти більшу особистий героїзм, ніж рядові солдати), особи, звільнені військами західних союзників (як можливо завербовані англо-американськими спецслужбами і антирадянськими організаціями)²⁹⁶, учасники Опору в Західній Європі (на думку радянських спецслужб, багато з документів, що засвідчують участь радянських громадян в партизанських загонах і підпільних організаціях в окупованих нацистами країнах Європи і таборах військовополонених були сфабриковані і використовувалися зрадниками для приховування своєї служби у німців), а також репатріанти, які займали на окупаційних територіях і в таборах військовополонених дрібні адміністративні посади: перекладачі, бригадири, коменданти, десятники тощо, оскільки, на думку представників держбезпеки, останні могли зайняти такі посади лише за умови співпраці з гестапо.

За підсумками фільтрації, щодо кожного перевіреного формувалася висновок, відповідно до якого він або ставився на облік в органах державної безпеки, або прямував для додаткової фільтрації в ПФТ, або заарештовувався, або його перевірка припинялася з направленням фільтраційної справи для постановки на оперативний облік в обласному управлінні НКВС-МВС.

²⁹⁵ Strilchuk L. Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Codrul Cosminului*. 2016. Vol. 22. No. 2. P. 272–273.

²⁹⁶ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк, 2007. С. 91.

Останнє означало для репатріанта благополучне завершення перевірки. Його особиста фільтраційна справа, що включала документи первинної і вторинної фільтрації, облікові матеріали репатріанта, його особисті документи, вилучені під час фільтрації (наприклад, документи, видані німецькою владою) і дані агентури, здавалося в архів управління НКВС-МВС. Замість тимчасового посвідчення особи (з яким репатріант не міг виїхати за межі району) йому видавався спочатку тимчасовий, потім постійний паспорт, оформлялася прописка²⁹⁷.

Щодо колишніх військовополонених, то вони після успішної фільтрації та завершення перевірки переводилися у військкоматах зі спеціального на загальний облік, отримували військові квитки і статус учасника Великої Вітчизняної війни (час їх перебування в полоні як участь у війні не враховувався у загальний стаж). Надалі до ОФС, зданих у архів, зверталися лише в разі надходження запитів про наявність в обліках НКВС-МВС матеріалів на того чи того репатріанта. Подібні запити направлялися при розв'язанні питань про прийом репатріанта на роботу на режимне підприємство, вирішенні його переїзду на проживання до прикордонного або режимного району або при вступі колишнього репатрійованих (репатріювати) в шлюб зі співробітником (співробітницею) спецслужб і правоохоронних органів²⁹⁸.

Передача ж особи, що пройшла фільтрацію на підсобний облік в органи державної безпеки (НКДБ-МДБ), означала, що хоча в ході фільтрації і не було встановлено фактів її зрадницької діяльності, вона, на думку співробітників, які проводили перевірку, є сумнівним елементом і підлягає постійному контролю. ОФС фільтранта направлялася в обласне управління НКДБ-МДБ, де такі дані включалися до Збірника компрометуючих матеріалів, а сам репатріант піддавався подальшій агентурній розробці²⁹⁹.

²⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1739. Арк. 83.

²⁹⁸ Udot O. Creation and functioning of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law, management*. Łódź, 2017. № 3 (19). P. 262–264.

²⁹⁹ Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 132.

Підстав для взяття репатрійованих радянських громадян на особливий облік, як свідчать архівні документи, було чимало, наприклад: будь-які відомості, в тому числі, що не підтвердилися, про співпрацю з окупантами, наявність компрометуючих даних на фільтранта або його родичів в органах безпеки в довоєнний період, факти звільнення з гітлерівської неволі військами союзників, підтримка зв'язків, після повернення із закордону (листування або просто отримання листа), неточності з пропискою, приховування фактів про перебування на окупованій території при поступанні на навчання або роботу, згадка імені репатрійованих (навіть в позитивному сенсі) у показаннях викритих гітлерівських зрадників і пособників, робота в період окупації в німецьких адміністративних установах (аж до посади прибиральниці), добровільний виїзд до Німеччини на роботу, підтримка за кордоном приятельських відносин з іноземцями і співвітчизниками-емігрантами³⁰⁰ тощо.

У регіонах країни, що не зазнали окупації, де число репатріантів було відносно невеликим, на підсобний облік в органах держбезпеки ставилися практично всі репатрійовані. Не поодинокими були випадки, коли така пильна увага закінчувалося для деяких з громадян, що пройшли успішно фільтрацію, пізнішим арештом і судом по звинуваченню у шпигунстві на англо-американські спецслужби або пропаганді західного способу життя. З-під щільної опіки органів безпеки ця категорія репатріантів була звільнена тільки в середині 50-х рр.

Таким чином, обґрунтовані і необґрунтовані підозри та звинувачення, прискіпливий контроль над репатріантами і після успішного проходження фільтрації, обмеження повернення до довоєнного місця проживання чи вільного вибору місця проживання – для тих, кому пощастило пройти фільтрацію, і арешти, примусові роботи, табори для тих, хто такої перевірки не пройшов, мали переконати решту радянського суспільства, що ті, хто побував на ворожих територіях у роки війни, таки завинили перед Союзом РСР. Радянська тоталітарна система у такий спосіб формувала суспільну нетерпимість та ненависть до усіх тих, хто побував на ворожих територіях у роки війни.

³⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1739. Арк. 72–77.

Широкого розмаху в ході фільтрації набула практика відправки частини репатріантів для додаткової поглибленої перевірки у спецтабори, на цьому факті акцентують у своїх дослідженнях російські вчені А. Шевяков та В. Земсков³⁰¹. У 1944 р. спецтабори (а з березня 1945 р. – перевірконо-фільтраційні табори) були виведені з підпорядкування Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР і підпорядковані самостійному Відділу спецтаборів (пізніше відділу ПФТ) НКВС СРСР. Направленню у перевірконо-фільтраційні табори підлягали всі репатріанти, що потрапили в ході фільтрації під підозру, якщо достатніх доказів для притягнення їх до кримінальної відповідальності не було.

Увесь спецконтингент, поміщений в ПФТ, поділявся на дві категорії. До першої належали колишні військовослужбовці, які побували в полоні, до другої – рядові поліцейські, власовці, старости, інші дрібні колабораціоністи і так звані антирадянські елементи. Колишні військовополонені опинилися в ПФТ у тих випадках, коли вони з якихось причин не пройшли первинної фільтрації або документи про її проходження були втрачені, або ж були дані про будь-яке їх співробітництво з гітлерівцями. Ця співпраця низкою працівників спецслужб, які проводили перевірку, вбачалася у тому, що, наприклад, частина військовополонених брали участь у примусових інженерно-технічних роботах, ремонті ворожої техніки, і навіть у викликах на допити в поліцію і жандармерію. Примусовість цих дій, здавалася, недостатньою причиною, щоб зняти підозри з фільтрантів.

Частина колишніх військовополонених опинилися в перевірконо-фільтраційних таборах лише тому, що працівники НКВС і СМЕРШ, які проводили фільтрацію, бажали перестрахуватися і не хотіли брати на себе відповідальність за винесення висновку про фільтрацію. Вони вважали за краще в масовому порядку відправляти репатріантів до ПФТ зі стандартним формулюванням, нічим

³⁰¹ Шевяков А. А. «Тайны» послевоенной репатриации. *Социологические исследования*. 1993. № 5. С. 3–11; Его же. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции. *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции* : сб. науч. трудов. Москва, 1994. С. 195–222; Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956). *Социологические исследования*. 1995. № 3. С. 3–13.

не підтвердженим у матеріалах справи – «дезертирував, добровільно перейшов на бік ворога, працював на німців і. т. д.»³⁰². Подібна практика набула такого розмаху, що довелося видати кілька наказів, які забороняли направлення радянських переміщених осіб в ПФТ без чітких даних про їхню співпрацю з гітлерівцями.

Обов'язковому направленню до перевірко-фільтраційних таборів підлягали репатріанти, заарештовані за звинуваченням у зраді, а потім звільнені через відсутність доказів їх провини. Станом на кінець 1945 р. в ПФТ проходили перевірку 600 тис. осіб. Вони перебували на становищі ув'язнених, забезпечувалися за нормами ГУЛАГу і залучалися під час перебування в таборі до праці на будівництвах і промислових підприємствах. Одночасно фільтранти піддавалися ретельній і всебічній перевірці, яка проводиться оперативними відділами таборів і доданими їм співробітниками територіальних органів НКВС-НКДБ та військової контррозвідки.

Більшість ПФТ проіснувало до 1946 р. Уже навесні цього року кількість спецконтингенту в ПФТ скоротилося до 228 тис. осіб, а до початку 1948 р. – до 2 993 осіб, в тому числі 2 386 служили в німецькій армії. Останній ПФТ було ліквідовано в 1953 р.³⁰³

На сьогоднішній день доволі широко побутує думка про те, що усі, хто потрапили до перевірко-фільтраційних таборів, були приречені на осуд і відправку в ГУЛАГ. Проведене дослідження дає підставу спростувати цю точку зору, позаяк аналіз архівних документів засвідчує, що більшість фільтрантів як першої, так і другої категорії, які проходили фільтрацію, а це близько 70 %, після завершення фільтрації були звільнені і спрямовані в постійні кадри промисловості (тобто із заборонаю під загрозою кримінальної відповідальності змінювати місце роботи), близько 5 % заарештовано і 25 % вислано на спецпоселення.

Засланні на спецпоселення на 5 років підлягали, згідно з Постановою ДКО від 18 серпня 1945 р. власовці, поліцейські, особи, що служили в німецькій армії, які не брали участі в бойових діях проти Червоної Армії і партизанських загонів, каральних акціях

³⁰² ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1739. Арк. 69.

³⁰³ Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX века: цели, методы, итоги. URL: http://portal.us.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=128742 (дата звернення: 5.07.2019).

проти мирного населення. Звільнялися від відправки на спецпоселення ті особи даної категорії, які добровільно перейшли на бік Червоної Армії і партизанських формувань, брали участь в боях на їхньому боці, інваліди та непрацездатні, поліцейські, які відмовилися піти з німецькими військами. Навесні 1946 р. (за постановою Ради Міністрів СРСР № 843-342сс від 13 квітня 1946 р.) зі спецпоселення і з перевірко-фільтраційних таборів були звільнені й повернені в Прибалтику литовці, латиші та естонці, мобілізовані в німецьку армію³⁰⁴. У 1950 р. на спецпоселенні (тобто проживанні в певному місці віддалених районів країни під наглядом МВС) перебували 177 753 тис., віднесені до категорії «власовців». До кінця 1952 більшість з них – 95 553 осіб – були зняті з обліку спецпоселень³⁰⁵. Інші або були заарештовані, або як представники «репресованих» національностей переведені на «вічне» спецпоселення, або були тимчасово залишені на спецпоселенні до завершення будівництва об'єктів, на яких вони були зайняті.

На факт функціонування ПФТ у районах великих промислових міст вказує і український дослідник М. Куницький, стверджуючи, що фільтраційні табори розташовувалися зазвичай поблизу вугільних шахт, будівництв, рудників. Усі фільтранти використовувалися на виробництві, доки ішла перевірка. Там, де була особлива потреба в робочій силі, строк перевірки затягувався на довгі роки. Наприклад, ПФТ на хімічному комбінаті у Ленінграді існував до 1953 р.³⁰⁶

Арешту в ході фільтрації підлягали агенти іноземних спецслужб, активні колабораціоністи і репатріанти, що були звинувачені у проведенні систематичної антирадянської агітації, наприклад, критикували Союз РСР, господарську розруху чи методи репатріації і фільтрації тощо.

У липні 1945 р. Верховною радою Радянського Союзу було оголошено амністію, згідно з якою були звільнені від кримінальної

³⁰⁴ Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва : «Наука», 2006. С. 148–152.

³⁰⁵ Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 3–17.

³⁰⁶ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 165.

відповідальності (ст. 193 КК РРФСР). Практично всім репатріантам, заарештованим у ході фільтрації, пред'являлися звинувачення в контрреволюційних злочинах (різні пункти ст. 58 КК РРФСР). За даними статистики, за весь період в ході фільтрації було репресовано (включаючи відправку на спецпоселення) близько 14 % радянських репатріантів.

За оцінками сучасних дослідників, котрі аналізували кримінальні справи на засуджених власовців та інших «зрадників», слідство у них велося досить кваліфіковано і відповідно до основних вимог кримінально-процесуального законодавства. Проте є усі підстави стверджувати, що частина кримінальних справ проти репатріантів-фільтрантів була, очевидно, сфальсифікована.

Жертвами упередженості з боку працівників каральної системи в основному ставали громадяни, які працювали у німців на посадах бригадирів, перекладачів, десятників, кербудів, кухарів, голів вуличних комітетів і т. д. Спогади фільтрантів свідчать про випадки фабрикації доказів, застосування до арештованих заходів фізичного примусу, використання лжесвідків при штучному створенні справ про «зраду Батьківщині».

Проте, на наш погляд, слід визнати і той факт, що такі випадки не мали характеру санкціонованих згори репресій, спрямованих на знищення всіх репатріантів. Керівництво країни не вимагало від спецслужб поголовного арешту і засудження, репатрійованих за «липовими» звинуваченнями, а виявлення серед них дійсних колабораціоністів і супротивників Радянської влади. Факти фабрикації справ проти репатріантів були наслідком радше не установок згори, а держбезпеки практики поліпшення показників роботи за рахунок сфальсифікованих кримінальних справ, що склалася в органах.

Складні та болісні процеси репатріації, перевірки і фільтрації були далеко не останнім випробуванням, що випало на долю широких мас радянських громадян і, кому пощастило пройти перевірку радянських репатріаційних місій, фільтрацію у ПФТ, хто зміг уникнути радянських концентраційних таборів у післявоєнний період, виявилися далеко не у завидному становищі. Тавро «репатріант», яке вішала на згаданих людей радянська тоталітарна система, ставало значною репоною на їх життєвому шляху.

Нові рішення вищих органів влади, нові інструкції НКВС і НКДБ все більше посилювали репресії щодо колишніх військово-

полонених і цивільних осіб, репатрійованих з території Німеччини та її союзників. Важливою рисою згаданого посилення було використання усіх, хто перевірявся, для залучення до примусових робіт³⁰⁷, про що уже йшлося вище.

Для цього на додачу створювалися нові перевірконо-фільтраційні табори. Вони були розміщені головним чином у європейській частині країни. Ув'язнені в них особи, які чекали закінчення перевірки, притягалися до примусової праці на шкідливих і важких роботах промислових підприємств вугільної та металургійної промисловості, у шахтах, каменоломнях і рудниках.

Ось один з документів, який у цифровому вимірі ілюструє примусовий розподіл репатріантів за різними галузями виробництва: «Станом на 1 січня 1946 року з Української РСР забрано у німецьке рабство 2 143 870 осіб, з них 633 630 – чоловіки, 728 199 – жінки, 123 238 – діти до 16 років. Повернулися всього 732 855 осіб, з них 243 700 – чоловіків, 489 155 – жінок, із них працездатних чоловіків – 218 908, а працездатних жінок – 452 717, а також дітей до 16 років – 30 834, з них 16 629 дітей втратили батьків³⁰⁸.

З числа працездатних репатріантів для роботи в промисловості направлено всього 131 714 осіб, з них 53 165 чоловіків і 78 549 жінок, а у сільське господарство – 475 013 осіб, з них 135 265 чоловіків і 339 725 жінок, в інші організації направлено всього 11 343 особи, з них 4 962 – чоловіків і 6 381 – жінок. Мобілізовано в Червону Армію – 4 922...»³⁰⁹.

У архівах міститься маса документів, листів, які підтверджують факт примусового трудовлаштування і розселення репатріантів. Процитуймо частину з них:

«...Ми були репатрійовані із Франції, і хоча є вихідцями із Західної України, нас направили на роботу шахтарями в місто Орджонікідзе на шахту імені В. Леніна... на чисельні прохання про дозвіл повернутися на Західну Україну, до своїх сімей не отримали жодної відповіді... (підписало листа 9 осіб). 29.03.1947 р.»³¹⁰.

³⁰⁷ Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР: материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. *Новая и новейшая история*. 1996. № 2. С. 99.

³⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4232. Арк. 37–43.

³⁰⁹ Там само. Спр. 4240. Арк. 135.

³¹⁰ Там само. Спр. 5823. Арк. 11.

«...відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР направляє вам заяву громадянина Ключко М. П., який просить звільнити його від роботи на Криворізькому будівництві тресту «Кривбасруда» через важке матеріальне положення його родини... Зозуленко. 16.04.1947 р.»³¹¹.

«...надсилаємо заяву І. С. Грищенко, який просить звільнити його від роботи в м. Маріуполі із заводу «Азовсталь» і направити на попереднє місце проживання (у Київську область, м. Фастів).

Громадянин Грищенко скаржиться, що, перебуваючи далеко від попереднього місця проживання, він не може вирішити питання про свою партійність, тому що залишившись на окупованій території за завданням і не дав досі звіту перед своєю партійною організацією. Прошу вашої вказівки. Зозуленко. 17.01.1947 р.»³¹².

Найчастіше на такі чи схожі листи репатріанти отримували відмови. Ось приклади:

«...на Ваш лист відповідаємо, що якщо Ви бажаєте переїхати до м. Полтави, на постійне місце проживання, то для цього необхідно мати дозвіл обласного виконкому Полтавської області та довідку про можливість надання Вам житлової площі... Зозуленко. 22.12.1947 р.»³¹³.

«...Надсилаємо Вам на розгляд заяву Бондаренко Д. Р. у своїй заяві гр. Бондаренко повідомляє, що його донька, репатрійована з Західної Німеччини, працює на станції Чистякові в службі колії. Начальник відділу кадрів товариш Гончаров бездушно ставиться до репатрійованих громадян, які працюють і проходять перевірку, обзиває їх «німецькими шкурами» та погрожує: «Я вас позаганяю на Схід в тайгу!»... Гр. Бондаренко просить вдруге (після відмови) дозволити повернутися його доньці Бондаренко Г. до батьків, до сім'ї у м. Самбір...

Терміново перевірте факти бездушного політично-шкідливого відношення до репатріантів... Зозуленко. 25.04.1947 р.»³¹⁴.

Направлені на перевірку та фільтрацію утримувалися у зоні за колючим дротом, не мали права виходу у місто, часто права лис-

³¹¹ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. Арк. 71.

³¹² Там само. Арк. 111–112.

³¹³ Там само. Спр. 5830. Арк. 123.

³¹⁴ Там само. Спр. 5823. Арк. 205.

тування з родичами. Перевіряючим, як і ув'язненим, планувався певний виробіток у грошовому вираженні, а значна частина заробітної плати вираховувалася на користь держави.

Прикладом характеру режиму у таких таборах, порядків та методів перевірки і фільтрації може слугувати лист, автор якого писав із табору № 48: «...Тут утримуються люди різного віку і всіх національностей. Всі вони були в полоні у Німеччині, Румунії, Фінляндії, або ж проживали на окупованій території... Люди, ув'язнені у ці туберкульозні розплідники, роками, місяцями очікують вирішення своєї долі, сидять в ув'язненні практично без суду, і без слідства... Перебуває, скажімо, людина в таборі шість місяців, на сьомий викликають на допит. Допит зроблено, знову проходить півроку, викликають знову, допитують. Коли ж людина починає висловлювати обурення, то відповідають: «Ваша справа сидіти і не рипатись, перевіримо, а там видно буде»³¹⁵.

Аналіз архівних документів приводить до висновку, що перебіг репатріації, наступна перевірка та фільтрація репатріантів є злочинною сторінкою радянського тоталітарного режиму проти власних громадян. Замість доправити маси людей до кордону СРСР і розпустити їх по домівках, радянські репатріаційні органи хворих, знесилених та зневірених людей піддавали тривалим принизливим перевіркам, які, до того ж далеко, не кожен був здатен витримати як з психологічно-морального боку, так і з точки зору так званої благонадійності.

ПФТ, що здебільшого не відповідали навіть рівню концентраційних таборів фашистів, відрізняючись значно гіршими умовами утримання: голодним існуванням, антисанітарією і для частини репатріантів стали в'язницею на довгі місяці, а іноді й роки. Частина репатріантів померли в ПФТ.

І якщо перевірка проходила позитивно, то і в такому разі поневірання репатріантів не закінчувалися: їх відправляли працювати на промислові об'єкти і в сільське господарство, абсолютно не враховуючи бажань. Адже так було зручно державі – заповнити чимшвидше вакуум дефіциту робочих рук у тій чи тій галузі. Проходили роки, перш ніж репатрійовані особи могли переїхати до

³¹⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5824. Арк. 198.

своїх родин, близьких. Саме через зневажливе ставлення та позбавлення свободи вибору і свободи пересування проявлялися утиски репатрійованих громадян і після завершення фільтрації.

Окрім того, тоталітарна ідеологічна влада навішувала на репатріантів образливі ярлики, з якими важко було пробивати дорогу до закладів вищої освіти, партійних та державних структур. До того ж, більшості репатріантів доводилося розпочинати життя, практично з чистої сторінки, не маючи абсолютно нічого, навіть товарів першої необхідності. Ті мізерні і досить часто несвоєчасні грошові допомоги, які вплачувалися владою, були надто малими, щоби якось зарадити репатріантам у їх скрутному матеріальному становищі. Однак усе пізнається у порівнянні. Навіть вищеохарактеризоване життя здавалося таким яскравим і омріяним тій частині репатріантів, які опинилися на довгі роки у таборах за колючим дротом, і багато кому із них, так і не судилося повернутися до своїх домівок³¹⁶.

Ще у скрутнішому становищі були колишні військовополонені: вони відправлялися у глиб країни, у перевірочні спецтабори НКВС, та утримувалися в зоні за колючим дротом, не мали права виходу за межі зони та листування з рідними. Перевіряючим, як і затриманим, планувалося певне відшкодування у грошовому вимірі, а значна частина заробітку вилучалася на користь держави.

Для роботи з репатріантами у кожному районі були затверджені райуповноважені з їх прийому і влаштування. Як правило, на посади райуповноважених призначали завідувачів кадрами райвиконкомів областей. Існувала таємна вказівка уповноваженим у справах репатріації в обласних центрах, що зводилася до такого: не поселяти, під будь-яким приводом, у містах обласного значення та у Києві репатріантів. З цього приводу зустрічаємо чимало скарг громадян, які пройшли перевірку і фільтрацію, але не змогли поселитися у містах, де проживали до війни: «...відмовити у прописці на постійне місце проживання в місті Києві громадянину Герман Г. В.,

³¹⁶ Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич, 2020. Вип. 4/46. С. 348–349.

тому що направлення з пересильно-фільтраційного табору вказує Київську область, а не місто Київ...»³¹⁷.

Серед архівних документів зустрічаємо і такі, які фактично дозволяють звільнення з роботи і переїзд до сім'ї, як от, наприклад: «Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР повідомляє, що Міністерство внутрішніх справ СРСР дало вказівку про звільнення громадянина Вібрста з роботи у випадку підтвердження його сімейного стану...»³¹⁸. Однак слід визнати, що такого змісту документи радше винятки.

Згідно з нормативними документами, репатріантам, які успішно пройшли перевірку та фільтрацію, державою виплачувалася разова грошова допомога, розмір якої визначали ті ж таки фільтраційні комісії, а також репатріанти забезпечувалися житлом, у випадках, коли не відправлялися до місць мешкання їх родин³¹⁹.

У листі Народного Комісаріату фінансів УРСР йшлося: «Для виконання постанови № 230 від 19 лютого 1946 року Раднарком УРСР «Про надання грошової допомоги особливо потребуючим репатрійованим радянським громадянам» відділ у справах репатріації при РМ УРСР просить на прибулих 500 тис. руб від Наркомфіна СРСР із союзного бюджету на 1 квартал 1946 р. надання допомоги особливо потребуючим репатріантам».

Як стверджує М. Куницький, дослідник репатріаційних процесів, не всі репатріанти отримували однакові суми, чи гроші взагалі. Декому призначали пенсії, інші за рішеннями комісій таких пенсій позбавлялися. Тож архівні справи містять чимало скарг репатріантів, у яких йдеться про ненадання їм пенсій, або надання пенсій у малих розмірах. Наведемо як приклад одне із роз'яснень на скаргу репатріантів: «Повідомляємо, що згідно з законом про пенсійне забезпечення інвалідів, призначення пенсій по інвалідності особам, котрі не мають трудового стажу, не передбачається»³²⁰.

А між тим, кількість вчорашніх репатріантів, які успішно пройшли перевірку до кінця 40-х рр. ХХ ст. зростала. Як вони об-

³¹⁷ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5824. Арк. 59.

³¹⁸ Там само. Спр. 5823. Арк. 23.

³¹⁹ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 173.

³²⁰ Там само. С. 175.

лаштувалися у житті, які професії здебільшого були для них доступні? Спробуймо дати відповідь на ці запитання, знову ж таки звернувшись до архівних документів.

У довідці в справах репатріації по Київській області на лютий 1946 р. читаємо: «Всього німцями з Київської області було вивезено у німецьке рабство (без врахування даних по м. Києву) – 159 054 особи, з них: 75 761 – чоловіки, 83 293 – жінки, 2 169 – діти до 16 років. На даний час повернулося на Батьківщину – 101 386 осіб, з них: 26 326 – чоловіки, 75 058 – жінки, 1 407 – дітей до 16 років, 896 – громадяни старше 55 років.

З тих, хто повернувся в Київську область влаштовано: в промисловість – 10 569 осіб, з них 33 593 – чоловіки і 6 976 – жінки; у сільське господарство 85 080, з них 21 726 – чоловіки, 64 354 – жінки; в кооперативні, торгові і господарські організації – 1 403 особи, з них: 317 – чоловіки, 1 086 – жінки. Серед репатріантів виявлено 576 вчителів, із них по спеціальності влаштовано – 384 особи; колишні студенти становлять 711 осіб, з них приступили до навчання в 1945–1946 навчальному році – 472 особи. З числа репатріантів, які підлягають військовому призову, в ряди Червоної Армії призвано 431 особу. Тимчасово працевлаштовані 3 434 особи. Репатріанти, що повернулися, як правило, поселилися в свої будинки і квартири, а чиї будівлі було зруйновано, то тих Райрада розселила у вільні будинки чи гуртожитки . . .»³²¹.

Досить частими були випадки, коли репатріанти, пройшовши перевірку та фільтрацію, мусили починати своє життя, облаштування побуту практично з нуля, не маючи навіть елементарних речей першої необхідності. Ілюстрацією одного з таких фактів може бути такий документ. У заяві Виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих на ім'я Зозуленка, зокрема, йдеться: «Прибула в нашу область репатріантка з Франції Додюк А. І. перебуває у надзвичайно важкому матеріальному становищі. Окрім двох валіз з білизною і трьох дітей вона нічого не має. Немає найнеобхіднішого: стола, ліжок, крісел та ін. речей домашнього вжитку.

Просимо дати роз'яснення Луцькому Комунальному банку щодо видачі їй позики на господарське облаштування в сумі 3000 крб.,

³²¹ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. Арк. 156–159.

або дозвольте видати їй одноразову матеріальну допомогу. Маєвський. 11.12.1947 р.»³²².

Трапляється чимало скарг репатріантів, пов'язаних з неможливістю здобути вищу освіту, хоча заради справедливості варто зазначити, що більшість зі згаданих заяв, як правило, мають цілком логічні і коректні відписки-відповіді, як ось наприклад лист Зозуленка громадянину Ботанову В. С.: «...Щодо можливостей Вашої освіти: 1. При наборі у вищі учбові заклади в 1948 році Ви маєте право складати іспити у будь-який ВУЗ СРСР на загальних підставах... 2. При вступі у вищі учбові заклади України можливо для Вас добитися через Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР деяких пільг, як репатрійованому з Франції... Зозуленко»³²³.

Бували випадки, коли репатріанти зголошувалися працювати у тій чи тій галузі, найімовірніше тому, аби за будь-яку ціну вирватися з перевірко-фільтраційних таборів, а потім відмовлялися працювати і проживати там, куди їх направили. В одній із заяв на ім'я Зозуленка, читаємо: «...В липні 1947 року громадянин Третьяков, репатріант, дав згоду працювати на будівництві, отримав квартиру, картки продовольчі. А потім відмовився працювати...»³²⁴.

На особливому обліку перебували ті репатріанти, цивільні та військовополонені, котрі були звільнені союзниками. У них вбачали агентів іноземних розвідок. Репресивні акції проти колишніх військовополонених і репатріантів були продумані й цілеспрямовані. З перших же днів після звільнення вони потрапляли до системи ГУЛАГу: приниження, голод, антисанітарні умови – все це мало було переконати їх, що вони винні. Друга мета – впливати на громадську думку, виховувати переконання, що з тими, хто повернувся з полону «не все чисто». Нарешті, у переслідуванні репатріантів була ще одна сторона, пов'язана з необхідністю поповнення безплатною робочою силою тих установ ГУЛАГу, котрі не могли існувати без рабської праці.

Згідно зі статистикою, менше 40 % репатріантів після перевірки і фільтрації змогли відправитися на місця довоєнного прожи-

³²² ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. Арк. 123.

³²³ Там само. Спр. 4258. Арк. 139.

³²⁴ Там само. Спр. 5787. Арк. 114..

вання, чи отримати нові квартири. Серед цієї категорії осіб траплялися, щоправда дуже рідко, такі, які змогли влаштуватися за спеціальністю чи пробитися до закладів вищої освіти. Для переважної більшості громадян, що повернулися в СРСР, навіть ці прості людські радості були недосяжними.

Отже, у Союзі РСР, фактично, існувало «табу», накладене владою на незручну сторінку історії, яка змушувала учергове замислитися про необґрунтованість та масштабність репресій проти власних громадян. Минали роки, десятиліття і у радянському суспільстві замовчування проблеми репатріації та долі репатріантів після повернення в СРСР переросло в ідеологічно обґрунтовану політику непам'ятання.

Аналіз документів, що стосуються процесів репатріації та фільтрації радянських громадян, дає підставу зробити однозначний висновок про те, що дії партійно-державного керівництва СРСР щодо репатріантів мали характер необґрунтованих політичних репресій, яких зазнавали всі без винятку військовополонені та дорослі цивільні репатріанти, а також виявлені на звільненій від ворога території радянські військовослужбовці – «оточенці». Окремі, ще більш жорстокі види покарання застосовувалися до тих, хто поступив на службу у німецькі збройні сили, поліцію, каральні й розвідувальні служби Німеччини.

Доля військовополонених та цивільних репатріантів, громадян Радянського Союзу, наприкінці Другої світової війни та після її завершення склалася здебільшого трагічно. Німецькі, а потім радянські концентраційні табори, принизливі перевірки, переслідування органами НКВС, соціальне приниження, дискримінацію та утиски, несправедливі звинувачення пережили ці люди за довгі роки. І лише тепер, реабілітуючи їх, історія відводить для них належне місце, у сучасному демократичному суспільстві і світі.

З початку 90-х рр. ХХ ст. стали доступними для дослідників закриті у попередні десятиліття архіви. Саме документи архівних фондів, а також свідчення колишніх репатріантів пролили світло на ганебну сторінку репресій радянської влади проти власних громадян, які у примусовому чи добровільному порядку були повернуті в СРСР в останні роки Другої світової війни чи після її завершення. На переконання авторки, сучасна державна політика пам'яті в Україні, особливо в частині репресій проти репатріантів, має сут-

теві прогалини. Хоча тема і вийшла з-під ідеологічних заборон, все ж, їй відводиться недостатнє місце у вітчизняній науці. Наприклад, вона залишається поза межами шкільних та університетських підручників, хоча є невід'ємною складовою історії. Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій потребує більш ширшого впровадження у освітній процес і репрезентації для широкого суспільного загалу.

Людмила Стрільчук

СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКА ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ТА КОМЕМОРАТИВНИЙ АСПЕКТИ

Запровадження радянського тоталітарного режиму в новоприєднаних західних областях УРСР (1939–1945) здійснювалося за стандартами довоєнної доби. Його осердям виступали компартійні органи, які разом із силовими структурами і владним апаратом засобами державної пропаганди, освіти, літератури і мистецтв нав'язували суспільству єдиноправильну ідеологію – комуністичну. При цьому блокували небажану інформацію (наприклад, про опонентів – ОУН і УПА, підпільні молодіжні організації), здійснювали владний контроль за життям суспільства, починаючи з його первинних осередків – родини, дитсадків та ін., створювалася ілюзія цілковитої згоди громадян із діями вождів – керівників компартії і радянської держави, проголошувалася велика перспектива: будівництво соціалізму, згодом – комунізму, і використання будь-яких засобів, зокрема й репресивних для її досягнення. Влада загнала у підпілля структури Греко-католицької церкви, натомість надала певні преференції Російській православної церкві. Принижувався статус Західно-Української Народної Республіки, легіону УСС і Галицької армії, фоваризувалася діяльність Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, входження УСРР до складу СРСР. Власне із таким новими суспільно-політичними реаліями зіштовхнулися мільйони мешканців західних областей УРСР, які нищівно критичували польську займанщину, але цінували дозволи довоєнної авторитарної влади на діяльність національних партій, організацій товариств, кооперативів, різних церковно-релігійних структур, право на приватну власність, трудову чи освітню еміграцію.

Влада намагалася також переформатувати народні традиції, історичну пам'ять мешканців, а відтак зламати історичні традиції³²⁵.

³²⁵ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Київ, 1999. С. 13–14.

Водночас, прагнучи сподобатися українському населенню, чиновники започаткувала деполонізацію топонімів – міст і сіл. Особливо швидко замінили назви вулиць і площ обласних і районних центрів, містечок на честь нових ідолів епохи – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, М. Калініна, Л. Кагановича, Н. Крупської, Ф. Дзержинського, Р. Люксембург та нових соціалістичних маркерів – Жовтнева, Радянська, Московська, Червоноармійська, Комінтернівська, Колгоспна, 17 Вересня, 1 Травня та ін. У парках і скверах міст, червоних кутках робітничих і студентських гуртожитків з'явилися бетонні або гіпсові бюсти Сталін і Леніна, герби УРСР і СРСР. Наприкінці 40-х рр. центральна і місцева влада нав'язувала установам і організаціям, закладам освіти гучне відзначення 70-річчя «великого вождя», якого компартійна періодика закидала епітетами: «Сталін – світоч комунізму. Сталін – найгеніальніший і найлюбиміший в усіх часах вождь незліченних мільйонів, друг, учитель, батько народний. Він – це наш Ленін сьогодні...»³²⁶. М. Хрущов навіть пропонував «вождю» перейменувати Станіслав на Сталінокарпатськ, однак, напевно, не дістав згоди³²⁷.

Компартійні та радянські чиновники прагнули схилити до лояльності місцеву національну інтелігенцію, надати їй посади у вищих і середніх навчальних закладах, учені звання (без захисту чи перезахисту), депутатські мандати різних рівнів, агітувала вступити до Компартії, комсомолу і профспілок. Щоправда, майже всі посади ректорів та завідувачів кафедр вищих навчальних закладів зайняли вихідці зі східних областей України, або й Росії. У 1939–1941, 1944–1953 рр. тоталітарна влада організовувала громадські кампанії боротьби проти представників «українського буржуазного націоналізму», насамперед серед діячів науки і культури, чимало з яких працювали у вищих навчальних закладах західних областей УРСР, львівських соціогуманітарних академічних установах. В епіцентрі нового суспільно-політичного і науково-освітнього життя опинився один із лідерів довоєнного Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що співпрацював із Всеукраїнською академією

³²⁶ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ, 1999. С. 18. ³²⁷ Галичина в етнонаціональному вимірі. Київ, 2017. С. 68.

³²⁷ Галичина в етнонаціональному вимірі. Київ, 2017. С. 68.

наук, учень Михайла Грушевського історик Іван Крип'якевич, знаний дослідник і популяризатор історії Війська Запорозького і визвольної війни українського народу XVII ст., літопису українського книгодрукування, бібліофіл і краєзнавець. У жовтні 1939 р. йому довірено керувати кафедрою історії України Львівського університету, а згодом – Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР, Інститутом суспільних наук АН УРСР (1953–1962). Водночас керівництво Академії, представники центральних і львівських компартійних органів, цензори державних видавництв і обллітів намагалися неодноразово «підкорегувати» його наукові студії з історії та культури України в русло «віковичної» дружби українського і російського народів, популяризації історичного значення воз'єднання України з Росією 1654 р., «визвольних» походів Червоної армії на західноукраїнські землі 1920–1939 рр.; спонукали цитувати класиків марксизму-ленінізму й забути окремі довоєнні публікації з історії українського державотворення та Українського війська, історичного краєзнавства, забороняли цитувати праці М. Грушевського та інших «буржуазних націоналістів». Відтак доводилося інколи писати без джерельних посилань і згадок про свої попередні дорадянські дослідження³²⁸. Чимало видань, присвячених Українським визвольним змаганням наприкінці 40 – на початку 50-х рр. потрапили до спецфонду Львівської наукової бібліотеки, що викликало незадоволення багатьох науковців³²⁹.

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в державі, атмосферу недовіри влади до українських інтелектуалів, І. Крип'якевич намагався врятувати національне культурне надбання від знищення і розпорошення по бібліотеках й архівах СРСР і зарубіжжя. Зокрема, він був обурений незаконним вивезенням 1944 р. із окупованого нацистами Львова до Польщі т. зв. архіву Богдана Хмельницького. У зв'язку з цим у 1945 р. історик подав до Президії АН України лист, з обґрунтуванням необхідності повер-

³²⁸ Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8 : Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 7–15; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. *Крип'якевич І. Історія України*. Львів, 1990. С. 13–14.

³²⁹ Архів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Оп. 3 ос. Од. зб. 152. Арк. 81–101.

нення унікальних документів козацької доби до Львівської наукової бібліотеки. Центральна влада неохоче зреагувала на цього листа: голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов актуалізував це питання на переговорах із головою Польського комітету національного визволення (згодом – президент Польської республіки) Болеславом Берутом, однак вказані важливі документи нова польська комуністична влада так і не повернула до України. Щоправда, частину текстів універсалів Б. Хмельницького з цієї колекції вчений опублікував ще в «Записках НТШ» (Львів, 1927. Т. 147. С. 63–64) і збірнику «Документи Богдана Хмельницького» (Київ, 1961. 740 с.), який упорядкував спільно з київським археографом Іваном Бутичем³³⁰. Вказаний збірник не один рік експертували у видавництві, а потім надрукували на папері найгіршого сорту. При цьому довелося включити до розділу «Сумнівні документи» листи гетьмана турецькому султанові і кримському ханові. Бо ж не міг, на думку пильних цензорів, Б. Хмельницький підтримувати нормальні дипломатичні стосунки з ворогами Росії та України. Про особливість підготовки цього тому розповів читачам Ярослав Дашкевич лише в час відродження незалежної України³³¹.

Намагаючись насадити прокремлівський режим у сусідній Польщі, підтримати напередодні референдуму 1946 р. там ліві сили, керівництво СРСР і УРСР подарувало Польському комітетові національного визволення не лише бібліотечні, але й музейні скарби, зокрема з Львівського історичного музею і Львівської картинної галереї, які чиновники оцінили ... 124 тоннами в 13 вагонах і платформам³³².

Зазнав репресій і уже згаданий молодий історик та бібліофіл Я. Дашкевич, який у повоєнний час працював бібліотекарем відділу рукописів (1944–1945), старшим бібліотекарем Кабінету Івана Франка (1945–1946), в. о. завідувача новоствореного відділу бібліографії (1947–1949). 10 грудня 1947 р. молодого книгознавця, сина генерал-

³³⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника: переміщення і втрати. Львів, 2019. Т. 2 : 1946 – березень 1953 : зб. документів і матеріалів. С. V, 67–68.

³³¹ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. *Крип'якевич Іван. Історія України*. Львів, 1990. С. 13–14.

³³² Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника: переміщення і втрати. Т. 2. С. 46–65, 72, 78–79.

хорунжого Армії УНР, діяча Української військової організації Романа Дашкевича і хорунжої Легіону УСС Олени Степанівни, звільнили з бібліотеки за «зраду Батьківщини», зберігання антирадянської літератури (книг і преси доби УНР і ЗУНР) і «націоналістичних» символів (нагород і відзнак армій УНР і ЗУНР), а фактично за передачу «буржуазно-націоналістичних» книг відомому вченому Юрію Меженку, якого 1948 р. звільнили з посади директора Бібліотеки АН УРСР. Через два тижні репресовано й матір – наукову співробітницю Природничого музею, знану вчену-географію Олену Степанів. Лише після відбуття низки в'язниць і таборів Я. Дашкевич і його матір 1956 р. повернулися до Львова. І. Крип'якевич взяв недавнього в'язня на посаду бібліографа в Інститут суспільних наук АН УРСР, сприяв у підготовці та захисті кандидатської дисертації з історії українсько-вірменських відносин³³³.

Чимало науковців – не лише поляків (наприклад, економіст Францішек Буяк, картограф Євгеніуш Ромер, історики-архівісти Євгеніуш Барвінський і Міхал Вонсович та ін.), але й українців, маючи сумний досвід життя за «перших Совітів», ще до другого вступу Радянської армії до Львова влітку 1944 р. емігрували на Захід. Серед них – археолог княжої доби Ярослав Пастернак, який в 1939–1941 рр. працював директором Львівського історичного музею, завідувачем кафедри археології Львівського університету, старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту археології АН УРСР. Ще раніше (1943) на Захід, до Німеччини подався молодий історик-сходознавець Омелян Пріцак, який 1940 р. був молодшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР і аспірантом Інституту мовознавства АН УРСР, а після війни – одним із творців Українського наукового інституту Гарвардського університету, ініціатором перевидання українською і англійською мовами багатотомної «Історії України-

³³³ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Львів (далі – ГДА СБУ, м. Львів). Ф. 5-Р. АКС № П-29850. Том 1. Арк. 16–54; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника: переміщення і втрати. Т. 2. С. 467–468; Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. С. 247–254.

Руси» М. Грушевського, до якого залучив науковців незалежної України (серед них львів'ян Ярослава Ісаєвича, Леонтія Войтовича).

Трагічною видалася повоєнна доля історика архітектури Януша Вітвіцького, який у 1930-ті рр. викладав на кафедрі історії архітектури Львівської політехніки. 1946 р., незадовго до планованого виїзду в Польщу, представники АН УРСР конфіскували матеріали вченого з історії давнього Львова, однак влада не зуміла виманити його унікальну пластичну панораму Львова. Втім, невдовзі дослідника міста знайшли на вул. Вулецькій (нині А. Сахарова) із розрубаною головою. Вбивство, ймовірно, здійснили агенти НКВС³³⁴.

Влада переслідувала й відомого львівського вченого-мистецтвознавства поляка Мечислава Гембаровича, який до Другої світової війни працював професором історії мистецтв гуманітарного факультету Львівського університету, після війни – завідувачем відділу мистецтв Львівської наукової бібліотеки, а в передпенсійному віці (1951–1955) після цькування функціонерів бібліотеки щодо «невідданості» радянському народові змушений був влаштуватися лише молодшим науковим співробітником відділу мистецтвознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. Для «втихомирення» учених-поляків влада використовувала офіційні візити державних діячів Польщі до Львова. Зокрема, у серпні 1945 р. організовано зустріч віце-президента Крайової ради народової, професора-економіста Станіслава Грабського з професорами-поляками Львівського університету та Політехнічного інституту, в ході якої гість пропонував співвітчизникам виїзд до Польщі й закликав прийняти повоєнну дійсність: «Ви повинні служити народу правдою, хоча ця правда може бути для вас неприємною»³³⁵.

Викликало негачії не лише у науковців, але й окремих чиновників партапарату брутальне нищення цінних історичних докумен-

³³⁴ Свешніков І. Спогади музейного працівника. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 2. С. II–XXXVIII; Amar T. Zabójstwo we Lwowie koniec miasta wieloetnicznego, budowa sowiecko-ukraińskiego Lwowa i Los modelowego miasta pogranicza. *Nowa Ukraina = Нова Україна*. 2007. № 1–2. S. 107–121; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника: переміщення і втрати. Т. 2. С. 413, 465–466.

³³⁵ СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944–1949 : сборник документов / ред.: Г. Бордюгов, А. Косецкий, Г. Матвеева, А. Пачковский. Москва, 1995. 383 с.

тів у музеях, архівах і бібліотеках регіону. Зокрема після вигнання монахів із бернардинського монастиря група червоноармійців, що розмістилися на його території у квітні 1946 р., викрала зі сховища Центрального державного історичного архіву у Львові й спалила сотні «грамот польських королів, руських князів та інших документів» XIV–XIX ст.³³⁶. Я. Дашкевич також із великим сумом і образою згадує, як радянські «визволителі», представники спецфонду Львівської наукової бібліотеки упродовж кількох повоєнних десятиліть не допускали до бібліотеки НТШ (вул. Радянська, 24) науковців-читачів, зокрема й сусіднього Інституту суспільних наук АН УРСР. Спершу там знищено картковий каталог, а згодом розформовано унікальні зібрання українських діячів культури і науки – письменника Олександра Кониського, філософа Володимира Лесевича, геолога Юрія Медведського, теолога Петра Крип'якевича (батька І. Крип'якевича), а чимало матеріалів знищили³³⁷.

Серед тих, хто брав дієву участь у «цькувальних заходах» проти проявів «українського буржуазного націоналізму» в місті, зокрема у Львівському університеті, був історик Іван Белякевич, повоєнний ректор (1944–1948) і декан історичного факультету (1950–1952). Не секрет, що цей уродженець Херсона пройшов спеціальний вишкіл, працюючи 1921–1925 рр. в особливому відділі ВЧК-ГПУ Одеси³³⁸. Боротися з концепціями, учнями і прихильниками М. Грушевського йому активно допомагали декан історичного факультету Володимир Горбатюк, завідувач кафедри історії СРСР і директор Наукової бібліотеки університету Василь Осечинський, який долучився не лише до словесної критики, але й нищення «шкідливих» книг з історії України. Їхніми ідеологічними натхненниками виступали перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький, секретар Львівського міськкому КП(б)У Іван Боднар, які у своїх виступах на партійних пленумах і нарадах, зборах інтелігенції неодноразово намагалися принизити львівських

³³⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі : документи і матеріали / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін. Львів, 1995. Т. 1 : 1939–1953. С. 336–337.

³³⁷ Дашкевич Я. Як нищили незнищенне. *Дзвін*. 1991. № 8. С. 114–117.

³³⁸ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 2006. С. 372.

інтелектуалів Івана Крип'якевича, Мирона Кордубу, Омеляна Терлецького, Івана Шпитковського, Михайла Рудницького та інших за культивування «контрреволюційних» ідей школи Грушевського, нібито фальсифікацію історії України, схилили їх до визнання «помилки» і публічних покаянь³³⁹. До публічних таврувань діячів культури, учених-«націоналістів» влада долучила письменників Ярослава Галана і Петра Карманського, яких згодом теж намагалася усунути із суспільного простору³⁴⁰.

І. Крип'якевич прагнув захистити багатьох своїх давніх колег, зокрема членів НТШ Омеляна Терлецького, Федора Голійчука, Степана Білецького, Василя Герасимчука, Івана Карпинця, Омеляна Пріцака, які в різний час працювали під його орудою в Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР, згодом відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР; створював можливості для підготовки і друку їхніх праць. Зрозуміло, що влада не толерувала дослідження з історії національного руху, тому багатьом ученим повоєнної доби довелося перейти на соціальну тематику, досліджувати соціально-економічну проблематику (Степан Білецький, Іван Карпинець, Феодосій Стеблій, Микола Кравець, Володимир Грабовецький, Григорій Ковальчак)³⁴¹. Так, колишній старшина 8-ї бригади Галицької армії І. Карпинець змушений був закинути свої студії з історії Першої світової війни, українсько-польської війни 1918–1919 рр. й розпочав дослідження польської колонізації Західної України у міжвоєнний період ХХ ст., історію нафтовидобутку і газифікації краю у дорадянський період. 1947 р. його відрахували з Інституту історії України, можливо, за приписом органів НКВС, які неодноразово влаштували йому нестерпні допити. Лише в добу відновлення незалежності України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України влаштував урочисту академію з нагоди 100-річчя від дня народження історика. Іменем ученого названо одну з вулиць Львова, розпочато упорядкування і видання його праць: «Галичина: військова історія.

³³⁹ Труба Р. Омелян Терлецький (1873–1958). Львів, 2013. С. 63–65.

³⁴⁰ Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. С. 226–227.

³⁴¹ Стеблій Ф. Іван Крип'якевич – оборонець академічного статусу Інституту суспільних наук. *Галичина на перехрестях історії. Постаті*. Львів, 2011. С. 261–267.

1914–1920», «Белз і Белзщина під Австрією (1914–1918 рр.)» та ін.³⁴². Наукову спадщину та громадську поставу вченого узагальнив багатолітній завідувач відділу нової історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Феодосій Стеблій у брошурі «Іван Карпинець (1898–1954)» (Львів, 1999. 24 с.).

Уже згаданий член Союзу визволення України (ств. 1914 р. у Львові) і НТШ історик Омелян Терлецький, який у радянську добу працював керівником кафедри історії середніх віків Львівського університету і старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, був змушений призупинити студії з історії української державності та Першої світової війни й переорієнтуватися на тематику революції 1848 р.³⁴³. Однак його студії, присвячені Головній руській раді, а фактично українському національному відродженню ХІХ ст., для рецензентів і цензорів виявилися надто сміливими, а тому їх не друкували. Чекають вони упорядників і видавців й нині.

Зазнав переслідувань і один із найталановитіших учнів М. Грушевського досвідчений професор Мирон Кордуба, який у добу Визвольних змагань редагував урядову газету ЗУНР «Републіка», в 1929–1939 рр. викладав історію України у Варшавському університеті, а в 1944–1947 рр. працював професором, завідувачем кафедри південних і західних слов'ян Львівського університету, старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. Від нього, як і від інших учнів М. Грушевського, вимагали публічного осуду «буржуазно-націоналістичної» концепції свого учителя, однак він, за свідченням сучасників, «був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси». Коли ж йому запропонували підготувати доповідь «Буржуазно-націоналістичне висвітлення історії стародавніх часів, зокрема Київської Русі, у М. Грушевського», він її відхилив, виступивши 15 лютого 1946 р. на засіданні кафедри університету з промовою «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України», назвавши свого

³⁴² Стеблій Ф. І. Карпинець – історик Збройних сил ЗУНР. *Дзвін*. 1994. № 6. С. 129–131; Його ж. Іван Карпинець – дослідник економічної і військової історії Галичини. *Галичина на перехрестях історії. Постаті*. Львів. 2011. С. 252–259.

³⁴³ Труба Р. Омелян Терлецький (1873–1958). Львів, 2013. 84 с.

вчителя «борцем проти поневолення і денаціоналізації з боку агресивних народів» (Галайчак, 1995, с. 349; Піх, 2012, с. 33–37)³⁴⁴. Зрештою, Львівський обком неодноразово скаржився функціонерам ЦК КП(б)У про те, що М. Кордуба, як і М. Возняк, вперто не хоче виступати в друкованих виданнях і на зібраннях з осудом своїх буржуазно-націоналістичних поглядів³⁴⁵. Після смерті вченого (інсульт, 1947 р.) родина у 1957 р. передала його архів до Інституту суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України), де фактично переховувалася рукописна картотека «Бібліографія історії України» (бл. 73 тис. карток 16 мовами), яку лише в добу незалежності України упорядкував львівський історик Олег Піх. За її базою нещодавно опубліковано цінні бібліографічні видання з історії українсько-польських відносин та історичного краєзнавства України³⁴⁶.

Під жорстким наглядом компартійних органів і спецслужб перебував навіть академік АН УРСР Михайло Возняк, що керував Львівським філіалом Інституту літератури ім. Т. Шевченка, обирався депутатом Верховної ради України (1940). Утім, як слушно зауважив сучасний історик Олександр Луцький, участь науковців у прорадянських заходах і представницьких органах не може слугувати беззаперечним докором їхньої відданості тоталітарному режимові; вчені прагнули бути корисними співгромадянами, сподіваючись своїми діями пом'якшити політику режиму³⁴⁷.

Після приєднання Західної України до УРСР М. Возняк працював також керівником кафедри української літератури Львівського університету, при якій 1940 р. створив із власних зібрань

³⁴⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 1. С. 340.

³⁴⁵ Там само. С. 349.

³⁴⁶ Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / упоряд. О. Піх, О. Руда. Львів, 2009. 366 с.; Історичне краєзнавство (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / упоряд. О. Піх, О. Руда. Львів, 2015. Ч. 1: Історичне краєзнавство, історична географія та картографія українських земель. 316 с.

³⁴⁷ Луцький О. Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*: зб. наук. пр. Львів, 2005. Вип. 13. С. 410–411.

кафедральну бібліотеку. Вона налічувала близько 15 тис. томів періодики з питань літературознавства, фольклору, історії. Особливо цінною була франкіана – прижиттєві видання І. Франка, критична література. Власне за завданням радянських чиновників, урядової редколегії його науковий колектив розпочав упорядкування 25-томного видання творів Івана Франка, яке мало не лише «популяризувати цінну літературну спадщину» письменника, але й нести марксистсько-ленінське наповнення. І, незважаючи на перевантаження науковців і різні дискусії редакційного характеру, М. Возняк із колегами до кінця 1940 р. підготував і підписав до друку двадцять томів, за що АН УРСР висловила подяку йому і колегам – Василю Сімовичу, Якиму Яремі, Володимирі Радзикевичу, Марії Деркач. Однак вибух радянсько-німецької війни завадив видати цей ювілейний багатотомник. Після війни проєкт продовжено під патронатом урядової редколегії на чолі з Олександром Корнійчуком. Однак науковому пошуку знову перешкодив морально-психологічний тиск компартійної влади. 28 травня 1946 р. М. Возняк виступив на засіданні секції мови і літератури сесії Відділу суспільних наук, присвяченій 30-річчю від дня смерті І. Франка, з доповіддю «Про діяльність НТШ і роль Франка в організації наукової роботи», у якій намагався показати здобутки наукової школи М. Грушевського. Однак це викликало осуд як партійних чиновників, так і окремих викладачів університету. Зокрема, у статті Володимира Горбатюка «Викорінімо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його “школи”» в обласній компартійній газеті «Вільна Україна» від 3 і 4 серпня 1946 р. піддано критиці оцінку М. Возняка НТШ та його багаторічного лідера. При цьому стверджено, що вчений не вважав за потрібне викривати реакційні націоналістичні германофільські ідеї і антирадянську діяльність творців НТШ О. Кониського і М. Грушевського³⁴⁸.

У такому ж «викривальному» дусі була побудована постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку виборами до Верховної Ради СРСР» (1946) та ухвала п'ятиденної наради працівників Інституту літератури

³⁴⁸ Горбатюк В. Викорінімо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його «школи». *Вільна Україна*. 1946. 3, 4 серпня.

ім. Т. Шевченка, яку надіслано до Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. У відповідь одержано директиву з вимогою посилити пильність щодо проникнення буржуазної ідеології в історію української літератури та літературознавство³⁴⁹. А вже у листопаді цього ж року у Львові ліквідовано не лише відділ Інституту української літератури на чолі з М. Возняком, але й відділи Інститутів історії України, Інституту економіки АН УРСР. Львівським ученим М. Возняку, В. Щурату, Я. Яремі, І. Крип'якевичу, І. Карпинцю запропоновано переїхати до Києва, де їм виділено готельні кімнати й пообіцяно квартири. М. Возняк відмовився від переїзду до столиці. 1951 р. його приймають до лав КППС і доручають керувати Відділом української літератури новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР. Вступ до Компартії його давній колега-історик О. Терлецький, як зазначено у повідомленні «інформаторів», намагався виправдати такими аргументами: «Возняк ... розумна і далекоглядна людина. Він пішов у партію, щоб її покращувати з середини, спрямовувати, вчити. Адже там є добрі українці, але лише мізки у них налаштовані на московський лад. Якщо б у нас було більше Возняків, то нас би не мордували, як зараз»³⁵⁰. До 100-річчя від дня народження І. Франка вчений планував видати низку фундаментальних літературознавчих праць, завершити ювілейне видання його творів, однак цьому завадили: вивезення архіву Каменяра до Києва, конфлікт через мовно-редакційну концепцію з директором Інституту літератури О. Білецьким. Відтак М. Возняка виключили зі складу редколегії ювілейного двадцяти томника, його відділ звинувачено у «стихійності» в роботі; партійне керівництво вимагало звільнення з відділу Івана Дорошенка, родина якого була репресована³⁵¹.

У документах партійних і правоохоронних органів збереглося чимало інформації від т. зв. «сексотів» про настрої серед місцевої інтелігенції. Серед них – підслухані емоційні і чесні роздуми М. Возняка серед університетських колег: «Чому ми (Терлецький,

³⁴⁹ Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954). Львів, 2010. С. 127–135.

³⁵⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 1. С. 350.

³⁵¹ Там само. С. 350.

Кордуба і я) повинні “каятися”». Це були наші переконання, коли ми свого часу писали. Приймайте нас такими, якими ми є. Тепер ми стараємося писати по-іншому, все ж пишемо, а ви не друкуєте нас, як ми погано пишемо. Я переконався, що серед комуністів немає розумних людей, а всі тільки рупори абстрактних доктрин, які виробляються на кухнів Кремлі. Китайські мури Кремля відгородили кремлівських кухарів від усього світу».

Як бачимо, тогочасні вчені, готуючи наукові доповіді, публічні виступи та друковані праці мусили зважати на ідеологеми доби та уподобання влади. Однак їхнє позірне цитування класиків марксизму-ленінізму (як правило, у вступях) не означало сприйняття комуністичних ідей та політики влади. Для вчених важливо було також убезпечити себе і родини від репресій силових структур, депортацій, які стали майже нормою і ознакою повоєнного життя та побуту населення західного регіону республіки. Чи не тому немало науковців старшого покоління нерідко «добровільно» звільнялися з державних установ; дехто, насамперед поляки, прагнули емігрувати. Постійні нервові стреси спричиняли також інфаркти та інсульти, передчасні смерті багатьох учених-патріотів. Боячись переслідувань силових структур, родини не завжди зберігали архіви і бібліотеки вчених, особливо документи і книги доби Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст.

Як бачимо, сталінська партійно-радянська адміністрація прагнула уніфікувати у приєднаних західних областях УРСР не лише соціально-економічну, але й гуманітарну сфери; намагалася змінити спосіб життя наукової інтелігенції, втягуючи її у радянські форми суспільно-політичного життя (виборчі кампанії, суботники і недільники, паради і демонстрації, соціалістичне змагання та ін.), де домінувала Компартія та її «сателіти» – комсомол і відомчі профспілки. Чиновники міністерств, Академії наук УРСР, ЦК, обкомів і міськкомів КП(б)У системно втручалися у науковий процес і кадрове забезпечення академічних установ і гуманітарних кафедр вищих навчальних закладів, брутально втягуючи науковців і викладачів у боротьбу з «буржуазним націоналізмом», представниками наукової школи М. Грушевського, твори яких постійно вилучалися з наукового обігу і потрапляли до спецфондів наукових бібліотек. Історія української державності все частіше трактувалася владою та її прихильниками як процес зміцнення «віковичної» дружби і братер-

ства українського і російського народів, їхньої боротьби проти іноземних загарбників – «панської» Польщі, Туреччини, «імперської» Австро-Угорщини та інших країн, духовної експансії Ватикану. Чинники толерували дослідження (а фактично пропаганду) процесів радянзації регіону – розвиток нафтогазовидобутку як чинника інтенсифікації економіки братніх республік СРСР, процесу «добровільної» колективізації західноукраїнського села, ліквідації після Другої світової війни антирадянського «буржуазно-націоналістичного» підпілля. При цьому нав'язувався культ російської мови і літератури, загалом російська / радянська версія історичного процесу на території України та інших республік СРСР, країн «народної» демократії. Відтак не всім діячам науки і культури вдавалося уникнути тенет ідеологічного й фізичного тиску компартійних чиновників і силових структур; дехто змушений був писати праці «до шухляди», сподіваючись на кращі часи.

Після відновлення незалежності України чимало заборонених або сплюндрованих праць тогочасних науковців-гуманітаріїв видано або перевидано, і цю археографічну діяльність необхідно продовжувати далі. На часі упорядкування тематичних збірників праць Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Михайла Возняка, Василя Щурата та інших вихованців НТШ. За приклад можуть бути тематичні збірники наукових і публіцистичних праць Ярослава Дашкевича, які упорядкували й видали в останнє двадцятиліття його учні та колеги з Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Дашкевич, 1993; 2001; 2006; 2011). Заслуговують уваги історико-мемуарні збірники Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (2001, 2016), присвячені науковій та суспільно-культурній діяльності історика Івана Крип'якевича. У першому з них подано бібліографію друкованих праць вченого, його спогади та окремі статті в малотиражних виданнях дорадянської доби, листування з Михайлом Грушевським, Степаном Томашівським, Олександром Оглоблиним, Федором Шевченком, спогади про нього Омеляна Пріцака, Василя Ленцика, Володимира Боднара, Миколи Андрусяка, Миколи Кравця, Юрія Сливки, Володимира Грабовецького, Феодосія Стебля, Мирослава Мороза, Романа Кирчіва, Марії Вальо, Левка Полюги, Уляни Єдлінської, Лідії Коць-Григорчук, Івана Бутича, Андрія Дороша, Ярослава

Дашкевича та інших; наукові статті про вченого та його добу Ярослав Ісаєвича, Ярослава Дашкевича, Остапа Середи, Оксани Каліщук, Олександра Рубльова, Мар'яна Лозинського, Олександра Луцького, Галини Ковальчук, Ігоря Скочиляса, Леонтія Войтовича, Івана Паславського, Володимира Пришляка, Миколи Ковальського, Любомира Винара, Григорія Зленка, Петра Шкраб'юка, Тамари Литвин, Кіма Науменка, Ореста Мацюка, представників родини історика та ін.³⁵². У другому випуску знову передруковано маловідомі статті, зокрема з історії російсько-українських відносин, подано епістолярій вченого з Василем Кучабським, Мироном Кордубою, Омеляном Пріцаком, Михайлом Марченком, спогади Олександра Домбровського, Богдана Коваліва, Миколи Крикуна, Леоніда Мацкевого та представників родини; наукові статті Інни Заболотної, Наталії Клименко, Олександри Стасюк, Галини Ковальчук, Феодосія Стеблія, Марини Чебан, Олександра Луцького, Ярослава Дашкевича; хроніку подій, пов'язаних із вшанування життя та діяльності Івана Крип'якевича (йдеться про Крип'якевичівські наукові читання в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Жовкві, де він учителював; відкриття меморіальних дощок у Львові й Жовкві)³⁵³. Вважаємо, що дослідження та популяризація творчості наших талановитих учених-попередників підцензурної радянської доби – обов'язок сучасників перед минулим і майбутнім.

*Микола Литвин,
Василь Ільницький*

³⁵² Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / відп. ред. Я. Ісаєвич ; упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8 : Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. 960 с.

³⁵³ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / відп. ред. М. Литвин ; упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2016. Вип. 28 : Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. 716 с.

РОЗПЛАТА ЗА «БУРЖУАЗНИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ»: УКРАЇНСЬКІ ПОСЛИ І СЕНАТОРИ ВІД ВОЛИНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

У структурному просторі національної пам'яті, яка є важливим чинником самоідентифікації суспільства кожної держави, визначальне місце належить людині, адже пам'ять не може бути безособистісною. Радянська влада формувала політику пам'яті наступально, маркуючи український простір іменами своїх лідерів та ідеалами. Натомість відомих діячів попереднього періоду арештовували, розстрілювали, ув'язнювали. До сьогодні не втрачає актуальності трагічний аспект історичної пам'яті про відомих людей міжвоєнного часу, які потрапили під репресії тоталітарного режиму, і залишаються недостатньо пошанованими. У більшості випадків не збереглися їхні могили, на багатьох з них були знищені архівно-кримінальні справи (АКС). Мова йде про українських послів і сенаторів від Волинського воєводства, які зазнавали репресій у період Великого терору, після приходу у Західну Україну радянської влади, згідно із секретними протоколами Молотова-Ріббентропа, та у повоєнний період. Врешті, переважна більшість тих, хто не емігрував, загинули від сталінської тоталітарної системи.

Активізувати започаткований у сучасній Україні процес повернення історичної пам'яті про жертви тоталітарної системи допомагає розсекречення документів спецслужб. Цей важливий складник сучасної «архівної революції» сприяє поверненню у суспільний дискурс імен багатьох забутих людей, серед яких вагоме місце мають зайняти українські послы міжвоєнної доби.

Актуальність означеної проблеми засвідчує зростання числа публікацій про сталінську репресивну систему у Західній Україні³⁵⁴,

³⁵⁴ Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. 456 с.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. 432 с.; Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне : ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.; Киричук Ю. Терор і тероризм у Західній Україні.

представництво Волині у польському сеймі та сенаті українських³⁵⁵ та польських³⁵⁶ вчених, розвідки про окремих послів і senatorів Волині³⁵⁷, що є підґрунтям для розгляду обраної нами проблеми. Важ-

Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст. : історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 548–590; Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк : Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2005. 486 с.; Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 151 с.; Ярош Б. Тоталітарний режим на західно-українських землях: 30–50-ті роки ХХ століття: (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 171 с.

³⁵⁵ Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів, 2000. Вип. 7. С. 342–356; Власюк О. В. Представники Волині у польському парламенті першого скликання. *Слов'янський вісник* : зб. наук. пр. Рівне, 2012. Вип. 14. С. 20–25; Цятко В. До питання про діяльність українських послів сейму і senatorів від Волині в 1922–1927 роках. *Волинські дзвони* : наук.-краєзн. альманах. Рівне, 1999. Вип. 3. С. 25–30.

³⁵⁶ Rzepecki T., Rzepecki W. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922–1927 : podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe, Poznań, 1923; Rzepecki T., Rzepecki W. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1928–1933 : podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe, Poznań, 1928; Szumiło M. Українці в Сенacie II Rzeczypospolitej (1922–1939) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy* (Warszawa). 2020. № 4. S. 165–187, 177; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin : Wyd. UMCS, 1992. 265 s.

³⁵⁷ Давидюк Р. П. Лаврентій Серветник. *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині*. Рівне : ПП ДМ, 2014. С. 110–119; Дзей М. Доля Василя Мохнюка. *Реабілітовані історією. Волинська область* / відповід. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 567–574; Кучерепа М. Посол українського народу. *Реабілітовані історією. Волинська область* / відповід. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 615–620; Лис С. Олена Левчанівська: таємниця № 43/3-37. *Реабілітовані історією. Волинська область* / відповід. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 604–614; Петрів М. І. Борис Козубський. *Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.* Київ : Вид-во «ЮСТШАН», 2014. Кн. 1. С. 147–159; Davydyuk R., Troyan S.

ливими є також енциклопедичні видання, хоча там у силу об'єктивних причин закритості архівних фондів, трапляються неточності і помилки. Цілісно аналізована проблема у такій постановці не була предметом окремого аналізу.

Джерельну базу наукової розвідки склали архівні документи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також державних архівах Рівненської, Волинської, Тернопільської та Харківської областей, як також міжвоєнна періодична преса та спогади. У з'ясуванні долі репресованих інформативною є серія книг «Реабілітовані історією», що підготовлені науково-редакційними групами у Волинській, Рівненській, Тернопільській, Харківській областях, та відкриті інформаційні бази Міжнародного товариства «Меморіал».

Мета дослідження полягає у з'ясуванні долі українських послів та сенаторів від Волині у парламенті Другої Речі Посполитої, що потрапили під репресії сталінського тоталітарного режиму, та збереження пам'яті про них у публічному дискурсі незалежної України.

Волинські послы міжвоєнного часу репрезентували інтереси української громади у Другій Речі Посполитій. Це були люди різних політичних поглядів, освіти, професії, походження, однак їх об'єднувало прагнення мирними способами захищати інтереси українців, використовуючи парламентську трибуну. У міжвоєнний період працював польський парламент п'яти каденцій: I (1922–1927); II (1928–1930); III (1930–1935); IV (1935–1938); V (1938–1939). У кожній з них були представники від українського населення, зокрема послы і сенатори від Волинського воєводства.

На перших виборах 1922 р., які українські політичні сили Галичини бойкотували у силу міжнародно-правової невизначеності статусу цієї території, на Волині цілковиту перемогу отримав Блок національних меншин (БНМ). До сейму від цього регіону не потрапив жоден польський кандидат (обрано 12 послів та троє, що увійшли до парламенту на заміну тим, хто втратив мандат, і 5 сенаторів). У польському парламенті виник Український клуб – Українська Парламентарна Репрезентація (УПР), діячі якої спочатку спо-

дівалася на компроміс із владою, але з весни 1923 р. перейшли до неї в опозицію. В Інтерпеляції представників Українського клубу у січні 1925 р. зазначалося: «В осени 1922 року український народ, що опинився під польською владою, вибрав нас з поміж себе і вислав до Варшави, до польського сойму і сенату, щоби там боронили ми його права та боролися проти кривд, яких народ наш під тою владою увесь час зазнає. Ми присягнули свому народові його права боронити і скільки сили нашої боротися проти тих, хто народ наш кривдить»³⁵⁸. Аналізуючи результати виборів 1922 р., воєвода Генрик Юзевський згодом зробив висновок, що «волинські послы і сенатори становили однолітний антиурядовий фронт, і навіть антидержавний, різнилися вони лише внутрішніми відтінками»³⁵⁹.

У наступних (1928) виборах брала участь більшість наявних на той час українських політичних партій. Представники УНДО з Галичини утворили свій Український клуб – УПР. Депутати з Волині, 8 осіб, увійшли до інших клубів: Української соціал-радикальної парламентської репрезентації, Сельробу та проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом (Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem – BBWR).

Зміни внутрішньої політики в Польщі безпосередньо впливали на перебіг наступних виборів. У 30-х рр. (вибори 1930; 1935; 1938 рр.) послами від Волині ставали переважно представники унерівської політичної еміграції, які були налаштовані на співпрацю з польською владою. Вони сформували спільну польсько-українську парламентарну репрезентацію, утворили осібну від Галичини Українську парламентарну репрезентацію Волині (УПРВ), відстоювали ідеї українсько-польського порозуміння. Від Волинського воєводства до парламенту 3-ї каденції увійшли 2 сенатори та 7 послів-українців; до 4-го скликання – 1 сенатор і 5 послів; до 5-го – також 1 сенатор і 5 послів.

Послы і сенатори різних скликань виголошували промови, виступали у дебатах, вносили свої пропозиції, складали інтерпеляції, запити, проводили «посольські віча», «посольські бюро». Інше

³⁵⁸ Українські послы і сенатори до українського Народу! *З трибуни. Промови українських послів і сенаторів у польських Соймі і Сенаті*. Львів – Луцьк – Холм – Бересте : Накладом Українського посольського клубу, 1925. С. 138.

³⁵⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zespół 8. Rkt.–56. T. 8. K. 36.

питання, що українцям важко було провести через голосування власні рішення. Взаємини послів і senatorів різних каденцій з польською владою були непротими. Достатньо згадати втрату депутатської недоторканності послом Марком Луцкевичом, обшуки і затримання інших українських послів, позбавлення у 1923 р. депутатського мандату послів В. Комаревича і М. Пирогова під приводом відсутності у них польського громадянства. Невипадково С. Петлюра писав, що «польська сеймова трибуна має лиху «акустику» для українських виступів»³⁶⁰.

Незважаючи на такі труднощі, практика українських послів і senatorів була важлива, адже вони висловлювати думки на захист свого народу, використовуючи легальну депутатську трибуну. Все це формувало досвід парламентської діяльності.

Кардинально іншою стала ситуація в регіоні на першому етапі Другої світової війни і з приходом у Західну Волинь радянської влади. Власне належність до польського парламенту визначало ставлення більшовицької влади. Всі послы до польського парламенту, незалежно від політичних поглядів, особливостей роботи, характеризувалися однозначно: «ворог народу». Нова влада керувалася словами В. Леніна, який так оцінював «буржуазний парламентаризм»: «Раз на кілька років вирішувати, який член панівного класу буде придушувати, чавити народ в парламенті, – ось у чому справжня суть буржуазного парламентаризму, не тільки в парламентарно-конституційних монархіях, а й в найдемократичніших»³⁶¹.

У парламенті першого скликання (1922–1927) серед українських послів були представники ліворадикальних поглядів. У грудні 1924 р. послы Українського соціал-демократичного клубу Андрій Пащук і Хома Приступа (від Волині) та Яків Войтюк, Йосип Скрипа (від Холмщини) увійшли до складу Комуністичної посольської фракції³⁶². А. Пащук, ще будучи послом сейму, у 1927 р. виїхав до СРСР. У грудні 1927 р. до СРСР перебралися послы Хома Приступа та Яків Войтюк. Посол від Волині Марко Луцкевич, втративши

³⁶⁰ Салевський В. Дебют в Женеві. *Симон Петлюра* : статті, листи, документи / редкол.: Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко та ін. Нью-Йорк : УВАН, 1956. Т. 1. С. 352–360, 355.

³⁶¹ Ленин В. И. Государство и революция. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Москва : Издательство политической литературы, 1974. Т. 33. С. 46.

³⁶² *Наш Голос*. (Луцьк). 1924. Ч. 5. 13 квітня. С. 1.

депутатську недоторканість і будучи під загрозою чергового арешту польської поліції, у 1923 р. поїхав до Чехословаччини, а звідти у січні 1924 р. – до Радянської України, у Харків³⁶³.

Усі згадані послы були членами КПЗУ, переїхали до УСРР, де потрапили під репресії у 30-і рр. ХХ ст. Андрій Пашук був арештований 15 серпня 1933 р. та засуджений судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР від 10 листопада 1933 р. на 10 років ув'язнення. Відбував покарання в Онезькому відділі Біломоро-Балтійського комбінату НКВС СРСР, де працював агрономом³⁶⁴. У вересні 1937 р. був звинувачений у проведенні контрреволюційної агітації та вчергове арештований. Рішенням трійки НКВС Карельської АРСР 20 вересня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання – розстрілу. Розстріляний 28 вересня 1937 р. в урочищі Сандормох у Медвежегорському районі Карелії³⁶⁵.

Послы Хома Приступа і Яків Войтюк арештовані у 1933 р., звинувачені у належності до неіснуючої «Української Військової Організації» (УВО)³⁶⁶. Я. Войтюка ухвалою судової трійки при колегії ДПУ УСРР 1 жовтня 1933 р. засудили на 10 років таборів. Відбував покарання він у Білбалтабі, на Соловках. За ухвалою особливої трійки УНКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандормох, за 16 км від м. Медвежегорськ Карельської АРСР³⁶⁷. Хома (Фома) Приступа також був позбавлений волі на 10 років згідно з рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. Покарання відбував спо-

³⁶³ Позбавлення посольського мандата. *Діло*. 1923. Ч. 27. 9 травня. С. 2; *Новини*. *Діло*. 1924. № 18. 26 січня. С. 4.

³⁶⁴ Реабілітовані історією. Харківська область. Київ – Харків : Оригінал, 2008. Кн. 1. Ч. 2. С. 254. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 4693. Арк. 160.

³⁶⁵ Пашук А. Як я дізнався про долю батька. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 2006. Ч. 49. 8 грудня. С. 7. URL: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/2006/Svoboda-2006-49.pdf> (дата звернення: 12.02.2021); Книга пам'яті Республіки Карелія. URL: https://sand.mapofmemory.org/biography/?b_id=15741 (дата звернення: 12.02.2021).

³⁶⁶ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії : у 3 т. Київ : Видавництво Сфера, 1999. Т. 3. С. 310–311.

³⁶⁷ Реабілітовані історією. Харківська область. Київ – Харків : Оригінал, 2005. Кн. 1. Ч. 1. С. 304. ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1103. Арк. 183.

чатку у СЛОН (Соловецкий лагерь особого назначения – авт.), а з 1936 р. – у с. Верхньоуральськ Челябінської області. У 1937 р., відповідно до розпорядження НКВС УРСР, етапований до Київської в'язниці. За рішенням НКВС і прокурора СРСР від 20 листопада 1937 р. розстріляний 23 листопада 1937 р. у Києві³⁶⁸ (вірогідно, у Биківні).

Посла Марка Луцкевича заарештували 28 лютого 1935 р., звинувачували у зв'язках з редакціями закордонних українських видавництв, написанні листів антирадянського характеру. Ухвалою особливої наради (ОН) НКВС СРСР від 19 вересня 1936 р. позбавили волі на 3 роки таборів. Покарання відбував у Північсхідтабі. За рішенням трійки УНКВС по Дальбуду, 8 травня 1938 р. був засуджений до розстрілу, розстріляний 16 червня 1938 р.³⁶⁹.

Таким чином, з українських послів прокомуністичної орієнтації, до СРСР не потрапив лише Йосип Скрипа. Він виїхав до Чехословаччини, де лікувався від важкої хвороби і помер 1929 р. під час хірургічної операції. Радянські газети писали про смерть «комуніста з Холмщини, який був відомий далеко за межами Західної України», а похорон його показували «як демонстрацію міжнародної солідарності»³⁷⁰. Всі ж інші волинські українські послы, які намагалися втілити «комуністичні ідеали» в УСРР, стали жертвами тоталітарної системи, були розстріляні за рішеннями позасудових органів у період Великого терору.

Ключовим завданням радянського режиму на першому етапі Другої світової війни було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством, відтак жертвами репресій стали громадські та політичні діячі, репресії проти яких розпочалися вже у вересні-жовтні 1939 р. Ще напередодні війни органи НКВС скла-

³⁶⁸ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1316. Арк. 262–263; Спр. 1318. Арк. 57.

³⁶⁹ Реабілітовані історією. Харківська область. Київ ; Харків : Оригінал, 2014. Кн. 2. С. 412; Луцкевич Марк Денисович (1882). *Открытый список*. URL: [https://ru.openlist.wiki/Луцкевич_Марк_Денисович_\(1882\)](https://ru.openlist.wiki/Луцкевич_Марк_Денисович_(1882)) (дата звернення: 15.02.2021).

³⁷⁰ Похорон т. Скрипи. *Глобус* (Київ). 1929. 1 травня. № 5. С. 6. URL: <https://libraria.ua/search/?Search=%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0> (дата звернення: 17.02.2021).

дали списки «ворогів радянської влади» з їхніми домашніми адресами³⁷¹, які доповнили захопленими документами архівів польської поліції³⁷².

Після вступу у Західну Україну військ Червоної армії на повну потужність почали працювали військові трибунали, діяли поза-судові органи, які проводили зачистку західноволинського середовища від небажаних для нової влади сил.

У цих умовах, розуміючи можливі наслідки для себе і своїх рідних, частина українських послів і сенаторів польського парламенту від Волині (зокрема Сергій Тимошенко (посол IV, сенатор V каденцій), Петро Певний (посол III, IV каденцій), Степан Скрипник (посол III, IV, V каденцій), Мартин Волков (посол IV каденції)), перебралися на піднімецьку зону окупації, зберігши, таким чином, собі не лише свободу, але й життя. Ті, хто залишилися, потрапили під нагляд більшовицьких спецслужб, були арештовані органами НКВС. Їхні долі після арешту склалися по-різному. Можемо говорити про одиничний випадок співпраці з більшовицькою владою, що на певний час дозволив зберегти життя послу до польського сейму II і III каденцій, уродженцю Харківської губернії Євгену Богуславському. Будучи завербованим органами НКВС, він, за їх завданням, зустрічався у Львові із митрополитом Андреем Шептицьким, єпископом Йосипом Сліпим, іншими діячами, що залишилися у Галичині, про що складав звіти. Врешті, це дозволило лише відтягнути час арешту. Після війни, 3 січня 1950 р., його арештували, звинувативши в «антирадянській діяльності», «дворушництві, дезінформації органів МГБ», спрямували справу на розгляд ОН при МДБ СРСР. До вироку Є. Богуславський не дожив, помер у тюремній лікарні 8 квітня 1950 р.³⁷³.

На Інокентія Гловацького (посла II і III каденції), як «члена польського сейму, що підтримував зв'язки з учасниками УНР» (*Українська народна республіка – Авт.*), Острозький РВ НКВС 18

³⁷¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ, м. Київ). Ф. 13. Оп. 55. Спр. 305. Арк. 31, 52, 58.

³⁷² Киричук Ю. Терор і тероризм у Західній Україні. С. 550.

³⁷³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 75894; Давидюк Р. Євген Богуславський: проблема співпраці з політичним режимом. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5. С. 51–58.

жовтня 1939 р. завів спостережну агентурну справу під кодовою назвою «Воєнний». За місяць, 18 листопада, посла заарештували³⁷⁴. Арешту було піддано інших діячів: послів I каденції Василя Мохнюка і Нестора Хом'юка, II каденції Лаврентія Серветника та Семена Жука, III каденції Михайла Тележинського, III, IV, V каденцій Микиту Буру, V каденції Олександра Огородника та Володимира Онуфрійчука, сенаторку I каденції Олену Левчанівську, сенатора III і IV каденцій Миколу Маслова.

Їхні долі склалися по-різному. Нестор Хом'юк, посол від БНМ, що отримав мандат у липні 1925 р. замість Марка Луцкевича, був арештований у травні 1941 р. і утримувався у тюрмі м. Володимир-Волинський. Йому вдалося врятуватися втечею під час розстрілу в'язнів тюрми у червні 1941 р. Після війни, 26 червня 1948 р. посла арештували повторно. Волинський обласний суд 1 вересня 1948 р. засудив його на 25 років таборів та 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Після смерті Сталіна справу переглянули: постановою Верховного суду СРСР від 11 березня 1955 р., термін покарання знизили до 10 років, а 6 жовтня того ж року звільнили³⁷⁵. Помер Н. Хом'юк 14 червня 1967 р. та похований на цвинтарі у рідному селі Яковичі Володимир-Волинського району³⁷⁶.

Посла V каденції Володимира Онуфрійчука також арештували у кінці 1939 р. Він важко захворів на туберкульоз і був переведений у лікарню, пережив операцію. З початком німецько-радянської війни зумів вийти на волю, а після війни емігрував на Захід, прийняв сан диякона, помер 12 грудня 1968 р.³⁷⁷. Вчителя, просвітянина, директора Почаївського українського кооперативного банку, посла II каденції Семена Жука органи НКВС розстріляли на по-

³⁷⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 897. Арк. 255, 264.

³⁷⁵ Chomiak N. Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939 : słownik biograficzny / oprac. M. Smogorzewska. Warszawa : Wyd. Sejmowe, 1998. Т. I : A–D. S. 270–271; ГДА СБУ, м. Луцьк. Ф. П. Оп. 1. Спр. 8129.

³⁷⁶ Від польського Сейму до катівні НКВС: як архіви відкрили праонуку нову інформацію про прадіда. URL: https://m.censor.net/ru/resonance/3228130/vd_polskiego_seyimu_do_katvn_nkvs_yak_arhvi_vdkrili_praonuku_novu_nformatsyu_pro_pradda?fbclid=IwAR3l8mXD8ME8EsjgtQdX_J13AqKywq3UaurQp3ifhGe5I1yyLKYUmI6rppsk (дата звернення: 10.02.2021).

³⁷⁷ І. О. Диякон Володимир Онуфрійчук. *Літопис Волині*. 1992. Ч. 17–18. С. 155–157.

чатку війни³⁷⁸. Цікаво, що 26 червня 1942 р. у с. Підлісці на Кременеччині, поблизу церкви, було насипано символічну могилу на спомин про Семена Жука та відслужено молебень.

По-іншому склалася доля арештованого у жовтні 1939 р. Рівненським РВ НКВС посла польського сейму трьох скликань (1930–1939) від виборчої округи (Рівне-Здолбунів) Микити Бури. У звинувачувальній постанові фіксувалося: «Будучи послом у польському сеймі, організатором і керівником Волинського українського об'єднання, проводив активну боротьбу з радянською владою»³⁷⁹. Спочатку М. Буру утримували у рівненській в'язниці, згодом перевели до тюрми Києва. ОН НКВС СРСР 23 грудня 1940 р. засудила його на 8 років таборів. Можна вважати, що Микиті Івановичу «пощастило», адже він потрапив під дію указу про амністію польських громадян 12 серпня 1941 р., що стало можливим внаслідок угоди про відновлення радянсько-польських дипломатичних відносин 30 липня 1941 р. Після звільнення за амністією М. Бура вступив в армію генерала Андерса, налагодив контакти з Польським еміграційним урядом у Лондоні. Згодом став керівником канцелярії головного православного капелана Польських збройних сил у Сполученому Королівстві архієпископа Сави Советова, у 1945 р. – головою тимчасової управи Союзу українських вояків у польських збройних силах. Після Другої світової війни емігрував до Великобританії, де став першим головою Союзу українців у цій країні. У 1948 р. виїхав до Канади, жив і помер у м. Торонто³⁸⁰.

Вице-бургомістр м. Костопіль, член Волинського українського об'єднання (ВУО), фельдшер, посол Лаврентій Серветник був

³⁷⁸ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / за ред. В. Кубійовича. Львів : Видавництво «Молоде життя», 1993. Т. 2. С. 700; Чернихівський Г. Жук Семен Антонович. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Тернопіль : «Збруч», 2004. С. 581; Скакальська І. Б. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. *Українська еліта Волині першої половини ХХ ст. : нариси життя та діяльності*. Тернопіль : Астон, 2012. С. 78. Крем'яччина. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 27. 12 липня. С. 4.

³⁷⁹ Держархів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 4253. Арк. 35.

³⁸⁰ Там само; Davydyuk R., Troyan S. Social and political activity of Mykyta Bura in the age of the Second Polish Republic. *Seminare* : kwartalnik. 2019. Т. 40. № 4. S. 147–158.

арештований управлінням НКВС у Рівненській області 25 липня 1940 р.³⁸¹. Йому як «соціально-небезпечному елементу» ОН НКВС СРСР 29 березня 1941 р. винесла вирок: 8 років ув'язнення у виправно-трудоному таборі³⁸². Як засвідчує АКС, Л. Серветника і матеріали його справи не встигли евакуювати у зв'язку з початком німецько-радянської війни, що дає підставу висловити припущення про розстріл посла на початку війни, ймовірно у Дубенській в'язниці.

Голова ради ВУО у м. Здолбунів, посол Олександр Огородник, маючи технічну залізничну освіту, у вересні 1939 р. влаштувався завідувачем шляхового відділу м. Рівне, але 28 жовтня був арештований, відправлений у Харківську в'язницю. Засуджений 12 травня 1941 р. ОН НКВС СРСР на 5 років заслання у Кара-Калпатському АРСР. Зі справи довідуємось, що посол Огородник помер³⁸³.

На згаданих вище послів, як і на інших засуджених громадсько-політичних діячів Волині, у державних архівах Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, чи у відповідних архівних підрозділах ГДА СБУ зберігаються архівно-кримінальні справи (АКС). Водночас на групу послів такі справи відсутні, хоча достеменно відомо, що вони були арештовані органами НКВС, позаяк у АКС інших фігурантів можна зустріти протоколи їхніх допитів. З'ясувати цю ситуацію вдалося у результаті аналізу справ «Переписка по оперативній роботі Обліково архівного відділу КДБ при РМ УРСР по матеріалах за 1939–1940 рр. Західна Україна»³⁸⁴ та «Список особових справ арештованих, направлених в НКВС СРСР»³⁸⁵. У цьому списку зазначені прізвища 3 435 людей, арештованих у Західній Україні і Західній Білорусії, справи на яких підлягали знищенню. Усі вони у 1940 р. під час проведення операції по «вилученню антирадянського елементу», були арештовані і разом

³⁸¹ ДАРО. Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 960. Арк. 42–44; Реабілітовані історією. Рівненська область / кер. кол. упоряд. А. А. Жив'юк та ін. Рівне : Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 284.

³⁸² Давидюк Р. П. Лаврентій Серветник. С. 118–119.

³⁸³ ДАРО. Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 5716; Реабілітовані історією. Рівненська область / кер. кол. упоряд. А. А. Жив'юк та ін. Рівне : Дятлик М., 2017. Кн. 7. С. 311.

³⁸⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 897. 275 арк.

³⁸⁵ Там само. Спр. 926. 121 арк.

зі слідчими справами направлені в НКВС СРСР, де «засуджені в особливому порядку»³⁸⁶. У 1994 р. згаданий список представники СБУ, на прохання польської сторони, передали її офіційним представникам. Згодом документ був перекладений польською мовою, опублікований і відомий під назвою «український катинський список»³⁸⁷. Для поляків «Катинь» займає особливе місце у політиці національної пам'яті, а 13 квітня у країні вшановують жертв Катинської трагедії.

Серед фігурантів згаданого списку нами віднайдено групу українських послів польського сейму від Волині. Мова йде про сенаторку Олену Левчанівську, сенатора Миколу Маслоу, послів Інокентія Гловацького, Михайла Тележинського, Василя Мохнюка. Всі вони були страчені без суду, згідно з секретною постановою політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Йшлося про розстріл 14 700 польських офіцерів і цивільних осіб, які перебували у радянських таборах для військовополонених та більше 11 000 арештованих, що утримувалися у тюрмах західних областей України і Білорусі. Розстріли були проведені таємно, без будь яких судових формальностей, навіть без висунення звинувачення. Сьогодні вже відомо, що підставою цієї секретної постанови була записка наркома внутрішніх справ Л. Берії до секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, де всіх заарештованих людей називали «невиправними ворогами радянської влади»³⁸⁸. Зауважимо, що фігурант цього списку посол Василь Мохнюк у міжвоєнний час був прихильником радянофільських поглядів, за що затримувався польською владою. У вересні 1939 р. він як член тимчасового комітету м. Любомль вітав прихід ЧА, а 24 грудня того ж року був арештований. Його прізвище значиться у згаданому списку під номером 1897³⁸⁹.

Перша жінка-сенаторка від Волині Олена Левчанівська (1922–1927), яка заснувала школу для дітей у рідному селі, знала кілька

³⁸⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 897. Арк. 4.

³⁸⁷ Listy kатыńskieј ciąg dalszy: straceni na Ukrainie: lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku / pod red. M. Tarczyńskiego. Warszawa, 1994. 114 s. («Zeszyty Kатыńskie», nr. 4.).

³⁸⁸ Правда о Катыни. Независимое расследование. URL: <https://katyn.ru/index.php?go=Pages&in=view&id=26> (дата звернення: 19.02.2021).

³⁸⁹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 68.

іноземних мов і актуалізувала «українське питання» на міжнародних конгресах у Парижі, Празі, Женеві, після арешту 24 грудня 1939 р., утримувалась у Горохівській, згодом Луцькій в'язниці. У списку значилась під номером 1672³⁹⁰.

Композитор, публіцист, священник, посол III каденції Михайло Тележинський був членом УЦР, диригентом першого Українського національного хору, автором музичних збірок, розробником «Статуту українських Народних хорів і оркестрів». У 1936 р. прийняв духовний сан, зробив багато для збереження Василівської церкви у м. Володимир. У списку його прізвище знаходимо під номером 2909³⁹¹.

У списку розстріляних натрапляємо прізвища двох сенаторів, членів ВУО: вчителя, кооператора у м. Острог Інокентія Гловацького (III каденція) (номер 687)³⁹² та правника, управителя маєтку Луцького Чеснохресного братства Миколу Маслова (III і IV каденції) (номер 1877)³⁹³.

Таким чином, п'ятеро волинських парламентарів були розстріляні, а їхні АКС знищені, тому їх сьогодні немає в українських архівах. Залишається нез'ясованим, де саме були проведені розстріли. Вважаємо вірогідним, що волинські послі могли бути розстріляні у в'язницях Західної України, де вони утримувались, окремі могли бути етаповані до Києва, Харкова. Можемо зробити припущення, що відсутність АКС в українських архівах або ж наявність в окремих випадках лише контрольної-наглядової справи (КНС) є певним підтвердженням трагічної долі арештованої людини.

Після Другої світової війни репресивна машина тоталітарного режиму знову торкнулася волинських послів, що жили в Україні. Крім вже згаданих вище, Євгена Богуславського і Нестора Хом'юка, були ув'язнені Борис Козубський, Самійло Підгірський і Сергій Назарук, троє послів першої каденції. У період першої «радянзації» їм вдалося уникнути переслідувань, але у повоєнний період вони були затримані органами НКВС. С. Назарука, одного із засновників партії «Сельсоюз», арештували у 1946 р. і засудили на

³⁹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 60.

³⁹¹ Там само. Арк. 102.

³⁹² Там само. Арк. 26.

³⁹³ Там само. Арк. 67.

7 років таборів, він помер у таборі на території Кемеровської області³⁹⁴. Очільника Української парламентарної репрезентації (1923–1924) Самійла Підгірського заарештували у 1944 р., він помер 5 серпня 1944 р. у Київській в'язниці і похований на її території³⁹⁵. Правника Б. Козубського арештували 13 серпня 1948 р. у м. Львові, а 28 жовтня 1948 р. ВТ військ МВС у Тернопільській області засудив його на 25 років таборів, 5 років втрати громадянських прав з конфіскацією майна. Загинув Б. Козубський 17 лютого 1953 р. у таборі Мордовської АРСР³⁹⁶.

Таким чином, можемо стверджувати, що тридцять відсотків українських послів і сенаторів від Волині парламенту Другої Речі Посполитої були репресовані органами НКВС. Їхні імена у радянський час намагалися вилучити з історичного дискурсу і політичної мапи. До сьогодні ми не знаємо місць поховання багатьох волинських парламентарів.

Однак історична пам'ять поступово повертається. Надзвичайно велике значення для її вороття має державний проєкт «Реабілітовані історією». На сторінках багатотомних видань цієї серії у Рівненській, Волинській, Тернопільській, а також Харківській областях вміщені довідки про загиблих українських представників польського парламенту.

Зауважимо, що пам'ять сенаторів Другої Речі Посполитої бережуть у сучасній Польщі. У 1999 р. під час святкування 10-ї річниці відродження Сенату на його будівлі відкрито меморіальну дошку. У 2009 р. створено віртуальну таблицю пам'яті, у якій відображені імена сенаторів, що загинули у роки Другої світової війни і повоєнний період внаслідок репресій³⁹⁷. Серед них є частина українських сенаторів з Волині³⁹⁸.

У діапазоні національної пам'яті сучасної Української держави важливим залишається збереження україноцентризму, адже пам'ять

³⁹⁴ Власюк О. В. Представники Волині у польському парламенті... С. 20–25.

³⁹⁵ Кучерепа М. Посол українського народу... С. 619.

³⁹⁶ Реабілітовані історією. Тернопільська область / упоряд. О. Г. Бажан, П. З. Гуцал, Л. М. Кіт. Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2013. Кн. 3. С. 226.

³⁹⁷ Tablica Pamięci. URL: <https://senat.edu.pl/historia/senat-rp-w-latach-1922-1939/tablica-pamieci/> (дата звернення: 25.02.2021).

³⁹⁸ Senatorowie II RP. URL: <https://senat.edu.pl/historia/senat-rp-w-latach-1922-1939/senatorowie-ii-rp/> (дата звернення: 25.02.2021).

є складником самобутності кожної нації. До того ж в умовах глобалізації світу особливе значення має збереження локальної, регіональної, особистісної пам'яті.

Родинну, особистісну пам'ять про послів берегли їхні діти, які також страждали від репресивної системи. Дружина і донька Василя Мохнюка, переживши заслання, намагалися дізнатися про його долю. Їхні заяви змусили КДБ відновити кримінальну справу, а прокуратура реабілітувала посла, але рідні так і не довідалися про обставини його загибелі. Згодом вони встановили на його пам'ять символічну могилу на цвинтарі у Львові³⁹⁹.

Про життя свого батька та багатостраждальної родини Козубських написав спогади молодший син посла Олег Борисович, який також пережив спецпоселення⁴⁰⁰. Донька сенаторки Олени Левчанівської Ірина Олександрівна підготувала фільм «Мама», видала низку спогадів про свою матір⁴⁰¹. З 2017 р., у день народження першої волинської сенаторки, у м. Луцьк небайдужі організують мітинг, вшановуючи відому землячку⁴⁰². У Волинському обласному краєзнавчому музеї та Державному архіві Волинської області на її честь організують виставки, зберігають фотографії і особисті документи. У рідному селі Линів відкрито музей Олени Левчанівської, її ім'я присвоєно місцевій школі⁴⁰³.

На фасаді родинного будинку Бориса Козубського у Кременці 1995 р. відкрито меморіальну дошку, у місцевому краєзнавчому музеї зберігається багато фотографій, наданих дітьми посла⁴⁰⁴. У Житомирі, Тернополі, Кременці, Вишнівці, Збаражі є вулиці Бо-

³⁹⁹ Страчене посольство. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VpGNl0bvoro&ab_channel=Espresso.TV (дата звернення: 25.02.2021).

⁴⁰⁰ Козубський О. Від Львова до тайги: про рід Козубських. Снятин: Прут Принт, 2007. 288 с.

⁴⁰¹ Левчанівська І. Сенаторка (мемуари). Львів; Дубно; Луцьк: «Надстир'я», 2004. 258 с.; Її ж. «Ще не забулося...» (спогади). Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. 124 с.

⁴⁰² У Луцьку буде пам'ятник сенаторці. URL: <https://hromadske.volyn.ua/u-lutsku-bude-pam-yatnyk-senatortsi/> (дата звернення: 27.02.2021).

⁴⁰³ Нагачевська З. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2007. С. 292.

⁴⁰⁴ Кременецька централізована бібліотечна система. URL: http://bibliokrem1.blogspot.com/p/blog-page_17.html (дата звернення: 3.03.2021).

риса Козубського, у Луцьку та Житомирі – вулиці Олени Левчанівської, у Ковелі – вулиця Самійла Підгірського.

У 2018 р. на честь 130-річчя з дня народження Самійла Підгірського зусиллями краєзнавця Генадія Сарапіна відкрито приватний музей⁴⁰⁵. Стараннями Любомльського краєзнавчого музею, краєзнавця Миколи Дзея повертається до нас ім'я посла Василя Мохнюка⁴⁰⁶. Важливою сторінкою у поверненні історичної пам'яті про репресованих українських послів польського сейму є фільм Віталія Загоруйка «Страчене посольство» (2014)⁴⁰⁷. У 2017 р. знято фільм «Видатні волиняни: Олена Левчанівська»⁴⁰⁸.

Однак це лише початок складної дороги повернення історичної пам'яті в Україну. Зачистка в період тоталітарної доби всього національного дається взнаки. Про багатьох волинських послів згадується лише в поодиноких працях науковців, у публічному просторі незалежної України їх поки що чути мало.

Таким чином, більшовицька каральна система арештовувала, ув'язнювала, страчувала волинських послів і сенаторів міжвоєнної Польщі у кілька етапів. Першими під арешт потрапили послы, які, поділяючи комуністичну ідеологію, виїхали до УСРР у кінці 20-х рр. Їх розстріляли у період Великого терору. Їхні могили – на Соловках, у Биківні.

Початок Другої світової війни, події 17 вересня 1939 р. захопили зненацька діячів українського «легального сектора», за короткий період цей важливий спектр політичного життя міжвоєнної Польщі припинив існування. Послы і сенатори, які не виїхали на піднімецьку територію, були арештовані і засуджені. Одні отримали роки таборів, інші були розстріляні на початку війни, частина

⁴⁰⁵ На Волині відкрили музей депутату польського сейму. URL: <https://pershyj.com/p-na-volini-vidkrili-muzei-deputatu-polskogo-seimu-foto-27888> (дата звернення: 3.03.2021).

⁴⁰⁶ У місті на Волині відбулася лекція-презентація про репресовану інтелігенцію. URL: <https://www.volyn24.com/news/141816-u-misti-na-volyni-vidbula-sia-lekciia-prezentaciia-pro-represovanu-inteligenciyu-foto> (дата звернення: 3.03.2021).

⁴⁰⁷ Страчене посольство. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VpGNl0bvo-ro&ab_channel=Espresso.TV (дата звернення: 3.03.2021).

⁴⁰⁸ Видатні волиняни: Олена Левчанівська. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FORQg5fBj5w&ab_channel=Espresso.TV (дата звернення: 3.03.2021).

були страчені згідно із секретною постановою політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р., потрапивши у так званий «український катинський список». Місце поховання розстріляних невідоме. Втретє сталінський режим репресував волинських послів уже в повоєнний період, їхні могили залишаються також незнаними.

Українські вчені вивчають життя і діяльність волинських послів і сенаторів міжвоєнної Польщі, своїми дослідженнями, публікаціями документів, оприлюдненням архівно-кримінальних справ вони спричинились до їхньої історичної реабілітації. У суспільний дискурс репресовані сталінським режимом волинські парламентарі також повертаються, але значно повільніше. Безсумнівно, це великою мірою залежить від місцевих подвижників, краєзнавців, небайдужих до власної історії, а також ставлення місцевої влади. В умовах гібридної війни з РФ, влада якої намагається запустити процес перекодування пам'яті, коли через роки кати можуть стати героями⁴⁰⁹, процес повернення і збереження власної національної історії і пам'яті є особливо важливим.

Руслана Давидюк

⁴⁰⁹ «Палачи должны быть названы палачами». Как чекисты становятся героями. URL: <https://www.severreal.org/a/31172785.html?fbclid=IwAR0sKQWkf1Rtwh6b9c6WOrv03XqW6hS9spZiWc4CKTNMUm0ev1VOGva7RDA> (дата звернення: 01.04.2021 р.).

ОПЕРАТИВНІ ТА РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ СПЕЦСЛУЖБИ ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ КОНФЕСІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1945–1953)

У 2021 р. виповнилося 75 років Львівському церковному собору 8–10 березня 1946 р., на якому було ухвалено рішення про скасування Брестської унії 1596 р. та об'єднання Греко-католицької церкви (ГКЦ) в Галичині із Руською Православною Церквою (РПЦ). Розкриття архівів спецслужб та новітні наукові дослідження наочно показали роль спецслужб в організації форсованого злиття конфесій, адже саме органи держбезпеки виступали провідним знаряддям державно-церковних відносин в СРСР у 1920–1950-х рр.

Поглиблене дослідження механізму використання спецслужб як знаряддя політики радянської держави в релігійній сфері (на основі значного масиву розсекречених та маловідомих документів органів державної безпеки) набуває більшої актуальності, адже відкриває додаткові можливості для кращого розуміння інструментарію державно-церковних стосунків, політики державного атеїзму в СРСР, реакції на неї й моделей поведінки духовенства та віруючої громадськості, а також для осягнення природи репресивної політики сталінізму як такої.

Крім того, вивчення перебігу адміністративно-репресивного коригування конфесійно-ментальної карти західноукраїнського регіону науково значуще з погляду розуміння форсованої радянзації регіону, яка поєднувала риси не тільки цілеспрямованої зміни суспільно-економічної та ідеологічної моделі буття місцевої людності, але й зміни своєрідної цивілізаційної матриці, котра сформувалася на землях Західної України з періоду пізнього Середньовіччя.

В історіографії процесу ліквідації ГКЦ поважне місце відводиться з'ясуванню ролі органів держбезпеки, що видається цілком закономірним з огляду на тодішній статус спецслужби як основного інструмента відносин між державою та релігійними інституціями, форсованого й екстремального характеру ліквідації Греко-католицької церкви на фоні жорстокого протиборства радянських силових структур з українським озброєним самостійницьким рухом,

який підтримувала значна частина греко-католицького кліру. Побачили світ капітальні документальні видання, в яких чимало місця відведено операціям радянських органів державної безпеки як головного інструмента ліквідації ГКЦ⁴¹⁰.

Питання застосування оперативних можливостей спецслужб та репресивного супроводження ліквідації ГКЦ висвітлюються у низці монографічних праць та статей сучасних дослідників, присвячених етноконфесійним та соціально-політичним подіям у Західній Україні в повоєнні роки, процесам радянзації та розвитку церковно-державних стосунків в регіоні⁴¹¹.

⁴¹⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук, 2006. Т. 1. 920 с.; Т. 2. 804 с.; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). Київ : УВС, 2005. 480 с.; Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках : з документів і матеріалів. Львів : Місіонер, 2006. 650 с. та інші.

⁴¹¹ Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 432 с.; Вишиванюк А. В. К вопросу о роли иерархии и духовенства Русской Православной Церкви в кампании ликвидации Украинской греко-католической церкви в 1945–1949 гг. *Вестник ПСТГУ: История. История Русской Православной Церкви*. 2012. Вып. 3 (46). С. 56–68; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.; Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов ХХ века : очерки истории. Москва : РОССПЭН, 2008. 807 с.; Кашуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник. *Берестейська унія (1569–1996)* : статті і матеріали. Львів, 1996. С. 210–214; Ленцик В. Нарис історії Української Церкви. Львів : Свічадо, 2003. 600 с.; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква : історичний нарис. Івано-Франківськ : Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 2001. 164 с.; Митрополит Никодим (Руснак). Житіє Священномученика Протопресвітера Гавриїла Костельника. *Віра и Розум*. Харків, 2000. № 1; Пагіря О. Гавриїл Костельник та ОУН: проблема стосунків (1941–1948 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 2. С. 387–416; Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава : АСМІ, 2002. 616 с.; Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. 494 с.; Стоцький Я. Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. Київ, 2008.

Серед профільних досліджень, котрі фокусуються на питання застосування оперативно-репресивних важелів розпуску ГКЦ, доцільно виділили праці Л. Бабенко та публікатора документів щодо діяльності органів держбезпеки проти ГКЦ Н. Сердюк, підготовлені на основі ретельного опрацювання джерельного спадку спецслужби⁴¹². Значно меншою мірою висвітлено застосування арсеналу агентурно-оперативних й репресивних методів при підготовці ліквідації греко-католицької конфесії в Закарпатті наприкінці 1940-х рр.⁴¹³.

Говорячи про постановку нерозв'язаних дослідницьких завдань, можна констатувати необхідність зосередження на таких аспектах проблеми, як виявлення (систематизація) основних складових агентурно-оперативного інструментарію органів держбезпеки із підготовки церковно-адміністративних заходів із ліквідації ГКЦ та застосування репресій до опозиційного кліру; поглиблене

510 с.; Уткін О. І. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 99–110; Ярема Р., свящ. Львовский Церковный Собор 1946 года в свете торжества Православия в Западной Украине. Киев : КИТ, 2012. 320 с. та інші.

⁴¹² Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...». Спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939–1941 рр.). *Історія релігії в Україні*. Львів, 2006. Кн. 1. С. 154–161; Її ж. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. С. 337–452; Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : дис. ... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 190 с.; Її ж. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.) : документи і матеріали. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2003. № 1. С. 287–354; Її ж. Українська греко-католицька церква та радянські органи державної безпеки (1939–1941 рр.). *Українознавство* : календар-щорічник. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 153–156.

⁴¹³ Див. зокрема: Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород : Закарпаття, 1999. 503 с.; Волошин Ю. Ліквідація Ужгородської унії. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1999. № 1–2. С. 406–418; Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2010. № 36. С. 278–292; Пагирия О. Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 1945–1949 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338> (дата звернення: 12.03.2021).

вивчення специфіки розпуску цієї конфесії на Закарпатті у 1949 р.; вивчення значно менш дослідженого перебігу оперативно-репресивних заходів проти «катакомбної» ГКЦ наприкінці 1940–1953 рр.

Відповідно, авторське дослідження ґрунтується на маловідомих або не впроваджених до наукового обігу документах тих підрозділів контррозвідувальних органів НКДБ-МБД Української РСР та СРСР, обласних УНКДБ-УМДБ, які займалися «боротьбою з церковно-сектантською контрреволюцією» (підрозділів 2-го (контррозвідувального) управління НКДБ УРСР, 2-х відділів УНКДБ, відділу – відділень «О» МДБ СРСР, МДБ-УМДБ УРСР). Найбільш інформативними з них багатотомна оперативна розробка «Ходячі» (1939–1945) на греко-католицький єпископат і клір, архівна справа «Матеріали на Костельника (1940–1947), інформаційно-довідкові документи спецслужби, що містять узагальнені дані про підготовку ліквідації ГКЦ. Науково-пізнавальні можливості цих джерел посилюється тим, що, (згідно з наказом КДБ УРСР № 00150, у 1990 р. було знищено величезний масив документів колишнього 5-го Управління КДБ УРСР. Серед втрачених виявилися також такі джерельно значущі матеріали, як літерні справи 2-го Управління МДБ УРСР «Греко-католицьке духовенство» і «Греко-католики» (1946–1947), 28 томів справи на «колишнє уніатське духовенство» (1950–1965), кілька багатотомних оперативних справ на духовенство Греко-католицької та Римо-католицької церков (1947–1973) та інші⁴¹⁴.

Мета дослідження. Науково-документальна реконструкція структурно-функціональної побудови, форм і методів оперативно-репресивної діяльності радянських органів держбезпеки щодо Греко-католицької церкви у 1945–1953 рр.

З перенесенням на терени Західної України політики державного атеїзму, Греко-католицька церква у 1939 р. стала об'єктом оперативної розробки органів НКВС, котрі накопичили з початку 1920-х рр. солідний досвід агентурної та репресивної діяльності у

⁴¹⁴ Опис цих справ див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 511; Ішук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 1. С. 87–119.

конфесійному середовищі⁴¹⁵. 31 грудня 1939 р. начальник контррозвідувального відділу управління держбезпеки Управління НКВС по Львівській області П. Дроздецький затвердив відкриття агентурної справи № 7 «Ходячі» на групу з предстоятеля ГКЦ митрополита Андрея Шептицького та ще 13 осіб духовного звання, яким інкримінували «антирадянську діяльність з використанням релігії». Розпочалися енергійні оперативні заходи. У радянській спецслужбі склалися концептуальні підходи до поетапного «вирішення уніатського питання» в СРСР, про які 11 січня 1941 р. очільник НКВС СРСР Л. Берія доповів Й. Сталіну.

Затверджений тоді ж Л. Берія «План агентурно-оперативних заходів по греко-католицькій уніатській церкві в західних областях УРСР», покладав на органи держбезпеки внесення розколу між «прихильниками західного та східного обрядів», дискредитацію ієрархів ГКЦ «шляхом оприлюднення фактів їхнього побутового розкладу», організацію керованої течії «за відрив від Ватикану» і створення «незалежної української церкви», створення позицій впливу і контролю за середовищем греко-католицької конфесії шляхом усунення попередніх керівників і заміни їх «надійними агентами» НКВС, інспірування «ініціативи» греко-католицьких парафій Львова і Тернопільщини за возз'єднання з РПЦ⁴¹⁶.

25 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С. Савченко затвердив новий «План агентурно-оперативних заходів у згадуваній справі “Ходячі”». 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер і ГКЦ очолив митрополит Й. Сліпий. Загальну коорди-

⁴¹⁵ Якщо за 1936 р. – перший квартал 1937 р. в Українській РСР арештували 298 та засудили з них 260 представників «церковно-сектантської контрреволюції» (включаючи 24 священнослужителів, 6 монахів та 54 мірян РПЦ), то у січні – листопаді 1937 р. лише по ряду областей арештували представників кліру та мірян РПЦ: по Київській області – 602; Харківській – 690; Донецькій – 299; Одеській – 47. Загалом за цей період в Українській РСР піддали репресіям за релігійною ознакою 5 388 громадян. До листопада 1938 р. цей показник зріс до 6 556 осіб (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30 (1951 р.). Спр. 68. Арк. 14–15, 118; Ф. 42. Спр. 312). Див. докладніше: Веденєєв Д. В. Механізм агентурно-оперативних заходів та незаконних репресій проти Православної Церкви в Українській РСР під час «Великого терору» 1937–1938 рр. *Труди Київської духовної академії*. 2018. № 29. С. 266–277.

⁴¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 12. Арк. 8, 212.

націю оперативних заходів з ліквідації ГКЦ здійснював начальник опергрупи НКДБ УРСР у Західній Україні, підполковник С. Карін-Даниленко, провідний організатор витончених чекістських комбінацій проти релігійних об'єднань у 1920-ті – на поч. 1930-х рр., ініціатор оперативної групи проти Проводу ОУН у Західній Україні. Чекіст працював під прикриттям особи «Даниленка» – «керівного співробітника» Ради у справах РПЦ при РНК УРСР.

Головною лінією оперативної діяльності спецслужби залишалися заходи, спрямовані на ліквідацію ГКЦ. 8 лютого 1945 р. С. Савченко затвердив «План загальних заходів та агентурно-оперативних дій по лінії греко-католицької уніатської церкви». Передбачалося повністю знищити ГКЦ на території СРСР як «легальну резидентуру Ватикану», «українську націоналістичну організацію», що надає «сприяння бандитсько-терористичній діяльності» національного підпілля. У першому розділі плану (організаційні заходи) ставилося, зокрема, завдання створення «ініціативної групи греко-католиків священнослужителів та мирян, через яку почати проведення компанії за возз'єднання греко-католицької церкви з православною» на чолі із відомим діячем ГКЦ, доктором Гавриїлом Костельником⁴¹⁷.

Особисто Й. Сталін санкціонував операцію з ліквідації Греко-католицької церкви, в якій влада вбачала небезпечного конкурента насаджуваної офіційної ідеології, «агентуру Ватикану». 2 березня 1945 р. уряд СРСР доручив генерал-майору Г. Карпову розробити програму боротьби з католицизмом. Через 12 днів відповідні пропозиції були подані Й. Сталіну, наркомом закордонних справ В. Молотову й очільнику НКВС СРСР Л. Берії. В документі позначалися політико-прагматичні причини наступу на Римо- і Греко-католицькі церкви: «захист фашизму» і прагнення Ватикану впливати на повоєнний устрій світу. Одним з основних пунктів програми стало створення «Ініціативної групи», що мала декларативно оголосити про розрив з Римом, закликати греко-католицький клір до возз'єднання з РПЦ. 16 березня ці пропозиції отримали схвалення Москви⁴¹⁸.

Роль спецслужби у комплектуванні «Ініціативної групи», ілюструє приклад з деканом (благочинним) Густинського округу Ста-

⁴¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 20. Арк. 14–20.

⁴¹⁸ Там само. Арк. 1–3.

ніславської єпархії ГКЦ Антонієм Пельвецьким. 9 квітня 1945 р., його негласно запросили до Управління НКВС і допитали. Йому інкримінували нелояльність до радянської влади, і він визнав, що під час німецької окупації вів «антирадянську та націоналістичну агітацію», сприяв запису добровольців до дивізії СС «Галичина». Зрештою А. Пельвецький «виявив бажання» співпрацювати з органами держбезпеки під псевдо «Шевчук». По-іншому склалось наприкінці квітня 1945 р. оформлення відносин з конфідентом «Івановим» – доктором богослов'я, генеральним вікарієм Михайлом Мельником. Начальник Дрогобицького УНКДБ полковник Майструк 28 квітня 1945 р. доповідав С. Савченку, що в роки війни М. Мельник відійшов від громадської діяльності, зберігав лояльність до РПЦ, вважаючи її «апостольською церквою», що повертає «величезну більшість українського народу», а також висловлював невдоволення Ватиканом. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Дрогобицькому облвиконкомі провів зі священником невимушену, але ґрунтовну бесіду, під час якої той заявив, що ГКЦ – це «історична несправедливість, нав'язана українському народу» з метою спольщення й колонізації Сходу Ватиканом. Він засудив зв'язки Риму з гітлерівською Німеччиною і пообіцяв привести до возз'єднання з РПЦ свою частину Перемишлянської єпархії⁴¹⁹.

Розростався і сам агентурно-інформаторський апарат по лінії розробки ГКЦ. Так, станом на середину вересня 1945 р. в Дрогобицькій області (частина нинішньої Львівської) налічувалося 592 храми й 4 монастирі з 333 священниками й 17 ченцями. На них припадало 32 агенти і 92 інформатори 4-го відділення (антирелігійного) 2-го відділу УНКДБ (у тому числі 9 деканів, 21 священник, 27 дияконів, 4 ченці, 68 парафіян)⁴²⁰.

Показово, що більше половини вербувань священнослужителів довелося здійснити на основі компрометуючих матеріалів (фактично – шляхом залякування притягненням до кримінальної відповідальності за «антирадянську діяльність» у період окупації, «зв'язки з ОУН» тощо). Як зазначали керівники Дрогобицького УНКДБ, під час проведення заходів з ліквідації Греко-католицької

⁴¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 20. Арк. 244–244 зв., 288; Т. 21. Арк. 307.

⁴²⁰ Там само. Т. 25. Арк. 1–2 зв.

церкви на першому етапі було завдано «оперативного удару» по «найреакційніших елементах», які заважали злиттю двох конфесій (тобто були проведені по наявних агентурних матеріалах). Далі здійснили вербування «авторитетних священників».

З їх допомогою за участю членів «Ініціативної групи», співробітників УНКДБ та облвиконкому організували міждеканатські збори, вели індивідуальну роботу. Як наслідок – значна частина кліру подала заяви про перехід до РПЦ. Факти свідчать, що не всі вони зробили це винятково в результаті тиску і примусово. Греко-католицьке духовенство було доволі неоднорідним за соціальним становищем, суспільно-політичними орієнтирами, церковно-богослужбовими поглядами. Оперативні джерела фіксували численні висловлювання як у дусі «не зрадімо Папі», так і на користь «відновлення справедливості», «виходу з-під диктату Ватикану», «припинення переслідувань з боку поляків», сповідування «однієї віри з усім українським народом»⁴²¹. На середину вересня 1945 р. до роботи з ліквідації ГКЦ в Західній Україні було залучено 197 агентів, 348 інформаторів, арештовано 5 архієреїв, 124 священники, 5 деканів, 2 ченці, 6 семінаристів⁴²².

Відбулося «обезголовлювання» греко-католицької конфесії. 11 квітня 1945 р. Й. Сліпого і ще чотирьох архієреїв ГКЦ затримали та піддали обшукам (операцію проводив начальник 4-го («релігійного») відділу 2-го Управління НКДБ, підполковник Волошин («куратор» протопресвітера Г. Костельника). Були заведені нові розробки уніатського духовенства – «Ватиканці», «Відродженці», «Монахівці».

Драматично склалася подальша доля наступника А. Шептицького на посту предстоятеля ГКЦ, митрополита Галицького Йосипа Сліпого. Він намагався керувати колишньою паствою через «нелегальних єпископів-вікаріїв» до 1953 р. із табору в Мордовії, а потім із сибірського заслання у Маклаковському домі для інвалідів у Красноярському краї. Зазначимо, що репресованого архієрея до його звільнення у січні 1963 р. у справах «Рифи», «Хрестоносці», «Уніати», «Єзуїти» і іншим розробляло до двох десятків агентів МДБ-КДБ).

⁴²¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 25. Арк. 1–2зв., 181.

⁴²² Там само. Арк. 105.

Й. Сліпий у засланні працював над капітальною працею з історії греко-католицької церкви, розробив низку концептуальних положень релігійно-політичного характеру, покликаних скласти ідеологічний фундамент діяльності нелегальної уніатської церкви. Вони, зокрема, викладалися у вилучених КДБ рукописах «За покликом предків» і «Боротися невпинно».

Самого митрополита, повідомлялося в документі КДБ СРСР (2 липня 1956 р.), двічі (1946, 1954) намагалися залучити до негласної співпраці. Однак при спробах вербування Й. Сліпий «показав себе до фанатизму відданим Ватикану, категорично відмовився перейти в православ'я, неодноразово заявляв, що він не вважає для себе можливим бути «інформатором» органів держбезпеки ... Поряд з цим, Сліпий заявляв, що ліквідація уніатської церкви є великою помилкою, і він зміг би співпрацювати з органами держбезпеки за умови» хоча б часткового відновлення ГКЦ⁴²³.

Що стосується Патріархії РПЦ, яка пройшла через масштабні фізичні репресії, то вона у питанні до возз'єднання Церков займала зважену і помірковану позицію. У відповідь на створення Ініціативної групи Г. Костельника, Патріарх Алексій I виступив з посланням «До пастирів і віруючих Греко-Католицької Церкви, які проживають в західних областях Української РСР»: «Поспішайте повернутися в обійми вашої істинної Матері – Російської Православної Церкви». При цьому, як зауважив відомий історик Церкви Д. Поспеловській, Патріарх «був занадто добре знайомий з методами НКВД, щоб довіряти повідомленням про загальний і добровільний перехід уніатів у православ'я. Більш обґрунтованою є думка, що приєднуючи уніатів, Патріархія просто врятувала Церкву на уніатських землях від повного знищення».

Алексій I наполегливо роз'яснював начальнику «антирелігійного» відділу НКДБ-МДБ, генерал-майору Г. Карпову в листі від 7 грудня 1945 р.: в ідеалі «возз'єднання відбувається по вільному волевиявленню уніатського духовенства, а не під тиском православної духовної начальства за підтримки цивільної влади». РПЦ «не наполягатиме на швидкій і насильницькій зміні зовнішніх форм богослужіння і навіть зовнішнього вигляду священослужителів». Предстоятель РПЦ вважав «недоцільним» проведення спе-

⁴²³ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 1. Арк. 1–6; Т. 32. Арк. 240–241.

ціального Всеуніатського собору, надавши право вирішення питання про приєднання до Православ'я на розсуд парафій і єпархіальних з'їздів, в індивідуальному порядку. Суттєвим владика Алексій визначав сповідування православного Символу віри, не поминання Папи, поминання Патріарха і свого єпископа, святкування Великодня за православними пасхаліями⁴²⁴.

Архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіюк, 1884–1961), повідомляти конфіденти НКДБ, морально важко переносив тягар «взаємодії» з владою, переконував її: нам треба «щадити релігійні настрої і звички» уніатів. Возз'єднання – «справа делікатна, проводити це треба обережно, поступово, стосовно до місцевих умов»⁴²⁵. Проте на практиці панувала визначена союзним Центром лінія на форсовану ліквідацію ГКЦ, передовсім – методами адміністративно-кримінального тиску та агентурної роботи спецслужб.

10 жовтня С. Савченко надіслав главі НКДБ СРСР Всеволоду Меркулову «План подальших заходів з ліквідації греко-католицької уніатської церкви в західних областях України». Створення згаданих «позицій впливу» дало змогу членам «Ініціативної групи» та чекістам, що діяли під прикриттям активізувати скликання нарад духовенства на місцях з метою підштовхування до возз'єднання двох конфесій. Г. Костельник виступав на них з доповідями про історію унії, канонічні й догматичні вади католицизму та закликав до возз'єднання з Православною церквою шляхом подання клопотань до «Ініціативної групи». Підбиваючи підсумки оперативних заходів щодо агентурної справи «Фініш» (розпуск ГКЦ), керівники МДБ УРСР зазначали, що Г. Костельник провів 36 нарад з духовенством західних областей республіки, А. Пельвецький – 30 нарад у Станіславській області, а в Дрогобицькій активну агітацію вів М. Мельник. Крім того, в «процесі розгортання діяльності» «Ініціативної групи» Г. Костельник видав книгу «Догматичні основи папства», спрямовану на дискредитацію Ватикану серед віруючих і священнослужителів, та богословське обґрунтування відмови від унії. 18 грудня 1945 р. С. Савченко затвердив «План скликання передсоборної наради й загальногалицького собору греко-като-

⁴²⁴ Никитин В. А. Патриарх Алексий I: Служитель Церкви и Отечества. Москва : Эксмо, 2013. С. 330–332.

⁴²⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 24. Арк. 11–16.

лицької церкви для остаточного возз'єднання з російською православною церквою». На той момент довкола «Ініціативної групи» об'єдналися 71 благочиній з 93,966 священників з 1 267 (76 %) ⁴²⁶.

25 січня 1946 р. генерал-полковник В. Меркулов повідомив С. Савченку, що «дозвіл на проведення собору греко-католицької церкви у Львові отримано». Міністерство фінансів СРСР асигнувало для цього 400 тис. руб., з яких 75 тис. руб. призначалися для «заохочення» агентури. Датою проведення цього заходу встановили «тиждень православ'я» (до 10 березня 1946 р.). Очільник НКДБ СРСР вимагав, щоб не менше 60–70 % делегатів собору становила надійна агентура. До березня 1946 р. УМДБ західних областей УРСР мали по лінії роботи проти Греко-католицької церкви 279 агентів та 475 інформаторів. 287 осіб були арештовані, серед них – 182 священники, 11 настоятелів монастирів, 23 ченці. Процес «самоліквідації» ГКЦ вступав у завершальну фазу ⁴²⁷.

6 лютого 1946 р. С. Савченко підписав «План агентурно-оперативних заходів з проведення у місті Львові собору греко-католицької уніатської церкви в західних областях України» в період з 7 до 10 березня цього ж року. До міста прибула спеціальна оперативна група зі співробітників контррозвідувальних підрозділів на чолі із заступником міністра держбезпеки УРСР П. Дроздецьким. Для роботи з «мобілізованою» агентурою надавалося 10 конспіративних квартир, а в районі проведення собору виставлялися приховані пости розвідки й відкриті міліцейські пости. До складу «гостей собору» вводилися штатні співробітники оперативного відділу (зовнішнє спостереження) НКДБ УРСР.

До Львова відрядили співробітників 5-го (антирелігійного) відділу 2-го Управління МДБ СРСР. Вказувалося на необхідність встановлення оперативно-технічних засобів контролю за організаторами собору та «ненадійними» кліриками. Одночасно в чотирьох обласних УНКДБ регіону підбирали священників-уніатів, готували довідки на учасників собору – негласних помічників спецслужби. Так, від Дрогобицької обл. із підібраних 11 мирян всі перебували в агентурному апараті спецслужби, із 59 делегатів-священників 44 були конфідентами НКДБ.

⁴²⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 24. Арк. 2–7.

⁴²⁷ Там само. Арк. 166.

25 лютого 1946 р. у Володимирському соборі Києва відбулася хіротонія в єпископи Дрогобицького й Самбірського М. Мельника та Станіславського й Коломийського А. Пельвецького. У результаті агітації «Ініціативної групи» й паралельних заходів МДБ до 5 березня 1946 р. бажання возз'єднатися з РПЦ висловив 871 благочинний священник з 1 167, які обслуговували 1 805 парафій. Більшість деканатів (благочиній) ГКЦ посідали прихильники «возз'єднання» з РПЦ⁴²⁸.

Після відкриття собору 8 березня 1946 р. у митрополичому кафедральному соборі Св. Юра спецслужба розпочала його моніторинг. Головну доповідь «Про мотиви возз'єднання УГКЦ з РПЦ» виголосив Г. Костельник який обґрунтував правочинність ліквідації унії з богословської та історичної точок зору. Того ж дня собор ухвалив основні положення майбутньої постанови, що передбачали відмову від Брестської унії 1956 р., розрив з Папою Римським, повернення до «прадідівської православної віри» і в лоно Російської православної церкви. Ліквідувавши Греко-католицьку церкву де-юре, влада фактично перевела її у статус «катакомбної».

Своєрідним виявився механізм ліквідації ГКЦ в Закарпатті, яке за міждержавною угодою СРСР та Чехословаччини від 29 червня 1945 р. було передано до складу СРСР та УРСР. У листопаді 1944 р. регіональний з'їзд православного духовенства в Мукачеві прийняв «маніфест» про об'єднання Мукачевсько-Пряшівської єпархій Сербської православної церкви з РПЦ. 7–13 грудня 1944 р. делегація закарпатської громадськості та духовенства у супроводі Г. Карпова зустрічалася з місцєблюстителем Патріаршого престолу митрополитом Алексієм та членами Священного синоду РПЦ. У зверненні до глави уряду СРСР делегати ставили від імені «русинської частини» населення питання і про входження регіону до складу СРСР або Російської Федерації безпосередньо⁴²⁹.

Проте у регіоні нараховувалося до 300 приходів ГКЦ (до 62 % віруючих регіону), проживала велика угорська громада (понад 60 приходів Реформатської церкви, а також католицькі громади). Інкорпорація регіону безпосередньо в СРСР могла викликати кон-

⁴²⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Електронна копія № 0566-0560.

⁴²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 887. Арк. 24–28.

фліктну ситуацію, що розуміли і в спецслужбах. Так, у січні 1945 р. зовнішня розвідка НКДБ УРСР за агентурними даними констатувалася відсутність єдності серед місцевих суспільно-політичних сил щодо майбутньої державної приналежності та моделі врядування. Йшлося про «велику антирадянську роботу» угорської та чеської громад, розчарування населення падінням рівня життя, численними випадками мародерства з боку червоноармійців тощо. Органи НКДБ-МДБ відзначали протест проти нав'язування колгоспного ладу та високих податків. Набирав силу рух за повернення до Чехословаччини або Угорщини, в якому активну роль відігравали єпископат і клір ГКЦ⁴³⁰.

Розгортання владою та спецслужбою тиску на греко-католиків лише посилювало відразу до нової адміністрації. Проте в регіон на посилення Управління НКДБ-МДБ прибула група співробітників «антирелігійного» підрозділу – відділів «О» МДБ УРСР та УМДБ областей Галичини. Було створено «через агентуру серед авторитетів» ГКЦ делегацію «лояльних» уніатських кліриків на чолі зі святенником Бецою, котрі звернулися до архієпископа Львівського й Тернопільського Макарія з проханням про возз'єднання з РПЦ. З поміж уніатського кліру придбали негласних помічників «Похмурого», «Ортіма» (останній співробітничав з угорською жандармерією і видавав їй партизан) та інших.

Оскільки глава єпархії ГКЦ єпископ Теодор (Ромжа) категорично відмовлявся вийти з під канонічної юрисдикції Ватикану, вивчалися можливості висування «альтернативних» лідерів уніатської громади області. Йшлося, зокрема, про папського прелата (із 1943 р.), професора теології й богословської академії в Ужгороді Олександра Хиру, який виступив ініціатором встановлення контактів УГКЦ з Червоною Армією (утім, в подальшому це не врятувало його від табірної строку у 1949–1956 рр.)⁴³¹.

До середини 1946 р. в Закарпатті велося богослужіння в 152 православних й греко-католицьких громадах, було до 275 уніат-

⁴³⁰ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 29447. Т. 1. Арк. 103–110; Ф. 2. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 44.

⁴³¹ Там само. Ф. 65. Спр. 9113. Арк. 126–130.

ських пастирів, 44 монастирі (82 насельники)⁴³². Із середини 1947 р. наступ на ГКЦ в регіоні значно активізувався, зокрема, в активну оперативну розробку взяли членів капітули, підозрюючи, що вони хочуть передати єпархію під пряме управління Ватикану. Органи МДБ арештували 18 священників, завели справи на 107 приходських парохів, придбали 39 агентів та 71 інформатора (з них 29 священників-уніатів)⁴³³. Згадуваний протопресвітер Гавриїл Костельник у записці від 1 вересня 1947 р. констатував обмежені умови для добровільного злиття конфесій через сильну мадяризацію регіону, відсутність «ініціативних елементів» в ГКЦ, здатних очолити процес, відтак радив застосувати «зовнішній тиск»⁴³⁴.

До того ж владу дратувала «антирадянська агітація» єпископа Ромжі, його негативне ставлення до колективізації та інших соціально-економічних заходів «Советів», відмова від націоналізації монастирських земель, вилучення «фашистської літератури» з бібліотек і семінарії, передачі метричних книг з храмів до РАГСів, приховування від конфіскації коштовних богослужбових предметів тощо. Ієрарх звертався зі скаргами на самочинну владу до голови Президії Верховної Ради СРСР, а священникам-відступникам погрожував позбавленням сану та відлученням від церкви.

Усунення владики Теодора перетворювалося на ключовий момент просування на шляху ліквідації унії, тим більше, що заходи з розпуску ГКЦ стимулювалися вагомістю Закарпатської України з погляду реалізації геополітичної стратегії Кремля у рамках Ялтинсько-Потсдамської системи та передачею державами-переможцями у Другій світовій війні Східної Європи у сферу впливу СРСР.

Як видається, доля архієрея вирішувалася у вересні 1947 р. навколо обговорення доповіді заступника начальника відділу «О» МГБ УРСР капітана І. Богданова, який у серпні інспектував регіон. Як були переконані контррозвідники, Ромжа, випускник коледжу «Руссікум», вів розвідку на користь Ватикану, з 1944 р. встановив зв'язок з представником англійської розвідки, полковником, чехом

⁴³² Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2010. № 36. С. 285.

⁴³³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 17; Спр. 9. Арк. 1–11.

⁴³⁴ Там само. Ф. 3. Оп. 145. Спр. 7. Т. 2. Арк. 133–137.

Галою. У 1945 р. НКДБ перехопив кур'єра Т. Ромжі до Ватикану. Очільник ЦК КП(б)У М. Хрущов уважав, що єпископ збирає відомості про плани операцій проти підпілля ОУН, наполягав на фізичній ліквідації архієрея⁴³⁵.

У 1990-ті рр. з'явилися сенсаційні спогади очільника розвідувально-диверсійного управління НКВС-НКДБ генерал-лейтенанта Павла Судоплатова (1907–1996). Як стверджував чекіст, єпископа Ромжу ліквідували 1 листопада 1947 р. – спочатку він був травмований у підлаштованій ДТП 27 жовтня, а потім у лікарні добитий уколом отрути кураре медсестрою-агентом⁴³⁶.

Автором виявлені унікальні документи 2-го (антирелігійного) відділу 5-го Управління МДБ УРСР, присвячені загибелі єпископа, включаючи рукописну історію хвороби Т. Ромжі, примірник акту патологоанатомічного обстеження⁴³⁷. На бричку, в якій їхали з богослужіння архієрей та чотири священники, налетіла на великій швидкості вантажівка «студебеккер». Органами внутрішніх справ проводилося розслідування ДТП. В історії хвороби зазначається, що Т. Ромжа поступив у перше хірургічне відділення Мукачівської лікарні «негайно після аварії» із «забитими ранами нижньої губи й підборіддя, а також переломом нижньої щелепи». Медики провели обробку ран, наклали шини на перелом.

У записах від 28–31 жовтня констатовалося, що у хворого «стан цілком задовільний», «вночі спав», діяльність серця й легенів нормальні. Однак вночі проти 1 листопада стан постраждалого різко погіршився: «о 12 годині хворому стало погано, став безпокійним, блідим, виступив холодний піт. Був викликаний черговий лікар. Через 3–5 хвилин хворий помер». Сталося це о 0.50 1 листопада 1947 р. Викликаний медсестрою (прізвище не зазначалося) черговий лікар М. І. Мішкольці, знайшов хворого непритомним, з поверховим, переривчастим диханням.

⁴³⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9113. Т. 11. Арк. 49.

⁴³⁶ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 1997. С. 413–414.

⁴³⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 30; Див. докладніше: Веденєєв Д. В. Трагічна загибель єпископа Т. Ромжі у контексті ліквідації Унії в Закарпатті : невідомі документи радянських спецслужб. *Треті Череванівські читання* : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. наукової конф., 17–18 березня 2016 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. С. 251–259.

В епікризі хвороби лікар Власюк дійшов висновку, що причиною летального кінця послужила «емболія однієї із артерій життєво важливих відділів головного мозку». 2 листопада відбулася судово-медична експертиза тіла покійного, причиною смерті назвали «набряк мозку з субарахноїдальним крововиливом в області ніжок мозку й крововилив в мозочок в результаті отриманих пошкоджень при аварії». Картина останніх хвилин життя покійного цілком вкладається в ординарну у таких випадках. Удар машини справді був сильним, адже потерпілий священник Даниїл Бачинський до місяця був непритомний у лікарні.

Зазначимо, що П. Судоплатов писав мемуари за допомогою сина Анатолія у вельми похилому віці, нерідко спотворював деталі «таємної історії» СРСР або переказував їх з чужого голосу. Не виключено, що в історії з Т. Ромжею він хотів і зайвий раз спаплюжити свого ворога М. Хрущова, адже при ньому Судоплатов був репресований і до 1968 р. мучився у сумнозвісній Володимирській в'язниці.

14 січня 1948 р. міністр держбезпеки УРСР С. Савченко затвердив «План агентурно-оперативних заходів з ліквідації уніатської греко-католицької церкви в Закарпатській області УРСР». План, зокрема, передбачав розширення бази конфіденційного співробітництва з чекістськими органами, арешти низки священників, які категорично противилися об'єднанню церков (хоча серед них були і колаборанти, що співпрацювали зі спецслужбами угорських агресорів), призначення агентів МДБ настоятелями ключових храмів, створення групи із «прогресивної інтелігенції» для пропаганди ідеї ліквідації унії та злиття з РПЦ, компрометація «непримирених» кліриків ГКЦ, посилення податкового пресу на парафії ГКЦ, об'єднання монастирів та адміністративну передачу культових споруд у відання православної єпархії⁴³⁸.

28 серпня 1949 р., під час велелюдного богослужіння у монастирі святого Миколая на Чернечій горі під Мукачево, в день Успіння Пресвятої Богородиці, архієпископ Макарій (Оскіюк, з червня – керуючий Мукачівською єпархією з титулом архієпископа Львівського, Тернопільського й Мукачівсько-Ужгородського) та о. Іриней Кондратович зачитали акт про ліквідацію Ужгородської

⁴³⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 21–25.

унії 1646 р. та перехід греко-католиків Закарпаття в Православ'я (акт підписали менше половини пастирів ГКЦ регіону). На той час спецслужба завербувала 27 священиків, 126 – перебували на оперативному обліку, 110 – розроблялися по оперативних справах, 16 пастирів арештували. Станом на листопад 1949 р., за даними МДБ УРСР, не возз'єдналися з РПЦ 88 священиків області (42 %) ⁴³⁹.

Загалом, за даними сучасних дослідників, за період перебування Закарпаття у складі УРСР арештували 124 священики ГКЦ (до 40 % їх чисельності), 28 з них померли у місцях позбавлення волі та на засланні, понад 90 – намагалися служити в катакомбних умовах ⁴⁴⁰. Показово, що надалі на базі Закарпаття органи держбезпеки уперше вдалися до спроби реалізувати оперативний задум щодо створення «автокефальної католицької церкви» України, для чого здійснили вербування «Старого» – авторитетного клірика ГКЦ, який гостро критикував політику Ватикану.

Розглянемо *перебіг оперативної розробки та застосування репресій по кліру ГКЦ після 1946 р.* Після акту возз'єднання з РПЦ на Львівському церковному соборі 8–10 березня 1946 р. почався непростий і суперечливий процес безпосереднього переходу священиків і парафій в юрисдикцію московської Патріархії. До середини 1947 р. вважалось, що канонічно оформлено до РПЦ перейшли 1 105 священнослужителів-уніатів, 65 перебували у жорсткій опозиції. Формувалася катакомбна ГКЦ, «непримиренні» піддавалися репресіям.

Для розуміння етноментальної ситуації в релігійному середовищі регіону необхідно пам'ятати про значний розрив між задекларованою ліквідацією ГКЦ та реальними настроями серед кліру і населення, ступенем усвідомленості й щирості значної частини греко-католицького духовенства, поведінковими реакціями на возз'єднання церков.

Зазначимо, що волюнтаристські темпи ліквідації ГКЦ призвели до того, що до 1948 р. з 2718 її храмів в Галичини 2 491 увійшли в лоно РПЦ, але 188 продовжували служити греко-католицьким

⁴³⁹ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 142. Спр. 5. Арк. 133–134, 166, 178, 205; Ф. 2. Оп. 4. Спр. 30. Арк. 261, 288.

⁴⁴⁰ Бендас С., Бендас Д. Священики-мученики, сповідники вірності. Ужгород : Закарпаття, 1999. С. 305, 398.

чином. У грудні 1949 р. Священний Синод РПЦ по доповіді архієпископа Львівського, Тернопільського і Мукачівського-Ужгородської Макарія, єпископів Станіславського Антонія і Дрогобицького Михайла розглянув питання про стан богослужіння в храмах РПЦ у колишніх уніатських парафіях. Було вирішено «рішуче приступити» до очищення храмів і богослужбової практики від «латинських нововведень», категорично заборонити поминання на службах Папи Римського.

Зі свого боку, органи держбезпеки віддали розпорядження обласним Управлінням – кліриків, які чинять опір «проведенню в життя зазначених рішень Синоду, розглядати як прихильників Ватикану, котрі лише формально возз'єдналися з православ'ям», розгорнути їх оперативну розробку для з'ясування причетності до уніатського підпілля і зв'язків з Римом⁴⁴¹.

Уже після «саморозпуску» ГКЦ в Закарпатті чекісти (підбиваючи перші підсумки кампанії «по боротьбі з уніатством») повідомляли главі МЗС УРСР Дмитру Мануїльському (27 лютого 1950 г.): до 1946 р. ГКЦ в західних областях України (без Закарпаття) налічувало 2 594 приходів, понад 1,5 тис. священників, 93 монастирі з понад 1 000 ченців. 1 085 священників з'єдналися з РПЦ, 120 – відмовилися і залишили кафедри, понад 300 священнослужителів піддали арешту «за активну антирадянську діяльність і зв'язок з бандитами ОУН». Закрили 80 монастирів, у мир пішли понад 500 ченців⁴⁴².

Орієнтування МДБ УРСР (1950) прямо наголошувало: «...Уніатське духовенство, формально возз'єднавшись з православною церквою, продовжує богослужіння по уніатським обрядам, проводить активну антирадянську діяльність і підтримує зв'язок з підпіллям ОУН і його бандитськими групами». Відповідні настрої поширювалися і серед колишньої пастви ГКЦ. Доходило до курйозних прохань мирянок Закарпаття (Хуст) в єпархію РПЦ – «дайте нам православного священника, але тільки щоб він бороди не носив, був завжди поголеним»⁴⁴³.

Уповноважений у справах РПЦ при РМ УРСР Корчевий у кінці 1951 р. відзначав: «...Минуло більше п'яти років з дня лікві-

⁴⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 5.

⁴⁴² Там само. Ф. 3. Оп. 261. Спр. 2. Арк. 65–66.

⁴⁴³ Там само. Ф. 2. Оп. 20. Спр. 14. Арк. 42.

дації унії, а в справі впровадження православних обрядів зроблено мало. Процес ліквідації унії протікає повільно, причому більшість духовенства, що возз'єдналася з Православною Церквою, вводить православні обряди вкрай неохоче ... Багато... священників досі поминають православну ієрархію так, щоб віруючі не розчули і не зрозуміли, хто згадується». Йому вторив відомий львівський протоієрей Ванчицький: «... Акт був на загал формальний. Правда, частина духовенства щиро возз'єдналася, але більша частина зробила це тільки про людське око»⁴⁴⁴.

Про те, наскільки щирим був перехід в Православ'я значної частини греко-католицького кліру, які настрої і гострий внутрішній дисонанс панували у душевному світі навіть новопоставлених архієреїв РПЦ, красномовно свідчить повідомлення агента-архієрея МДБ УРСР «Петрова» про бесіду з колишнім членом Ініціативної групи по возз'єднанню уніатського кліру з Православ'ям, єпископом Станіславським Антонієм (Пельвецьким). Як повідомляло УМДБ по Одеській області, єпископ Антоній, який прибув в липні 1952 р. на відпочинок до Одеси, в розмові з «Петровим» відверто «проявив свою ворожість по відношенню до російського народу», називаючи його представників «кацапами» і «москалями». Архієрей, який в минулому п'ять років провчився в Ватикані, вихваляв Папу Римського, високо відгукнувся і про покійного митрополита Андрія Шептицького. Хотілося б, підкреслював він, щоб в Україні була «православна незалежна церква». Крім того, станіславський архієрей висловив негативне ставлення до прорадянських «країн народної демократії» Східної Європи і колгоспного будівництва. Правда, розкритикував він і націоналістичний рух: після арештів інтелігенції «бандерівці втратили ідею», а їх «рух перетворився на бандитизм». За даними УКДБ по Станіславській області, єпархіальний архієрей Антоній (Пельвецький) «активних заходів зі зміцнення православ'я не здійснює, і боротьби з уніатськими священниками, які не перейшли в православ'я, не веде»⁴⁴⁵.

Природно, що і після 1946 р. середовище колишніх та катакомбних священників ГКЦ виступало об'єктом постійної оперативної розробки органів МДБ, чому сприяла і атмосфера розгортання

⁴⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 261. Спр. 5. Арк. 41–42.

⁴⁴⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 27. Спр. 6. Арк. 137–140.

міжблокового протистояння у світі – «холодна війна». Станом на 1 вересня 1949 р. по лінії ГКЦ «працювали» 201 агент та 554 інформатори. Лише за цей рік контррозвідники провели в Західній Україні три міжобласні наради з питань удосконалення оперативної діяльності у середовищі «нелояльних» греко-католиків⁴⁴⁶.

Особливе занепокоєння чекістів викликав підпільний єпископат, який прагнув встановити зв'язок з Ватиканом і проводив нелегальні богослужіння згідно з інструкцією Східної конгрегації Риму. Тимчасово підпільній єпископат очолив нелегальний вікарний єпископ Микола Хмелевський, котрий в 1948 р. отримав від заарештованого митрополита Й. Сліпого лист про призначення генеральним вікарієм ГКЦ.

Уже в кінці 1949 р. органи МДБ ліквідували «уніатське підпілля» на чолі з заарештованими нелегальним єпископом В. Балагураком і колишнім настоятелем монастиря ордена Редemptористів Р. Бахталовским, яке підтримувало відносини з підпіллям ОУН, намагалося налагодити канал зв'язку для передачі інформації і отримання інструкцій з Ватикану. Арешту піддали групу «не приєднаних» священників-уніатів, які збирали розвіддані, медикаменти і хірургічні інструменти для націоналістичного підпілля. Більше того, колишній пастор ГКЦ Р. Яценків виявився членом ОУН з 1944 р. і командиром УПА під псевдонімом «Грім-Громенко». Колишній священник з Дрогобицької області М. Блозовський з 1946 р. пішов у підпілля, брав участь в бойових акціях, збирав розвідвальні дані для Ватикану для переправлення їх з кур'єрськими групами ОУН в англо-американські зони окупації Німеччини.

10 січня і 27 березня 1950 р. УМДБ західних областей УРСР провели операції по «вилученню греко-католицького духовенства, що підтримує зв'язки з оунівським підпіллям», при цьому заарештували 78 парохів (парафіяльних священників), 10 підпільників ОУН, 47 сімей священників виселили в східні регіони СРСР. Всього ж лише в 1949–1950 рр. позбавили волі 80 священників і 38 ченців ліквідованої конфесії (в т. ч. 4 ігумені жіночих монастирів).

Цілеспрямовано здійснювалася ліквідація монастирів, бо, вважалося, що вони є «місцями концентрації антирадянського елемента з числа ченців і залишків уніатського духовенства, які про-

⁴⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 261. Спр. 2. Арк. 50–53.

водять активну роботу по зміцненню католицизму» і пов'язані з ОУН. Як повідомлялося у звіті про роботу Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР П. Вільхового (10 вересня 1948 г.), «всі греко-католицькі монастирі ... вороже поставилися до возз'єднання греко-католицької церкви з російською православною церквою»⁴⁴⁷.

Тим не менше, до липня 1950 р., повідомляв міністру держбезпеки СРСР В. Абакумову перший секретар ЦК КП(б)У Леонід Мельников, залишалися діючими 4 уніатських монастирі з сотнею насельників, близько 300 ченців осіли по приватних квартирах, до 100 вели мандрівний спосіб життя⁴⁴⁸.

У міру зростання ідейно-політичної конфронтації на міжнародній арені, перетворення інформаційно-психологічного протиборства на основний важіль «холодної війни», активізувався і зовнішній вектор діяльності радянських спецслужб, спрямований на створення оперативних позицій у закордонних греко-католицьких центрах. Низка оперативних джерел з-поміж колишніх греко-католиків («Бандура», «Іриней» та інші) використовувався як «маршрутна агентура». Каналами туризму в Італію або під час поїздок до родичів в діаспору вони намагалися встановити контакти і зав'язати розробку ректора «Русікум» Іриней Назарка, генерального архімандрита ордена «Василіан» Павла Миськіва, генеральної настоятельки ордена «Служебниць» Хімей, авторитетних священнослужителів. Агент «Вірний», у минулому священник ГКЦ (перевірений в розробках катакомбного підпілля), готувався до безстрокового відрядження з метою занурення у закордонні релігійні центри.

Оперативне джерело «Тихий» увійшов в довіру до Й. Сліпого, вдало був «підставлений» чекістами в Польщі польському кардиналу Вишенському та папському візитатору, архієпископу Іванові Бучку. Щоправда, самі чекісти відзначали низьку результативність подібних вояжів в силу підозрілого ставлення до них у Римі. Того ж «Іриней» зустріли обережно, піддали ретельним опитуванням. Агент «Ніна» (незважаючи на отримані у Львові рекомендаційні листи від нонконформістів) мала багату «білими плямами» і мета-

⁴⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 16–17.

⁴⁴⁸ Там само. Спр. 11. Арк. 19–20, 33–41.

морфозами біографію (включаючи повернення з монастиря в світ), так що шансів на довірче спілкування у Ватикані у неї не залишалося. Більше пощастило конфіденту «Стягу» (псевдонім змінений – *Авт.*), який з 1944 р. результативно розробляв середовище ГКЦ та підпілля ОУН, де за його матеріалами провели численні арешти. Згодом він виїхав на постійне місце проживання за кордон, і до початку «перебудови» в СРСР постачав достовірну інформацію про «задуми Ватикану і закордонних антирадянських клерикально-націоналістичних центрів»⁴⁴⁹.

Навіть попри інтенсивну агентурно-оперативну розробку та репресії (з урахуванням повернення із таборів під час «відлиги»), станом на 1957 р. КДБ УРСР вважав учасниками «уніатської опозиції» (такими, не воз'єдналися з РПЦ, але й не мали можливості легально правити богослужіння) 364 священники і до 500 ченців ГКЦ (чимало з них групами по 3–5 чоловік жили «по-монастирськи» в миру), на кінець 1959 р. – відповідно, 327 і 469 (з них на Закарпатті – 108 і 40). До 1959 р. в УРСР в оперативній розробці перебували 130 колишніх священнослужителів ГКЦ, причому 22 особи проходили по централізованій оперативній розробці «Рифи» на митрополита Й. Сліпого. Контррозвідники вважали, що до 100 «непримиренних» кліриків продовжують богослужіння в катакомбних умовах (щодо них задіяли до 150 агентів КДБ)⁴⁵⁰.

По радіо, через поїздки родичів до Польщі, поштовими каналами катакомбники отримували вказівки і літературу з Ватикану. Сприятливим середовищем для катакомбної ГКЦ були колишні учасники руху ОУН та УПА. адже до червня 1955 р. в регіон вже повернулися після дострокового звільнення з таборів 12 275 учасників націоналістичного руху⁴⁵¹.

За даними КДБ УРСР, до 1 листопада 1987 р. в Західній Україні нелегально існувало 4 дієцезії ГКЦ, служили до 250 священників, до 500 ченців (з 1946 р. таємно рукопоклали 119 пастирів та постригли 165 ченців)⁴⁵².

⁴⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501. Арк. 20.

⁴⁵⁰ Там само. Ф. 2. Оп. 20. Спр. 3. Арк. 17.

⁴⁵¹ Там само. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 2. Арк. 28; Спр. 4. Арк. 229.

⁴⁵² Там само. Ф. 16. Оп. 13. Спр. 3. Арк. 254–255.

Радянська спецслужба вважала ліквідацію ГКЦ одним із найбільш вагомих оперативно-службових досягнень післявоєнного періоду. Як зазначалося у доповідній записці про результати роботи за релігійною лінією у 1944–1959 рр. 4-го (секретно-політичного) Управління КДБ УРСР (17 жовтня 1959 р.), «у 1946 році через агентуру була проведена робота з ліквідації та возз'єднання з православ'ям греко-католицької (уніатської) церкви» – «ідеологічної та матеріальної бази бандерівського підпілля»⁴⁵³. Загалом у 1943–1958 рр. в Українській РСР арештували 88 римо-католиків й 601 греко-католика як «потенційну агентуру Ватикану та опорну базу українських буржуазних націоналістів»⁴⁵⁴.

Таким чином, оперативно-службові заходи органів держбезпеки СРСР та УРСР відіграли роль провідного практичного інструмента у підготовці й проведенні ліквідації ГКЦ, що розглядалося політичним проводом СРСР як вельми важливе завдання у межах радянізації Західної України, боротьби з озброєним рухом опору ОУН та посилення геополітичних позицій у Східній Європі, де також незабаром було знищено уніатські конфесії.

Уже до 1941 р. у керівників радянської контррозвідки склалося стійке розуміння пріоритетної ролі стратегічної лінії на ліквідацію ГКЦ за допомогою «внутрішньої опозиції». У повоєнний період методи роботи оперативних співробітників та агентури стали набагато витонченішими, психологічно вивіреними та підступними, що поєднувалося із арештами та адміністративним тиском на духовенство.

Діяльність спецслужби відзначалася ретельним вивченням й аналізом стану справ в ГКЦ, внутрішніх суперечностей, постатей її ієрархів, стосунків з Ватиканом, чому сприяло залучення до конфіденційного співробітництва частини кліриків та авторитетних представників місцевої інтелігенції. Відповідно до стратегічних настанов політичного керівництва СРСР на союзному й республіканському рівні розроблялися відповідні організаційно-планові документи, які передбачали пріоритети вербувальної роботи та розстановки впливової агентури, відповідні заходи спецпропаганди, адміністративний тиск. Приділялася серйозна увага вивченню сто-

⁴⁵³ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 2. Арк. 2.

⁴⁵⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 21. Спр. 2. Арк. 11а.

сунків єпископату й кліру ГКЦ з ватажками та підпільними групами ОУН(Б). При придбанні негласних джерел застосовувалися шантаж, залякування, поряд із заохоченням кар'єрним зростанням, використанням особистих переконань та особливостей вдачі священників і вірних ГКЦ. Негласні заходи поєднувалися із прилюдними, відбувалася агітація за возз'єднання із РПЦ, застосовувалася пропагандистська дискредитація єпископату та загалом історії ГКЦ.

Сам адміністративно-репресивний механізм «саморозпуску» греко-католицької конфесії у Закарпатті базувався на застосуванні агентурно-оперативних можливостей спецслужб, спецпропаганді, репресіях та незаконних спеціальних операціях, супроводжувався численними порушеннями свободи сумління та конституційних прав громадян.

Наприкінці 1980 – на поч. 1990-х рр. ця «міна сповільненої дії» вибухнула хвилею болісних конфліктів. Це зайвий раз засвідчило небезпеку розв'язання суто конфесійних проблем силовими методами. Релігійна сфера і в глобалізованому, інформаційному світі залишається доволі інерційною, та консервативною, малопридатною для застосування політичного інструментарію і технологій маніпулювання масовою свідомістю з метою отримання кон'юнктурного результату.

Дмитро Веденєєв

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ГРЕКО-КАТОЛИКІВ У БОРОТЬБІ ЗА ВЛАСНУ ЦЕРКВУ Й УКРАЇНУ

Наслідуючи традицію російського імперіалізму постійного переслідування греко-католицької церкви, Москва одразу ж після свого вступу на терени Галичини й Волині у вересні 1939 р. розпочала непомітні для загального ока заходи щодо ліквідації цієї релігійної конфесії. Наприклад, в останній день того року з'являється постанова 2-го відділу управління державної безпеки УНКВС по Львівській області про заведення оперативної справи «Ходячі» на митрополита УГКЦ Андрея Шептицького та наближених до нього осіб⁴⁵⁵.

Відтак у кабінетах каральних органів нагромаджуються різні матеріали, за допомогою яких можна було б ліквідувати українське уніатство. Важливими в цьому плані були власноручні свідчення заарештованого громадсько-політичного діяча Галичини Володимира Целевича, котрий 7 березня 1940 р. вніс пропозицію використати священика Гавриїла Костельника як вороже налаштованого до Папи й католицизму в операції щодо відриву греко-католицької церкви від Риму⁴⁵⁶.

Протягом року львівські чекісти шукали підходу до настоятеля Преображенської церкви Гавриїла Костельника. І його постава проти Риму, і шантаж арештом сина Богдана, про вбивство якого енкаведисти приховували правду від о. Костельника, стало тими обставинами, які привели його в ряди противників УГКЦ й послідовних прихильників її перепідпорядкування російській православної церкві під виглядом возз'єднання. Хоч сам він, очевидно, добре розумів, що не йдеться про жодну об'єднувачу місію, оскільки переходячи 1596 р. під омофор римського Папи, Київська митрополія

⁴⁵⁵ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 43.

⁴⁵⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 1.

Української православної церкви розривала не з Москвою, а з Константинополем.

Зрештою, 10 лютого 1941 р. з'явився таємний реферат Гавриїла Костельника «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?», написаний, за словами його автора, «сумлінно, без усякого натягання чи накручування, вповні свідомий ваги нинішньої історичної хвилини і своєї відповідальності перед майбутністю»⁴⁵⁷.

Згадавши про укладену київським православним митрополитом Ізидором 1439 р. Флорентійську унію, яка залишалася зі збереженням східного обряду, а не із заведенням латинського, Костельник наголошував: Берестейська унія змогла вистояти протягом століть завдяки саме цій обставині. Відтак попереджав більшовицьких кураторів у погонах спецслужб, що тяжко було ліквідувати останню там, де її вірні були вже виховані як уніати з діда-прадіда. Навіть під російським пануванням вони півстоліття трималися в Полоцьку, а на Підляшші – ще більше. Наводив також приклад існування в тодішній Югославії українсько-хорватської єпархії в кількості 50 000 вірян, які є уніатами від XVII ст., вони не збираються навертатися до православ'я, бо «самі ясно бачать, що релігійне життя в уніатській церкві краще розвинене, ніж у православної»⁴⁵⁸.

Подібна ситуація склалася також і на Закарпатті. Якщо Флорентійська унія не встигла відгукнутися там потужним імпульсом національного відродження, то Берестейська таки дала його – через півстоліття тамтешні православні за її прикладом також перейшли під омофор Папи Римського. І не дивувалися цьому навіть ревні римокатолицькі єпископи, зокрема, примас Угорщини, Архієпископ Остригомський 1654 р. зазначав, що «в Карпатах, які зачавши від Спіша перетягнуться аж до Хуста, Марамороша і Семигороду, всюди живуть русини, а їх кількість винесе більше як 300.000 душ, а священників мають 600, всі одначе нез'єднані по суті, по-латинськи не знають, всі богослужіння ведуть руською мовою»⁴⁵⁹.

⁴⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 41.

⁴⁵⁸ Там само. Арк. 40.

⁴⁵⁹ Гаджега В. Додатки к історії русинов и руських церквей в Марамороши. Студії історично-архівни. Ужгород, 1922. С. 21.

Однак підлеглисть Закарпаття на той час угорським князям, призвела до передачі нових греко-католицьких парафій представникам Риму, що опікувалися угорськими католиками. А це, зрозуміло, протягом багатьох років перешкоджало процесу єднання українських уніатів з обох боків карпатського хребта, хоч ці прагнення почасти й виникали у середовищі обох гілок українського уніатства. «Мадяри добре знали, – писав історик А. Пекар, – що їм не вдасться винародовити Закарпаття, доки воно бути мати зв'язки з іншими українськими землями. Тому політично, адміністративно і економічно вони цілком ізолювали Срібну землю від Галичини й Буковини. Їм удалось паралізувати у великій мірі теж і культурні зв'язки. Силою обставин між Галичиною й Закарпаттям залишались деякі зв'язки на релігійному полі. Народ не піддавався цілковитій мадяризації, хоч він сам ледь животів»⁴⁶⁰.

Справді, якщо за карпатськими перевалами взагалі не витворився поворотний рух до православ'я, то в Галичині, наголошував Костельник, цей процес міг би здійснитися тільки дуже повільно і то в дуже сприятливих обставинах для церкви, бо місцеві автотони є приналежними до УГКЦ вже 240 років. Крім того, писав далі він, «галицька територія має свою спеціальну історію, а та історія витворила людей за спеціальною ментальністю...

Галичани мають дуже великий досвід у релігійній і національній боротьбі, бо від віків заправлялись в тій боротьбі. Пам'ятають православну акцію царської Росії в 1914–1915 рр., знають почини і фіаско православ'я в Карпатській Україні, почини і фіаско унійної акції в новій Польщі, знають про невдачу «живої церкви» і автокефалії Липківського в СРСР, тому бояться всяких таких починів не в свій час. За Польщі православіє поширювалось не тільки на Лемківщині, але подекуди і на територіях львівської і станіславської єпархій, а також і секти були рухливі. Тепер ті рухи цілком перевелись, бо всі розуміють, що тепер ведуться інші рахунки в житті церкви і релігії»⁴⁶¹.

Однак в Москві, де тільки рахувалися зі своїм «благочестієм», яке вважалося там за взірець православної віри, не розуміли, що великі князі «матері городів руських» Ярослав Мудрий у 1051 р., а

⁴⁶⁰ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Рим, 1967. Т. I. С. 110, 111.

⁴⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 41.

Ізяслав Мстиславович у 1147, пропонуючи обрати на київських митрополитів Іларіона та Кліма Смолятича як природних русичів-українців, дали їм можливість творити особливе християнство, черпаючи з відомих уже духовних традицій рідного народу. Таким чином, розвинулося, за словами Миколи Чубатого, «Київське християнство як схрещення східного християнства із західним на базі передхристиянської культури придніпрянської Русі-України. Воно причинилося до створення виразного духового обличчя української нації як окремої індивідуальності вже перед кінцем XI ст.»⁴⁶².

Тож не випадково після втрати Русі як самостійної держави українців усередині XIV ст. саме Київська християнська церква взяла на себе роль повпреда нашого народу перед світом. А щоб повернути собі місце в колі європейських народів, то вирішила відновити контакти з Римським престолом, звідки діставати духовний порятунок для української нації, бо завдяки цьому спинилося її польщення, особливо молоді.

Саме ці мотиви були головними і у виборі служіння українському народові молодим Романом-Олександром Шептицьким. Коли батько пробував відмовити свого сина від переходу до унії, намагаючись переконати його в перевагах римокатолицизму, то майбутній Митрополит відповів йому: «Я вступаю до Чину моєї церкви... Ти пригадуєш, Тату, як ти мені показував відпис листа нашого предка, який ось тут дивиться на нас, архимандрита єпископа Варлаама-Василя, листа до коронного гетьмана Адама Сенявського? Я пам'ятатиму до смерті слова листа: «Ми не від учора, ані з чиєї ласки, ані з нобілітації, ані з подружних зв'язків ми виростили, але з давніх предків... Ми такі старі, як стара Русь і віра Христова в ній». І ти хотів би, Батьку, щоб я покинув їх, цих ось, – і я показав на портрети Варлаама, Атанасія і Лева й цілої низки включно з архимандритом Никифором... Щоб вони сказали б на це?»⁴⁶³.

Про характерні особливості української духовності митрополит Андрей Шептицький говорив завжди і на загал. На відкритті Національного музею у Львові, скажімо, він «одверто й рішуче заявив численним присутнім, що ми, українці, не хочемо чужої куль-

⁴⁶² Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Рим – Нью-Йорк, 1965. Т. I (до р. 1353). С. 2.

⁴⁶³ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері. Львів, 1994. С. 26.

тури, ми хочемо жити своєю культурою, культурою тисячоліття від XI ст. починаючи, культурою, відмінною від усіх культур слов'янського Сходу Європи, дарма, що вона створилася під впливом Візантії, але ще з дохристиянських часів заховала свою поетичну душу»⁴⁶⁴. Для нього «довго-довго було своєрідною загадкою, як це можливо, щоб упродовж століть український нарід, цей убогий сільський люд, наражений на безнастанні напади турків чи татар, на фізичне й моральне нищення чужих, вірою і мовою окупантів, наражений на страшні наслідки частих воєн, нарід без керма і вітрил, міг зберегти свою, йому тільки притаманну духовність, виявом якої є український іконопис, українське мистецтво, своїх мистців-артистів, свої цілі школи іконописців, про які Європа нічого не знала й про які досі не знає і ще довго не хотітиме знати, хоч буде примушена обставинами пізнати Україну»⁴⁶⁵.

Тому мав рацію той же Костельник, коли писав, що «якби в тих умовах якийсь уніатський священник зважився явно виступити з кличем перетворити західно-українську уніатську церкву в автокефальну, то лишився би буквально сам один, і морально не міг би пережити сльоз, зневаг та прокльонів своїх найближчих приятелів та кровних. Його вважали би або за божевільного, або за мерзотника, що для свого особистого інтересу взявся руйнувати церкву.

А якби державна влада, хоч би тільки тайно, спомагала акцію такого священника, то унія через те освятилась би, оточилась би мученичим авреолом...»⁴⁶⁶.

Проте в Москві до цих порад не прислухалися і після повернення більшовицької влади на західноукраїнські землі в 1944 р. вирішили діяти силовими методами. До певної міри до цього підштовхувала позиція її священників, котрі підтримували боротьбу УПА, а також їхня відмова на Закерзонні підтримати насильницьке переселення українців з їхніх батьківських земель, які відтепер остаточно відходили до повоєнної Польщі. Так, за вказівкою перемиського єпископа Коцеловського, греко-католицькі священники серед своїх парафій вели агітацію проти цієї акції. «Необхідно

⁴⁶⁴ Дванадцять листів о. Андрія Шептицького до матері. Львів, 1994. С. 48.

⁴⁶⁵ Там само. С. 49.

⁴⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 41.

зазначити, – наголошував у своєму донесенні секретареві ЦК КП(б)У Дем'яну Коротченку 5 березня 1945 року заступник уповноваженого уряду УРСР у справах переселення полковник Кальненко, – що духовенство серед населення користується великим авторитетом, і там, де подав заяву на евакуацію священник, подає заяви все населення, в тих же селах, де не виїжджає священник, там не подає заяв і українське населення»⁴⁶⁷.

Цілком можливо, що в Москві планували завершити включення уніатів до складу Російської православної церкви паралельно із закінченням війни з гітлерівською Німеччиною, образно кажучи, здобути перемогу на двох фронтах. Зрештою, своє звернення до пастирів і віруючих Української греко-католицької церкви патріарх Московський Алексій закінчував словами: «Разом з близьким вже святом звільнення всього світу від пут фашизму, джерела кровавих агресій та нещастя, – святкуватимемо і ваше повернення до віри предків, в Дім Отчій, нашу з Вами єдність во славу Трієдиного Бога, йому же да буде пошана й слава во віки віків!»⁴⁶⁸.

Аналіз документів вказує на заздалегідь підготовлені акції більшовицької влади щодо ліквідації УГКЦ. Зокрема, підполковник Сергій Карін (Даниленком він представлявся українським повстанцем 1921 р., коли зіграв надзвичайно важливу роль у зриві Другого Зимового походу Армії УНР в Україну), вже 3 лютого 1945 р. подав на затвердження наркомун державної безпеки УРСР С. Савченку план загальних заходів і агентурно-оперативних дій, що спрямовувалися на знищення уніатської церкви на підвладних комуністам теренах. Цей злочин Карін виправдовував тим, що, мовляв, УГКЦ «є чужою нам за впливом, легальною резидентурою Ватикану й активно діючою українською націоналістичною організацією», а відтак вказаним документом передбачалося «взяти курс на повну ліквідацію уніатов на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступною метою возз'єднання її з православною церквою в СРСР»⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1470. Арк. 15.

⁴⁶⁸ Там само. Спр. 1638. Арк. 35.

⁴⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9113. Т. 20. Арк. 2, 3; Ліквідація УГКЦ. 1939–1946 : документи радянських органів державної безпеки : у 2 т. Київ, 2006. Т. I. С. 355.

Щоб розпочати агітаційну кампанію за возз'єднання греко-католицької церкви з російською православною, С. Карін-Даниленко повернувся до ідеї створення так званої ініціативної групи, через яку «обробити відомого проповідника греко-католицької церкви д-ра Гавриїла Костельника, поставивши його на чолі руху за возз'єднання греко-католицької церкви з православною»⁴⁷⁰.

Особлива увага приділялася С. Каріним спеціальним агентурно-оперативним. Деякі з них стосувалися безпосередньо Йосифа Сліпого. Скажімо, намічалось поширити дезінформацію про те, що Митрополит Андрей Шептицький отруєний нібито за свої прорадянські погляди, що мало кинути підозри на найближче оточення покійного з метою компрометації, передовсім, зрозуміло, це стосувалося б Сліпого. А якби діючий Митрополит став протидіяти відриву УГКЦ від Ватикану, то чекіст Карін пропонував компрометувати Йосифа Сліпого вигадкою, начебто той є позашлюбним сином Андрея Шептицького⁴⁷¹.

Цей проєкт був переданий до Москви на розгляд полковника держбезпеки Георгія Карпова, який очолював Раду в справах Російської православної церкви при Раді народних комісарів СРСР. Саме він, доопрацювавши пропозиції С. Каріна-Даниленка, цілком таємним листом від 20 квітня 1945 р. на ім'я Микити Хрущова повідомляв: «Рада в справах Російської православної церкви при Раднаркомі Союзу РСР, вважаючи, що російська православна церква в даний час може і повинна зіграти значну роль у боротьбі проти римо-католицької церкви і проти уніатства, 15 березня ц. р. виходила до Уряду Союзу з рядом пропозицій щодо здійснення деяких заходів на Україні, в Білорусі, в Литві, Латвії, а також за кордоном.

Усі представлені Радою пропозиції 17 березня ц. р. були схвалені Головою Ради Народних Комісарів Союзу РСР товаришем СТАЛІНИМ.

У переліку представлених пропозицій були такі заходи:

1) Організувати в м. Львові православну єпархію, поставивши на її чолі єпископа (з українців) з титулом єпископа Львівського і Тернопільського, який би і об'єднав православні парафії Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей.

⁴⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 3.

⁴⁷¹ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. I. С. 356.

2) Надати Львівському і Тернопільському єпископу, також усім православним священнослужителям місіонерської праці.

3) Надати в розпорядження єпархії в м. Львові в якості кафедрального собору один з греко-католицьких (уніатських) соборів.

4) Зміцнити Почаївську православну лавру в м. Кременці Тернопільської області, зробивши її настоятеля вікарієм Львівського єпископа.

5) Від імені патріарха Московського і всея Русі і Синоду російської православної церкви випустити спеціальне звернення (українською і російською мовами) до духовенства і віруючих уніатської церкви і широко розповсюдити його по уніатських парафіях.

6) Організувати всередині уніатської церкви ініціативну групу, яка повинна буде декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я.

7) Організувати православні братства в містах Луцьку і Львові, надавши цим братствам право на проведення місіонерської та благодійної діяльності, причому завданням братств буде зміцнення православ'я і протипоставлення його католицизму.

8) Ужити заходів до ліквідації автокефалії польської православної церкви з проведенням відповідних заходів по приєднанні її в цілому до Московської патріархії.

9) Оформити приєднання до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії (Закарпатська Україна) згідно з виявленим з її боку колективним побажанням і згодою Синоду Сербської православної церкви (в юрисдикції якої до нинішнього часу перебуває Мукачівсько-Пряшівська єпархія).

10) Для підготовки кадрів священнослужителів і місіонерів за типом і програмою Московських пастирсько-богословських курсів, відкрити курси в містах Києві, Луцьку, Львові та Одесі»⁴⁷².

Крім того, Георгій Карпов ставив до відома керівників УРСР про акції, які вже здійснювалися на виконання намічених заходів. Зокрема, була вже підібрана кандидатура на православного єпископа Львівського і Тернопільського, в розпорядження якого передавалися покої колишнього митрополита Андрія Шептицького,

⁴⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 97, 98.

екзарх України Іоан одержав відправні вказівки від Патріарха Алексія про формулу прийняття уніатських священників у православ'я тощо⁴⁷³.

А через 5 днів той самий Карпов надсилає вже віддруковане українською мовою звернення Патріарха Московського і Всея Русі Алексія «пастирям і віруючим греко-католицької церкви, мешканцям західних областей Української РСР», в якому закликав уніатів: «Порвіть, розторгніть узи з Ватиканом, який веде вас у темряву, в духовну загибель, завдяки своїм релігійним помилкам, а тепер хоче озброїти вас проти всієї вольнолюбної людськості, хоче поставити вас спиною до всього світу. Поспішайте повернутися в обійми вашої рідної неньки – Руської Православної Церкви»⁴⁷⁴.

Зрозуміло, що зміст усіх цих документів не розголошувався, а відкритий наступ проти УГКЦ більшовицька влада розпочала руками Ярослава Галана, котрий 6 квітня 1945 р. опублікував у газеті «Вільна Україна» статтю «З Хрестом чи з Мечем», заховавшись за псевдо Володимир Росович. Ця публікація стала своєрідним сигналом початку репресій проти УГКЦ – в ніч на 12 квітня 1945 р. було заарештовано митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Микиту Будку, Миколу Чарнецького, Григорія Хомишина та Івана Лятишевського, а також велику кількість священників і церковного активу.

«Пригадую собі, – оповідав Блаженніший, – як в середу 11 квітня 1945 року наїхало дуже багато авт з поліцією, а полковник Мельніков (?) приніс мені документ прокурора про арешт. Обшукали мене і забрали на авто та відвезли до тюрми на Лонцького. Дуже прикра була річ почувати на собі, під час обшуку, розбишацькі руки»⁴⁷⁵.

Обезглавивши в квітні 1945 р. провід УГКЦ арештами, як зазначає Н. Сердюк, органи держбезпеки звернули увагу на ту частину духовенства, яка не займала твердої позиції, або в кому переважили сумніви й страх перед репресіями, і було розпочато організацію руху за ліквідацію унії⁴⁷⁶.

⁴⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 98–100.

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 34, 35.

⁴⁷⁵ Хома І. (отець). Шляхами каторги Блаженнішого Йосифа Сліпого від 11.IV.1945–27.I.1963. Рим, 1987. С. 1.

⁴⁷⁶ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. I. С. 23.

Після цього від Костельника зажадали подати конкретний план ліквідації УГКЦ. Він спочатку спробував знову апелювати до національних історичних традицій духовного життя, що унеможливило швидке здійснення задуманого в Москві. Зокрема, 18 квітня 1945 р. Костельник передав чекісту С. Каріну-Даниленку, який представлявся уповноваженим представником уряду УРСР з релігійних питань, реферат під назвою «Як можна б греко-католицьку церкву перетворити в православну?».

Намагаючись розкрити владі очі на духовність, яка глибоко вкорінилася на західноукраїнських землях і стала головною й невід'ємною частиною суспільної свідомості галичан, він особливо наголошував: «Хоч уніати ніколи не є такі тверді католики, як римокатолики, бо історія і обряд в'яже їх з православною церквою, всетаки загальне духовенство і вірних, задля виховання щиро відданих своїй вірі. А святі, релігійні почуття не можуть змінитись нагло, без перевиховання, на що треба якогось часу і спеціального методу»⁴⁷⁷.

Тепер усе справді залежало від постави Митрополита Йосифа Сліпого, заарештованих єпископів і позиції священників та віруючих греко-католиків. Особливий тиск був на главу церкви. «Мене водили на слідство день і ніч, – згадував пізніше Блаженніший. – так, що я буквально падав з ніг і мене мусіли підтримувати, ведучи до слідчого судді, при тому голодував, бо давали на день трошки юшки і 300 грамів хліба...»⁴⁷⁸.

Перший слідчий Горюн, за словами Сліпого, був людиною грубою і простакуватою. Він, користуючись виснаженням ув'язненого через недоїдання й безсонні ночі, розпочав вимагати відречення від Папи Римського, за що йому дадуть Київську православну митрополію. Важко було витримати цей терор, визнавав згодом Сліпий, бо «голодування, безсоння і часті довготривалі допити можуть допровадити людину до безум'я. То велика ласка Божа, що я витримав ті всі муки»⁴⁷⁹.

Але насторожила більшовицьку владу і позиція української еліти Львова. Скажімо, академік Василь Щурат заявив, що «після

⁴⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 70; Ліквідація УГКЦ. 1939–1946. Т. I. С. 551.

⁴⁷⁸ Хома І. (отець). Шляхами каторги Блаженнішого Йосифа Сліпого... С. 2.

⁴⁷⁹ Там само.

арешту священників в Галичині не знайдете жодної людини, яка схвалила б політику радянської влади... Чого досягнуто арештом Сліпого, Будки й інших? Крім того, що вбита симпатія навіть у тих, які любили радянську владу, – нічого. Невже в інтересах більшовиків, щоб їх боялися і не любили»⁴⁸⁰.

У відгуках на репресії проти священнослужителів виокремлювався наступ на українство взагалі. Так, старший викладач Львівського університету Юхим Ярема висловлювався однозначно: «Вся ця історія з арештами є русифікація України, і це найбільше зло». А директор електробатарейного заводу Петро Крик заявив також без усяких обмовок: «Уже з цього видно, що більшовики думають зробити з українцями – це всіх виселять на схід. Це їхній метод залякувати й тим самим відволікати від релігії»⁴⁸¹.

Зрештою, як сигналізував до Києва перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький, сам «професор теології Костельник вважає, що «Возз'єднання має бути здійснено обережно, повільно, без зайвих жертв і ексцесів», хоч він сам признався інформаторам НКВС, що «почуває себе поки що самотнім в цій справі»⁴⁸².

Виходячи з того, що після бруталного усунення владик не видається можливим створити планований комітет з так званого возз'єднання, «бо це викликає в народі моральну депресію і співчуття з тими, що на тій зміні курсу постраждали... Я говорив з львівськими священниками на чотирьох сходах, на двох з тих сходів були присутні і деякі священники з провінції, з Перемиської єпархії; я говорив дуже виразно і твердо, однак їх постава була завжди однакова і рішуча. Вони готові на всякі страждання...»⁴⁸³.

Коли ж Костельник уже як голова ініціативної групи щодо возз'єднання пробував переконувати священників, що «унія сяк чи так не зможе вдержатися в орбіті православної церкви і не має рацій за собою», то на це «мудріші» відповідали: Але це все треба в душі пересилити, щоб ми виробили в собі добру совість і не сти-

⁴⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1691. Арк. 201.

⁴⁸¹ Там само. Арк. 202.

⁴⁸² Там само. Арк. 2, 3.

⁴⁸³ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 71; Ліквідація УГКЦ, 1939–1946. Т. I. С. 553.

дались народу». Пропонуючи до них прислухатися, автор реферату сподівався, що в такому разі греко-католицька церква за два роки переродиться духовно, і тільки тоді «уніяти з радістю вернуться до віри своїх батьків»⁴⁸⁴.

Костельник мав підстави так говорити, оскільки неодноразово міг пересвідчитися в тому, що, незважаючи на ретельну підготовку зустрічей священників у районах, досягнути бажаного результату не завжди вдавалося. Скажімо, на нараду до Новомилятина на Львівщині мали прибути 28 священників, а з'явилися лише сім. Після його виступу лише один священник підтримав, усі інші відверто висловились проти переходу в православ'я. Наприклад, Микола Маркевич заявив: «Я був вихований у греко-католицькому дусі, є католик і умру католиком, а в православ'я, що породило мільйони атеїстів, не піду». Юліан Рудкевич додав, звертаючись до доповідача Костельника: «Отче доктор, Ви хочете, щоб ми поміняли свої релігійні переконання впродовж кількох годин. Але ж релігія не рукавички, які можна зняти і одягнути інші. Ми мусимо перестудіювати Ваші книжки і переконати себе в тому, що усі 40 років свого свідомого життя помиляємося»⁴⁸⁵.

Подібним тоном говорили й священники інших районів. Наприклад, 8 вересня 1945 р. в Золочеві, незважаючи на, здавалося, переконливі аргументи Костельника й присутність під виглядом уповноваженого з релігійних питань чекіста Богданова, місцевий декан Володимир Лисько від імені підлеглого йому духовенства заявив, що об'єднання церков це справа не поодиноких священників чи віруючих, а справа правлячих єпископів, які є представниками церкви, тому піти на возз'єднання з РПЦ їм не дозволяє совість, і попросив відкласти вирішення цього питання⁴⁸⁶.

Таких служителів культу «уповноважений» Богданов викликав повісткою до Львова. Розуміючи, що звідти вже можна не повернутись додому, священник Я. Мартинюк з Рава-Руського району прибув до облвиконкому з торбою харчів, ковдрою, подушкою та іншими речами, пояснивши: «Я їхав до Львова з твердим рішенням

⁴⁸⁴ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 72; Ліквідація УГКЦ. 1939–1946. Т. I. С. 554.

⁴⁸⁵ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. II. С. 107.

⁴⁸⁶ Там само. С. 204.

не приєднуватися до ініціативної групи, а звідси можуть бути всякі несподіванки. Можливо, для того, щоб переконати мене у справедливості православ'я, знадобиться 2–3 місяці, я на цей строк і набрав продуктів»⁴⁸⁷.

На кожній нараді в деканатах і Костельник, і супроводжуючий його гість з Києва могли переконатися, що абсолютна більшість священників дивуються, що їх збираються приєднувати до церкви, де нижчий рівень духовності. І якби не було тиску влади, то не знайшлося б і кілька десятків, котрі зважилися б на перехід до православ'я. З цього приводу Костельник у листі до Патріарха Московського писав: «Більшість священників не вірить у краще майбутнє церкви в радянському Союзі й каже: «Для чого нам руйнувати нашу церкву, якщо з нашого нового будівництва нічого не буде»⁴⁸⁸.

У своєму рефераті «Акція ініціативної групи» від 3 серпня 1945 р. Костельник додавав про загальне побоювання щодо русифікації церкви, а від себе додавав і таке: «Також бояться наші священники того, щоб руська православна церква не накинула нам свій зовнішній вигляд священника: довге волосся, обов'язкова борода, широка ряса, нагрудний хрест, безперервне ходження в рясі... Зовнішній вигляд православного руського священника не є достосований до нинішнього вигляду інших людей, тому в нас дивляться на таких священників, як на дивовижу... А як появиться гірший тип такого священника (брудний, розпатланий), то наші люди просто жахаються, вважаючи такий вигляд священника за упадок священничого стану. Я і сам рішуче противний тому, щоб наші священники прийняли зовнішній вигляд православного руського священника. Радше нехай православні священники поволі приймають наш зовнішній вигляд, бо їх вигляд відсталий (такий, який був тому 200–300 років), робить священника неповоротним, отяжілим у виступах, на всіх ліберально настроєних людей робить некорисне враження відсталості»⁴⁸⁹.

У Станіславській області ситуація з переходом у православ'я складалася ще важчою, оскільки, як скаржився член Центральної ініціативної групи Пельвецький, заходам радянської влади щодо

⁴⁸⁷ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. II. С. 252.

⁴⁸⁸ Там само. С. 287.

⁴⁸⁹ Там само. С. 137, 138.

ліквідації унії чинили опір як духовенство, так і населення. Через активні дії бандерівців він не може виїжджати в райони, тому не проводить наради деканатів, як це робить на Львівщині Костельник, а змушений вишукувати інші, індивідуальні форми роботи. У присутності Костельника 8 серпня 1945 р. у Львові Пельвецький розповів Богданову про місцеві особливості «технології» возз'єднання. До обласного центру викликали кожного священика, де з ним спочатку проводив бесіду уповноважений у справах культів при облвиконкомі. Потім бесіду продовжував, за висловом Пельвецького, «ще хтось», тобто співробітник НКДБ, а завершувалося все тим, що член Ініціативної групи переводив цього священика під свою юрисдикцію⁴⁹⁰.

У звіті патріархові РПЦ Алексію I про діяльність Центральної ініціативної групи, який Костельник подав 3 жовтня 1945 р., він зазначив, що до «його» ініціативи вже приєдналося понад 800 священиків, а до Нового року приєднається й решта, за винятком хіба що 50–100, як було сказано, «затятих» осіб. Водночас він висловив побажання, щоб справа возз'єднання провадилась так, аби не порушити прив'язаність народу до церкви. Костельник запевняв патріарха в тому, що народ поки що іде слідом за священиками.

Голова Центральної ініціативної групи висловив свої міркування і про майбутню структуру приєднаних до РПЦ єпархій УГКЦ. Він запропонував реорганізувати три єпархії так, щоб на їх місці створити чотири, по одній на кожну область – Львівську, Дрогобицьку, Станіславську і Тернопільську, і щоб межі деканатів відповідали адміністративному поділу на райони. Він просив, щоб майбутніх православних єпископів призначили з середовища того греко-католицького духовенства, чиїми руками ліквідується унія⁴⁹¹.

Проте наступний етап переходу до православ'я виявився дискусійним у середовищі його справжніх і театральних ініціаторів. Якщо останні вважали за необхідність розпочати підготовку до проведення загальногалицького собору за участю всього духовенства УГКЦ, то НКДБ на початку жовтня 1945 р. намітив проведення спочатку нарад деканів, а потім обласних соборів за участю представників деканатів. Тобто, головну відповідальність брали на

⁴⁹⁰ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. I. С. 40.

⁴⁹¹ Там само. С. 41.

себе органи НКДБ, хоч також підключалися члени ініціативної групи. Костельник подав Богданову список можливих кандидатур на посади деканів по Львівській області, до якого було включено тільки тих священнослужителів, які погодилися приєднатись до РПЦ. У підсумку усі 29 деканатів очолили ті особи, призначення яких не викликало заперечень з боку УНКДБ⁴⁹².

Костельнику вдалося добитися втілення свого задуму возз'єднати УГКЦ з РПЦ не на обласних соборах греко-католицького духовенства, як наполягали чекісти, а на загальному зібранні усіх священнослужителів УГКЦ, і, хоча й без єпископату, однак за рахунок масовості та одностайності нижчого духовенства наблизитися до рівня Берестейського собору 1596 р. На його думку, «чим авторитетнішим буде собор, тим більше і активніше підніметься хвиля проти Ватикану і римської церкви взагалі» і це спричинить бродіння серед уніатів США, Канади і особливо Закарпатської України⁴⁹³.

На зустрічі в своєму помешканні з Богдановим 25 жовтня 1945 р. він надав такі аргументи щодо скликання загальногалицького собору:

«1. Відмінити ухвалу Берестейського собору про заведення унії може вирішити тільки собор, який складатиметься з представників усієї церкви.

2. Питання про розділ 3 єпархій на 4 може вирішити тільки спільний собор.

3. Обласні собори не будуть мати того історичного значення, який буде мати Загальногалицький.

4. Розпад найбільшої в світі уніатської церкви в Галичині буде великим ударом по Риму і він, безумовно, буде вести роботу проти возз'єднання. Факт скликання обласних соборів буде ним використаний для антибільшовицької агітації, мовляв, більшовики зібрали 4 купки священників, які вирішили питання про церкву.

5. Чим організованіше й активніше пройде собор і чим авторитетнішим буде цей собор, тим більше й активніше підніметься хвиля проти Ватикану й римської церкви взагалі. Не забувайте, що крім загальних реагувань за кордоном, особливо будуть пригляда-

⁴⁹² ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 1. Арк. 268.

⁴⁹³ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. I. С. 43.

тися і прислуховуватися до цього уніати Канади і Закарпатської України. Загальногалицький собор буде початком бродіння серед уніатів Закарпатської України і США і початком загального руху проти Риму.

6. Ухвали обласних соборів про возз'єднання уніатської церкви з православною навряд чи буде обов'язковими для противників возз'єднання, а їх буде до 20–30 % – і з числа нез'єднаних з ініціативною групою, і з числа возз'єднаних з ініціативною групою. Ці противники виступлять агресивніше проти возз'єднання при проведенні обласних соборів»⁴⁹⁴.

Однак найголовнішою причиною неможливості скликання обласних соборів Костельник вважав невідповідність духовенства Станіславської й Дрогобицької областей, відтак наполягав на тому, щоб влада при цьому опиралася на духовенство Львівської архієпархії: «Тут є справжні прихильники православ'я, тут мої колеги і друзі, які, хоч і не були прихильниками, проте йдуть з бажанням за мною». Він ручався за успіх загальногалицького Собору, «оскільки на ньому буде переважна більшість духовенства Львівської архієпархії, і будуть підібрані такі делегати, котрі не підведуть нас»⁴⁹⁵.

Добір кандидатів у делегати собору завершили в лютому 1946 р., після чого на засіданні Центральної ініціативної групи було затверджено список з 225 делегатів від духовенства, в тому числі 116 деканів. Від мирян на собор пропонували делегувати 30 осіб. Після додаткового вивчення кандидатів органами НКДБ список скоротили. Перевірку на лояльність не витримали восьмеро священників та стільки ж мирян. Натомість список поповнили прізвищами ще десятих священнослужителів, присутність яких на соборі була бажаною для ініціативної групи. До остаточного варіанта списку увійшли 227 священників та 22 мирян⁴⁹⁶.

З метою підготовки громадської думки 1 березня було реалізовано ще один пункт плану НКДБ – у республіканській та обласній пресі опублікували повідомлення Прокуратури УРСР про закінчення слідства і передачу до суду справи митрополита єпископів УГКЦ. З цього приводу Костельник в одній з приватних розмов

⁴⁹⁴ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. II. С. 324, 325.

⁴⁹⁵ Там само. Т. I. С. 43.

⁴⁹⁶ Там само. С. 47.

сказав: «Що мало статися, те й сталося. Винні одержали заслужене покарання. Сліпий і компанія постраждали через Папу. Тут теж політика. Суд над Сліпим – це суд над Папою, а собор – продовження суду над Папою. Ось які хитрі більшовики. Не випадково ці два суди будуть відбуватися одночасно...»⁴⁹⁷.

На початок березня 1946 р. «по уніатській лінії» було заарештовано 287 осіб, серед них одного митрополита, чотирьох єпископів, 182 священники, 11 настоятелів монастирів, шістьох дияконів, 23 ченців, дев'ятьох слухачів духовної академії, 20 оунівців, що були пов'язані з УГКЦ, і 31 мирянина. Це дало можливість владі перевести під юрисдикцію Центральної ініціативної групи, тобто отримати згоду на зречення від унії і приєднання до православ'я 1 805 з 2 154 наявних парафій на чолі з їх пастирями. Письмові зобов'язання щодо цього вдалося здобути шляхом «індивідуальної обробки» та проведення нарад духовенства від 871 з 1 167 священників⁴⁹⁸.

Усі ці заходи під недремним оком каральних органів більшовицької партії дали той результат, який озвучили спеціально підібрані делегати так званого Львівського собору, які не прислухалися до застережень пониковецького декана В. Лесюка – вважати собор лише підготовчою стадією на шляху до возз'єднання з РПЦ і поки що не вирішувати цього питання остаточно, а підтримати пропозиції Костельника: «1) скасування Берестейської унії 1596 р., 2) розрив з Ватиканом і засудження його діяльності, спрямованої проти православ'я, 3) повернення до віри предків – православ'я і 4) возз'єднання з РПЦ»⁴⁹⁹.

Ліквідацією УГКЦ на Львівському лжесоборі 1946 р. план заходів щодо її нищення не був повністю виконаний, оскільки залишалася в підпорядкуванні Риму Мукачівська єпархія. А вона не була обійдена увагою в «Плані загальних заходів і агентурно-оперативних дій по лінії греко-католицької уніатської церкви», який був затверджений 8 лютого 1945 р. наркомом держбезпеки УРСР Савченком. Там, зокрема, зазначалося: «Враховуючи, що на території Закарпатської України серед церковників нараховується

⁴⁹⁷ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946... Т. I. С. 48.

⁴⁹⁸ Там само. С. 49.

⁴⁹⁹ Там само. С. 50.

до 70 % греко-католиків уніатів, безпосередньо підпорядкованих Ватикану, з метою поширення на них нашого впливу, підпорядкувати їх греко-католицькому церковному впливу в м. Львові». А для практичної домовленості про це передбачалося «організувати направлення делегації греко-католиків Мукачівської єпархії на чолі з єпископом Ромжею до м. Львова в митрополичий ординат греко-католицької церкви»⁵⁰⁰.

Очевидно, Москва враховувала той момент, що після трьох поділів Польщі більшість греко-католиків опинилися в складі Австрійської імперії, керівники якої підтримували ідею об'єднання уніатів. Зокрема, в 1840-х рр. тодішній канцлер С. Меттерніх висловився за те, що «всім українцям Австрії потрібно дати тільки одного церковного провідника і на це найкраще надається гідність патріярха»⁵⁰¹.

Справді, тоді Рим не тільки продовжував підтримувати збереження українських обрядів у греко-католицькій церкві Закарпаття, а й не знімав з порядку денного питання про об'єднання уніатів Львівської, Перемишльської, Станіславської, Ужгородської та Пряшівської єпархій навколо Святоюрського престолу у Львові, який папа Лев XIII планував піднести до патріархату, на чолі якого міг бути Андрей Шептицький⁵⁰².

І йшлося не лише про регіон відділений Тисою від придунайської рівнини, а й на всіх теренах, які перейшли 1646 р. з православ'я на греко-католицизм. «Аж до найновіших часів, – писав 1923 р. Августин Волошин, – єпархія Мукачівська поширювалася не лише на жупи Марамороську, Угочську, Березьку й Земплинську, але й на Саболцьку, Сукмарську й Гайдуцьку, де мала близько 70 парафій»⁵⁰³.

Очевидно, звернув увагу на цю ситуацію і Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Побувавши 1899 р. перший раз на Закарпатті перед своїм висвяченням на єпископа Станіславівського, він зрозумів, що мусить докладати багато

⁵⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9113. Т. 20. Арк. 6.

⁵⁰¹ Баран О. Питання Українського Патріярхату в Шашкевичівській добі. Вінніпег, 1974. Арк. 12.

⁵⁰² Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964). Тернопіль, 2009. С. 55, 56.

⁵⁰³ Волошин А. Споми́ни. Ужгород, 1923. С. 14.

зусиль для порятунку тамтешніх українців від мадяризації богослуження в їхніх греко-католицьких церквах, інакше це призведе до втрати українства, яке в цьому регіоні відоме від часів східнослов'янського племені білих хорватів. І його відвідини греко-католицького монастиря на Чернечій горі біля Мукачєвого дали свої результати – місцеві греко-католики почали все більше усвідомлювати себе українцями⁵⁰⁴.

Зрештою, вони завжди пам'ятали заповіт свого великого будителя Олександра Духновича в оді «Голос радости», в якій чітко звучить сподівання про допомогу, яка надійде до них із Святоюрської гори:

Бо свої то за горами – не чужі;
Русь єдина, мисль одна у всіх на душі.
То і Пастир, что для всіх там єсть Отцем,
Помнить, что ми также братя – Русь жиєм.

Незважаючи на залякування угорського уряду закарпатські українці восени 1918 р. збираються на стихійні зібрання, на яких ухвалювалися рішення про відірвання від Угорщини. Перше таке віче відбулося в Любовні 8 листопада 1918 р., на якому утворюється Руська Народна Рада. Подібні тенденції поширювалися по всьому Закарпаттю – від Спиша до Рахова. Тому й не дивно, що Сігетська Руська Рада закликала зійтися 21 січня 1919 р. до Хуста «увесь руський народ», бо в «цілім світі кожний народ говорить про себе, де він хоче бути, чи з своїми людьми, чи з другими народами»⁵⁰⁵.

Посли від Українського Закарпаття мали сказати про це в Києві, а не в Будапешті – «від усього руського народу, котрий знаходиться на Мадярщині, с варлидів (областей. – В. С.) Мариморош, Угочі, Берег, Унг, Земплин, Шарош й Спиж». І наказ їм був такий: «Гадкуймо, аби наші потомки на нас не нарікали! Абисмо славу й честь заслужили перед руським народом и перед усім світом. По-

⁵⁰⁴ Діло (Львів). 1939. 12 січня.

⁵⁰⁵ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

кажім, што и ми такі люде, як другі, самі будуймо свою будучність! Не даймо, аби другі нам будували!»⁵⁰⁶.

Навіть у ті важкі часи, коли Закарпаттю довелося перейти під Чехословаччину, то такі священнослужителі, як о. Августин Волошин, намагалися будь що утримати зв'язок з Україною – найкращим вихід у тій ситуації бачився йому через підпорядкування греко-католицьких парафій Мукачівської єпархії до Галицької митрополії»⁵⁰⁷.

Однак об'єднання греко-католиків України під більшовицьким патронатом було відкладене, оскільки ситуація в Галичині не пішла за сценарієм, а із Закарпаття делегація тамтешніх греко-католиків не приїхала до Львова. Тож коли перед Львівським лже-собором до певної міри вже вивільнилися сили чекістів, котрі займалися релігійною проблематикою, то 3 лютого 1946 року капітан Богданов покликав на консультативну розмову о. Гавриїла Костельника, котрий уже, виявляється, передав туди 500 примірників своєї книги і 500 церковних календарів. Останній висловився, що «тут, у Галичині, було важче, та зробили, там таких труднощів не буде, там сильніше православ'я і менш авторитетне уніатське духовенство серед народу»⁵⁰⁸.

Насправді ж у Закарпатті ситуація з переходом у московське православ'я виявилася складнішою, ніж у Галичині. Як повідомлялося в донесенні наркома держбезпеки УРСР Савченка до Москви від 6 червня 1946 р., тут окремі органи місцевої влади сприяли поверненню греко-католикам раніше відібраних у них і переданих православним храми. Скажімо, поверненням уніатам їхньої церкви в селі Солдобош Хустського округу займалися навіть тамтешній окружний комітет партії та окружний народний комітет⁵⁰⁹.

«Смотрящие» з Києва за подіями в регіоні дивувалися також позиції обласної газети «Закарпатська правда», яка окремими публікаціями фактично ставала на захист греко-католиків, або не висвітлювала вигідних, як здавалося в столиці, фактів у боротьбі про-

⁵⁰⁶ ДАЗО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

⁵⁰⁷ Архів Українського наукового інституту Гарвардського університету (США): Ф. Шептицького. Лист В. Піснячевського.

⁵⁰⁸ Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб. 1944–1949. Вишгород, 2019. С. 62.

⁵⁰⁹ Там само. С. 72.

ти унії. Так, не відгукнулася вона на виступ на обласному активі колишнього монаха, котрий вступив в комсомол, а тепер «зривав маску з уніатської церкви»⁵¹⁰.

Виходячи з цього, Міністерство держбезпеки УРСР 25 червня розробило спеціальний план заходів з ліквідації УГКЦ на Закарпатті. Ним, зокрема, передбачалося, відрядити туди о. Гавриїла Костельника з групою православних галичан з метою «підняти там престиж православ'я і виступити із закликом до віруючих і духовенства греко-католицької церкви про воз'єднання з російською православною церквою»⁵¹¹.

Полковник Карін-Даниленко, який готував цей документ за зразком галицького, записав до нього такі прикінцеві пункти: «Перед скликанням єпархіального Собору поставити питання перед МДБ СРСР про необхідність спеціального звернення патріарха Московського і всея Русі Алексія до закарпатських уніатів із закликом про повернення в «лоно матері православної церкви».

Надати можливість єпархіальному Собору після ухвали рішення про ліквідацію унії Ватиканом, основуючись на старинній православній традиції, яка існувала в Мукачівській єпархії, обрати собі правлячого єпископа з наступним затвердженням його Московською патріархією, забезпечивши через наші агентурні можливості проведення бажаного для нас кандидата з числа перевірених агентів.

Усі заходи з ліквідації греко-католицької уніатської церкви в Закарпатській області, враховуючи досвід роботи в західних областях України, проводити поступово, з тим, щоб не викликати різкої реакції з боку віруючих уніатських приходів, а також суцільно конспіративно, виключивши всілякі дії, які можуть розшифрувати участь у цій справі органів МДБ»⁵¹².

Проте вже через місяць той же Савченко змушений був визнати, що цього не вдалося досягти, оскільки єпископ Мукачівський Теодор Ромжа, «аналізуючи матеріали воз'єднання уніатської церкви в західних областях УРСР, своїм наближеним роз'яснив, що в цілому об'єднання церков є справою рук радянських органів державної безпеки, які за прикладом Галичини будуть змушувати

⁵¹⁰ Ліквідація УГКЦ на Закарпатті... С. 391.

⁵¹¹ Там само. С. 79.

⁵¹² Там само. С. 80, 81.

греко-католицьких священників Закарпатської області вступати в Ініціативні групи, обираючи, в першу чергу, осіб політично скомпрометувавших себе»⁵¹³.

Інформація про такі методи більшовицької влади поширювалася серед населення, чим посилювала спротив ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті. Одним з яскравих прикладів цього були масові протести віруючих проти націоналізації належної їй землі. Так, у селі Загаття на Іршавщині селяни навіть відмовилися від наділеної їм землі священника Марковича⁵¹⁴.

За такої ситуації більшовицькі спецслужби доручили Гавриїлу Костельнику поїхати на Закарпаття після чого підготувати реферат «Про бажане воз'єднання греко-католицької церкви в Закарпатській області з Руською православною церквою». І останній змушений був визнати, що «після нашого Львівського Собору воз'єднання закарпатські греко-католицькі священники стали ще більш фанатизувати народ, відбираючи від нього присягу на вірність католицькій Церкві і закликаючи його, щоб навіть своє життя віддав за свою «єдино-спасенну» віру»⁵¹⁵.

Таке сфанатизоване духовенство і народ, продовжував Костельник, навіть не стануть прислуховуватися до аргументів православних і не будуть читати нічого, що написано проти католицької віри й Церкви. Тим більше, коли одразу ж поширювалося зросійщення її, що не сприймалося місцевим населенням, оскільки «увесь тамошній народ говорить українськими архаїчними діалектами, а молитви вимовляє українською мовою»⁵¹⁶.

Не сприймали на Закарпатті і самого Костельника. Коли він намагався переконати прелата Хиру перейти в православ'я, мовляв, що ви маєте з унії, той відповів: «Маємо спокійну совість. Ми в цій вірі жили й бажаємо жити. За наше терпіння одержимо воздаяння на тому світі». На це навернений у православ'я Костельник махнув рукою: «Той світ! Дурниця!». «Що ж, – спокійно відповів Хира, –

⁵¹³ Ліквідація УГКЦ на Закарпатті... С. 84.

⁵¹⁴ Там само. С. 106.

⁵¹⁵ Там само. С. 123.

⁵¹⁶ Там само. С. 125.

якщо для вас дурниця, то з таким «віруючим» вести диспут нам неможливо»⁵¹⁷.

У тодішній доповідній записці органів держбезпеки наголошується, що єпископ Ромжа вжив заходів, аби не поширювалася інформація про Львівський лжесобор, відтак «не зафіксовано ніяких реакцій з боку священників і віруючих Закарпатської уніатської єпархії». Щоправда, один з авторитетних священників, член капітули ХИРА заявив: «Перехід галицьких уніатів у православ'я здійснений під примусом, оскільки в СРСР свобода релігії полягає лише в тому, що можна дзвонити в дзвони зранку до вечора. На Галицький Собор зібрались 20 ренегатів і кілька священників з примусу НКВС, обрали одруженого єпископа Костельника й винесли рішення про відхід від Рима. Лондонське радіо передало повідомлення Ватикану, яке спростовує відречення галицької уніатської церкви від Рима, і що священники Галичини залишилися вірними Ватикану»⁵¹⁸.

Про те, що насправді відбувається в Галичині, єпископ Ромжа, допускали чекісти, може знати від одного з монахів Львівського василіянського монастиря, котрий його таємно відвідав. Для того, аби уникнути подібного «возз'єднання» на Закарпатті, тамтешні уніати, серед яких було взято на таємний облік 310 осіб: єпископів – 1, архидеканів – 4, деканів – 32, священників – 273, готувалися створити організований спротив. Важливою ідеологічною базою для нього вважалися п'ять чоловічих і три жіночі монастирі ордену «Василіян», де перебували 40 монахів і 35 монахинь. До складових цього ідеологічного спротиву відносили і дві нелегальні духовні семінарії, в яких навчалися понад 30 осіб. Одна з них була в Ужгороді, а друга – при Мукачівському монастирі⁵¹⁹.

За таких обставин більшовицька влада вдалася до brutальних арештів служителів культу, а єпископа Ромжу вирішила вбити, після чого репресії продовжувалися. Скажімо, за 7 місяців 1949 р. було заарештовано 49 священників, відібрано резиденцію й кафедральний собор. Це все призвело до ліквідації управлінської струк-

⁵¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145 (1951 р.). Спр. 7. Т. 2. Арк. 206.

⁵¹⁸ Там само. Ф. 16. Оп. 7 (1948 р.). Спр. 4. Т. 13. Арк. 60.

⁵¹⁹ Там само. Арк. 69.

тури УГКЦ на Закарпатті. Її 394 парафії були приєднані до РПЦ, хоч зі 235 служителів культу «возз'єдналися» лише 116⁵²⁰.

Тільки тепер, 24 вересня 1949 р., голова Ради в справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР Г. Карпов доповів Сталіну і окремим членам політбюро ЦК ВКП(б) про ліквідацію УГКЦ в цілому в Україні. В цьому документі, зокрема, вказувалося, що з 1946 до 1949 р. 3 001 греко-католицькі парафії, 1 242 священики, 463 диякони і 1 018 псаломщиків перейшли у відання РПЦ. Правда, далі йшлося, що «в деяких парафіях націоналістично настроєні священики, хоч і возз'єдналися й припинили під час богослужень згадувати папу римського, але в той же час поки що не згадують і патріарха Московського і всея Русі»⁵²¹.

Розгромлена в брутальний спосіб Українська греко-католицька церква не зникла. Вже 1945 р., в день Св. Димитрія великомученика, в Україні поширюється пастирський лист Митрополита і всіх єпископів із сибірського заслання з Благословенством Божим на недалеке Різдво Христове: «Бог є з нами і тут далеко в Сибірі і в тюремних казематах. Бог є і буде всюди з Вами... Бог є у Ваших хатах, в містах і селах. Бог є з Вами на важкій колгоспній панщині. Бог є у Ваших землянках і підпільних сховищах. Бог є з Вами у тюрмах і засланнях, Бог є з Вами, Дорогі Браття і Сестри, в часі Ваших мук, тортур і розстрілів. Бог є і з нашими славними стрільцями – повстанцями. Бог є і буде все і всюди з цілим нашим многотрадальним народом в часі його найбільших терпінь і мук. Він благословить Вашу боротьбу проти Антихриста та винагородить щедро всі Ваші муки та кривди.

Вірте Йому Одному, держіться своєї батьківської віри, своєї рідної батьківської землі, своїх церков і своїх хат, своєї мови і Божої Правди, не бійтеся гонення, труду, жертв і мук, бо все то для народу нашого і для Христа Бога Отця нашого»⁵²².

Вона подавала свій голос до всіх віруючих України, яких тоді необхідно було підтримувати, особливо діток, батьки яких уже загинули за волю України, чи продовжували цю жертвону

⁵²⁰ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. С. 217.

⁵²¹ Там само. С. 227, 228.

⁵²² Там само. С. 80.

боротьбу, чи вже каралися в далеких снігах «Сибіру неісходимого». Бо родичі тих повстанців, сідаючи до Святої вечері, відчували, що доведеться і їм спокутувати героїзм найрідніших людей:

Сумний Святий вечір в сорок сьомім році.
По всій нашій Україні, плач на кожному кроці.
Сіли до Вечері мати з діточками.
Замість мали вечеряти, вмилися сльозами.
Сіли до вечері, діти ся питають:
«Мамо, мамо, де наш тато, чом не вечеряють?»
Тато на Сибіру, з голоду вмирає,
Бідна мати по Вкраїні помочі благає.

І церква постійно відгукувалася до них посланнями своїх владик. Наприклад, у Великодньому душпастирському листі українських духівників-підпільників 1947 р. стверджувалося, що Українська Церква-Мати «не виреклася своїх діточок», бо «є ще пастирі, що вирвались з кігтів Антихриста, які тепер у підпіллі кріплять своїм словом, своїм приміром і запалом кріплять, підбадьорують, закріплюють до витривалої невблаганної боротьби з найлютішим ворогом Української Церкви й Народу»⁵²³.

А потім, коли після смерті тирана почали повертатися за-суджені за вірність українській християнській традиції священники, то живе слово вже підбадьорювало на місцях. Адже частина з тих 344 репресованих служителів культу, які з 1945 до 1950 р. повернулися до місць свого постійного помешкання, не лише відновили сповнення своїх обов'язків, а й розпочали кампанію щодо відродження УГКЦ з належною реєстрацією парафій. Це викликало велике занепокоєння компартійної влади. Перший секретар Львівського обкому КПУ Лазуренко просив Київ дати «вказівки відповідним органам максимально обмежити повернення уніатських священників»⁵²⁴.

Однак, незважаючи на всілякі перепони, колишні уніати поверталися на батьківщину й продовжували здійснювати свій обов'язок перед Богом і своїми вірними, не відрікаючись від історичних

⁵²³ Сергійчук В. Нескорена церква... С. 127.

⁵²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4081. Арк. 2–5.

традицій українського християнства. Воно проявлялося не тільки в підпільних службах, а й у збереженні символів тієї віри, які залишалися у захоплених православними храмах.

Одну із таких традицій побачив у львівському соборі Св. Юра 20 грудня 1959 р. уповноважений Ради в справах релігійних культур при Раді міністрів СРСР по УРСР К. Полонник на богослужінні, яке здійснював єпископ Палладій: «Від дверей собора до віттаря у дві шеренги по обох боках доріжки вишикувались 12 прапороносців – дівчат і жінок. У кожній в руках білий прапор з наклеєним на нього зображенням Христа чи якогось іншого «святого» і з широким жовтим або блакитним шарфом. З одного прапора звисає жовтий шарф, з другого – блакитний. І так по черзі, по обидві шеренги.

По ходу служіння, коли Палладій здіймає руки догори чи проголошує заключні слова молитви, прапороносці нахиляють нахиляють прапори в напрямку до віттаря, і тоді жовто-блакитні шарфи, наче бойові знамена, осіняють колінопреклонених болящих»⁵²⁵.

Зрозуміло, що ця традиція греко-католицької церкви справила зовсім інше враження на відомого «смотрящого» тепер уже за релігійним життям в УРСР (до цього К. Полонник був начальником Головліту УРСР, тобто, головним цензором республіки). У своїй таємній доповідній на адресу секретаря ЦККПУ А. Скаби від 28 грудня 1959 р. він акцентує увагу на тому, що «цей обряд немає нічого спільного з обрядами православної церкви, про що не може не знати архієпископ Палладій, однак він його зберігає, хоч обряд має відверто націоналістичний характер»⁵²⁶.

Однак, як впливає зі згаданої доповідної К. Полонника, подібне йому довелося бачити і в православних церквах Станіславщини, де «досі зберігаються властиві католицькому (греко-католицькому. – В. С.) культу предмети й обряди, пропагуються націоналістичні емблеми»⁵²⁷.

Відтак у збереженні давніх традицій української церкви наглядач за церковним життям в УРСР Полонник бачить зовсім інше: «Якщо взяти до уваги, що на Львівщині, Станіславщині й Тернопільщині є близько 2.500 колись уніатських, а нині православних

⁵²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4927. Арк. 311.

⁵²⁶ Там само. Арк. 311.

⁵²⁷ Там само. Арк. 312.

церков, де служать колись уніатські, а тепер православні попи, то не важко уявити собі ту ідеологічну і політичну шкоду, що її завдають інтересам нашої партії ці священнослужителі своїм що недільним демонструванням бандерівських прапорів, не кажучи вже про те, що з ласки патріархії та її представників в областях, вони широко поставили і вправно ведуть масову релігійну пропаганду»⁵²⁸.

Треба сказати, що ця доповідна знайшла відгук в апараті ЦК КПУ, звідки надійшла вказівка перевірити церковні богослужіння на предмет використання синьо-жовтих кольорів. Цю місію тепер виконував старший інспектор Уповноваженого Ради в справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР по УРСР С. Голубань. У його доповідній від 23 лютого 1960 р. насамперед стверджується факт використання синьо-жовтих «фанів» на службі в соборі Св. Юра. Поєднання національних кольорів під час богослужінь було виявлено в Преображенській і Успенській церквах Львова, де це виглядало як прикріплена до корогви синьо-жовта стрічка розміром 4–5 сантиметрів.

За свідченнями благочинного Львова М. Ванчинського, таких великих і малих «фанів» у церквах міста на той час нараховувалося 120, а працівник КДБ Савичев додав до цієї інформації, що «це все має місце не тільки в м. Львові, а також і в селах області». Відтак завідувач відділу пропаганди і агітації обкому КПУ Анатолій Падалка «дав розпорядження тов. Савичеву під виглядом яких інших мироприємств оглянути всі церкви м. Львова і області для того, щоб повністю виявити в них культове обладнання, характерне для католицизму і уніатства, і вжити заходів до його вилучення»⁵²⁹.

Але вилучити з храмів це все було не так просто, бо навіть єпископ Станіславський Йосиф висловлювався, що коли прибрати з храму традиційну релігійну утвар, то «собор перетвориться в сарай»⁵³⁰.

Зрештою, доповідаючи до Москви про завершення ліквідації унії на Закарпатті, уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченко зазначав ще 26 серпня 1949 р., що в Імстичівському монастирі

⁵²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4927. Арк. 313.

⁵²⁹ Там само. Спр. 5205. Арк. 52–54.

⁵³⁰ Сергійчук В. Нескорена церква... С. 350.

«внутрішність храму (незважаючи на його історичну древність) розписана в ХХ столітті на петлюрівський лад – «жовто-блакитний». Навіть всі святі на іконах, у тому числі Богородиця і спаситель, у вишитих українських сорочках»⁵³¹.

У церкві в Калуші, де служив священник Стрийський, до 1960 р. на хресті перед входом зберігалася табличка з уніатськими написами, а всередині – написи, що прославляли Папу Римського й колишні громадські організації, що брали участь у її спорудженні⁵³².

Підступне віроломство більшовицької влади, з яким 1946 р. ліквідовувалася Українська греко-католицька церква, ще раз переконало її вірних, що ця конфесія є поборницею справжньої християнської віри, а Російська православна церква – «це обман, а її служителі – зрадники і ставленики Москви»⁵³³.

Відтак греко-католики УРСР намагалися і в тих складних умовах зберігати обряди й традиції своєї церкви, яку вважали справді національною, з тим, щоб історична пам'ять могла передати наступним поколінням усе те, що шанувалося батьками. Тож у Надорожному Тлумацького району Станіславської області громада станом на 1959 р. так і не прийняла православ'я, а церква довго не діяла. Але з поверненням у село уніатського священника Василика відновилися богослужіння за уніатським обрядом. Священник Бемко з Брюховичів під Львовом визнавав, що має вплив на віруючих тільки тому, що він їм нічого не каже про православ'я. А в селі Осипівка Олеського району віруючі перестали відвідувати церкву після того, як вона була зареєстрована як православна. Але з появою священника-уніата притік віруючих одразу ж посилювався⁵³⁴.

І не допомагали безглуздій дії влади на кшталт постанови Ради в справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР від 10 квітня 1959 р., якою передбачалося серед інших заходів «рекомендувати патріархії припинити виплату пенсій родинам уніатських священників, якщо пенсіонери залишилися уніатами, а також

⁵³¹ Сергійчук В. Нескорена церква... С. 196.

⁵³² Там само. С. 370.

⁵³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5028. Арк. 3.

⁵³⁴ Сергійчук В. Нескорена церква... С. 311.

припинити грошову допомогу на реставрацію і ремонт церков у західних і Закарпатській областях Української РСР»⁵³⁵.

У відповідь з'являлися листи, в тому числі на ім'я голови Президії Верховної Ради СРСР, в яких ставилися конкретні вимоги: «Якщо нам не буде дозволено законно сповідувати нашу віру, ми будемо сповідувати її підпільно, як це робиться в подібних випадках», а також «для добра католицької церкви на сході Європи було б краще, якби митрополит Сліпий повернувся на Батьківщину як перший патріарх греко-католицької церкви для всього сходу Європи і Сибіру»⁵³⁶.

Першими такі настрої відчували ті священники, які перейшли в православ'я, що їх, звичайно ж, бентежило. «Ця пропаганда і різного роду провокаційні чутки, розповсюджені серед уніатів, які проживають у західних областях, – наголошувалося в таємному документі влади, – вселяють у них надію на швидку реставрацію греко-католицької церкви в СРСР і викликають розгубленість в колах духовенства руської православної церкви, особливо серед бувшого уніатського духовенства, яке перейшло до православ'я після Львівського собору в 1946 році»⁵³⁷.

Але до цього йшло, бо справедливість мала восторжествувати. Промовляючи на Папському Синоді 25 листопада 1985 р., кардинал Любачівський, зокрема, наголошував: «Другий Ватиканський Собор дав нам повну заохоту, щоб працювати нам над нашим відродженням та допоміг нам утвердитись у тому, що ми йдемо у правильному й потрібному напрямі. Що саме бажаємо досягнути? Бажаємо жити згідно з власним древнім благочестям – традицією католиків східних обрядів, обрядів великих Отців Церкви. Наш корінь східний, наша духовність східня. Важне для наших душ та для Церкви, щоб ми залишалися східними.

Не шукаємо тут особливого відзначення, ні самолюбної світськості, бажаємо лише жити за своїм благочестям. Бути східним не означає конечно бути православним. Можна бути католиком східнього обряду, так як можна бути католиком латинського обряду. Ми є східного обряду. Це наша спадщина. Наше існування як прав-

⁵³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5028. Арк. 66.

⁵³⁶ Сергійчук В. Нескорена церква... С. 411.

⁵³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6291. Арк. 19.

дивих католиків, а заразом як правдиво східних, це найкращий доказ вселенськості Христової божественно заснованої Церкви»⁵³⁸.

Так, греко-католики хотіли повернути власну традицію, бо історична пам'ять постійно нагадувала їм вічну сув'язь із початковим українським християнством, яке започатковувалося на київських горах. Тому й перед смертю патріарх Йосиф Сліпий заповідатиме, щоб перенесли його тлінні останки до рідної землі. І він вірив, що прийде час – і навічно спочине в Соборі Святої Софії в Києві, як і заповідав.

Володимир Сергійчук

⁵³⁸ Любачівський М. Чи справді було хрищення Росії 988 року? Рим – Мюнхен, 1986. С. 76, 77.

РЕПРЕСІЇ – ТРАВМА – ПАМ'ЯТЬ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТОТАЛІТАРНОГО ДОСВІДУ В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Статут Міжнародної ради музеїв (ICOM), прийнятий 27 серпня 2007 р. у Відні, музеєм визначає «постійно діючу неприбуткову організацію на службі суспільству та його розвитку, відкриту для широкого загалу, яка збирає, зберігає, досліджує, експонує та популяризує матеріальну й нематеріальну спадщину людства і навколишнього світу з дослідницькою, освітньою й розважальною метою»⁵³⁹. На практиці ж функції сучасного музею не обмежуються зберіганням історичної традиції, вони розширені на публічну місію формування національної свідомості, участь в комеморативних практиках, залучення до державного календаря історичних свят та ін. Крім того, трагічна спадщина ХХ ст. схиляє музейні інституції до роботи із травматичною пам'яттю про жахіття війни, а також злочини сталінського і гітлерівського тоталітарних режимів.

Сучасні Україна та Польща, які особливо досвідчили антигуманний характер радянської і нацистської окупацій, потребують розлогіх музейних наративів задля детравматизації суспільної свідомості та національної консолідації навколо європейських політичних й культурних цінностей. Саме ж поняття музейного наративу увійшло до наукового апарату наприкінці ХХ ст., як приклад домінування тенденцій із залучення новітніх технічних досягнень до побудови експозицій. Наративні музеї не лише збирають, консервують, зберігають чи популяризують історичні артефакти, але й творять певну історію-розповідь. Наративний музей працює з такою категорією, як нематеріальна спадщина, що спрямована на появу суспільної дискусії навколо порушених в експозиції питань, передаючи знання і через відчуття і через емоції⁵⁴⁰.

⁵³⁹ Тобелем Ж.-М. Нова епоха музеїв. Культурні установи перед викликом менеджменту. Київ : Видавець Чередниченко А. М., 2018. С. 24–25.

⁵⁴⁰ Folga-Januszewska D., Kowal P. Definicja muzeum narracyjnego. *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* / red. P. Kowal, K. Wolska-Pabian. Warszawa : Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków : Universitas, 2019. S. 49–50.

З перспективи наративізації минулого нерозкритими залишаються проблеми інструменталізації історичного знання про трагедію середини ХХ ст. через пропагандивно-музейну діяльність в роках СРСР та ПНР (на прикладі Меморіального комплексу «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та Центрального музею військовополонених (Centralne Muzeum Jeńców Wojennych; до 2018 р. – Центральний музей військовополонених в Ламбіновіцах-Ополі), а також головні аспекти подолання репресивно-тоталітарної спадщини українськими музеями (Музей визвольної боротьби України, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейний комплекс «Територія терору»).

Новітні дослідження музейних наративів здійснюються з різних перспектив – історичної, культурологічної, соціологічної, економічної. Поширений серед дослідників культурологічний напрям ґрунтується на теорії Яна Ассмана про три види колективної пам'яті: індивідуальну, комунікативну, культурну⁵⁴¹. В останні роки низку розвідок про музейні інституції, присвячені спадщині тоталітаризму, опублікували польські дослідники⁵⁴². В Україні вийшли студії Валентини Хархун про спадщину комунізму в українських та

⁵⁴¹ Assmann J. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. 362 s.

⁵⁴² Kobielska M. *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warszawa : Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, 2016. 422 s.; Bugumił Z., Wawrzyniak J. *Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. Kultura i Społeczeństwo*. 2010. Nr 4. S. 3–21; Bugumił Z. *Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. Kultura i Społeczeństwo*. 2011. Nr 4. S. 149–170; Żychlińska M. *Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. Przeszłość w dyskursie publicznym / red. A. Szpociński*. Warszawa : Collegium Civitas; Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. S. 39–55; Korzeniewski B. *Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015) / red. J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski*. Gdańsk : Muzeum II Wojny Światowej, 2015. S. 105–138.

польських музеях⁵⁴³. У 2017–2019 рр. тривав спільний українсько-литовський проєкт «Музей як простір полілогу домінуючих та альтернативних наративів: від теорії до практики» результатом якого стала публікація, присвячена правовим, теоретичним, методологічним і практичним аспектам діяльності історичних музеїв України та Литви як місць конструювання суспільно-політичних дискурсів й наративів на пострадянському просторі⁵⁴⁴. Проблема наукової, виставкової та едукативної діяльності Центрального музею військовополонених розкрита у працях Женев'єви Зубжицької⁵⁴⁵, Томаша Кранза⁵⁴⁶, Віолетти Резлер-Васілевської⁵⁴⁷, Едмунда Новака⁵⁴⁸. Водночас сучасна українська соціогуманітаристика відчуває брак досліджень проблеми репрезентації у музеях травми репресивно-каральної політики в Україні у 1939–1953 рр., а також головних аспектів пошуку шляхів детравматизації українського суспільства. Потребують також уточнення окремі аспекти діяльності музеїв як місця національної пам'яті, вивчення їх практичного досвіду для поширення серед українських та польських інституцій культури тощо.

⁵⁴³ Хархун В. Музеї комунізму в контексті польської музеальної політики. *Агора*. 2015. Вип. 14 : Музеї та культурна дипломатія. С. 16–32; Ї ж Радянська спадщина як об'єкт політики пам'яті в Україні (музейний аспект). *Агора*. 2016. Вип. 17 : 25 років Незалежності України: витоки державотворення. С. 75–86.

⁵⁴⁴ Шермукшніте Р., Банах В., Вербицька П., Гнідик І., Конюхов С., Кулявічюс С., Курдина Ю., Кузьмин Р., Лаужікас Р., Лисейко Я., Хома І., Жукаускаене О. У лабіринтах наративів: досвід музеїв Литви і України : колективна монографія. Vilnius: Vilnius University Press, 2019. 238 с.

⁵⁴⁵ Zubrzycki G. Krzyże w Auschwitz. Tożsamość narodowa, nacjonalizm i religia w postkomunistycznej Polsce. Kraków : Nomos, 2014. 296 s.

⁵⁴⁶ Kranz T. Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci. *Łambinowski Rocznik Muzealny*. 2003. T. 26. S. 9–22.

⁵⁴⁷ Rezler-Wasilewska V. Cmentarze i pomniki w Łambinowicach – miejsce pamięci o szczególnym rodowodzie historycznym. *Łambinowski Rocznik Muzealny*. 2003. T. 26. S. 33–40.

⁵⁴⁸ Nowak E. Obozy na Śląsku Opolskim w systemie powojennych obozów w Polsce (1945–1950). Historia i implikacje. Opole, 2002. 414 s.

Культурна пам'ять як явище потребує для самоутвердження матеріальних або ритуальних носіїв⁵⁴⁹. Ними головно виступають слово та письмо як культурні контексти пам'яті а також їх місце в суспільних та ідеологічних процесах. Музеї, а особливо історичні, завжди є відображенням домінантних моделей мислення, панівних ідеологій, переконань творців музейних експозицій про себе і навколишній світ⁵⁵⁰. Їхній статус місць «ретрансляції історичного наративу і конструювання колективної пам'яті» сприяє популяризації історичних дискурсів та поширенню історичного знання через едукативні програми⁵⁵¹.

В останні десятиліття у процесі реалізації політик пам'яті зросло значення музеїв, що розкривають травму тоталітаризмів середини ХХ ст. Після розпаду СРСР розрахунок із тоталітарним минулим став предметом експозицій низки музеїв Центрально-Східної Європи. Створено Дім терору в Будапешті (2002), Музей Варшавського повстання у Варшаві (2004), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові (2009), Музей окупацій та боротьби за свободу у Вільнюсі (2011) та ін. Наративи змінили й такі важливі місця пам'яті, як колишні концтабори.

Слід відзначити, що трагічний період 1939–1953 рр. залишається одним із легітимізаційних міфів сучасної України. Після проголошення незалежності (1991) ідеологічна спадщина Радянського Союзу продовжувала сильно впливати на суспільні настрої великої частини українців. Наприклад, сконструйований в брежнєвський період міф «Великої вітчизняної війни» був інтегрований в новий український наратив війни в дещо гуманізованій формі, яка передбачала засудження радянського керівництва і командування та ак-

⁵⁴⁹ Saryusz-Wolska M. Pamięć kulturowa. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* / red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. S. 337.

⁵⁵⁰ Kavanagh G. *History Curatorship*. London : Leicester University Press, 1990. P. 5.

⁵⁵¹ Zubrzycki G. Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* / red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa : Muzeum Historii Polski, 2014. S. 24.

центрування досвіду звичайних людей⁵⁵². Відтак в Україні кристалізувалася тенденція до т. зв. «конкуренції пам'яті»: «Ніде так не проявилися суперечки і напруження між індивідуальним пам'ятанням та офіційною інсценізацією пам'яті на користь режиму, як в колишніх республіках Радянського Союзу, які в 1990-х рр. здобули державний суверенітет. В особливій ситуації перебувала Україна, друга з огляду на важливість радянська республіка, яка була важливим театром воєнних дій й заплатила велику ціну втрат, підрахованих до 6 млн. осіб. Ніде в Європі не триває зараз так сильна конкуренція між пам'яттю про гітлерівські звірства та спогадами про сталінську жорстокість, як у вільній від 1991 року Україні. Лише сьогодні появилися умови для спільної і / чи різнорідної роботи над пам'яттю про війну»⁵⁵³.

На початку 1990-х рр. інтелектуальним спадкоємцем радянської інтерпретації Другої світової війни залишався київський Меморіальний комплекс «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Ідея створення такої інституції зародилася, ще в роки війни, коли в червні 1943 р. Політичне бюро ЦК КПУ вирішило утворити «Музей Вітчизняної війни українського народу», метою якого мала бути демонстрація «героїчної боротьби українського народу в тісному зв'язку з народами СРСР за свою соціалістичну батьківщину, за Радянську Україну, проти німецько-фашистським загарбників»⁵⁵⁴ Чергові ініціативи з організації музею з'явилися наприкінці 1960 – початку 1970-х рр. Наближаючись до 30 річниці «Великої перемоги», партійне керівництво УРСР пришвидшило процес інституціоналізації музею героїчного характеру. В березні 1974 р. рішенням Політбюро ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР утворено «Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.», проєкт якого передбачав також будівництво Меморіального комплексу на схилах

⁵⁵² Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва : ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. С. 30.

⁵⁵³ Wolff-Powęska A. Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów. *Przegląd Zachodni*. 2005. R. LXI. Nr 2. S. 16.

⁵⁵⁴ Протокол № 31 Постанови Політбюро ЦК КП(б)У за 3 травня – 30 червня 1943 року «Про утворення музею Вітчизняної війни українського народу». *Музей війни народної* : зб. наук. ст. Київ : Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років, 1999. С. 53.

Дніпра в районі Печерська. У 1976–1981 рр., згідно з проєктом скульптора Євгена Вучетіча і архітектора Євгена Стамо, збудовано велетенський комплекс з пропагандистською вимовою (радянський героїчний наратив Музею доповнили великі скульптури довкола будинку – барельєф «Захист Дніпра», чаша «Вогонь слави», алея міст-героїв, а також 62-метрова скульптура «Мати-Батьківщина»).

«Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.» урочисто відкрито разом з Меморіальним комплексом 9 травня 1981 р. у присутності генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва та партійних діячів найвищого рівня Радянського Союзу⁵⁵⁵. Саме з ініціативи Л. Брежнєва, ще в 1965 р. запроваджено відзначення 9 травня як «Дня Перемоги»⁵⁵⁶.

У радянській ідеологічній інтерпретації Музей був прикладом формування історичного міфу «Великої Перемоги» радянського народу над «темними силами імперіалізму» та «фашистською чумою». У виступі на урочистості Л. Брежнєв сказав: «Пам'ятаймо солдатів наших союзників із антигітлерівської коаліції. Але головний тягар в війні ліг на долю радянської людини»⁵⁵⁷. Головно мілітарна експозиція була підпорядкована парадигмі війни як «віроломної атаки фашистської Німеччини на СРСР», «визвольної боротьби народу проти нацистських загарбників», «перемоги всілякою ціною» та ін. Маючи оригінальні музейні артефакти, культурна інституція постала головно як музей, що славив воєнні зусилля

⁵⁵⁵ Пусть на земле торжествует мир! Пребывание Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища Л. И. Брежнева в городе-герое Киеве на торжественном открытии мемориального комплекса 9 мая 1981 г. Москва : Политиздат, 1981. 15 с.

⁵⁵⁶ Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/raskolotaya-pamyat-vtoraya-mirovaya-voyna-v-istoricheskom-soznanii-ukrainskogo-obshhestva.html> (дата звернення: 17.03.2020).

⁵⁵⁷ Подвигу жить в веках. Торжественное открытие в городе-герое Киеве мемориального комплекса «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» 9 мая 1981 года. Киев : Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов, 1981. С. 24.

Радянського Союзу і організаційну роль Комуністичної партії в визволенні народів СРСР від окупації⁵⁵⁸.

Певні зміни в Музеї відбулися в першій половині 1990-х рр. Так, 1996 р. указом Президента України Леоніда Кучми Меморіальний комплекс отримав статус національного, що привело до зміни назви – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Двома роками раніше було відкрито оновлену експозицію, яка дещо згладжувала «радянську інтерпретацію війни», була позбавлена частини ідеологічних шаблонів, але не виходила за рамки союзної ідеологічної концепції. В огляді виставки, її співавтори – директор Музею Олександр Артёмов та керівник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України Михайло Коваль так інтерпретували місце війни в культурно-меморіальному ландшафті України: «Війна проти агресора була головним звершенням покоління тридцятих – сорокових років, яке в уявленні цього покоління перекривало всі разом узяті збочення і провини сталінського тоталітаризму тих часів, звершенням, яке водночас тією чи іншою мірою було успадковане наступними поколіннями, нашими сучасниками. (...) Експозиція повернула справжній образ війни – народної, де пріоритетною темою є вирішальна роль в війні широких народних мас»⁵⁵⁹.

На думку польського історика Павла Махцевича, у 2008–2017 рр. директора Музею Другої світової війни в Гданську, «українізація» музейного нарративу київського Музею, наголос на представленні перебігу Великої вітчизняної війни на території України, виявилися складними для реалізації, адже над музейним колективом «тяжело бачення загально-радянської історії»⁵⁶⁰. Одним із вирішень «радянської дилеми» стало визнання факту початку Другої світової війни 1 вересня 1939 р., але виокремлення періоду

⁵⁵⁸ Меморіал над Дніпром. Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». Киев : Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов, 1985. 8 с.

⁵⁵⁹ Артёмов О. С., Коваль М. В. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». *Український історичний журнал*. 1994. Вип. 6. С. 150–151.

⁵⁶⁰ Machcewicz P. Muzeum. Kraków : Znak, 2017. S. 74.

22 червня 1941 р. – 9 травня 1945 р. як часу, коли, внаслідок нападу Німеччини на територію Радянського Союзу, Друга світова війна стала війною «визвольною, справедливою, Вітчизняною»⁵⁶¹.

Водночас, під впливом публічних дискусій кінця 1990 – початку 2000-х рр., музейний колектив щоразу більше усвідомлював нові виклики – необхідність представлення трагедії інших народів на території України (в 2001 р. Музей спільно із Загальноукраїнським Єврейським Конгресом організували виставку про трагедію в Бабиному яру⁵⁶², потребу опрацювання проблем боротьби УПА проти Червоної Армії, Волинської трагедії 1943 р., повоєнних сталінських репресій. Названі аспекти жодним чином не були висвітлені на виставках «Національного музею історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У виданому 2013 р. путівнику, музейна експозиція була описана так: «Документальні і реліквійні матеріали достовірно показують початок Великої Вітчизняної війни, зокрема: катастрофічні для Червоної армії оборонні бої, відступ, втрати, героїзм і трагедію народу. (...) Експозиція свідчить про антилюдські плани і цілі нацизму, показує злочини гітлерівців проти мирних мешканців, злочинства щодо військовополонених, переконливо підкреслює подвиг Червоної армії, її всесвітньо-історичне значення»⁵⁶³.

Важливі зміни в інституції культури відбулися в рамках деконунізаційних змін українського публічного простору, коли в 2015 р. з назви Музею прибрано радянську ідеологічну конструкцію «Велика вітчизняна війна» взамін на «Друга світова війна». Працівники «Національного музею історії України в Другій світовій війні» (нова назва інституції від 2015 р.) розпочали змінювати головну експозицію відповідно до принципів україноцентризму, проявом чого є нова періодизація війни⁵⁶⁴. Запропонована Україн-

⁵⁶¹ Легасова Л. В. Головна експозиція Меморіалу: від концепції до втілення. *Музей війни народної* : зб. наук. ст. Київ : Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років, 1999. С. 9.

⁵⁶² Їльге В. Змагання жертв. *Критика*. 2006. Ч. 5. С. 15.

⁵⁶³ Фомина В., Филатова Н. Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» : фотоальбом. Киев, 2013. С. 19.

⁵⁶⁴ Україноцентричність головної експозиції Національного музею. URL: https://warmuseum.kiev.ua/_ua/projects/method/uacenter.pdf (дата звернення: 15.10.2020).

ським інститутом національної пам'яті періодизація Другої світової війни відображена в назвах залів, доповнених «українськими» вітринами. Термінологічно запроваджено нові назви як «німецько-радянська війна» замість «Велика вітчизняна війна», або «вигнання з України нацистських окупантів» замість «визволення України від фашистських загарбників»⁵⁶⁵. Після російської агресії в Україні, Музей ініціював низку проєктів, пов'язаних з бойовими діями в східних областях України. На території Меморіального комплексу виставлено трофеї – російську бойову техніку. Музей як культурна інституція стає частиною сучасного українського переказу: перед оглядом головної експозиції відвідувачі потрапляють на виставку «На лінії вогню», підготовлену в рамках проєкту «Український схід», приуроченого до Дня героїв Небесної сотні і «присвяченого звитязі та жертвності патріотів України, які наразі на східних теренах нашої держави відстоюють її суверенітет та територіальну цілісність»⁵⁶⁶.

З одного боку, музей розвивається в традиційному напрямі представлення української національної перспективи Другої світової війни, подібно як московський «Центральний музей Великої Отечественной войны 1941–1945 гг.» славить «російський і радянський тріумф над Рейхом», чи ново-орлеанський «The National World Museum» представляє американський досвід війни. З іншого – київський музей показує те, як «увічнення війни змінюється під впливом актуальних подій, і одночасно як важко змінити попередні уявлення про неї»⁵⁶⁷.

Аналізуючи музейно-виставковий простір України, дослідники Іван Хома та Василь Банах визначили десять головних ідейно-сміслових наративів присутніх у ньому: радянський, російський, імперський, колоніальний, національний, державницький, локаль-

⁵⁶⁵ Методичні матеріали до відзначення Дня пам'яті та примирення та 70-ї річниці дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (8–9 травня 2015 р.). URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/metodichni-materiali-do-vidznachenya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem> (дата звернення: 26.01.2020).

⁵⁶⁶ Національний музей історії України у Другій світовій війні. Архів виставок. URL: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/expositions/past_exhibitions/ (дата звернення: 14.08.2020).

⁵⁶⁷ Machcewicz P. Muzeum... S. 75–76.

ний, ліберальний та позитивістський⁵⁶⁸. Народно-націоналістична інтерпретація періоду 1939–1953 рр. як періоду жертвовної боротьби за державність залишалася окремим різновидом української «поділеної пам'яті»⁵⁶⁹. Її антирадянський і націоналістичний зміст культивували українські суспільно-політичні діячі і комбатанти на еміграції, а також значна частина мешканців західноукраїнських областей. На початку 1990-х рр. тут запроваджено національну топографію як антитезу радянській культурі пам'яті⁵⁷⁰. Через інтерпретацію історії ОУН і УПА, а також делегітимізацію міфу «Великої вітчизняної війни» частина українських еліт сформувала нове інтегральне бачення української історії. Відтак з початком 1990-х рр. в Західній Україні домінували «націоналістичні пам'ятники і музеї, присвячені героям ОУН і УПА, а також іншим подіям ХХ ст. засадничим для візії «національної історії»⁵⁷¹. Наприклад, у карпатському містечку Яремче утворений наприкінці 1960-х рр. Музей партизанської слави ім. Ковпака у 1993 р. перетворено на Карпатський крайовий музей визвольних змагань. Згодом у 2007 р. музей перейменовано на Яремчанський музей етнографії та екології Карпатського краю.

У Львові, місті, яке мало особливе значення для конструювання націоналістичного міфу (велика частина діячів була пов'язана з містом, тут 22 червня 1941 р. проголошено Акт відновлення Української Самостійної Соборної Держави), музейні зміни настали одразу після 1991 р. 1993 р. у Львівському історичному музеї утворено Відділ історії визвольних змагань України, співробітники якого «збирали музейні предмети та готували науково-методичне підґрунтя для відображення музейними засобами основних етапів національного державотворення»⁵⁷². Водночас діяльність колективу

⁵⁶⁸ Шермуکشнітє Р., Банах В., Вербицька П., Гнідик І., Конюхов С., Кулявічюс С., Курдина Ю., Кузьмин Р., Лаужікас Р., Лисейко Я., Хома І., Жукаускаене О. У лабіринтах наративів... С. 117–136.

⁵⁶⁹ Гриневич В. Расколота память...

⁵⁷⁰ Jilge W. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. No 1. P. 56.

⁵⁷¹ Їльге В. Змагання жертв... С. 15.

⁵⁷² Бойко В. Історія ЗУНР у Музеї визвольної боротьби України. *Наукові записки Львівського історичного музею*. 2017. Вип. 17. С. 338.

відділу була спрямована на організацію окремого музею, присвяченою «визвольній боротьбі» українського народу. Ініціатива утворення музею передбачала висвітлення «жертвовного і героїчного шляху української нації до здобуття власної держави» через представлення «історії української державності від початку ХХ ст. – від перших формувань УСС – і до Акту проголошення незалежності України у 1991 році»⁵⁷³. Подібно до київського музею, львівський теж мав військово-історичних характер з наголосом на українському військовому визвольному чині.

У 2004 р. рішенням Львівської міської ради майбутньому музею надано в оренду на 50 років будинок на вул. Лисенка, 23а, пам'ятку архітектури, збудовану в 1789 р. на потреби львівського Куркового братства. Після Другої світової війни будинок належав Ансамблю пісні і танцю Прикарпатського військового округу Червоної Армії. Після ремонту в залах палацу за проєктом українського художника Ореста Скопа відкрито постійно діючу музейну експозицію. Варто додати, що значна частина експонованих пам'яток була переказана Львівському історичному музею у 1940–1945 рр. після ліквідації Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а також зібрана співробітниками у 1994–2012 рр.

Музей визвольної боротьби України урочисто відкрито 14 жовтня 2012 р., в символічну дату для українського календаря пам'яті – день утворення Української Повстанської Армії, від 2014 р. державне свято – День захисника України. Головним мотивом постійної експозиції є розповідь про чинну боротьбу проти окупантів: «Пам'ятки експозиції Відділу допомагають відвідувачам краще зрозуміти складні і трагічні сторінки нашої історії, ту жертовність кращих синів та дочок нашої нації, які, незважаючи на всі перешкоди, боролись, гинули, але не встали на коліна перед ворогом і здобули Українську Державу»⁵⁷⁴.

Музей побудовано за тематико-хронологічним принципом, тому події ХХ ст. тісно пов'язані із діяльністю українських інституцій. Про початок Другої світової війни йдеться в залі «Діяльність

⁵⁷³ Концепція Музею визвольної боротьби України. 2008. *Архів КЗ ЛОР «ЛІМ»*. Арк. 4.

⁵⁷⁴ Музей визвольної боротьби України. URL: <https://www.lhm.lviv.ua/location/liberation.html> (дата звернення: 04.04.2019).

УВО і ОУН в міжвоєнний період», де показано процес «приєднання західноукраїнських земель до СРСР, головні репресії НКВД проти цивільного населення та українських незалежницьких сил Західної України»⁵⁷⁵. Головним мотивом періоду Другої світової війни є частина експозиції, присвячена діяльності Української Повстанської Армії. З допомогою оригінальних артефактів (головно зброї, фотографій), а також фотокопій документів показано утворення військової формації, її організаційну структуру, видавничу діяльність, систему нагород, діяльність медичної служби. На думку авторів концепції музею, «експозиційна лінія демонструє ментальні традиції українців – воїнів УПА»⁵⁷⁶. У подібному дискурсі показано історію 14 дивізії гренадерів Ваффен СС «Галичина» – I Української дивізії Української національної армії і її головний бій проти Червоної Армії під Бродами в липні 1944 р.

Хоча після 2014 р. львівський Музей визвольної боротьби України не змінив провідного нарративу, а навпаки, залишився в головному суспільно-політичному нурті, його виставкова діяльність скерована значною мірою на вшанування останніх подій – Революції гідності 2013–2014 рр. і її героїв – Небесної Сотні. Останнім подібним проєктом Музею разом з Львівською обласною державною адміністрацією стала серія заходів під назвою «День народження героя Небесної сотні» та ціла низка тимчасових виставок, присвячених актуальним суспільно-політичним подіям.

Інституційна пам'ять про репресії 1939–1953 рр. отримала розвиток в діяльності Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», відкритого 2009 р. не як «нагадування трагедії, а як символ незламності визвольної боротьби українців»⁵⁷⁷. На місці львівського гетто (1941–1943) та пересильної тюрми № 25 (1944–1955) створюється музейний комплекс «Територія терору» для «опрацювання, збереження і передачі досвіду про тоталітарне минуле; пояснення механізмів функціону-

⁵⁷⁵ Тематико-експозиційний план Музею визвольної боротьби України на 2010 р. *Архів КЗ ЛОР «ЛИМ»*. Арк. 68.

⁵⁷⁶ Тематико-експозиційний план Музею визвольної боротьби України на 2011 р. *Архів КЗ ЛОР «ЛИМ»*. Арк. 1.

⁵⁷⁷ Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»: місія. URL: <http://www.lonckofo.lviv.ua/muzej/misiya> (дата звернення: 24.01.2020).

вання тоталітарних ідеологій для розвитку історичної свідомості суспільства»⁵⁷⁸. Обидва музеї як місця пам'яті також будують свої наративи навколо ключової події – Другої світової війни. Львівське гетто не випадково є складовою частиною музейного комплексу, адже, як зауважив Джей Вінтер, саме пам'ять про Голокост дала поштовх до поширення масових практик комеморації жертв воєн, конфліктів, репресій ХХ ст.⁵⁷⁹.

Хоча розпад СРСР привів до послаблення контролю і державної цензури над культурною діяльністю та до формування нових інтерпретацій історичного минулого, «нова дійсність не була повністю позбавленою зовнішнього впливу. Завжди залишався тиск нових сил – медій, ринкового споживацтва, а також політики пам'яті, реалізованої, що треба підкреслити, різними інституціями, пов'язаними з апаратом державної влади»⁵⁸⁰. Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» відкритий в будинку в'язниці (в міжвоєнній Польщі тюрма IV відділення Головної комендатури державної поліції; під час німецької окупації – слідча в'язниця гестапо, а у 1939–1941 рр. та 1944–1991 рр. – В'язниця № 1 та слідчий ізолятор НКВС (НКДБ)-МДБ-КДБ СРСР) неодноразово ставав в центрі процесів політичної інструменталізації історії. Вже відкриття першої черги Музею отримало міжнародний розголос, коли тодішній голова СБУ Валентин Наливайченко у своїй промові «поставив в один ряд минулих господарів будинку: службовців польської кримінальної поліції, советського НКВС-МДБ-КГБ і німецького гестапо, таким чином прирівнявши всі три режими»⁵⁸¹. Майже через десятиліття, у листопаді 2017 р., інтерпретація «окупації Західної України Польщею у 1918 році» завадила представнику консервативного уряду Республіки

⁵⁷⁸ Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів...

⁵⁷⁹ Winter J. The Generation of Memory: Reflections on the «Memory Boom» in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*. 2007. No 1. P. 365.

⁵⁸⁰ Zubrzycki G. Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową... S. 24.

⁵⁸¹ Павлишин А. Історія однієї в'язниці. Тюрма на Лонцького: чиєї правди більше? *Український тиждень*. 2010. № 39. URL: <https://web.archive.org/web/20170104054551/http://tyzhden.ua/Publication/7425> (дата звернення: 13.06.2019).

Польща, міністрові закордонних справ Вітольду Ващиковському відвідати «Тюрму на Лонцького»⁵⁸².

Польський історик Анджей Новак першою умовою успішної державної політики пам'яті назвав безперешкодну можливість пошуку історичної правди, тобто отримання якомога найповнішого доступу до історичних документів, зокрема радянського періоду⁵⁸³. Парадоксом українського розрахунку з радянським минулим стали слідчі дії Служби безпеки України щодо директора «Тюрми на Лонцького» Руслана Забілого та його колег істориків у вересні 2011 р. Звинувачення у намірах розголошення державної таємниці та переслідування за професійну діяльність стали частиною повернення до політичних і наукових традицій радянського нарративу. З іншого боку, тиск державного апарату на музейні інституції, зміна їх керівників з волі профільних міністрів стала частиною політичної культури і в сусідній Польщі, наприклад, у випадках Музею Другої світової війни в Гданську чи Музею історії польських євреїв «POLIN».

Ще однією особливістю музеїв «Територія терору» та «Тюрма на Лонцького» є їхня автентичність як місць пам'яті «про тоталітарне минуле» а разом з тим освітніх платформ створених для «пояснення механізмів функціонування тоталітарних ідеологій для розвитку історичної свідомості суспільства»⁵⁸⁴. Формування колективної пам'яті українського народу в процесі співпереживання трагедії понад двохсот тисяч євреїв – жертв нацистської окупації чи понад п'ятсот тисяч в'язнів пересильної тюрми № 25 є важливою ознакою інтеграції у європейський комеморативний простір.

Музеї, без сумніву, – одне із важливих місць репрезентації образу війни, адже, на думку американської дослідниці Женев'єви Зубжицької, підтримувані авторитетом держави залишаються «упривілейованими місцями переказу історичного нарративу і кон-

⁵⁸² Польський міністр Ващиковський відмовився відвідати «Тюрму на Лонцького» у Львові. *Історична правда*. 2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5a005f8361703/> (дата звернення: 12.01.2018).

⁵⁸³ Andrzej Nowak o polityce historycznej. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-Z_9L4fE8mA (дата звернення: 19.12.2018).

⁵⁸⁴ Музей «Територія Терору»: місія. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/mission-statement/> (дата звернення: 12.12.2020).

струювання колективної пам'яті⁵⁸⁵. Крім того, сучасна історія також дозволяє звернути увагу на такий аспект діяльності музеїв, як участь у публічних історичних дебатах: «Колективна пам'ять, історична політика, інтереси окремих спільнот – це усе становить тло конфліктів навколо чергових музейних інституцій⁵⁸⁶. У Польщі прикладом такої дебати були дискусії щодо новоствореного Музею Другої світової війни в Гданську та присутності польського чинника в ній.

У розумінні «нової музеології», музей як інституція повинен мати ширшу місію аніж зберігання і експонування артефактів. Важливу роль відіграє і відвідувач, який стає співтворцем експозиції⁵⁸⁷. Тому автори нових виставок часто стоять перед складним завданням: представлення наративу істориків, свого, формування сценографії та надання реципієнтам «натхнення і імпульсу до вироблення власного погляду і приватного наративування минулого»⁵⁸⁸. Крім того, ангажування музею в публічне, а часто й політичне життя призводить не тільки до інструменталізації інституції в рамках політики пам'яті, але й перетворення на місце формування суспільних зв'язків та ідентичності⁵⁸⁹.

Історичні музеї з допомогою матеріальних пам'яток переказують відвідувачам історичне знання, а через пластичну вимову – естетичні враження. Музеї такого профілю мають «наративний характер, відтворюють перебіг подій з минулого, часто конфронту-

⁵⁸⁵ Zubrzycki G. Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową... S. 24.

⁵⁸⁶ Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*. 2015. Nr 4. S. 112.

⁵⁸⁷ Ziębińska-Witek A. Muzeum. *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* / red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa, 2014. S. 249.

⁵⁸⁸ Słomczyńska D. Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej «My, Berlińczycy!» oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). *Konferencja polskich muzeów historycznych* / red. A. Kubisiak. Poznań – Gniezno, 2011. S. 53.

⁵⁸⁹ Kuzko-Zwierz K. Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2015. R. V. S. 92; Majewski P. Muzea – potrzeba polityki pamięci. *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* / red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa, 2014. S. 116.

ючи із сучасністю»⁵⁹⁰. Слід наголосити, що ті музеї, які мають справу із новітньою історією (зокрема й травмою репресій та політичних переслідувань) широко пропагують свідчення усної історії, яка «дозволяє демократизувати музейний переказ, сконструювати багатоголосний наратив де присутні навіть протилежні погляди на презентовану проблему»⁵⁹¹.

Польський історіософ Марцін Куля відніс музеї до категорії «носіїв пам'яті», які «не для всіх несуть однакову пам'ять»⁵⁹². Польський досвід облаштування музеїв у місцях колишніх концтаборів розпочався ще під час Другої світової війни, коли 1944 р. відкрито Державний музей на Майданку в Любліні – найперший європейський музей, що вшановує й репрезентує пам'ять жертв нацистського режиму⁵⁹³. Сьогодні музеї, облаштовані на територіях колишніх нацистських концтаборів, називають мартирологічними. У 2003 р. їх чисельність наближалася до понад десяти⁵⁹⁴.

Центральний музей військовополонених розміщений у сілезькому селищі Ламбіновіце, яке у ХІХ ст. під назвою Ламсдорф (Lamsdorf) перебувало в складі Королівства Пруссія. Саме 1864 р. рішенням влади навколишні терени місцевості перетворено на військовий полігон. Під час прусько-французької війни 1870–1871 рр. тут влаштовано табір для близько 4 тисяч військовополонених французьких солдат. Уже в роки Першої світової війни полігон виконував функції табору для полонених солдат держав-учасниць Антанти (Великої Британії, Франції, Росії). Табір був одним із най-

⁵⁹⁰ Mrugalska-Banaszak M. Wizualizacja wyników badań nad życiem codziennym mieszkańców Poznania na przykładzie wystaw organizowanych w Muzeum Historii Miasta. *Konferencja polskich muzeów historycznych* / red. A. Kubisiak. Poznań – Gniezno, 2011. S. 17.

⁵⁹¹ Kuzko-Zwierz K. *Historia mówiona w muzeach...* S. 94.

⁵⁹² Kula M. *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa, 2002. S. 275.

⁵⁹³ Kranz T. *Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci...* S. 14.

⁵⁹⁴ Крім згаданого Музею на Майданку це Державний Музей Аушвіц-Біркенау в Освенцимі (відкрито 1947), Музей в Штутово (1962), Музей в Ламбіновіцах (1965), Музей мартирології військовополонених союзників в Жагані (1971), Мартирологічний музей в Жабіково (1979), Музей в Треблінці (1981), Музей в Рогозніці (1983), Музеї в Хелмні (1987), Собіборі (1993), Белжеці (1997).

більших на території Німеччини і в ньому утримували близько 90 тис. в'язнів, з яких майже 7 тис. померли.

Закінчення війни не спричинило повної ліквідації табору, вже у 1921–1924 рр. тут функціонував репатріаційний табір для німців, що прибували до Німеччини із територій, приєднаних до Польщі. Відтак, напередодні нападу на Польщу в 1939 р. німецька військова влада розпочала розширювати табір, а уже в жовтні він отримав статус місця утримання рядових і підофіцерів (унтерофіцерів) – спочатку поляків, а згодом і солдат інших захоплених нацистами країн. До 1941 р. табір перебував під контролем Червоного хреста і був транзитним місцем, де полонених відбирали для подальшого відправлення всередину Німеччини.

Протягом усієї війни на території поблизу селища Ламсдорф існували такі табори – Dulag B, Stalag VIII B, Stalag 3 I 8/VIII F, Stalag 344 Lamsdorf⁵⁹⁵. Проте найгіршими були умови перебування радянських військовополонених, до яких не застосовували приписи Женевської конвенції. Станом на 1943 р. в Ламсдорф був найбільший табір для полонених в Європі – понад 120 тис. зареєстрованих в'язнів, з яких 98 тис. виконували роботи. Нелюдські умови утримання, понаднормова виснажлива робота, недоїдання і численні хвороби робили умови для полонених нестерпними.

Згідно з оцінками дослідників, у роки Другої світової війни через табір пройшли від 300 до 400 тис. осіб (окрім згаданих радянських солдат, також британці, французи, поляки, бельгійці, югослов'яни, італійці), з яких загинули понад 40 тис. (більшість – солдати Червоної армії). Така висока смертність – 10–15 % – була свідченням жорстоких умов утримання. Табір визволила Червона армія в ніч з 17 на 18 березня 1945 р., коли в ньому залишилося лише 4 тис. радянських солдат⁵⁹⁶.

Після встановлення в Польщі комуністичної влади, призначення місця не змінилося. Розпорядження сілезького воєводи № 88 «Щодо полонізації Опольської Сілезії» від 18 червня 1945 р.

⁵⁹⁵ Ciasnocha R. Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu. Opole, 2005. S. 3.

⁵⁹⁶ Linek B. Czy sprawcy mogą stać się ofiarami? *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* / red R. Traba, H. H. Hahn. Warszawa, 2015. T. 2 : Wspólne / Oddzielne. S. 334.

поблизу гітлерівських таборів для військовополонених в Ламбіновіцах (тодішнього Нємодлінського повіту) утворено новий табір праці на зразок концентраційного. До жовтня 1946 р. в таборі розміщено до 5 тис. мешканців навколишніх сіл – жінок, дітей і людей старшого віку, головню німців, або осіб, які такими вважалися й мали бути виселеними з Польщі. В результаті нелюдських умов утримання та інфекційних хворіб до осені 1946 р. померли близько 1,5 тис. осіб. Особливою жорстокістю поводження з в'язнями відзначався польський комендант Чеслав Гемборський (1925–2006).

Пам'ять про табір військовополонених дочекалася інституціоналізації лише в 1964 р., коли в Музеї опольської Сілезії утворено місцевий відділ з назвою Музей мартирології військовополонених, в Ламбіновіцах відкрито цвинтар радянських в'язнів та пам'ятник військовополоненим, ідея якого «повторювала основну тезу про масові могили жорстоко закатованих в'язнів»⁵⁹⁷. Через рік на основі відділу постала самостійна інституція культури під назвою Музей мартирології військовополонених «Stalag VIII B Lamsdorf» (Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych «Stalag VIII B Lamsdorf»). 1968 р. територію колишнього табору та воєнні цвинтарі в Ламбіновіцах визнано пам'ятником національної пам'яті. З 1984 і до 2018 р. музей мав назву Центральний музей військовополонених в Ламбіновіцах-Ополі (Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu). У роки Польської народної республіки щороку Музей відвідувало 20–30 тис. осіб, а до 1989 р. – тут побували понад 1 млн. відвідувачів⁵⁹⁸.

Особливих змін музей зазнав після демократичних перетворень 1989 р., коли в 1995 р. відкрито пам'ятник жертвам табору праці в Ламбіновіцах (1945–1946), а 2002 р. цвинтар жертв цього ж табору. В 2002 р., після ліквідації військового полігону, Пам'ятник національної пам'яті в Ламбіновіцах перейменовано на Місце національної пам'яті в Ламбіновіцах, включно із територією табору праці.

⁵⁹⁷ Linek B. Czy sprawcy mogą stać się ofiarami?.. S. 339.

⁵⁹⁸ Ibidem. S. 343.

Складовою частиною місця пам'яті є три кладовища з періоду 1871–1946 рр., на яких поховано бл. 50 тис. осіб⁵⁹⁹. Найдавнішим кладовищем є т. зв. Старий цвинтар, закладений під час прусько-французької війни для поховання військовополонених французів. Після закінчення конфлікту на цвинтарі утворено кватиру, де ховали німців з поблизького військового полігону. У роки Першої світової війни на цвинтарі почали ховати солдат держав-учасниць Антанти – сербів, росіян, українців, італійців, британців, бельгійців. У міжвоєнний період на некрополі спочили німці, що померли під час перебування у перехідному таборі після плебісциту. Відомо також, що поховання відбувалися і під час Другої світової війни.

Найбільшим кладовищем табору є цвинтар радянських військовополонених, закладений в першій половині 1942 р. поблизу тодішнього табору Stalag 318/VIII F (344). У роки війни це було місце масових безіменних могил із загальною кількістю 36 тис. полонених⁶⁰⁰. Після закінчення війни місце набуло політичного значення. У листопаді 1945 р. і січні 1946 р. на території радянського цвинтаря відбулися патріотично-релігійні урочистості, які започаткували традицію повоєнних масових патріотично-мирних маніфестацій. Їх ідеологічний характер був спрямований на підкреслення важливості польсько-радянського союзу, виплеканого кров'ю в роки війни. Лише у 1980-х рр. інтенсивність і пафос подібних урочистостей зменшилися, а у 1990-х рр. цвинтар перестав бути об'єктом зацікавлень представників держав, утворених після розпаду СРСР.

Радянський цвинтар урочисто було відкрито разом з музеєм у 1964 р. Тоді ж постав Пам'ятник мартирології військовополонених (пол. Pomnik Martyrologii Jeńców Wojennych), як пам'ять про усіх полонених, що загинули в Ламбіновіцах у Другій світовій війні. 1994 р. поруч пам'ятника встановлено хрест.

Третій цвинтар постав у 1945 р. для поховання жертв Табору праці в Ламбіновіцах (1945–1946). Його відновлення наступило лише на початку XXI ст. Багатолітній директор Центрального музею військовополонених в Ламбіновіцах-Ополі Едмунд Новак з цього приводу писав: «В останнє десятиліття Ламбіновіце вирости до

⁵⁹⁹ Rezler-Wasilewska V. Cmentarze i pomniki w Łambinowicach – miejsce pamięci o szczególnym rodowodzie historycznym... S. 35.

⁶⁰⁰ Ibidem. S. 37.

рангу символу об'єктивного трактування новітньої історії Польщі, подібно як це сталося з темою Катині та Єдвабного. Разом з тим сторінки історії повоєнного ламбіновіцького табору неможливо остаточно закрити (...). Добрим жестом стало остаточне відкриття і освячення цвинтаря жертв післявоєнного табору в Ламбіновіцах, що відбулося 16 вересня 2002 року. Цю, безсумнівно історичну подію, слід оцінювати в контексті минулих тоталітаризмів і сучасного поєднання між поляками і німцями»⁶⁰¹.

Сьогодні музей позиціонує себе як «унікальна в європейському масштабі інституція, що займається проблематикою полонених і окремими питаннями новітньої історії Польщі»⁶⁰². Крім збереження пам'яті про десятки тисяч замордованих солдат та цивільних, Центральний музей військовополонених (як і його інституційні попередники) є центром досліджень німецької системи таборів військовополонених та біографій польських солдатів у неволі. Перший директор музею Освальд Попйолек, збираючи історичні артефакти, здійснив низку експедицій до різних місць ексгумації тіл військовополонених⁶⁰³. Архівно-пошукові та ексгумаційні роботи співробітників Музею дали підставу ствердити факт, що в 1941 р. Ламсдорф був транзитним місцем й для українців, що служили в Польському війську. Сюди їх перекидали із таборів у центральній Німеччині, а згодом звільняли.

Ще на початку 1990-х рр. до Статуту тодішнього музею вписано завдання досліджувати систему не лише німецьких таборів, але й радянських. Тоді ж актуальними планами для інституції стали наукові пошуки з історії польських солдатів (рядових, офіцерів) – в'язнів радянських таборів, жертв масових розстрілів в Катині 1940 р. Сучасний Центральний музей військовополонених – це п'ять постійних виставок: «В німецькому полоні» (*W niewoli niemieckiej*), «Табори військовополонених в Ламсдорф / Ламбіновіцах 1870–1945» (*Obozy jenieckie w Lamsdorf/Łambinowicach 1870–1945*), «Польські полонені в СРСР» (*Jeńcy polscy w ZSRR*), «Після війни.

⁶⁰¹ Nowak E. *Obozy na Śląsku Opolskim w systemie powojennych obozów w Polsce (1945–1950)*... S. 372.

⁶⁰² Rezler-Wasilewska V. *Muzeum w miejscu pamięci*. Opole, 2015. S. 5.

⁶⁰³ Wywiad z wicedyrektorem Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Opolu – Łambinowicach, dr Renatą Kobylarz-Bułą. Opole, 18 września 2017 roku. *Arxiv автора*.

Табір праці в Ламбіновіцах (1945–1946)» (Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946), «Місце національної пам'яті в Ламбіновіцах – регіональна, національна, європейська спадщина» (Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach – dziedzictwo regionalne, narodowe, europejskie)⁶⁰⁴. Щороку місце пам'яті в Ламбіновіцах стає центром історично-едукативних програм для польської, німецької, української, російської молоді.

Отже, практика облаштування музейних комплексів у місцях травматичної пам'яті доводить, що «поняття «пам'яті / пам'ятання» є метафорою для опису подій, що відбулися більше сімдесят років тому – подій які також пов'язані з сучасним моральним і політичним очікуванням та вимогами»⁶⁰⁵. Український та польський досвіди опору тоталітарно-репресивним режимам довгий час були примусово стертими з публічного простору, культурної пам'яті⁶⁰⁶. Після демократичних змін початку 1990-х рр. Друга світова війна, політика нацистської і радянської окупаційних адміністрацій відображалася у трьох типах колективної пам'яті: індивідуальній, комунікативній, культурній. Сучасні українські та польські музеї як культурні інституції, що репрезентують історичне минуле через науково-просвітницьку та виставкову діяльність, проробляють «вимушено забутті» травми через деконструкцію гібридних історичних наративів про місце репресивної політики 1939–1953 рр. в історії України та Польщі. Водночас у музейному просторі триває процес конструювання сучасних історичних канонів, покликаних консолідувати суспільства та сформувані тривалі світоглядні орієнтири співмірні із загальноєвропейськими цінностями.

**Любомир Хахула,
Василь Ільницький**

⁶⁰⁴ Centralne Muzeum Jeńców Wojennych. Wystawy stałe. URL: <http://www.cmjw.pl/wystawy1/wystawy-stale/> (дата звернення: 13.11.2018).

⁶⁰⁵ Flossenbürg Educational Center. Programs at the Flossenbürg Concentration Camp Memorial. Flossenbürg : Flossenbürg Concentration Camp Memorial, 2015. P. 2.

⁶⁰⁶ Американський антрополог Пол Коннертон назвав такий тип забуття «репресивним стиранням» (*repressive erasure*). Див: Connerton P. Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*. 2008. No 1. S. 59–71.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ І ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ І МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

1.1. Діяльність мистецтвознавців Львова у системі комуністичного виховання населення

Місце і роль інтелігенції в соціокультурному розвитку будь-якої країни важко переоцінити. Саме вона здатна впливати на формування громадської думки, зберігати, відтворювати і продукувати нові духовні цінності. Усвідомлюючи це, влада усі часи намагалася використати інтелігенцію у власних цілях, перетворити її на свого партнера, союзника. Шляхи формування такого діалогу в різний час та в різних країнах були неоднаковими. Історія Радянського Союзу свідчить, що відносини інтелігенції з владою були неоднозначними і складними на всіх етапах його існування. Тоталітарний політичний режим використовував широкий арсенал засобів – від переконання до репресій, щосили намагались не допустити перетворення інтелігенції на альтернативний владі центр впливу, а також використати її потенціал для зміцнення режиму. Важкий спадок тоталітарної доби в питанні відносин влади та інтелігенції відчутний до сьогодні. Тому глибоке вивчення різних аспектів означеної проблеми сприятиме виробленню раціональної державної політики в гуманітарній сфері, дасть можливість українському суспільству наблизитися до демократичної моделі відносин влади та інтелігенції, яка є головним інтелектуальним потенціалом країни.

У часи «розвинутого соціалізму» зросла роль інтелігенції як продуцента духовних і матеріальних цінностей. Влада, як і в попередні роки, вважала, що головною функцією інтелігенції є ідеологічна, що полягла у «відтворенні і поширенні марксистсько-ленінської філософії»⁶⁰⁷. Старі методи пропаганди серед робітників

⁶⁰⁷ Никонова С. Власть и интеллигенция: взаимодействие и (или) конфронтация (1965–1985 гг.). *Известия Алтайского государственного универси-*

і селян вже не діяли, тому влада у 1965–1985 рр. постійно вимагала від інтелігенції пошуку нових методів пропаганди і революційної агітації⁶⁰⁸. Це стосувалось усіх без винятку прошарків інтелігенції, а особливо гуманітарної. Мистецтво, як і будь-яка інша ділянка духовної культури в Радянському Союзі, було піддане жорсткому партійному диктату і розглядалось владою одним з важливих важелів у комуністичному вихованні громадян. Працівники культурної сфери вважались «бійцями ідеологічного фронту», тому усю професійну діяльність мали узгоджувати з головними векторами державної політики у цій галузі. Основні завдання і напрями культурно-освітньої діяльності художніх музеїв у 1960–1980-х рр. визначалися низкою постанов центральних і місцевих державно-партійних органів влади. Серед них найважливіші постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» (1964), «Про підвищення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982); Постанова колегії Міністерства Культури УРСР «Про роль художніх музеїв та художніх відділів історичних та краєзнавчих музеїв в естетичному вихованні трудящих» (1972). З метою їх виконання Виконавчий комітет Львівської обласної ради депутатів трудящих періодично розробляв систему відповідних заходів, що й визначали основні орієнтири культурної діяльності музеїв Львова⁶⁰⁹. Роль політичної складової у цьому контексті виразно ілюструють приклади формулювань головного змісту роботи музеїв у звітній документації. Зокрема, у річному звіті про діяльність ЛМУМ за 1976 р. Г. Якущенко писав: «Центральне місце в проведенні масової, науково-освітньої роботи зайняли питання підготовки до гідної зустрічі XXV з'їзду Компартії України та XXV з'їзду КПРС та втілення їх рішень у життя»⁶¹⁰. У звіті ЛКГ за 1979 р. зазначено: «Йдучи назустріч XXVI з'їздові Комуністичної партії радянського союзу,

meta. 2008. № 4–3. С. 179–186. URL: <http://izvestia.asu.ru/2008/4-3/hist/TheNewsOfASU-2008-4-3-hist-34.pdf> (дата звернення: 01.05.2012).

⁶⁰⁸ Никонова С. Интеллигенция и власть в контексте духовной жизни советского общества (1965–1985). *Учене записки Таврического университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология»*. 2008. Т. 21 (60). № 3. С. 165.

⁶⁰⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1842. Арк. 5.

⁶¹⁰ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2267. Арк. 37.

виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, постанови партії та уряду про подальше поліпшення ідейно-виховної роботи, про охорону і збереження цінних народних надбань, що входять в склад музейного фонду СРСР, колектив Львівської картинної галереї взяв участь у відзначенні основних ювілейних дат минулого року – 325-річчя Возз'єднання України з Росією та 40-річчя Возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській державі у складі Союзу РСР»⁶¹¹.

До кінця 1980-х рр. культурно-освітня діяльність музеїв проходила відповідно до так званих «ленінських принципів комуністичної пропаганди», що передбачали – «поширення марксистсько-ленінської ідеології і формування комуністичного світогляду, виховання комуністичного ставлення до праці, пропаганда ідей інтернаціоналізму та патріотизму, формування моральних якостей особистості, естетична пропаганда, боротьба проти буржуазної та ревізійної ідеології»⁶¹². Найбільш поширеними формами культурно-освітньої діяльності були: експозиції і виставки, екскурсії, лекції різних видів, університети естетичного виховання, тижні образотворчого мистецтва, дні відкритих дверей, дні музею на підприємствах, в установах, зустрічі з митцями в музеях і поза ними, відзначення ювілейних дат діячів культури, участь в мистецьких святах (найбільш популярним серед них була «Львівська золота осінь», яка проходила щороку наприкінці жовтня – на початку листопада)⁶¹³, відзначення Міжнародного дня музеїв (18 травня)⁶¹⁴.

Експозиційно-виставкова діяльність музеїв була одним із найважливіших напрямів роботи мистецтвознавців Львова досліджуваного періоду і водночас найбільш масовою культурно-освітньою формою роботи з глядачами. Науковий працівник ЛКГ Е. Сафонова наголошувала, що працівники музею формують експозицію, «ставлячи перед собою завдання виховувати трудящих у дусі марксистсько-ленінської естетики»⁶¹⁵. Отже, попри очевидну відмінність

⁶¹¹ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2589. Арк. 90.

⁶¹² Юрєнева Т. Музееведение. Москва, 2004. С. 470.

⁶¹³ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1200. Арк. 15.

⁶¹⁴ На честь міжнародного дня музеїв. *Ленінська молодь*. 1979. 19 травня.

⁶¹⁵ Сафонова Е. Деякі питання наукової пропаганди мистецтва у Львівській картинній галереї. *Львівська картинна галерея: виставки, знахідки, дослідження*. Львів, 1967. С. 5.

у профілях роботи різних художніх музеїв Львова спільним завданням для них залишалася пропаганда сучасного радянського мистецтва. Тому кожен з них мав обов'язкові його відділи у своєму складі, які піддавались особливо прискіпливому контролю з боку влади. За їхнім станом, наповненням систематично стежило Обласне управління культури і відділи культури обкому, міськкому, райкомів КПУ. Саме представники цих установ оглядали і затверджували оновлені експозиції музеїв⁶¹⁶. Працівники музеїв зобов'язувались перманентно оновлювати експозицію цих відділів, поліпшувати її матеріально-технічний стан. Так, у 1967 р. відділ радянського мистецтва у ЛМУМ значно розширився за рахунок нових творів у зв'язку з 50-річчям Жовтня і проведення Всесоюзного огляду музеїв⁶¹⁷. Це були твори графіки, представлені у восьми нових сучасних за формою габлотах, скульптурна трилогія «Земля» В. Борисенка. Також поліпшено освітлення через встановлення люмінесцентних ламп⁶¹⁸. Після прийняття Постанови ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області» секретар партійної організації ЛМУМ Е. Сержантова наголосила на партзборах 2 січня 1972 р. на необхідності посилення пропаганди радянського мистецтва, яке показує «героїчні будні прекрасного радянського сьогодення»⁶¹⁹. У довідці Г. Якущенка про реорганізацію відділу радянського мистецтва у 1972 р. зазначалось, що експозиція побудована за історико-хронологічним принципом, обов'язковим складовим компонентом були твори на теми образу В. Леніна у мистецтві, керівної ролі КПРС, возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, героїзму радянського народу у часи «Великої Вітчизняної Війни», «братерської солідарності трудящих», «інтернаціональної дружби»⁶²⁰. У 1973 р. радянський відділ за своїми розмірами досягнув 60 % експозиції ЛМУМ⁶²¹. У 1977 р. до річниці 60-річчя Жовтня ЛОУК «рекомендувало» музею «підсилити» експозицію відділу радянського мистецтва творами на тему інтерна-

⁶¹⁶ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 922. Арк. 4.

⁶¹⁷ Там само. Спр. 826. Арк. 4–12.

⁶¹⁸ Там само. Спр. 1011. Арк. 74; Спр. 923. Арк. 3.

⁶¹⁹ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 9.

⁶²⁰ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1841. Арк. 58.

⁶²¹ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 16.

ціональної дружби народів СРСР, ствердження переваги радянського способу життя»⁶²².

У річних звітах музеїв про поповнення фондів на перше місце найчастіше виносили питання оновлення відділів радянського мистецтва. Так, у звіті ЛКГ за 1966 р. записано, що однією з основних віх у роботі музею було «опрацювання експозиції і в першу чергу відділів радянського і вітчизняного мистецтва»⁶²³. У 1970–1971 рр. відділ радянського мистецтва ЛКГ поповнювався творами тогочасних художників «братніх республік», з числа яких періодично створювали виставки⁶²⁴. Успіхи галереї у пропаганді і вивченні радянського мистецтва відзначили і владні органи, нагородивши колектив музею у 1974 р. відповідною грамотою Президії Верховної Ради УРСР⁶²⁵. Для експонування творів радянського мистецтва в ЛКГ виділяли найкращі зали⁶²⁶.

Загалом тематика експозицій у музеях безпосередньо пов'язувалася з ідеологічними коливаннями у країні, стаючи у 1960–1980-х рр. рупором політичних міфів про інтернаціоналізм, «дружбу народів», формування єдиного «радянського народу», «кризу буржуазного Заходу» і його мистецтва. На початку 1972 р. у МЕХП з метою пропаганди «інтернаціоналістичних зв'язків» культур країн соцтабору затверджено план виставки прикладного мистецтва Вірменії, Естонії, Литви. Також щомісяця у музеї влаштовували виставку літератури про мистецтво «братніх республік»⁶²⁷. 23 листопада 1978 р. на партзборах ЛКГ прийнято рішення поновити експозиції відділів радянського та дорадянського мистецтва, створити спеціальний розділ в експозиції народного мистецтва з метою відобразити «спільну боротьбу і дружбу українського та російського мистецтва»⁶²⁸. У 1979 р. в ЛКГ відкрито виставку творів 720 художників до 40-річчя Возз'єднання Західної України з УРСР під

⁶²² ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2406. Арк. 21.

⁶²³ Там само. Спр. 823. Арк. 95.

⁶²⁴ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 52.

⁶²⁵ Там само. Спр. 15. Арк. 35.

⁶²⁶ Овсійчук В. До історії галереї мистецтв у Львові. *Львівська галерея мистецтв: дослідження і матеріали*. 2008–2009. Вип. 2. С. 100.

⁶²⁷ ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 7.

⁶²⁸ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 97.

назвою «В сім'ї радянських братів-народів»⁶²⁹. Популяризації концепції про «єдиний радянський народ» служили виставки до 60-річчя утворення СРСР: у ЛКГ виставка творів художників Азербайджану (1982)⁶³⁰, у ЛМУМ – виставка творів художників Киргизької РСР⁶³¹ та республіканська виставка «СРСР – наша Батьківщина», експоновані відповідно у 1982 р. і 1983 р.⁶³².

Висвітлення «керівної і спрямовуючої ролі КПРС» в експозиції музеїв теж було одним із напрямків роботи мистецтвознавців Львова. Наприклад, у 1970 р. у МЕХП відкрито постійно діючу експозицію «КПРС – будівник і організатор комуністичного будівництва в СРСР»⁶³³. У цьому контексті слід розглядати і створення популярних на той час виставок до з'їздів КПРС, що можна вважати прямим виконанням партійних рішень. Високу оцінку партійного керівництва області отримали проведені у 1975 р. в ЛКГ обласні виставки присвячені XXV з'їздові КПРС «Слава праці» і «Від з'їзду до з'їзду», в основу яких лягли твори близько 200 львівських художників⁶³⁴. У 1980 р. в ЛКГ проведено обласну художню виставку «Ми будуємо комунізм», присвячену XXVI з'їзду КПРС⁶³⁵.

Вагомим чинником, який впливав на тематичну спрямованість виставок у відділах радянського мистецтва, було святкування червоних дат радянського календаря. План тематичних виставок, який був обов'язковим для виконання, розробляли Міністерством культури СРСР та відділ культури ЦК КПРС⁶³⁶. Тематичні виставки проходили досить пафосно та за участі великої кількості представників місцевих партійних і державних органів. Наприклад, вис-

⁶²⁹ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 26; Художники – ювілею. *Ленінська молодь*. 1979. 15 вересня.

⁶³⁰ Мистецтво Азербайджану. *Ленінська молодь*. 1982. 16 вересня.

⁶³¹ Виставка киргизьких художників. *Ленінська молодь*. 1982. 5 серпня.

⁶³² Яців Р. Доробок митців – Батьківщині. *Ленінська молодь*. 1983. 2 квітня.

⁶³³ ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 38.

⁶³⁴ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 16; Попов А. Герої мистецтва – герої життя. *Вільна Україна*. 1975. 17 грудня; Його ж. Герої мистецтва – герої життя. *Вільна Україна*. 1976. 9 січня; Мисько Е. У ногу з епохою. *Вільна Україна*. 1975. 26 грудня; Сварник І. Криниця, з якої п'ємо. *Жовтень*. 1976. № 2. С. 137–142.

⁶³⁵ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 51.

⁶³⁶ Бальзак Л. Как долались выставки в старые добрые времена. Воспоминания аппаратчика. *Галерея*. 2005. № 3–4.

тавку до 40-річчя визволення України від нацистських військ у ЛМУМ в 1984 р. відкривав завідувач відділу культури Львівського обкому КПУ М. Божко⁶³⁷. На відкритті виставки творів курсових і дипломних робіт студентів ЛДПДМ у ЛУММ цього ж року, окрім М. Божка, були секретар Львівського обкому КПУ Д. Яремчук, заступник начальника ЛОУК П. Зозуляк⁶³⁸. Представники влади виступали і відповідальними редакторами каталогів виставок. Наприклад, начальник ЛОУК П. Зозуляк був відповідальним редактором Каталогу міжобласної художньої виставки до 25-річчя Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі⁶³⁹.

Найчастіше важливі з ідеологічної точки зору виставки організовували на виконання відповідних постанов місцевої влади. Так, 13 грудня 1968 р. секретаріат Львівського обкому прийняв рішення «Про заходи щодо поліпшення змісту експозицій області» до 100-річчя з дня народження В. Леніна. Як наслідок МЕХП у 1970 р. підготував виставку «В. І. Ленін у народному мистецтві», у ЛКГ відкрито експозицію «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», у ЛМУМ відкрито дві стаціонарні виставки «В. І. Ленін в українській графіці» та «В. І. Ленін в радянському образотворчому мистецтві», а також створено окремих Ленінський зал⁶⁴⁰.

ЛКГ мала статус найбільшого музею Львова та одного з найбільших музеїв УРСР, що зобов'язував її особливо ретельно готуватися до відзначення ювілейних дат. Часто саме виставкові зали музею ставали місцем організації спільно з СХУ великих обласних та республіканських виставок, які мали виразне політичне забарвлення. Підготовкою цих виставок керував безпосередньо Львівський обком КПУ, вирішуючи питання основних тематичних напрямів виставок, складу і кількості учасників, місця і дати проведення, відбору усіх робіт⁶⁴¹. Твори, які експонувались на виставках такого рівня, мали відповідати соцреалістичному канону і прославляти «боротьбу за владу Рад», «великого В. І. Леніна», події

⁶³⁷ Дрозденко Н. Мистецтво оспівує подвиг. *Ленінська молодь*. 1984. 11 жовтня.

⁶³⁸ Білик В., Лупій С. Звітує творча зміна. *Ленінська молодь*. 1984. 1 грудня.

⁶³⁹ ДАЛО. Ф. 1695. Оп. 2. Спр. 255. Арк. 2.

⁶⁴⁰ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1297. Арк. 4; Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 22.

⁶⁴¹ Там само. Ф. 3810. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 20.

«Великої Вітчизняної Війни», «сучасника у його трудових буднях», «боротьбу за соціальне і національне визволення» на західно-українських землях і встановлення тут радянської влади. Такими «зразково-показовими» виставками були, наприклад, виставки: до 50-річчя Великого Жовтня у 1967 р. в ЛКГ, в якій взяли участь 1 136 львівських живописців, графіків, скульпторів⁶⁴², до 50-річчя утворення СРСР – «Квітуха Радянська Львівщина» (1972)⁶⁴³. У 1975 р. в ЛКГ відбулась міжобласна виставка до 30-річчя визволення Львівщини від німецьких військ. Її оглянули всі керівники міськкому КПУ⁶⁴⁴, а партійна преса дала схвальні оцінки⁶⁴⁵. Виставка до 60-річчя Жовтня в ЛКГ мала назву «По Ленінському шляху» (1977)⁶⁴⁶. У 1978 р. в ЛКГ проведені виставки до 60-річчя Радянської армії і військово-морського флоту під назвою «60 героїчних років», а також «Монументальне мистецтво Львівщини» до 60-річчя Ленінського плану монументальної пропаганди⁶⁴⁷. Жовтень 1979 р. – травень 1980 р. у ЛКГ проведені виставки до 110-річчя Леніна, 35-річчя Перемоги, 325-річчя Возз'єднання України з Росією⁶⁴⁸, у 1982 р. – до 60-ї річниці утворення СРСР – перша обласна виставка «Бійці вогненного фронту»⁶⁴⁹, у 1984 р. – четверта обласна виставка політичного плакату під девізом «За мир, гуманізм і соціальний прогрес»⁶⁵⁰, а також обласна виставка до 40-річчя визволення Львівщини від нацистів⁶⁵¹.

Відкриття нових експозиційних залів також приурочували до ювілейних дат, що надавало цим заходам ідеологічного характеру. Наприклад, Виставковий зал ЛКГ у костелі Кларисок (сучасна пл. Митна, 2) відкрили 4 листопада 1978 р. до річниці Великої

⁶⁴² ДАЛО. Ф. 1695. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 1.

⁶⁴³ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 49.

⁶⁴⁴ Там само. Спр. 15. Арк. 35.

⁶⁴⁵ Олексенко М. Висока місія мистецтва. *Вільна Україна*. 1974. 13 вересня.

⁶⁴⁶ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2341. Арк. 16.

⁶⁴⁷ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 34.

⁶⁴⁸ Там само. Спр. 21. Арк. 65; Лозняк Є. Барви єднання. *Ленінська молодь*. 1979. 24 квітня.

⁶⁴⁹ Мацієвський Є. Бійці вогненного фронту. *Ленінська молодь*. 1982. 20 листопада.

⁶⁵⁰ Мартынова Г. Оружием плаката. *Львовская правда*. 1884. 1 июля.

⁶⁵¹ Оспівуючи безсмертний подвиг. *Ленінська молодь*. 1984. 28 липня.

соціалістичної революції⁶⁵². Головна експозиція музею мала назву «Наш сучасник», більшість тимчасових виставок також мали відтворювати тему «молодого сучасника, його величних трудових звершень в ім'я процвітання величної соціалістичної Вітчизни». Такою була виставка «Молода гвардія Країни Рад», експонована у 1981 р.⁶⁵³. Більшу частину виставки «Львів та львів'яни», присвяченої 725-річчю Львова, також становили твори на тему радянської Львівщини⁶⁵⁴.

Без включення ідеологічної складової до тематичної спрямованості експозицій відкриття їх стояло під загрозою. Це стосується, наприклад, Олеського замку – важливого тогочасного туристичного пункту. На баланс ЛКГ його передали у 1969 р. Однак у новоствореному музеї не було представлено радянське мистецтво, зважаючи на специфіку експозицій. Тоді Віктор Добрик, перший секретар Львівського обкому партії, який симпатизував ідеї створення нового музею, порадив спочатку відкрити щось «ідеологічно корисне». На подвір'ї музею з'явилося мармурове погруддя В. Леніна. Але В. Добрик вважав, що цього замало⁶⁵⁵. З ним, очевидно, погоджувались й інші партійні функціонери області, які протягом 1975 р. по декілька разів відвідували музей. Це, зокрема, В. Яремчук, А. Борзенко, В. Шайдецький, В. Подольчак⁶⁵⁶. Тоді сюди перенесли поховання будьонівців, які знайшли під Борщовим, і поставили надмогильний пам'ятник Першій кінній дивізії⁶⁵⁷, авторами яких були скульптор В. Борисенко і архітектор А. Консулов⁶⁵⁸. 21 грудня 1975 р відбулося прийняття пам'ятника, в якому брали участь члени бюро Львівського обкому і міськкому КПУ, виконкомів обласної і міської рад депутатів трудящих, представники

⁶⁵² ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 50.

⁶⁵³ Щедра палітра молодих. *Ленінська молодь*. 1981. 5 вересня.

⁶⁵⁴ Художній портрет Львова. *Ленінська молодь*. 1981. 7 жовтня; Твій портрет, Львове. *Ленінська молодь*. 1981. 24 жовтня.

⁶⁵⁵ Анчишкіна Л. Борис Возницький і відродження Олеського замку. *Художня культура. Актуальні проблеми* : зб. наук. пр. 2007. № 4. С. 638.

⁶⁵⁶ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 59.

⁶⁵⁷ Попов А. Червоні вершники. *Ленінська молодь*. 1978. 23 березня; Лубківський Р. Балада про червоних вершників. *Жовтень*. 1976. № 11. С. 115–119.

⁶⁵⁸ Саноцька Х., Мельник В. Вершникам революції. *Радянський поліграфіст*. 1976. 17 листоп. № 32.

командування ПрикВО⁶⁵⁹. Однак ідеологічна складова в експозиції музею здавалась партійним очільникам не надто відображеною. Зі спогадів тодішнього директора Львівського історичного музею Б. Чайковського дізнаємось, що В. Щербицький, під час відвідин Олеського замку спитав директора ЛКГ: «Товарише Возницький, а де тут у вас картини про зростання керівної ролі КПРС, сучасні художні полотна про переможців соцзмагання в області, героїв соцпраці?»⁶⁶⁰. Очевидно, відповідь на це питання мали знайти працівники Міністерства культури, в підпорядкуванні якого був музей. За рекомендацією ЦК КПУ зміст експозиції Олеського замку піддано прискіпливому аналізу з боку Відділу музеїв та охорони пам'ятників Міністерства культури УРСР, який за фактами кожної перевірки надсилав аналітичні записки секретарю Львівського обкому КПУ Д. Яремчуку⁶⁶¹. В одній із них зазначено, що у розділі експозиції «Історія замку» не знайшли «глибокого розкриття» «важливі питання» історії радянського періоду, зокрема «вплив Великого Жовтня на революційну свідомість трудящих», воз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі, «боротьба трудящих краю з українськими буржуазними націоналістами» та ін.⁶⁶². Тому рекомендували: «глибше підкреслити значення замку... як осередку культури трьох братніх народів – російського, українського та білоруського, та центру гноблення і придушення опору поневоленого селянства на протязі ряду віків»⁶⁶³.

Прискіпливу увагу партійно-державних органів привертала й експозиція інших художніх музеїв Львова. Наприклад, 9 квітня 1972 р. на партзборах ЛМУМ з подачі Львівського міськкому КПУ розглядали питання про листа комуніста Оборіна (повне ім'я встановити не вдалось) до партійних органів міста, в якому йшлося про те, що на виставці творів О. Новаківського в музеї є портрет лікаря Івана Куровця – колишнього міністра в «контрреволюційному» уряді ЗУНР. Інші зауваження адресанта зводились до того, що

⁶⁵⁹ Руденко А. Відкриття музею-заповідника «Олеський замок». *Вільна Україна*. 1975. 24 грудня.

⁶⁶⁰ Чайковський Б. «Щось треба робити». *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : «Центр Європи», 2013. С. 178.

⁶⁶¹ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 34. Спр. 138. Арк. 15.

⁶⁶² Там само. Арк. 19.

⁶⁶³ Там само. Арк. 21.

експлікація і етикетаж виставки виготовлені «тільки на українській мові», немає уточнень до експонованого портрета В. І. Леніна. Усі присутні на зборах визнали, що це є наслідком «політичної помилки», прояву «аполітичності». Як наслідок, портрет довелось зняти. Етикетаж зроблено російською мовою, проведено бесіди з екскурсоводами⁶⁶⁴. На спеціальному засіданні Ленінського РК з цього питання наступного року автора виставки В. Островського звинуватили в «аполітичності» і піддали гострій критиці⁶⁶⁵.

Виставки, які пропагували альтернативне до офіційного бачення мистецтво, за наказом партійних органів одразу знімали. Зокрема, Б. Возницький згадував, що така доля спіткала виставки творів Теодозії Бриж та Володимира Патики в ЛКГ, яких влада охрестила «формалістами»⁶⁶⁶. Директор галереї високо цінував творчість цих митців, особливо Т. Бриж (у 2001 р. він сказав, що її роботи мали б експонуватись у Луврі)⁶⁶⁷, тому, йдучи на свідомий ризик, влаштував такі виставки. До числа нонконформістських художників Львова того часу належав Іван Остафійчук. Місцеві партійні функціонери звинувачували його у національній заангажованості⁶⁶⁸, а окремі твори і «негідна поведінка» митця критикувалась на партійних зборах ЛО СХУ⁶⁶⁹. Стараннями Б. Возницького виставку його творів таки відкрили у галереї у 1978 р. (перша персональна виставка митця у ЛКГ не відбулась через те, що у запрошенні на неї був використаний мотив народної пісні)⁶⁷⁰. Б. Возницький, за спогадами сучасників, спокійно ставився до принизливих переглядів виставок перед їх відкриттям з боку партійних і державних органів,

⁶⁶⁴ ДАЛО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 35.

⁶⁶⁵ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1777. Арк. 115.

⁶⁶⁶ Пилип'юк В., Лубківський Р. Володар кам'яного персня. Львів: Вид-во «Світло й тінь», 2012. С. 61.

⁶⁶⁷ Безніско Є. Згадка про Бориса Возницького. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 25.

⁶⁶⁸ Яців Р. Українське мистецтво ХХ століття: ідеї, явища, персоналії. *Збірник статей Інституту народознавства НАН України*. Львів, 2006. С. 295.

⁶⁶⁹ ДАЛО. Ф. 3810. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 76.

⁶⁷⁰ Остафійчук І. Його вже нам не вистачає. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 100.

«йому завжди вдавалось знаходити аргументи чому та чи інша робота повинна залишитись на виставці»⁶⁷¹.

Поряд з організацією експозицій, мистецтвознавці Львова розробляли спеціальні методичні рекомендації для ведення екскурсій, які затверджували методичні ради музеїв. Тексти таких екскурсій мали відповідати тогочасним ідеологічним канонам. Про це відкрито говорила М. Видашенко на партзборах ЛКГ, наголошуючи, що в екскурсіях по музеї завжди повинні міститися «інтернаціоналізм, атеїстичні ідеї, дружби народів»⁶⁷². Партійні організації музеїв пильно стежили, аби під час екскурсій працівники музеїв не допускали фактів «аполітичності»⁶⁷³. Такими, на думку партійного активу ЛМУМ, були, наприклад, екскурсії Б. Гориня, який, за словами Г. Якущенка, сказаними на партзборах 24 вересня 1965 р., проводив екскурсії у «ворожому, зневажливому до радянського мистецтва тоні»⁶⁷⁴. Приводи для втручання партійних організацій у справу ведення екскурсій були різними, наприклад, відмова від вживання російської мови з боку музейних працівників, використання якої у спілкуванні з екскурсантами особливо «заохочувалось» з початку 1970-х рр., коли в країні наростали русифікаційні процеси. Наукові працівники музеїв, котрі з якихось мотивів не проводили екскурсії російською мовою, підлягали жорсткому осуду на партійних зборах. Так, на звітно-виборчих партзборах ЛМУМ 16 жовтня 1972 р. Г. Якущенко наголосив, що не хочуть вести екскурсії російською В. Свенціцька, Я. Нановський, Л. Волошин⁶⁷⁵. Наступного року таке ж питання підняли стосовно науковця М. Волочнюк, розглядаючи це як «прояв націоналізму»⁶⁷⁶.

Характерною прикметою тогочасних екскурсій була неспівмірність відведеного часу на ознайомлення з експонатами відділу радянського мистецтва та інших відділів музеїв. Так, на партійних зборах ЛКГ 29 березня 1973 р. Б. Возницький наголошував: «Екс-

⁶⁷¹ Філевич Н. Нотатки до споминів про Бориса Возницького. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 163.

⁶⁷² ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 46.

⁶⁷³ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 57.

⁶⁷⁴ Там само. Спр. 18. Арк. 60.

⁶⁷⁵ Там само. Спр. 25. Арк. 65.

⁶⁷⁶ Там само. Спр. 26. Арк. 50.

курсії треба будувати так, щоби значна частина часу відводилась для ознайомлення з роботами радянських майстрів. Часто ж його на розповідь про радянське мистецтво відводять дуже мало. Цього не можна допускати», позаяк ЛКГ має єдиний у Західній Україні виставковий зал, де є можливість ознайомитись із творчістю радянських республік⁶⁷⁷. 27 березня 1974 р. на партзборах ЛМУМ В. Свенціцьку і Я. Нановського звинувачували у тому, що вони «не завжди водять екскурсії у радянський відділ»⁶⁷⁸.

Загалом робота мистецтвознавців з іноземними туристами привертала підвищену увагу партійних органів, особливо після арештів у 1965–1966 рр. та 1972–1973 рр. У рішенні партійних зборів МЄХП від 26 травня 1966 р. наказано «комуністам, які ведуть екскурсії з іноземними туристами посилити у своїх лекціях ідейну спрямованість і зробити їх бойовими і наступальними»⁶⁷⁹. З метою кращої підготовки працівників установ Львова і області, які займались обслуговуванням іноземних туристів Львівський міськком у 1972 р. організував методологічні семінари і постійно діючий лекторій по пропаганді «торжества ленінської національної політики на Україні», розвитку економіки, науки, культури і мистецтва за роки радянської влади на Львівщині⁶⁸⁰.

Питання роботи з іноземними туристами розглядали крізь призму ідеологеми про конфліктність двох світоглядів – комуністичного і буржуазного. У зв'язку з цим Б. Возницький на партзборах ЛКГ 29 травня 1973 р. висловив припущення, що «через кордон з туристами передається антирадянська література», тому слід проявляти «політичну пильність і зрілість»⁶⁸¹. Звертає увагу той факт, що працювати з іноземцями могли не всі працівники музею. Критеріями відбору екскурсіводів для таких груп відвідувачів було не лише знання іноземних мов, а й «високий рівень політичної свідомості». Зокрема, на партзборах ЛКГ 12 липня 1975 р. Б. Возницький, наголошував, що наукові працівники музею, які працюють з іноземними туристами, повинні мати добру кваліфікацію, знання

⁶⁷⁷ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8.

⁶⁷⁸ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 19.

⁶⁷⁹ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 51.

⁶⁸⁰ Там само. Ф. 2. Оп. 22. Спр. 45. Арк. 133.

⁶⁸¹ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7.

термінології та іноземних мов. Його доповнила секретар парторганізації О. Ріпко, акцентуючи, що іншим важливим критерієм є «політичний рівень» екскурсоводів⁶⁸². Складений на цих зборах список з 18 осіб, незважаючи на наявність обов'язкового у таких випадках «візування» з боку партійної організації музею, викликав застереження у Ленінського райкому КПУ, що знайшло відображення у його Постанові «Про роботу партійних організацій музеїв району по доборі, розстановці і вихованню кадрів» від 16 липня 1975 р. Закиди партійних органів Б. Возницький вважав недостатньо обґрунтованими, оскільки, на його думку, невелика частка комуністів у науковому колективі музею не могла забезпечити належного обслуговування великої кількості іноземних туристів⁶⁸³. Як показують численні звіти ЛОУК за 1970–1980-і рр., саме ЛКГ обслуговувала найбільшу іноземних кількість туристів. Зокрема, протягом лише червня 1976 р. в ЛКГ побувало 1 042 особи, переважно з країн соцтабору, а також Канади і США. Для порівняння, у ЛМУМ – 254, МЕХП – 660⁶⁸⁴. За червень 1974 р. ЛКГ – 720, ЛМУМ – 423⁶⁸⁵, липень 1974 р. ЛКГ – 1 220, ЛМУМ – 736⁶⁸⁶; липень 1975 р. ЛКГ – 756, ЛМУМ – 638⁶⁸⁷. Протягом туристичного сезону у 1973 р. (травень-жовтень) ЛКГ відвідали 5 996 іноземних туристів, ЛМУМ – 2 657⁶⁸⁸. Такі показники, зумовлені, на нашу думку тим, що ЛКГ була найбільшим музеєм у Західній Україні, в її збірках представлене мистецтво різних західноєвропейських країн, а також саме виставкові зали ЛКГ надавали для експонування творів тогочасних закордонних художників. Зокрема, у 1982 р. там проходила персональна виставка німецького художника Макса Лінгнера⁶⁸⁹.

Питання роботи з іноземними туристами періодично розглядалось і у стінах ЛМУМ. Зокрема, у зв'язку з відкриттям туристичного сезону, що традиційно відбувалось у травні, 25 числа цього

⁶⁸² ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 32.

⁶⁸³ Там само. Арк. 35.

⁶⁸⁴ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2219. Арк. 122.

⁶⁸⁵ Там само. Спр. 2108. Арк. 20.

⁶⁸⁶ Там само. Спр. 1951. Арк. 144.

⁶⁸⁷ Там само. Спр. 2108. Арк. 14, 15.

⁶⁸⁸ Там само. Спр. 1849. Арк. 1.

⁶⁸⁹ Самаркіна О. Кров'ю серця. *Ленінська молодь*. 1982. 11 вересня.

місяця 1978 р. на відкритих партійних зборах заступник директора по науковій роботі Володимир Арофікін провів своєрідний інструктаж для наукових працівників музею з цього питання. Зокрема, наголошував на посиленій увазі до туристів з «капіталістичних країн»: треба «методично вірно, з позицій марксистсько-ленінської естетики донести до іноземних відвідувачів шлях розвитку українського національного мистецтва... його розквіт за роки радянської влади, його соціальну та ідейну спрямованість»⁶⁹⁰. Намагаючись передбачити можливі труднощі у роботі з туристами, В. Арофікін наголошував, що в разі, якщо екскурсант не може дати відповідь на питання туриста він зобов'язаний покликати когось з адміністрації або парторганізації⁶⁹¹. Ймовірно, це зумовлене відповідним наказом Міністерства культури УРСР від 21 червня 1974 р., згідно з яким саме директори музеїв несли персональну відповідальність за культурне обслуговування іноземних туристів⁶⁹².

Питання нестачі кадрів для ведення «ідеологічної роботи» з іноземними туристами в ЛМУМ так само стояло досить гостро. Відтак, до числа кращих екскурсантів, які працювали з іноземними туристами, зачисляли, окрім Р. Захарчук-Чугай та Е. Сафонові, визнаних на той час фахівців у галузі мистецтвознавства, якими були Я. Нановський та В. Свенціцька⁶⁹³. Однак екскурсійна діяльність безпартійних мистецтвознавців підлягала особливому контролю. Зокрема, на партзборах 18 березня 1977 р. В. Монжале наголосив: «Волошин Любов вела групу з польською мовою і зверталася «Ваше панство». В нас немає такого терміну, ми говоримо «товариш»⁶⁹⁴.

Експозиційно-виставкова та екскурсійна робота хоч була головними та не єдиними засобами масової роботи музеїв у той час. Важливе значення у цьому контексті надавалось лекційній роботі, яку на відкритих партзборах МЕХП 15 березня 1966 р. директор Ю. Гошко назвав «священним обов'язком» усіх мистецтвознавців⁶⁹⁵. На партійних зборах у тому ж музеї 30 січня 1970 р. заступ-

⁶⁹⁰ ДАЛО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 31.

⁶⁹¹ Там само. Арк. 32.

⁶⁹² Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1849. Арк. 35.

⁶⁹³ Там само. Спр. 1455. Арк. 125.

⁶⁹⁴ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 16.

⁶⁹⁵ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 35.

ник секретаря партійної організації МЕХП М. Мандибуря наголошував: «Партія і народ хочуть бачити у кожному з нас, науковців, не тільки високоосвічених спеціалістів, але й активних пропагандистів радянського способу життя»⁶⁹⁶. Заступник директора ЛКГ з наукових питань О. Ріпко зазначала: «Лекції повинні мати не лише просвітницький, а й наступальний характер, щоби вони виконували відповідну роль в ідеологічній боротьбі»⁶⁹⁷. На партзборах 26 березня 1965 р. І. Павлюк зазначив, що лекції мають бути засобом «виховання людини комуністичного майбутнього, «питання пережитків буржуазної ідеології»⁶⁹⁸. На важливості лекційної пропаганди наголошували і партійні функціонери області. Так, на звітновибірчих зборах в ЛКГ 2 жовтня 1980 р. секретар Ленінського райкому З. Гіптерс відзначав з цього приводу: «Замикатись на проблемах мистецтва не можна. За нами важкий ідеологічний фронт і нам потрібно, думаючи про це, йти в авангарді»⁶⁹⁹. Зважаючи на це, науково-методичні ради музеїв жорстко контролювали тексти лекцій. Партійна організація ЛКГ не раз наголошувалось на неприпустимості самовільного читання неузгодженого з радою тексту лекцій⁷⁰⁰.

Характерною особливістю тематики лекцій було те, що, як мінімум, третина її присвячувалася винятково політичним питанням. Зокрема, у 1975 р. викладачі ЛДПДМ прочитали 282 лекції у Львові та області, з них 192 з питань естетики, історії і теорії мистецтва, решта – на політичні теми (радянський патріотизм, матеріали з'їздів, пленумів ЦК, про дружбу народів, інтернаціоналізм, ворожу буржуазну ідеологію, історія КПРС). Кафедра історії мистецтв разом з кафедрою марксизму-ленінізму змушені були рецензувати всі лекції⁷⁰¹. У 1970 р. зі 124 лекцій, прочитаних співробітниками МЕХП лише 51 стосувалися українського і світового мистецтва, 27 – матеріальної і духовної культури українського народу, решта – політичні (на атеїстичну тематику, про КПРС, відо-

⁶⁹⁶ ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 13.

⁶⁹⁷ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 24.

⁶⁹⁸ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 30.

⁶⁹⁹ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 54.

⁷⁰⁰ Там само. Спр. 20. Арк. 24.

⁷⁰¹ Там само. Ф. 1838. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 44.

браження образу Леніна)⁷⁰². У 1974 р. з 260 прочитаних лекцій працівниками ЛМУМ 196 – на радянську тему⁷⁰³. Причому керівництво музеїв не раз ставило питання про збільшення питомої ваги «політичних» тем у лекціях⁷⁰⁴. Тематика «політичних» лекцій була різноманітною. Своєрідна незмінна частина її включала питання марксистсько-ленінської ідеології, історії КПРС. Інші лекції присвячувалися актуальним питанням внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, Пленумам і Постановам ЦК КПРС, ЦК КПУ, ювілейним датам радянського календаря. У 1969 р. головна тематика лекцій у МЕХП відповідала актуальній ювілейній даті (100-річчю з дня народження В. Леніна): «Образ Леніна в образотворчому мистецтві», «В. І. Ленін і Західна Україна», «Ленін і соціалістичне будівництво в Україні», «Ленін про роль і завдання молоді в будівництві комунізму»⁷⁰⁵. У 1974 р. однією з провідних тем лекційної пропаганди у діяльності працівників МЕХП була «Радянський народ – нова історична спільність людей»⁷⁰⁶, у 1975 р. – «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних філософських та соціологічних концепцій»⁷⁰⁷, у 1976 р. – «Радянський народ – нова історична спільність людей», «Крах ідеології українського буржуазного націоналізму»⁷⁰⁸. У зв'язку з 60-річчям Радянської влади у 1977 р. дирекція ЛКГ зобов'язала всіх співробітників читати лекцію на тему «Багатонаціональний характер радянського мистецтва»⁷⁰⁹. 19 січня 1977 р. обком направив у КПУ довідку про лекційну пропаганду у 1976 р. у Львівській області, зазначаючи, що лектори зі «Знання», комсомольських організацій, лекторські групи партійних комітетів активно пропагували матеріали 25-го з'їзду КПРС і КПУ, жовтневий пленум ЦК КПРС. Цим питанням присвячено бл. 200 днів науки, що провели вчені в районах області⁷¹⁰.

⁷⁰² ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 43.

⁷⁰³ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 88.

⁷⁰⁴ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 74.

⁷⁰⁵ Там само. Спр. 18. Арк. 51.

⁷⁰⁶ Там само. Спр. 23. Арк. 41.

⁷⁰⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 55.

⁷⁰⁸ Там само. Арк. 93.

⁷⁰⁹ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 13.

⁷¹⁰ Там само. Ф. 3. Оп. 37. Спр. 20. Арк. 8.

Абсолютну більшість лекцій читали у Львові та області, інколи поза нею. Наприклад, протягом 1964/1965 н.р. працівники МЕХП читали лекції у Тернопільській та Івано-Франківській областях та у Києві⁷¹¹. Цільова аудиторія була розмаїтою: школярі, студенти, працівники сільського господарства, робітники заводів, фабрик, військові, службовці. У 1968 р. працівники МЕХП виступали на заводах (автобусному, будівельних матеріалів, електроізоляторному), фабриках (текстильно-художніх виробів, тютюнових виробів), у технікумах (легкої промисловості, зв'язку, житлово-комунальний, промислової автоматики), на фірмах, у ЗВО (Університет, Торговельно-економічний ін-т, Ін-т геології та корисних копалин), середніх школах, будинках культури і клубах, Будинку моделей та ін.⁷¹² Лекції у самому приміщенні МЕХП для різних категорій відвідувачів були трьох видів: лекції на експозиціях музею, тематичні лекції для спецгруп на матеріалах фондів та експозицій музею, науково-популярні для трудящих⁷¹³. В окремих мистецтвознавчих осередках Львова для працівників існували своєрідні «лекційні квоти». Зокрема, у 1976 р. дирекція ЛКГ постановила, що кожен науковий працівник має прочитати 22 лекції «незалежно від того, чи хворів чи був у відпустці»⁷¹⁴. Атмосфера у ЛМУМ щодо цього була трохи ліберальнішою, однак кожен науковець, плануючи річну роботу, також зобов'язувався включити у неї начитку лекцій. Як свідчить документація ЛМУМ за 1970-і рр., ця кількість коливалась в межах 15–20 лекцій для кожного наукового працівника⁷¹⁵. Одним з найбільш активних лекторів серед мистецтвознавців МЕХП був А. Будзан, який щороку намагався читати не менше 20 лекцій⁷¹⁶. За невиконання плану науковців піддавали жорсткій критиці на партійних зборах. Зокрема, у наприкінці 1968 р. попередження з цього приводу отримали П. Жолтовський, Л. Суха, І. Сенів⁷¹⁷. Попри це,

⁷¹¹ ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 62.

⁷¹² Там само. Спр. 17. Арк. 74.

⁷¹³ Там само. Спр. 14. Арк. 82.

⁷¹⁴ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 63.

⁷¹⁵ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1973. Арк. 42; Спр. 1994. Арк. 92; Спр. 2104. Арк. 18.

⁷¹⁶ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 9.

⁷¹⁷ ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 74.

викорінити легковажне ставлення до лекційної роботи окремих науковців було дуже важко. На партзборах ЛМУМ 28 квітня 1978 р. зазначали, що М. Фіголь не приховує свого «негативного ставлення до всього радянського» і відмовляється читати лекції⁷¹⁸. 15 вересня 1978 р. критики зазнала і молода працівниця ЛМУМ Я. Павличко, яку, як зазначали, «не можна випускати з лекціями зі стін музею, бо важко перевірити, про що вона там говоритиме»⁷¹⁹. Про пильний контроль працівників ЛМУМ з числа комуністів над Я. Павличко неодноразово йшлося на партійних зборах музею⁷²⁰. Я. Павличко спільно з Г. Міньковим демонстрували відверте саботування лекційної пропаганди у ЛМУМ у 1980 р., прозвітувавши про вичитку лекцій, яких насправді не було і пред'явивши фіктивні путівки. В результаті проведеного розслідування відділ пропаганди Ленінського РК зобов'язав партійну організацію музею «вжити належних заходів» і «посилити виховну роботу у колективі»⁷²¹. Як наслідок, згідно з наказом директора, усім порушникам винесено суворі догани, а Я. Павличко, до того ж, переведено на нижчу посаду⁷²². Окрім того, партстягнення у вигляді «постановки на вид» (рос.) 17 квітня 1980 р. отримали директор музею Г. Якущенко та завідувачка відділу радянського мистецтва, секретар партійної організації Ельвіра Сафонова. Зняли ці партстягнення завдяки відповідним заявам, написаним відповідно 28 жовтня і 30 жовтня, на засіданні партійних збірів 3 листопада 1980 р.⁷²³

Велику частину лекцій читали у стаціонарних лекторіях в музеях. Формами роботи лекторію, окрім лекцій були фільми, зустрічі з митцями, екскурсії. Наприклад, у ЛМУМ лекторій мав назву «Українське образотворче та народне мистецтво». Програма його роботи у 1966–1967 рр. присвячувалась 50-річчю Жовтня. Під час проведених у цьому навчальному році 13 занять, окрім власне лекцій, слухачам демонстрували 15 фільмів по мистецтву, організували зустрічі з художниками, культурний виїзд у с. Лаврів на

⁷¹⁸ ДАЛО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 22.

⁷¹⁹ Там само. Арк. 63.

⁷²⁰ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 71.

⁷²¹ Там само. Спр. 31. Арк. 21.

⁷²² Там само. Спр. 33. Арк. 80.

⁷²³ Там само. Арк. 77.

Прикарпаття⁷²⁴, провели «День народного мистецтва»⁷²⁵. Окрім того, у ЛМУМ діяв окремих кінолекторій, в якому фільми демонстрували двічі на місяць⁷²⁶. У 1969–1970 рр. в ЛМУМ було два лекторії: недільний – для дорослих, по середах – для учнівської молоді. А основна тематика занять приурочена до 100-річчя Леніна⁷²⁷. Водночас ЛМУМ організовував постійно діючі лекторії поза межами музею. Зокрема, у 1972 р. вони діяли на заводі «Львівприлад», в селі Батятичах Кам'яно-Бузького району, у військовому госпіталі прикордонних військ⁷²⁸.

Поширеною формою масової роботи музеїв були Університети естетичного виховання, в ЛКГ – з 1964 р., в ЛДПДМ – з 1970 р.⁷²⁹, у ЛМУМ – з 1980 р.⁷³⁰. Найбільший університет такого типу існував у ЛКГ. У 1970-і рр. він мав філіали на Львівському хімфармзаводі, фірмі «Світоч», в Медичному університеті⁷³¹. Його ректорами у 1960–1980-і рр. були послідовно В. Овсійчук, О. Ріпко. В ньому читали лекції всі працівники музею. Тематика занять була різноманітною і дуже чутливою до політичних подій у країні. Зокрема, після прийняття рішення другого пленуму Ленінського райкому КПУ «Про завдання партійних організацій району по посиленню виховання молоді в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів СРСР і радянського патріотизму» (1971) на партзборах ЛКГ 17 липня 1971 р. прийнято рішення вписати до змісту навчання на 1972–1973 навчальний рік питання про мистецтво радянських соціалістичних республік⁷³². Великий вплив на тематику занять мало відзначення у країні ювілейних дат. У 1976 р., який передував 60-тій річниці встановлення радянської влади, програма університету була присвячена питанням російського і радянського мистецтва, детально висвітлені «усі досягнення радянського мистец-

⁷²⁴ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 921. Арк. 63.

⁷²⁵ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 29.

⁷²⁶ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1515. Арк. 62.

⁷²⁷ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 59.

⁷²⁸ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1673. Арк. 43.

⁷²⁹ Там само. Ф. 1838. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 76.

⁷³⁰ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 79; Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2706. Арк. 107.

⁷³¹ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 70; Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2707. Арк. 11.

⁷³² Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 31.

тва на всіх етапах життя радянської держави», велику увагу присвячено висвітленню «радянської людини»⁷³³. Характерно, що тема розвитку російського мистецтва (до якого зачисляли і мистецтво Київської Русі) знайшла широке відображення у програмі⁷³⁴. Під час святкування 40-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні (1985) заняття в університеті проходили під назвою «Героїко-патріотична тема у творчості українських радянських художників»⁷³⁵.

Крім лекцій, в Університетах естетичного виховання практикували інші форми освітньої роботи. Зокрема, влаштовували пересувні виставки, на які запрошували художників із союзних республік. Наприклад, у 1976 р. в ЛКГ експонували графічні твори М. Магомедова з Дагестану, декоративно-прикладного мистецтва Грузії, митців Молдовії, Вірменії, країн Прибалтики⁷³⁶. До роботи в Університеті естетичного виховання в ЛКГ часто залучали артистів, музикантів, художників. Найчастіше виступав камерний оркестр Львівської державної консерваторії під кер. професора О. Деркача, артисти театру ім. М. Заньковецької Л. Кадирова і Б. Козак⁷³⁷.

Університет в ЛКГ неодноразово був відзначений нагородами ЛОУК та ЛО товариства «Знання»⁷³⁸. Один із його слухачів митець Степан Кузик, пригадує: «Ми, двадцятирічні хлопці і дівчата, з відкритим ротом сприймали мудрих людей – лекторів, які закладали в нашу свідомість основи художньої краси, відчуття національної гідності, усвідомлення нашої неповторності»⁷³⁹. Водночас великим недоліком в діяльності університету була невелика питома частка молоді серед його слухачів⁷⁴⁰.

Ще одним методом масової роботи музеїв було святкування Тижня образотворчого мистецтва, присвяченого Дню художника, який традиційно відзначали у квітні кожного року. Основну роботу

⁷³³ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 48.

⁷³⁴ Там само. Спр. 21. Арк. 47.

⁷³⁵ Музей – дітям та юнацтву. *Ленінська молодь*. 1985. 2 квітня.

⁷³⁶ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 18.

⁷³⁷ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2067. Арк. 155.

⁷³⁸ Там само. Спр. 1115. Арк. 257.

⁷³⁹ Кузик С. Він був українцем з великої букви. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 71.

⁷⁴⁰ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 21.

в організації цього свята проводила ЛО СХУ. Про місце цього заходу в ідеологічному вихованні яскраво свідчать протоколи засідань СХУ. В одному з них (1967) зазначено: «Проведення тижня образотворчого мистецтва стало в нашій країні святом... глибокого розкриття засобами образотворчого мистецтва станів боротьби і перемоги радянських людей у всіх галузях економіки і культури»⁷⁴¹. Основними формами його проведення були Дні відкритих дверей у музеях, стаціонарні і пересувні виставки, екскурсії в майстерні митців, зустрічі з ними у музеях, або у школах, ЗВО, на заводах, підприємствах, чи в інших установах, читання лекцій, проведення конференцій. Кожен музей Львова намагався відзначитись чимось особливим. Зокрема, у 1965 р. МЕХП провів у Нестерові (нині – Жовква) конференцію під назвою: «Розвиток українського радянського прикладного народного мистецтва»⁷⁴². У ЛМУМ в цей рік відбулась художня лотерея, а для художників – вечір-концерт⁷⁴³. Проведення лотерей стало своєрідною візитною карткою ЛМУМ. Вони відбувались з метою поліпшення матеріального становища музею і за сприяння художників Львова, які віддавали свої твори у музей⁷⁴⁴. Частину цих робіт ЛМУМ не реалізовував через каси чи лотереї, а залучав до безкоштовних лотерей. Наприклад, у 1967 р. під час однієї з них розіграно понад 100 творів графіки та декоративного мистецтва⁷⁴⁵. Мистецтвознавці Львова брали активну участь не лише в організації таких заходів, вони ставали активними їх учасниками. Зокрема, наукові працівники ЛКГ у 1977 р. зустрічались із молоддю, робітниками, працівниками сільського господарства, військовими, виступаючи із доповідями про розвиток образотворчого мистецтва в минулому і на сучасному етапі⁷⁴⁶.

Важливим засобом культурно-освітньої роботи мистецтвознавців того часу були виступи у засобах масової інформації. СХУ постійно наголошувала на тому, що кращою «трибуною» для

⁷⁴¹ ДАЛО. Ф. 1694. Спр. 316. Арк. 35.

⁷⁴² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 80.

⁷⁴³ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 70.

⁷⁴⁴ Моздир М. Леопольд Левицький і Національний музей у Львові. *Леопольд Левицький: спогади про художника* : науковий збірник / упоряд. Л. Павлишин. Львів : СКІМ, 2004. С. 39.

⁷⁴⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1011. Арк. 73.

⁷⁴⁶ Там само. Спр. 2403. Арк. 122.

критиків виступали не наукові, а популярні періодичні видання⁷⁴⁷. Значна частина наукових та науково-популярних статей львівських мистецтвознавців виходила у центральній періодиці («Правда», «Труд», «Комсомольская правда», «Советская культура», «Известия» та інших). Пріоритетними для науковців були республіканські суспільно-політичні і літературно-художні українські журнали, такі як «Україна», «Вітчизна», «Прапор», «Ранок», «Радуга», «Культура і життя», «Дніпро», «Жовтень»⁷⁴⁸. Останньому належало одне з провідних місць у системі часописів, де регулярно публікувались статті на мистецькі теми, що відзначалися професійністю та великим обсягом. Постійними дописувачами журналу були мистецтвознавці Ф. Петрякова, Я. Запаско, Г. Островський, В. Овсійчук, Ю. Гошко, Р. Чугай. Однак О. Кошовий згадує, що, оскільки ці часописи були багатопрофільними, вони суттєво скорочували обсяги статей мистецтвознавців⁷⁴⁹. Проведена з інспірації В. Маланчука ідеологічна кампанія проти редакції «Жовтня» суттєво вплинула на редакційну політику часопису⁷⁵⁰.

Значний відсоток статей львівських мистецтвознавців виходив у місцевій партійній пресі, зокрема, в часописах «Вільна Україна» (орган обкому КПУ), «Львовская правда» (орган міськкому КПУ), «Ленінська молодь» (орган обкому комсомолу). Найбільш активними дописувачами партійної преси були переважно комуністами. Наприклад, М. Лещинська тільки протягом 1969 р. написала 7 статей у газети «Львівська правда», «Вільна Україна»⁷⁵¹. Значна частина матеріалів мистецтвознавців потрапляла на шпальти регіональної преси на військову тематику – «Слава Родины» (друкований орган ПрикВО); пресі окремих вищих навчальних закладів: львів-

⁷⁴⁷ Про стан і завдання мистецтвознавства та художньої критики. *Образотворче мистецтво*. 1971. Березень-квітень. № 2. С. 5.

⁷⁴⁸ Криволапов М. Українське мистецтво ХХ століття в художній критиці. Історія. Теорія. Практика : монографія. 2-ге вид., переробл, доповн. Київ : КИТ, 2010. С. 310.

⁷⁴⁹ Інтерв'ю з О. Кошовим, записане М. Нестайком 18 червня 2013 р. *Приватний архів М. Нестайка*.

⁷⁵⁰ Бажан О. Проблеми взаємовідносин партійно-радянського керівництва і літературно-мистецької інтелігенції в 1960–80-х рр. *Краєзнавство*. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. № 1. С. 225.

⁷⁵¹ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1673. Арк. 45.

ського поліграфічного інституту – «Радянський поліграфіст», ЛДУ ім. І. Франка – «За радянську науку».

Не менш значимими засобом пропаганди радянського мистецтва залишались радіо («Українське радіо», «Львівське радіо») і телебачення, зокрема Львівське. У 1965 р. в ЛКГ написано п'ять телесценаріїв під назвами «Романтика з нами» (про радянське образотворче мистецтво), «Наш друг – Угорська Народна республіка», «Симфонія різця і пензля», «В полум'ї народжені», «Митці-буревісники»⁷⁵². У 1969 р. М. Лещинська брала участь у зйомках трьох телепередач⁷⁵³. У 1978 р. О. Ріпко підготувала два виступи на радіо і два телесценарії, О. Пеленська – по одному, М. Видашенко – три виступи на радіо⁷⁵⁴. У 1978 р. працівники МЕХП брали участь у зйомках телепередачі «Народні художні промисли»⁷⁵⁵. У ЛМУМ протягом 1972 р. працівники взяли участь у п'яти телепередач, написали 4 теле- і радіо сценарії.

Окрім масових форм культурно-освітньої діяльності, музеї намагались виробити ефективні форми співпраці з «глядачем», враховуючи його вікові особливості та умови професійної праці. Це вилилось у дещо відмінних практиках роботи з різними категоріями населення, до яких відносили школярів, студентів, робітників заводів, фабрик, підприємств, сільського господарства, військових. У довідці ЛОУК Міністерству культури про естетичне виховання шкільної молоді у області за 1979 р. зазначалось, що засобами лекційної і виставочної пропаганди ЛМУМ і ЛКГ «формуєть у шкільної молоді комуністичний світогляд, стверджують ідейно-художні позиції мистецтва соціалістичного реалізму»⁷⁵⁶. Залежно від місця проведення, умовно можна виділити два великі напрями роботи музеїв зі школярами: заходи, які відбувались на території музеїв і поза ними. До першої групи відносимо: шкільні лекторії (зокрема, в ЛКГ у 1967 р. він проходив для учнів 5–8 класів. Його відвідали 1 000 учнів, проведено 64 лекції⁷⁵⁷), «Клуб юних люби-

⁷⁵² ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 90.

⁷⁵³ Там само. Спр. 1197. Арк. 109.

⁷⁵⁴ Там само. Спр. 2492. Арк. 12–13.

⁷⁵⁵ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 35.

⁷⁵⁶ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2548. Арк. 66.

⁷⁵⁷ Там само. Спр. 1011. Арк. 133.

телів образотворчого мистецтва» (діяв в ЛМУМ з 1964 р.)⁷⁵⁸ та «Клуб юних мистецтвознавців» в ЛКГ з 1979 р.⁷⁵⁹; різноманітні конкурси (наприклад, у 1977 р. МЕХП оголосив конкурс для учнів 10 класу школи № 22 м. Львова на тему: «Назустріч Великому Жовтню»)⁷⁶⁰; учнівські конференції (наприклад, у 1965 р. їхніми темами були: «Мистецтво і наш побут», «Героїка Великої вітчизняної війни в творах українських художників», «Образ В. І. Леніна в українському образотворчому радянському мистецтві»)⁷⁶¹; піонерські збори (наприклад, у 1965 р. в ЛКГ їх проведено на тему: «Пізнай рідне місто», «Образ В. І. Леніна в образотворчому радянському мистецтві»)⁷⁶². Другу групу форм роботи музеїв зі шкільною молоддю становили зустрічі школярів з художниками у школах, або школах, читання лекцій (наприклад, мистецтвознавці ЛКГ у 1965 р. читали їх для у дитячому кінотеатрі «Піонер»⁷⁶³), організація музеїв або музейних кімнат у школах (наприклад, ЛМУМ у 1965 р. організував музей у школі № 87 м. Львова⁷⁶⁴, а у 1968 р. відкрив музейну кімнату А. Манастирського до 90-річчя від дня народження художника у школі № 1)⁷⁶⁵. Окрім того, мистецтвознавці регулярно читали лекції для вчителів. Наприклад, ЛКГ протягом 1965 р. провела шість таких семінарів⁷⁶⁶.

Специфіка роботи музеїв зі студентством полягає у тому, що для них проводили цілі цикли заходів, дещо розтягнених у часі, при тому старалися враховувати профіль навчального закладу. Зокрема, в ЛКГ у 1965 р. для студентів будівельного технікуму в 1965 р. прочитано низку лекцій на матеріалах експозиції музею⁷⁶⁷. У ЛМУМ у 1966 р. 42 лекції для учнів ПТУ з марксистсько-ленінської естетики⁷⁶⁸. Природно, найбільшу науково-освітню і виховну роботу у

⁷⁵⁸ ДАЛО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 95.

⁷⁵⁹ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 23.

⁷⁶⁰ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 13.

⁷⁶¹ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 69

⁷⁶² Там само. Арк. 90.

⁷⁶³ Там само.

⁷⁶⁴ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 60.

⁷⁶⁵ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1114. Арк. 77.

⁷⁶⁶ Там само. Спр. 823. Арк. 92.

⁷⁶⁷ Там само. Арк. 91.

⁷⁶⁸ Там само. Спр. 921. Арк. 64.

різних напрямках зі студентством проводили мистецтвознавці, які викладали у художніх вищих школах. Про основні завдання і мету такої роботи дають уявлення партійні збори УПП імені І. Федорова. На одних із них 12 вересня 1974 р. обговорювали питання ідейно-виховної роботи серед студентів спеціальності «графіка». Учасники дискусії акцентували на «низькій політичній свідомості» студентів, які «не можуть дати правильної оцінки різним політичним явищам», не беруть участі в роботі ВЛКСМ, у Всесоюзному конкурсі студентських робіт із суспільних наук⁷⁶⁹. Головним методом виховання студентів у дусі комуністичної ідеології вважали читання спеціальних дисциплін. Так, на зборах партійної організації вишу 25 лютого 1975 р. завкафедрою оформлення та ілюстрації книги Ю. Гапон наголошував, що головними завданнями начитки лекцій з історії вітчизняного і зарубіжного мистецтва є: формувати марксистсько-ленінський світогляд, вчити «непримиренно відноситись до реакційного буржуазного мистецтва і його крайніх проявів антинародності і антигуманізму – абстракціонізму, формалізму та іншим чужим і шкідливим тенденціям капіталістичного мистецтва» і «правильно» розуміти значення творчого методу соціалістичного реалізму⁷⁷⁰. Звітуючи про виконання Постанови ЦК КПРС «Про роботу з творчою молоддю» (1976) на засіданні партійного комітету інституту 15 червня 1977 р., новий завідувач кафедри оформлення книги В. Овчинніков наголошував, що, окрім лекцій і практичних занять, поширеними формами виховної роботи були регулярні виставки студентських робіт до політичних дат, наприклад, виставка політичного плакату до 60-річчя Жовтня (1977); зустрічі з митцями, політгодини в академ-групах⁷⁷¹. Іншим методом виховної роботи з молоддю було залучення її до відзначення радянських свят. Так, при підготовці ЛДПДМ до травневих свят у 1974 р. В. Овсійчук займався підготовкою концерту і випуском стінгазети⁷⁷². У 1979 р. комісію з підготовки аналогічних заходів очолював В. Островський⁷⁷³. Усі викладачі змушені були подбати про присутність

⁷⁶⁹ ДАЛО. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 186.

⁷⁷⁰ Там само. Спр. 84. Арк. 28.

⁷⁷¹ Там само. Спр. 87. Арк. 113–116.

⁷⁷² Там само. Ф. 1838. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 113.

⁷⁷³ Там само. Арк. 115.

молоді на параді та інших урочистостях, які проводили на державному рівні.

Головною особливістю роботи музеїв з працівниками сільського господарства було те, що більшість заходів були виїзними. Популярною формою роботи в цьому напрямі була організація пересувних виставок і читання на їхньому фоні лекцій у різних колгоспах. Наприклад, у 1969 р. такі заходи працівники ЛМУМ провели у колгоспах «Іскра» Старосамбірського і колгоспі ім. Мічуріна Буського районів⁷⁷⁴. Ще однією формою роботи з жителями села було проведення «Дня мистецтва». Таке свято у 1967 р. спільно з обкомом КПУ провела ЛКГ у с. Свірж Перемишлянського району⁷⁷⁵. Активізації роботи музеїв на селі сприяли відповідні урядові постанови у галузі культурного обслуговування сільського населення. Зокрема, 25 лютого 1971 р. Міністерство культури УРСР видало наказ «Про заходи поліпшення роботи музеїв республіки серед сільського населення». 28 квітня 1971 р. з цього приводу пройшла виробнича нарада наукових працівників ЛКГ, на якій прийнято низку заходів з метою виконання постанови. До їх числа входили: екскурсії, День відкритих дверей, лекції і бесіди (по п'ять на кожного працівника), виставки, участь в агітпоїздах під час збору врожаю, налагодження роботи ЛКГ в Палаці культури с. Кизлів Кам'яно-Бузького р-ну та у школі с. Гологори Золочівського р-ну, перевірка роботи ленінських кімнат і Ленінських музеїв у селах Пустомитівського і Перемишлянського районів⁷⁷⁶. ЛМУМ на виконання цих заходів протягом першого півріччя 1971 рр. організував у сільській місцевості 8 виставок. Мистецтвознавці Р. Чугай, В. Откович, В. Цвірінькало, Е. Сафонова прочитали сукупно 12 лекцій. Організовано відвідування музею колгоспниками Турківського і Сколівського районів (всього 64 екскурсії)⁷⁷⁷. Протягом 1970 – першої половини 1980-х рр. арсенал засобів ЛМУМ по роботі у селі практично не змінювався. Так, у 1979 р. працівники музею прочитали 104 лекції у районах області, влаштували 22 пере-

⁷⁷⁴ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1197. Арк. 71.

⁷⁷⁵ Там само. Спр. 1011. Арк. 135.

⁷⁷⁶ Там само. Спр. 1520. Арк. 3–4.

⁷⁷⁷ Там само. Арк. 16.

сувні виставки, провели дві зустрічі з художниками у колгоспах Золочівського району⁷⁷⁸.

Окремою категорією населення, з якою працювали музеї, були робітники фабрик, заводів, підприємств. Періодично кожен музей визначав для себе кілька планових пріоритетних об'єктів, з якими працював у той чи той звітний період. Наприклад, у 1970 р. основні зусилля працівників ЛКГ були спрямовані на роботу з працівниками заводу «Точелектроприлад», у 1971 р. – «Теплоконтроль»⁷⁷⁹. Поширеною була практика влаштування стаціонарних лекторіїв у музеях для працівників окремих установ. Наприклад, у ЛКГ у 1965 р. діяв лекторій для працівників проектно-конструкторського інституту легкої промисловості⁷⁸⁰. Стаціонарні лекторії для робітників влаштовували і поза межами музею. Наприклад, у 1970 р. ЛКГ організувала такий лекторій у гуртожитку залізничників⁷⁸¹. Водночас на заводах і фабриках читали лекції і проводили різноманітні виставки: у ЛКГ у 1967 р. працівники ЛКГ провели «Свято мистецтва» на Львівському автобусному заводі, демонструючи виставки творів сучасних львівських художників⁷⁸². У 1971 р. працівники ЛМУМ прочитали 125 лекцій для робітників, включаючи виїзні лекції на заводах великих промислових міст області – Миколаєва, Сокаля, Червонограда, Рави-Руської, Бродів, Великих Мостів⁷⁸³. Поширеною формою проведення різних заходів було влаштування Днів музею на підприємствах міста і області. Зокрема, ЛМУМ у 1977 р. провів їх на виробничо-технічних об'єднаннях «Мікроприлад», «Сірка», фірмі «Райдуга»⁷⁸⁴.

Окреме місце в культурно-освітній роботі з працівниками заводів і підприємств посідало так зване культурне обслуговування новобудов, що проводилося з метою пропаганди здобутків влади у промисловій розбудові Львівщини. Музеї складали зобов'язання з відвідування новозбудованих об'єктів із культурними заходами. Наприклад, у плані ЛМУМ на друге півріччя 1978 р. зафіксовані

⁷⁷⁸ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2592. Арк. 16.

⁷⁷⁹ Там само. Спр. 1520. Арк. 9.

⁷⁸⁰ Там само. Спр. 823. Арк. 91.

⁷⁸¹ Там само. Спр. 1520. Арк. 9.

⁷⁸² Там само. Спр. 1011. Арк. 135.

⁷⁸³ Там само. Спр. 1520. Арк. 13.

⁷⁸⁴ Там само. Спр. 2403. Арк. 89.

такі об'єкти, як Миколаївський гірничо-цементний комбінат, Яворівське виробниче об'єднання «Сірка», «Великомостівська» шахта у Червонограді (№ 10). Заплановано демонстрацію виставок: «Образ трудівника в образотворчому мистецтві», плакату львівських художників-графіків, до 61-ї річниці Великого Жовтня, про образ радянського воїна у графічному мистецтві; проведення лекцій: «Соціалістичні перетворення на Львівщині і їх відображення у мистецтві», «Образ Леніна в радянському мистецтві», «Вплив Великого Жовтня на розвиток мистецтва в західній Україні», «Подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній Війні та його відображення в мистецтві»⁷⁸⁵.

Культурно-освітня робота музеїв з військовослужбовцями часто проходила в рамках шефської роботи музеїв над військовими об'єктами, хоча форми роботи були досить традиційними. Зокрема, в одній з військових частин ЛКГ у 1973 р. організувала постійно діючий лекторій, де було прочитано 20 лекцій і влаштовано виставку⁷⁸⁶. ЛМУМ у 1973 р. при госпіталі прикордонних військ також відкрив постійно діючий лекторій з історії радянського образотворчого мистецтва⁷⁸⁷. Поширеною формою роботи з військовими була організація Днів відкритих дверей у музеях. У 1967 р. у ЛМУМ під час їх проведення для військових читали лекції, а для офіцерів штабу ПрикВО організовували зустрічі із художниками⁷⁸⁸. В ЛКГ у 1973 р. Дні відкритих дверей для воїнів організовано 31 січня, 19 лютого, 15 квітня. В рамках цього прочитано 20 лекцій, особливу увагу яких звернено на проблеми «сучасного мистецтва соціалістичного реалізму, його багатонаціонального характеру»⁷⁸⁹.

Робота з військовими особливо активізувалася у дні їхніх професійних свят. Зокрема, у 1965 р. до 20-річчя Перемоги працівники ЛКГ провели для військових 130 екскурсій, прочитали 9 лекцій у військових частинах, для воїнів Львівського гарнізону експонували виставку творів радянських художників, присвячену цій даті, провели теоретичний семінар для слухачів Вищого Вій-

⁷⁸⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2494. Арк. 16.

⁷⁸⁶ Там само. Спр. 1850. Арк. 12.

⁷⁸⁷ Там само. Арк. 1.

⁷⁸⁸ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 76.

⁷⁸⁹ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1850. Арк. 2.

ськово-політичного училища на тему: «Роль образотворчого мистецтва в естетичному вихованні радянського воїна», провели дві зустрічі офіцерів та солдат Львівського гарнізону з митцями Е. Миськом, О. Борейко та ін., у Дрогобицькому будинку офіцерів організували виставку живопису львівських художників⁷⁹⁰. Під час святкування 50-річчя прикордонних військ у 1968 р. ЛМУМ організував безкоштовну лотерею, зустрічі з Я. Чайкою на фоні його персональної виставки, ряд зустрічей з іншими художниками у музеї, лекції у військових частинах на теми «Образ В. І. Леніна в українському образотворчому мистецтві», «Образ радянського воїна в образотворчому мистецтві», «Великий Жовтень в українському образотворчому мистецтві»⁷⁹¹.

Низку заходів музеї влаштовували щороку до свят 9 травня, Дня перемоги і День Радянської армії. Зокрема, 9 травня 1973 р. в ЛМУМ організовано виставку художників-ветеранів ВВВ, водночас з якою відбулися зустрічі художників-фронтовиків з учнівською і студентською молоддю. Загалом того року музей провів 27 таких зустрічей⁷⁹².

Більшість з проаналізованих вище форм культурно-освітньої роботи використовувалися з метою розгортання атеїстичної пропаганди, у якій музеї брали активну участь. Це питання перебувало під пильним контролем державно-політичних органів, особливо напередодні річниць різних подій, пов'язаних з діяльністю української греко-католицької церкви. З метою підготовки до відзначення 30-річчя проведення Львівського собору 1946 р. у 1975 р. в області активізували підготовку пропагандистів атеїзму. 27 лютого 1975 р. у Будинку політичної освіти обкому партії (вул. Шевченка, 13) відбулося одноденне заняття постійно діючого семінару лекторів-атеїстів, який відвідали голови науково-атеїстичних секцій товариства «Знання», голови РК, МК і 8 лекторів-атеїстів⁷⁹³. 16–18 липня 1975 р. у Львові проходив Всесоюзний семінар з питань організації і проведення науково-атеїстичної пропаганди засобами музейних

⁷⁹⁰ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 93.

⁷⁹¹ Там само. Спр. 1115. Арк. 124.

⁷⁹² Там само. Спр. 1841. Арк. 65.

⁷⁹³ Там само. Ф. 3. Оп. 31. Спр. 120. Арк. 1.

установ»⁷⁹⁴. У листопаді 1975 р. у Львові проходив обласний семінар ідеологічних працівників, де наголошували на необхідності посилення боротьби із «залишками уніатства». У зв'язку з цим у грудні 1975 р. на засіданні відділу пропаганди і агітації Львівського обкому КПУ обговорено діяльність координаційної ради з науково-атеїстичної роботи⁷⁹⁵. Нових обертів атеїстична пропаганда набрала у дні головних святкувань роковин Собору 14–18 травня 1976 р. З метою «протидії активізації релігійного впливу на населення області з боку православного духовенства, яке прибуло до Львова, місцева влада провела низку пропагандистських заходів. Товариство «Знання» читало лекції на тему: «Уніатська церква – ворог українського народу»⁷⁹⁶. Загалом при первинних організаціях товариства «Знання» в області діяло близько 700 шкіл атеїзму⁷⁹⁷.

Місцеві партійні чиновники постійно вимагали від музеїв посилення атеїстичної пропаганди. Зокрема 10 жовтня 1975 р. на звітно-виборчих зборах в ЛКГ секретар райкому по ідеології А. Самойленко критикував колектив музею за те, що не вироблено нових форм атеїстичної пропаганди⁷⁹⁸. Виступаючи з цього ж питання на звітно-виборчих зборах в ЛКГ 21 жовтня 1981 р., перший секретар міськкому КПУ В. Секретарюк аргументував необхідність атеїстичної пропаганди «складною релігійною ситуацією в місті»⁷⁹⁹.

Мистецтвознавці Львова, виконуючи владні доручення, змушені були включитись у широку антирелігійну кампанію, яка охоплювала різні вікові та соціальні категорії населення і мала на меті виховати відданих комуністичній ідеї «радянських громадян». Антирелігійна вихована робота музеїв проводилась у кількох напрямках: формування атеїстичної громадської думки, індивідуальна робота з віруючими, атеїстичне виховання шкільної і студентської молоді.

Основними важелями формування атеїстичної громадської думки були лекції, екскурсії по експозиціях і виставках, виступи і статті ЗМІ. Наприклад, у 1965 р. лекції на атеїстичну тематику чи-

⁷⁹⁴ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 31. Спр. 120. Арк. 102.

⁷⁹⁵ Там само. Спр. 93. Арк. 78.

⁷⁹⁶ Там само. Спр. 85. Арк. 3.

⁷⁹⁷ Там само. Оп. 22. Спр. 78. Арк. 170; Оп. 25. Спр. 54. Арк. 1.

⁷⁹⁸ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 43.

⁷⁹⁹ Там само. Спр. 22. Арк. 48.

тали працівники ЛКГ В. Полянський та М. Ліщинська⁸⁰⁰. Остання виявляла особливу активність у цьому питанні. Зокрема, у 1967 р. разом зі С. Степко прочитала 7 лекцій⁸⁰¹. У 1970-х рр. вони називалися: «Художники проти релігії», «Атеїстична тема у творчості російських і українських художників»⁸⁰². У довідці про атеїстичну роботу ЛМУМ за 1967 р. Г. Якущенко зазначав, що у частині лекцій, які читають працівники музею є теми, що розкривають атеїстичний характер сюжетів картин різних художників, зокрема, опублікована лекція: «Світські мотиви у творах давніх українських художників»⁸⁰³. Враховуючи профіль свого музею, працівники МЕХП намагались пов'язати питання атеїстичної пропаганди з радянською обрядовістю. Зокрема, протягом 1967 р. наукові працівники музею прочитали 20 лекцій з цієї проблематики «перед трудящими у місті і області»⁸⁰⁴. Антирелігійна тематика була представлена в експозиціях музеїв. Частина постійної експозиції в ЛКГ на цю тему 1965 р. носила назву «Бойового олівця»⁸⁰⁵. У 1971 р. працівники музею як матеріал для антирелігійної пропаганди використовували експозицію у залах мистецтва XVII–XIX ст.⁸⁰⁶. В екскурсійній роботі наукові працівники ЛКГ, як зазначав Б. Возницький у звіті ЛОУК, «завжди стараються на конкретному матеріалі розкрити реакційну суть релігії» (особливо в залі Німеччини – Ганс Мультчер «Голова монаха», в залі Італії – Р. Кар'єра «Портрет абата Леблона», в залі Польщі – В. Леопольський «Смерть Ацерни», О. Котсіс «Матуся померли»⁸⁰⁷. Періодично у музеї організовували і тимчасові виставки на антирелігійну тематику. Наприклад, в кінотеатрах та Будинку культури будівельників у Львові у 1967 р. влаштували виставку на атеїстичну тему підбірки з виставки «Бойового олівця»⁸⁰⁸. Ство-

⁸⁰⁰ ДАЛО. Ф. 1838. Оп. 1. Спр. 824. Арк. 12.

⁸⁰¹ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 17.

⁸⁰² Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 42.

⁸⁰³ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 15.

⁸⁰⁴ Там само. Арк. 16.

⁸⁰⁵ Там само. Ф. 1838. Оп. 1. Спр. 824. Арк. 12.

⁸⁰⁶ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 51.

⁸⁰⁷ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 17.

⁸⁰⁸ Там само.

рена працівниками ЛКГ у 1972 р. пересувна виставка мала назву «Мистецтво проти релігії»⁸⁰⁹.

В екскурсіях по експозиції ЛМУМ наукові працівники при аналізі дореволюційного мистецтва також акцентували, за словами Г. Якущенка «на відбитих у них світських традиціях, на побутових й етнографічних елементах, введених туди всупереч церковним догмам, а також на відображенні соціальних явищ в т. зв. «страшних судах»⁸¹⁰.

У довідці МЕХП про антирелігійну пропаганду за 1967 р. зазначалось, що «музей систематично провадить антирелігійну боротьбу». В експозиції музею був розділ, присвячений обрядам і святкам як в минулому, так і сучасним»⁸¹¹. Ця частина експозиції МЕХП була однією зі «зразкових» у області, адже «широко висвітлювала роботу і досвід партійних, радянських, комсомольських органів, організацій і колективів по впровадженню радянських традицій та громадських свят і обрядів» – значилось у інформаційному листі ЛОУК Міністерству культури від 1 лютого 1979 р.⁸¹². Впровадженню нової радянської обрядовості влада приділяла багато уваги, зробивши її важливим важелем у боротьбі з релігійним світоглядом мешканців західноукраїнського регіону⁸¹³.

Не менш активно мистецтвознавці Львова проводили атеїстичну пропаганду у засобах масової інформації. Зокрема, обком регулярно «доручав» Обласному комітетові по телебаченню і радіомовленню створювати телепрограми на атеїстичну тематику. Так, у Постанові бюро Львівського обкому від 21 березня 1975 р. йшлося про те, що на Львівському телебаченні слід провести програми на тему: «Мистецтво проти релігії», «Атеїстичні мотиви у творчості львівських майстрів образотворчого мистецтва»⁸¹⁴. Особливо активними у антирелігійній пропаганді через ЗМІ були працівники ЛКГ, які займали ключові позиції у партійній організації музею. Зокрема, секретар парторганізації Е. Сержантова, окрім

⁸⁰⁹ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 48.

⁸¹⁰ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 14.

⁸¹¹ Там само. Арк. 16.

⁸¹² Там само. Спр. 2547. Арк. 44.

⁸¹³ Matyukhina A. W sowieckim Lwowie: Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. S. 24.

⁸¹⁴ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 31. Спр. 24. Арк. 91.

лекцій, практикувала виступи у пресі⁸¹⁵. М. Лещинська у 1967 р. підготувала програму на радіо на тему: «Художники проти ордену єзуїтів»⁸¹⁶. Вона ж написала статтю про польського художника В. Леопольського та його картину «Смерть Ацерни» на антирелігійну тематику⁸¹⁷.

Науково-атеїстична пропаганда орієнтувалась на лише на масові форми, але й на індивідуальну роботу з віруючими. Вона передбачала роз'яснення радянського законодавства про релігійні культури, залучення до організації пропагандистських заходів, що мали антирелігійний характер. Головними ініціаторами тут виступали партійні мистецтвознавці, а координатором – партійна організація музею. Наприклад, працівники ЛМУМ М. Моздир, Р. Чугай виконували партійні доручення з атеїстичної пропаганди серед населення області⁸¹⁸. Обов'язковим пунктом у програмі таких заходів було відвідання Музею історії релігії та атеїзму. Крім того, для колективу ЛКГ у 1971 р. показували фільми на атеїстичну тему⁸¹⁹. Коли ж не вдавалось «перевиховати» працівників музею, які були «активними уніатами», партійні організації рекомендували їх звільнити. Зокрема, на партійних зборах МЕХП 6 квітня 1970 р. розглядали анонімного листа на ім'я В. Куцевола про «недоліки в доборі і розстановці кадрів» у музеї. Автора цього листа встановити не вдалося, але, зважаючи на те, які наслідки він мав для наукового колективу музею, можемо припустити, що його інспірували партійні органи, які часто практикували подібні заходи з метою створення прецеденту для репресій. Присутній на згадуваних партійних зборах заступник завідуючого відділенням науки та учбових закладів обкому КПУ М. Брик, наголосив: «серед допоміжного персоналу є люди, які небажано, щоб працювали у вас. Якщо серед працівників є такі, що справляють релігійні обряди, на це треба реагувати тут же»⁸²⁰. За рекомендацією партійної організації через релігійну діяльність у тому ж році звільнили «активних уніаток» з числа науково-допоміжного персоналу – І. Ситко та Л. Шереметьєву. Наступним у

⁸¹⁵ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 21.

⁸¹⁶ Там само. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 17.

⁸¹⁷ Там само.

⁸¹⁸ Там само. Арк. 15.

⁸¹⁹ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 51.

⁸²⁰ Там само. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 28.

цьому плані звільненень стояло прізвище мистецтвознавця А. Будзана як «активного уніата», який у 1938 р. закінчив Греко-католицьку богословську семінарію⁸²¹. Антирелігійна кампанія в Західній Україні, що розпочалась одразу після приходу сюди радянської влади, набула особливого розмаху на початку 1970-х рр. під час загострення ідеологічного курсу в країні. Зокрема, за кожним віруючим закріплювався комуніст, який мав офіційну санкцію на стеження за діяльністю свого «підопічного» та обов'язок регулярно повідомляти про це партійні органи. Так, за працівником МЕХП мистецтвознавцем А. Будзаном був закріплений В. Васьків. 30 січня 1970 р. на засіданні партзборів музею він повідомляв, що той поводить себе «добре», був «чесний» та «громадсько активний»⁸²². А. Будзан ретельно приховував той факт, що у 1960–1970-і рр. був священником «катакомбною» УКГЦ⁸²³. Тодішній співробітник музею Р. Кирчів пригадує, як після ознайомлення зі збіркою етнографічних матеріалів студентів Львівської духовної академії 1930-х рр. у ЦДІАЛ, де значилось прізвище «Будзан» спитав мистецтвознавця чи він не знає, хто це такий: «Він подивився на мене, значуще приклав пальця до своїх уст, нахилившись до мого вуха, прошепотів: “Тихо, це я”»⁸²⁴. Відомості про те, що А. Будзан свого часу був висвячений на священника УГКЦ Р. Кирчів отримав аж після смерті науковця⁸²⁵.

6 лютого 1973 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР», 15 червня 1973 р. Президія АН УРСР прийняла відповідну постанову⁸²⁶. У донесенні секретаря Ленінського РК КПУ Ю. Курапова обкому від 18 вересня 1973 р. про її виконання повідомлено про заходи по ліквідації за-

⁸²¹ Бублик Т. Отець Антін Будзан. *Мистецтвознавство*'11. Антін Будзан: штрихи до портрета (До 100-річчя від дня народження). Львів, 2011. С. 309; Станкевич М. Богослов і вчений Антін Будзан (До 90-річчя від дня народження). *Мистецтвознавство*'01. 2002. С. 156.

⁸²² ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4.

⁸²³ Никорак О. Катерина Матейко – видатна українська вчена (До століття від дня народження). *Мистецтвознавство*'10. 2010. С. 240.

⁸²⁴ Кирчів Р. Мудрий і шляхетний. *Мистецтвознавство*'11. Антін Будзан: штрихи до портрета (До 100-річчя від дня народження). Львів, 2011. С. 318.

⁸²⁵ Там само.

⁸²⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 41. Спр. 2. Т. 5. Арк. 115.

лишків уніатства у Львові та області, серед яких – перевірка усіх колективів за допомогою первинних парторганізацій, укладення списків віруючих для ведення «індивідуальної роботи». У такому списку опинилось і прізвище А. Будзана, якому дирекція музею за наполяганням партійної організації запропонувала «оформити» пенсію⁸²⁷. Однак відомо, що адміністрація музею не пішла на такий радикальний крок. Можливо тому, що А. Будзан був висококласним фахівцем з питання різьбярства, його праця «Різьба по дереву в західних областях України» (1960), до сьогодні є базовою методологічною основою в мистецтвознавстві⁸²⁸. З 1951 р. і до своєї смерті у 1981 р. він завідував фондом художнього дерева у МЕХП, стояв біля витоків української мистецтвознавчої науки⁸²⁹.

Важливою ланкою індивідуальної роботи з віруючими було публічне засудження їхньої релігійної діяльності. В силу об'єктивних обставин до цієї роботи залучались часто ті мистецтвознавці, які працювали викладачами у ВНЗ і мали важелі впливу на студентів. Характерним прикладом такого стала ситуація навколо вінчання двох студентів п'ятого курсу ЛДПДМ, комсомольців Дмитренка і Бойко (ініціали в документі не зазначені). За рішенням партійного бюро інституту 6 травня 1969 р. Дмитренка виключили з інституту, не допустивши до захисту диплому, а його дружині, у зв'язку з вагітністю, змінили тему дипломної роботи. Друг молодят, член КПРС студент В. Андріяшко, який взяв участь у вінчанні, отримав сувору догану із занесенням в облікову картку, хоча Я. Запаско, пропонував його виключити з рядів КПРС та інституту⁸³⁰.

Антирелігійна пропаганда серед дітей шкільного віку була спрямована на формування «правильного» уявлення про християнську релігію. Основними засобами, які використовували мистецтвознавці у цьому плані були тематичні вечори, виставки, зустрічі з художниками, які писали картини на антирелігійну тематику. На-

⁸²⁷ ДАЛО. Ф. 3. Оп. 25. Спр. 52. Арк. 150.

⁸²⁸ Моздир М. Завжди був зразком. *Мистецтвознавство*'11. Антін Будзан: штрихи до портрета (До 100-річчя від дня народження). Львів, 2011. С. 320.

⁸²⁹ Захарчук-Чугай Р. Величний патріот України. *Мистецтвознавство*'11. Антін Будзан: штрихи до портрета (До 100-річчя від дня народження). Львів, 2011. С. 316.

⁸³⁰ ДАЛО. Ф. 1838. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 4.

приклад, працівники ЛКГ у сільських школах області у 1975 р. експонували виставку: «Мистецтво проти релігії»⁸³¹.

1.2. Мистецтвознавці і пам'яткоохоронний рух

Один із найбільш вагомих і результативних напрямів взаємодії мистецтвознавців і влади 60–80-х рр. ХХ ст. пов'язаний із пам'яткоохоронним рухом в УРСР. Його активізація в СРСР припала на другу половину 1960-х рр., і пов'язана з утворенням масової громадської пам'яткоохоронної організації – УТОПК. Ініціаторами об'єднання зусиль суспільності і влади у цій сфері стала інтелігенція країни. Діячі культури закликали вивчати історичні місця й архітектурні цінності краю, збирати та досліджувати матеріали про видатних земляків⁸³². Партійно-політична верхівка УРСР усвідомлювала неможливість самотужки налагодити і реалізовувати широкий комплекс заходів з метою виявлення, вивчення, охорони та збереження пам'яток історії і культури, тому підтримала таку ініціативу. 25 серпня 1965 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про організацію Республіканського добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури Української СРС»⁸³³, 28 серпня того ж року вийшла відповідна Постанова Ради Міністрів УРСР⁸³⁴. Організаційне оформлення Товариства започаткував установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури (УТОПК) 20–21 грудня 1966 р. у Києві, який ухвалив постанову про створення добровільної громадської організації й обрав керівні її органи. 12 червня 1967 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Статут УТОПК⁸³⁵.

⁸³¹ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2104. Арк. 122.

⁸³² Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін. ; відп. ред. П. Т. Тронько ; АН УРСР. Ін-т історії. Київ, 1989. С. 177.

⁸³³ Бадяк В. Реалії та імітація охорони пам'яток культури Львова в роки застою. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки*. 2011. № 10. С. 444.

⁸³⁴ Законодавство про пам'ятники історії та культури / за ред. О. Н. Якименка. Київ : Політвидав України, 1970. С. 46.

⁸³⁵ Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ, 1998. С. 31.

Уже за рік діяльності воно об'єднувало 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22 000 первинних організацій, загалом – 2 млн краєзнавців. До складу Правління увійшли відомі вчені, архітектори, реставратори, державні та партійні діячі. Головою Правління було обрано К. К. Дубину, професора, директора Інституту історії АН України⁸³⁶. Через кілька місяців місце останнього зайняв заступник голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978 рр.), історик, краєзнавець Петро Тронько (головавав до 1988 р.)⁸³⁷.

У Львові діяли обласне і міське відділення УТОПК. Їхнє організаційне оформлення розпочалося із затвердження 30 жовтня 1965 р. Львівським облвиконкомом оргкомітету, до якого входили серед інших мистецтвознавці Б. Возницький, П. Жолтовський, Я. Запаско (голова оргкомітету)⁸³⁸. Остаточо Львівська обласна організація УТОПК оформилась у грудні 1967 р.⁸³⁹. Першим головою Правління ЛОО УТОПК став Я. Запаско. Однак уже невдовзі його замінили партійні функціонери області, що свідчить про ідеологічне значення Товариства для місцевої влади. Зокрема, Головами правлінь послідовно були М. Гнидюк, заступники голови Львівського облвиконкому Т. Мартянова та І. Алаєва⁸⁴⁰, головами правлінь міської організації були завідувач відділенням пропаганди і агітації міськкому КПУ Ю. Скрипченко та секретар виконкому Львівської міської Ради народних депутатів В. Константинова⁸⁴¹.

⁸³⁶ Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ, 2002. С. 113.

⁸³⁷ Смолій В. Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька. *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2010. Вип. 36. С. 9.

⁸³⁸ Бадяк В. Реалії та імітація охорони пам'яток культури Львова в роки застою. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки*. 2011. № 10. С. 444; ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 255. Арк. 163.

⁸³⁹ Панчишин Р., Саноцька Х. Увагу спадщині століть. *Радянський поліграфіст*. 1976. № 12. 2 квітня.

⁸⁴⁰ Охорона пам'ятників культури – спільна турбота. *Ленінська молодь*. 1979. 24 листопада; П'ята конференція обласної організації охорони пам'ятників історії і культури. *Вільна Україна*. 1976. 24 жовтня.

⁸⁴¹ Архів Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – Архів ЛОО УТОПК). Оп. 1. Спр. 129. Арк. 97.

Про популярність цієї організації в регіоні свідчить, зокрема, статистика кількості її членів. Якщо на кінець 1967 р. в області нараховувалось 33,2 тис. членів Товариства⁸⁴², то на 1983 р. в обласній організації УТОПК числилось 3 182 партійних організацій, в яких було 879,5 тис. членів з числа інтелігенції, робітників, колгоспників, студентів, учнів⁸⁴³. При правлінні обласної організації діяли 16 секцій та комісій: пам'яток архітектури, археології, правової охорони пам'яток, бойової і трудової слави, пам'яток історії і революційного руху, військово-історичних пам'яток, пам'яток літератури і писемності, мистецтва, фольклору і етнографії, науково-технічного прогресу, юних дослідників, театру і музики, науково-методична рада, громадська інспекція, комісії по складанню каталога пам'яток та пропаганді пам'яток по радіо, телебаченню і пресі⁸⁴⁴.

Мистецтвознавці Львова працювали у різних секціях і комісіях обласного УТОПК, зокрема, Б. Возницький, Я. Запаско, П. Жолтовський, З. Дашак, В. Вуйцик, Д. Крвавич, Г. Якушенко у 1971 р. стали членами правління; Б. Возницький, Я. Запаско, В. Вуйцик, Х. Саноцька, В. Овсійчук, О. Ріпко, В. Свенціцька входили до науково-методичної ради⁸⁴⁵. Однак головною була робота мистецтвознавців у рамках функціонування секції образотворчого мистецтва. Головами бюро секції були послідовно П. Жолтовський, В. Овсійчук (з 1983 р.). На середину 1980-х рр. у ній працювали понад 20 осіб (наукові працівники львівських музеїв, наукових інститутів, ЦДІА УРСР у Львові та науково-дослідних реставраційних майстерень)⁸⁴⁶. У 1985 р. до секції входили такі мистецтвознавці: В. Овсійчук, Ф. Петрякова, М. Моздир, В. Откович, Б. Возницький, О. Ріпко, Б. Горинь, Софія Малець, Лідія Молчанова, В. Вуйцик, Тетяна Чаговець, Андрій Новаківський, Л. Волошин, Я. Павличко, Л. Ошуркевич, В. Свенціцька, Х. Саноцька, Д. Крвавич, Володимир

⁸⁴² Матеріали II Конференції ЛОО УТОПК, 27 січня 1969 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁴³ Архів ЛОО УТОПК. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 7.

⁸⁴⁴ Там само. Арк. 12.

⁸⁴⁵ Там само. Спр. 134. Арк. 5–6.

⁸⁴⁶ Там само. Спр. 129. Арк. 29.

Любченко, а також Орест Мацюк з ЦДІА та Андрій Дорош (Львівський державний історико-архітектурний заповідник)⁸⁴⁷.

У затвердженому радою Міністрів УРСР Положенні про секції пам'яток мистецтва (1967) йшлося про те, що вони діють як науково-методичні органи президій Правлінь для організації активної участі громадськості в охороні і популяризації пам'яток мистецтва. Предметом діяльності визначено охорону і використання пам'яток мистецтва – творів монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва. Секція мала сприяти державним органам культури у виявленні, обстеженні, науковому вивченні і пропаганді пам'яток мистецтва, здійснювати методичне керівництво відповідними секціями районних та міських організацій, залучати до роботи секції відповідних спеціалістів⁸⁴⁸. Збережені плани роботи секції дають уявлення про характер і основні напрями її діяльності. Науково-дослідницька і методична робота секції включала: перевірку стану охорони і збереження пам'яток мистецтва в районах області, консультаційну та методичну роботу з допомоги приватним колекціонерам і музеям на громадських засадах зі збереження мистецьких пам'яток, організацію експедицій в райони області з метою виявлення пам'яток, проведення глибокого наукового вивчення пам'яток, підготовку даних для «Зводу», перевірку роботи реставраційних майстерень, надання допомоги Будинкам культури області у створенні музеїв, розробці заходів з відзначення ювілейних дат, перевірці стану збереженості настінних розписів у культових спорудах області, проведенні семінарів для активістів УТОПК з метою надання консультативної допомоги у виявленні пам'яток. Ще одним важливим напрямом роботи членів секції була пропаганда і популяризація пам'яток за допомогою лекцій, виставок, екскурсій, друкованої продукції, радіо- і телепрограм⁸⁴⁹.

⁸⁴⁷ Склад членів секції образотворчого мистецтва на 1985 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁴⁸ Положення про секції пам'яток мистецтва УТОПК. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁴⁹ План роботи секції пам'яток мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК на 1967 р.; План роботи секції пам'яток мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК на 1980 р.; План роботи секції пам'яток мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК на 1981 р.; План роботи секції пам'яток мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК на 1983 р.; План роботи секції пам'яток мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК на 1985 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

Науково-дослідницька робота мистецтвознавців у напрямі виявлення і дослідження пам'яток мистецтва тривала ще задовго до інституційного становлення УТОПК. Однак з прийняттям відповідних нормативних актів у цій сфері, зокрема, наказу Обласного управління культури щодо виявлення, паспортизації та фотографування пам'ятників живопису, скульптури та прикладного мистецтва, розміщених у державних установах, громадських та приватних приміщеннях (1967) набула системного характеру. Показовим у цьому плані є звіт працівників ЛМУМ М. Батога і В. Любченка, які 12–16 червня 1967 р. побували у Самбірському і Старосамбірському районах Львівської області. Як видно з документа, більшість обстежених об'єктів були сакральними спорудами, в яких виявлено та обліковано ікони, церковні книги, хрести, різьблені оформлення вітарів. Окремі з церков, наприклад Церкву Пресвятої Богородиці XIII ст. у с. Росохи та Церкву Михаїла XVIII ст. у с. Біличі Старосамбірського району дослідники пропонували взяти під державну охорону як пам'ятки архітектури⁸⁵⁰.

Відповідно до наказу Міністерства культури УРСР від 15 жовтня 1968 р., за художніми музеями Львова закріплено відповідні райони і міста області з метою організації процесу виявлення, дослідження, паспортизації, вивчення стану охорони та пропаганди пам'ятників історії та культури. ЛКГ відповідала за Золочівський, Жидачівський, Миколаївський, Перемишлянський, Стрийський, Сколівський та Яворівський райони разом з іншими музеями. ЛМУМ – Городоцький, Дрогобицький, Мостиський, Пустомитівський Самбірський, Старосамбірський, Турківський та Яворівський разом з іншими музеями. МЕХП – Бродівський, Бузький, Кам'яно-Бузький, Нестеровський, Радехівський, Сокальський, Турківський і Яворівський разом з іншими музеями⁸⁵¹.

У процесі виявлення пам'яток постала проблема їх належного обліку і створення відповідного каталогу пам'яток. З цією метою у 1968 р. утворено відповідну комісію, яку очолив кандидат історичних наук Я. Ісаєвич. До її складу увійшли поряд зі співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР, викладачі ЛДУ ім. І. Франка, краєзнавці, працівники музеїв (в тому числі художніх). Комісія за-

⁸⁵⁰ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 20–21.

⁸⁵¹ Там само. Спр. 1118. Арк. 64.

твердила форму облікових документів на пам'ятки, створивши дві картотеки пам'яток: за географічним принципом і за типами пам'яток⁸⁵². Член бюро комісії С. Костюк готував бібліографію пам'яток історії і культури Львівщини з метою доповнити опис кожної пам'ятки в каталозі переліком згадок про неї у друкованій літературі⁸⁵³.

Упродовж 1969–1970 рр. фахівці Товариства склали близько 1300 облікових карток на пам'ятки Яворівського, Жидачівського, Турківського, Кам'яно-Бузького, Радеківського районів. Поширеними серед них були пам'ятки старовинного станкового та монументального живопису, дерев'яна скульптура, зразки орнаментальної різьби, так звані «сни царської роботи», що зберігались здебільшого у недіючих культових спорудах⁸⁵⁴.

15 червня 1971 р. вийшла постанова колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та Правління УТОПК «Про виявлення, облік і збереження пам'яток мистецтва в діючих та недіючих культових спорудах, приміщеннях державних, громадських, кооперативних організацій, збірках приватних осіб», яка зобов'язувала обласні відділи культури, будівництва та архітектури проводити експедиції з фахівців, до числа яких зараховували і мистецтвознавців, з метою виявлення, обліку і паспортизації пам'яток мистецтва у вказаних в назві постанови об'єктах. У постанові також зазначалось, що пам'ятки мистецтва, які виявлені у спорудах, що не є пам'ятками архітектури, передавати музеям області, якщо для їх збереження на місці відсутні необхідні умови⁸⁵⁵. Вказана постанова регулювала порядок складення паспортів на пам'ятки мистецтва, умови і місце їхнього збереження. Зокрема зазначалося, що паралельно усі паспорти, незалежно від відомчої приналежності, повинні зберігатись в обласних відділеннях УТОПК⁸⁵⁶. Така постанова закріплювала за кожною областю консультантів з числа мистецтвознавців. Серед них опинились Б. Возницький та П. Жол-

⁸⁵² Ісаєвич Я. Облік пам'яток історії та культури на Львівщині. *Пам'ятники України*. 1970. № 4. С. 14–17.

⁸⁵³ Там само. С. 16.

⁸⁵⁴ Гнидюк М. Для прийдешніх поколінь. *Пам'ятники України*. 1971. № 2. С. 19.

⁸⁵⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1682. Арк. 1.

⁸⁵⁶ Там само. Арк. 2.

товський, за якими закріпили Волинську та Рівненську області відповідно⁸⁵⁷. Окрім того, вони, разом з Г. Якущенком, увійшли до Республіканської науково-методичної ради УТОПК для координації роботи з виявлення, обстеження і вивчення пам'яток мистецтва⁸⁵⁸. Ця Рада 9 вересня 1971 р. затвердила пам'ятку-інструкцію з виявлення, обліку та збереження пам'яток мистецтва, яка регулювала питання організації експедицій, критеріїв відбору пам'яток мистецтва для обліку та охорони, способи і форми їх документальної фіксації, складення зобов'язань організацій з охорони пам'яток, передачі їх на зберігання у державні музеї, розроблення пропозицій щодо невідкладної реставрації пам'яток⁸⁵⁹.

Львівські обласні управління культури, архітектури і будівництва закріпили за районами області консультантів із числа мистецтвознавців і зобов'язали їх включити роботу з виявлення та взяття на державний облік пам'яток мистецтва у плани науководослідних установ, в яких вони працюють⁸⁶⁰. До складу обласної науково-методичної Ради увійшли мистецтвознавці П. Жолтовський, Б. Возницький, М. Моздир, Г. Якущенко, О. Ріпко, В. Овсійчук, В. Свенціцька⁸⁶¹. Вони ж і стали основними консультантами. Так, за Б. Возницьким закріплено Жидачівський і Сколівський райони, за Вуйциком – Дрогобицький, Сокальський, за П. Жолтовським – Радехівський, Кам'яно-Бузький, за М. Моздиром – Золочівський, Перемишлянський, за В. Овсійчуком – Миколаївський, Пустомитівський, Стрийський, за В. Отковичем – Городецький, Мостиський, за О. Ріпко – Буський, Бродовський, за В. Свенціцькою – Турківський, Старосамбірський, Самбірський, за Г. Якущенком – Яворівський, Нестеровський⁸⁶².

1 березня 1972 р. ЛОУК затвердило заходи з виявлення, обліку і збереження пам'яток мистецтва, згідно з якими передбачалось укласти списки діючих та недіючих культових споруд, приміщень державних, громадських, кооперативних організацій по обстеженню пам'яток мистецтва, розробити плани експедицій на

⁸⁵⁷ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1682. Арк. 3.

⁸⁵⁸ Там само. Арк. 4.

⁸⁵⁹ Там само. Арк. 5–7.

⁸⁶⁰ Там само. Спр. 1616. Арк. 122.

⁸⁶¹ Там само. Арк. 124.

⁸⁶² Там само. Арк. 125.

1972–1973 рр., виготовити бланки облікової документації, обстежити всі вказані об'єкти і скласти відповідні списки пам'яток мистецтва, взяти на облік всі пам'ятки мистецтва, що перебували у культових спорудах, оформити «охоронні зобов'язання», підготувати відповідний звіт управлінню культури, організувати фотовиставку нововиявлених пам'яток мистецтва, посилити контроль зі збереження виявлених пам'яток мистецтва⁸⁶³.

Мистецтвознавці Львова взяли активну участь в уніфікації пам'яткоохоронної документації, що проводилась в УРСР з початку 1970-х рр. на виконання відповідних постанов Міністерства культури УРСР. Зокрема, це стосувалось виготовлення єдиних паспортів. До цього часу у країні існували різні форми паспортів на різні типи пам'ятників, різні системи обліку в кожній республіці не було класифікації пам'ятників⁸⁶⁴. З метою упорядкування та чіткої організації обліку і класифікації пам'ятників 27 березня 1972 р. вийшов наказ Міністра культури СРСР від «Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури СРСР», а вслід за ним і постанова колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та Президії правління УТОПК від 17 жовтня 1972 р. з аналогічною назвою, які передбачали проведення нової паспортизації пам'ятників упродовж 1972–1975 рр. за єдиною уніфікованою формою обліку пам'ятників, та з використанням нових зразків обліково-класифікаційних документів на пам'ятники (паспорт і облікова картка).

Паспортизацією пам'яток культури у Львівській області керувало Обласне управління культури та Управління у справах будівництва та архітектури облвиконкому за участю УТОПК. Зокрема, відповідними наказами Управління культури Львівської області було затверджено графіки виїздів науковців на обстеження пам'яток, визначені терміни завершення паспортизації у всіх населених пунктах області⁸⁶⁵, графіки фотографування пам'яток. Протягом 1971–1972 рр. працівники ЛКГ виявили та взяли на облік бл. 800 пам'яток у 86 селах Жидачівського і 23 селах Сколівського райо-

⁸⁶³ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1682. Арк. 11–12.

⁸⁶⁴ Чайковський С. Паспортизація пам'ятників республіки. *Пам'ятники України*. 1977. № 2. С. 46.

⁸⁶⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1682. Арк. 13.

нів⁸⁶⁶. У процесі цієї роботи з'ясувалось, що без відповідної підтримки місцевих органів влади у Львівській області втілити у життя задумане буде вкрай складно. Так, на засіданні секції образотворчого мистецтва ЛОО УТОПК 26 жовтня 1976 р представник управління культури облвиконкому Ю. Суховій заявив, що при райвиконкомах створено відповідні комісії, метою яких стало сприяння юридичному обліку художніх цінностей через відповідну документацію, яка регулярно надходитиме у відділ охорони пам'яток мистецтва управління культури облвиконкому. Однак наголосив на потребі ведення до складу цих комісій кваліфікованих мистецтвознавців. Як наслідок, за районами області закріплено В. Свенціцьку, В. Отковича, Л. Ошуркевича, Б. Возницького, І. Мицька, В. Овсійчука, В. Вуйцика, А. Слінченко, П. Жолтовського, Ф. Петрякову, В. Любченка, Ю. Матюхіна⁸⁶⁷. В. Овсійчук згадує, що учасники експедицій разом з Б. Возницьким «приходили на засідання райрад, сільрад, просили віддати мистецькі раритети, пояснювали, в чому їхня цінність»⁸⁶⁸. В. Вуйцик наголошував, що допомога місцевої влади в селах і містечках Західної України в питанні збереження пам'яток мистецтва часто ставала незамінною. Зокрема, саме завдяки допомозі місцевого секретаря райкому в с. Черногороді на Тернопільщині з каплиці Понінських працівникам ЛКГ вдалося вивезти надгробний барельєф «Надгробок дітей Понінських» роботи датського скульптора Б. Торвальдсена⁸⁶⁹.

Учені, які працювали з П. Жолтовським, згадують, що він високо оцінював роботу з віднайдення мистецьких пам'яток, їх атрибуції, введення до наукового обігу, визначення ролі в історії вітчизняної культури. «За цим проходили багаторічні пошуки, постійні неспокійні роздуми, порівняння» – згадує Р. Захарчук-Чугай⁸⁷⁰. Ф. Петрякова згадує, що П. Жолтовський «непохитно роз'яснював, пропагував, вимагав», наприклад, необхідності обліку та охорони

⁸⁶⁶ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1682. Арк. 14.

⁸⁶⁷ Протокол засідання секції пам'яток мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК, Львів, 26 жовтня 1976 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁶⁸ І один у полі воїн. Розмова з В. Овсійчуком. *Віче*. 2012. № 13.

⁸⁶⁹ Костюк С. Пам'яті друга. *Народознавчі зошити*. 2003. № 5–6. С. 885.

⁸⁷⁰ Захарчук-Чугай Р. «Для радості серця». Пам'яті Павла Жолтовського. *Мистецтвознавство* '04. Львів, 2004. С. 143.

державною пам'яток архітектури не тільки у Львові, а й у містах і селах України⁸⁷¹.

У результаті активної роботи громадськості в рамках Товариства з виявлення, охорони і збереження пам'яток історії і культури вже у 1971 р. на державному обліку перебувало 902 пам'ятники, з них: 521 – історії, 93 – археології, 288 – мистецтва⁸⁷². Однак надалі кількість таких пам'яток мистецтва не дуже зростала, позаяк частину з них виключали зі списку як такі, що «виготовлені з недовговічного матеріалу і низької художньої якості»⁸⁷³. Зокрема, у 1972 р. під державною охороною перебувало 1 114 пам'ятників, з них 265 – мистецтва⁸⁷⁴, у 1973 р. ці показники виглядали відповідно – 925 пам'ятників і 265⁸⁷⁵. Така не вельми оптимістична тенденція все одно не змусила мистецтвознавців покинути справу виявлення і обліку пам'яток мистецтва. Процес науково-дослідницької роботи в цьому напрямі не припинявся і після закінчення загальної паспортизації пам'яток історії і культури у країні у 1978 р. Зокрема, протягом 1983 р. працівники секції образотворчого мистецтва УТОПК перевірили стан збереження і взяли під охорону пам'ятки мистецтва у Нестеровському районі – 300, Городоцькому районі – 177, Турківському – 160. Обстежили пам'ятки мистецтва Янівського та Личаківського кладовищ і виготовили на них наукові картки⁸⁷⁶. Сформовано картотеку ілюстрацій пам'яток з періодичних видань та іншої друкованої літератури дорадянського часу, проводилось виявлення малюнків писарів в актових книгах XIV–XVIII ст. у ЦДА УРСР у Львові, частину з яких опублікував доктор мистецтвознавства П. Жолтовський⁸⁷⁷. Протягом 1985 р. члени секції продовжували обстеження пам'яток у Городоцькому, Турківському, Нестеровському районах. Взяли участь у підготовці анотованого списку

⁸⁷¹ Петрякова Ф. Павло Жолтовський – історик художньої культури (світосприйняття, наукові зацікавлення, принципи). *Мистецтвознавство* '99. Львів, 1999. С. 202.

⁸⁷² ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1527. Арк. 2.

⁸⁷³ Там само.

⁸⁷⁴ Там само. Спр. 1687. Арк. 45.

⁸⁷⁵ Там само. Спр. 1951. Арк. 8; Спр. 1767. Арк. 102.

⁸⁷⁶ Протокол № 16 засідання Президії Правління від 20 жовтня 1983 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁷⁷ Там само.

пам'яток історії і культури Львівської області (внесено правки і зауваження, уточнено дати, назви і місце розташування окремих пам'яток). В процесі цього продовжувалось опрацювання анкетних форм на пам'ятки у Сколівському, Турківському, Золочівському, Стрийському районах. Також проводилась робота з обстеження та наукового дослідження пам'яток історії і культури на Личаківському кладовищі, зокрема, роботу проводили Д. Крвавич, А. Дорош спільно з О. Мацюком. Станом на 1985 р. заповнено 305 облікових карток, 113 паспортів, виготовлено 168 фотографій. Підготовлено список 157 пам'яток історії і культури, які секція рекомендує взяти під державну охорону⁸⁷⁸. Значну роботу проведено у підготовці бібліографічних даних пам'яток мистецтва Львова та області. В. Овсійчук, В. Вуйцик склали картотеку ілюстрацій пам'яток з періодичних видань та інших друкованих джерел до 1939 р. Продовжилась робота над картотекою по бібліографії пам'яток оборонного будівництва, що охоплює всю територію УРСР. На 1985 р. вона нараховувала 5,5 тис. позицій, у тому числі по Львівській області понад 700⁸⁷⁹.

Науково-дослідницька робота була для мистецтвознавців, що брали участь у пам'яткоохоронному русі, важливим напрямом. Підготовча робота зі створення «Зводу» розпочалась на поч. 1970-х рр., коли проводилась паспортизація пам'яток історії і культури. У 1982 р. створено Головну редакційну колегію, потім обласні і міські (Київ і Севастополь) редколегії⁸⁸⁰. На виконання Постанов ЦК КПУ «Про випуск томів «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» по Українській РСР та Постанови Ради Міністрів УРСР № 453 від 3 вересня 1982 р. «Про заходи по забезпеченню видання томів «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» по Українській РСР» виконком Львівської обласної ради народних депутатів 12 жовтня 1983 р. просив ЛОО та ЛМ УТОПК надсилати матеріа-

⁸⁷⁸ Звіт про роботу секції образотворчого мистецтва, 1985 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁷⁹ Там само.

⁸⁸⁰ Горбик В., Денисенко Г. Висвітлення подій Другої світової війни у «Зводі пам'яток історії та культури України». *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 26. С. 371.

ли в обласну редакційну колегію, яку очолювала І. Алаєва⁸⁸¹. Звід мав включати точні дані про всі пам'ятки, які перебувають або мали перебувати під державною охороною⁸⁸².

Ключове місце у процесі виявлення, обстеження та обліку пам'яток належало культовим спорудам області. На республіканському семінарі голів бюро секцій пам'яток мистецтва, етнографії та писемності при правліннях обласних, Київської і Севастопольської міських організацій УТОПК 14–15 жовтня 1969 р. у Львові голова бюро секції образотворчого мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК П. Жолтовський наголосив, що завданням секції є виявлення, реєстрація і охорона пам'яток не лише «революційного характеру», а й тих, що є у церковних будівлях і діляться на 70 категорій⁸⁸³. Розробляючи це питання, секція пам'яток образотворчого мистецтва поділила Львівську область на три райони, за якими закріплені ЛМУМ, ЛКГ, МЕХП. Станом на 1969 р. обстежено 143 церковних будинки, виявлено 620 різних пам'ятників, з них живопису – 203. Однак, за підрахунками П. Жолтовського, робота в цьому напрямі мала тривати ще не менше восьми років⁸⁸⁴. На кожну з пам'яток складався паспорт, що містив докладний опис і фотографію. У 1976 р. в області було 1 434 культових споруд, 645 діючих і 789 недіючих. На 15 червня 1977 р. обстежено 462 діючих, 656 недіючих. Виявлено і взято на облік музейних цінностей 4 398 (2 317 в діючих і 2 081 в недіючих), передано у державні музеї 610 експонатів⁸⁸⁵. За рішенням Львівського облвиконкому від 5 жовтня 1976 р. створено комісію з питання обліку експонатів у культових спорудах області. До неї входили Б. Возницький, Г. Якущенко, Ю. Гошко. Очолила І. Алаєва – заступник голови виконкому обласної ради трудящих⁸⁸⁶. Обстеження культових споруд активно відбувалось і на початку 1980-х рр. Зокрема, на партзборах 29 липня

⁸⁸¹ Архів ЛОО УТОПК. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 44.

⁸⁸² Там само. Арк. 45.

⁸⁸³ Стенограма Республіканського семінару голів бюро секцій пам'яток мистецтва, етнографії та писемності при правліннях обласних, Київської і Севастопольської міських організацій УТОПК 14–15 жовтня 1969 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁸⁸⁴ Там само.

⁸⁸⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2341. Арк. 51.

⁸⁸⁶ Там само. Арк. 52.

1982 р. у ЛМУМ директор музею О. Хохулін підкреслив, що працівники музею продовжують обстеження культових споруд у двох районах області⁸⁸⁷.

Обстеження культових споруд області давало змогу поповнювати збірки львівських художніх музеїв унікальними пам'ятками українського давнього мистецтва, на придбання яких влада не виділяла коштів. Адже пріоритет в державних закупівлях надавався творам сучасників, які відповідали усім вимогам соцреалістичного канону. Тисячі пам'яток сакрального мистецтва (книги, ікони, дерев'яні та кам'яні скульптури, ритуальний одяг, священну атрибутику)⁸⁸⁸ забрали з культових споруд працівники ЛКГ під керівництвом Б. Возницького – головного натхненника і організатора цих «рятувальних акцій». Директор ЛКГ, за висловом його колеги О. Пеленської, був «швидкою допомогою» для охоронців пам'яток: «негайно приїхав, допоміг, порадив, захистив»⁸⁸⁹. Серед унікальних мистецьких пам'яток, врятованих Б. Возницьким і музейниками, були побиті скульптури Богоматері і Христа з Каплиці Боїмів, яка на поч. 1960-х рр. використовувалась як склад⁸⁹⁰, надгробки, авторами яких були славетні скульптори Герман Ван Гутте-Чапка, Генріх Хорст, Йоган Пфістер⁸⁹¹, іконостас з дерев'яної церкви XVII ст. у с. Станімир Перемишлянського р-ну Львівської обл.⁸⁹², 50 літургійних убрань з італійських, французьких та східних тканин XVI–XVII ст., а також чотири широкоформатні батальні полотна XVII ст.,

⁸⁸⁷ ДАЛО. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 69.

⁸⁸⁸ Овсійчук В. Борис Григорович Возницький. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 94.

⁸⁸⁹ Пеленська О. Слово про Героя. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 102.

⁸⁹⁰ Львівська галерея мистецтв. Колектив та його директор / автор ідеї, вступ. статті і поряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2011. С. 17.

⁸⁹¹ Попович Ю. Спогад про часи експедицій 60–80-х років. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 112–113; Сабодаш Т. Зустріч з Возницьким. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 128.

⁸⁹² Крислач І. Борис Возницький і церква в С. Станімир. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 67.

зокрема «Битва під Віднем» (1683) та «Битва під Парканами» (1683) пензля італійського художника Мартіно Альтамонте, які були від-реставровані під керівництвом мистецтвознавця В. Овсійчука⁸⁹³ – вивезені з колишнього парафіяльного костелу у м. Жовква, який у той час був перетворений на склад, у 1974 р. Якби галерея не вивезла картини з костелу, Україна втратила б безцінні пам'ятки мистецтва⁸⁹⁴. Під час переобладнання львівського костелу Марії Магдалини на Органний зал у середині 1960-х рр. працівники ЛКГ вивезли звідти до музею близько 200 дерев'яних і мармурових скульптур XVIII–XIX ст.⁸⁹⁵. Під час експедицій у 1960–1980-х рр. ЛКГ зібрала близько 300 розп'ять, серед яких найціннішими є розп'яття авторства Іоана Георга Пінзеля у храмі св. Мартина у Львові, а також у церкві с. Годовиця Пустомитівського р-ну.⁸⁹⁶ Твори Пінзеля сьогодні вважаються одним з найвищих втілень духу і пластики доби бароко⁸⁹⁷. Обстеження культових споруд і виявлення пам'яток сакрального мистецтва сприяло не лише поповненню скарбниці української культурної спадщини, а й розширенню наукових знань про давню українську іконографію. Зокрема, у грудні 1969 – лютому 1970 р. В. Вуйцик реставрував ікону «Похвала Богоматері», виявлену П. Жолтовським у с. Ріпне Львівської області. Пізніше написав наукову статтю, в якій довів, що автором ікони є львівський художник кінця XVI ст. – поч. XVII ст. Федір Сенькович, а сама ікона створена у Львові і датується 1599 р., ввівши, таким чином, ці відомості до наукового обігу⁸⁹⁸.

⁸⁹³ Павлюк С. Він служить українському мистецтву. *Високий замок*. 2004. 28 липня.

⁸⁹⁴ Разінкова-Возницька Л. Унікальні полотна у збірці Львівської галереї мистецтв. *Сучасний музей: між скарбницею та підприємством*: матеріали Міжнар. конф. 8–10 жовтня 2006 року в м. Чернівці. Львів: ВНТЛ – Класика, 2008. С. 120.

⁸⁹⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 926. Арк. 2.

⁸⁹⁶ Маїк Н. Борис Возницький. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 77.

⁸⁹⁷ Петрова О. Сенсей Борис Возницький. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 105.

⁸⁹⁸ Паславська Н. Науково-професійна діяльність Володимира Вуйцика. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*: зб. наук. пр. / НАН України; ЛННБ ім. В. Стефаника; редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) та ін. Львів, 2011. Вип. 3. С. 608.

Поряд із вивченням пам'яток мистецтва, які зберігались у культових спорудах області, мистецтвознавці Львова розробляли спеціальні пропозиції владним органам щодо подальшого використання самих споруд. Найчастіше пропонували перетворити їх на музеї з метою уникнути руйнації. Адже, з початку 1960-х рр., з часу прийняття постанови «Про виключення із списку пам'ятників архітектури Української РСР об'єктів, які не мають визначної цінності» вони не охоронялись державою⁸⁹⁹. Саме завдяки таким ініціативам протягом 1970-х рр. вдалось зберегти до сьогодні багато недіючих тоді церков у Львівській області, що є видатними пам'ятками архітектури. Першою культовою спорудою, де зусиллями громадськості Львова, зокрема мистецтвознавців відкрили філіал ЛКГ, стала каплиця Боїмів, тут у 1967 р. відкрито фотовиставку «Архітектурні пам'ятки Львова XIV–XVI ст.». Іншою пам'яткою мистецтва, за збереження якої боролась львівська інтелігенція була церква і монастир св. Онуфрія. Ще в середині 1960-х рр. працівники МЕХП не раз піднімали питання про те, аби звернутись до облвиконкому і головного архітектора міста з проханням включити ці об'єкти до переліку пам'ятників культури⁹⁰⁰. Попри те, що цього не вдалось досягти, заходами львівської громадськості, у тому числі мистецтвознавців, і за фінансової підтримки ЛОО УТОПІК у 1972 р., там розпочались реставраційні роботи⁹⁰¹, а у 1977 р. відкрито філіал ЛКГ – Музей Івана Федорова. ЛОО УТОПІК взяло активну участь у вирішенні долі пам'ятки архітектури XVIII ст. у Львові – Домініканського собору, зокрема виділило 30 тис. крб на його реставрацію⁹⁰². У ньому у 1970 р. відкрито Музей історії релігії та атеїзму як відділ Львівського історичного музею. Згідно з Постановою Ради міністрів УРСР від 23 жовтня 1972 р. його перетворено на само-

⁸⁹⁹ Заремба С. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. Київ : Вид-во «Логос», 1995. С. 318.

⁹⁰⁰ ДАЛО. Ф. 9911. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 30.

⁹⁰¹ Панчишин Р., Саноцька Х. Увагу спадщині століть. *Радянський поліграфіст*. 1976. 2 квіт. № 12.

⁹⁰² Саноцька Х., Смідович А. Вічна увага і шана. *Радянський поліграфіст*. 1974. 28 черв. № 24; Мартянова Т. Ужинок ювілейного року. *Пам'ятники України*. 1973. № 1. С. 6; Матеріали IV обласної звітно-виборчої конференції ЛОО УТОПІК, 6 квітня 1974 р. *Архів ЛОО УТОПІК*.

стійний музей⁹⁰³. У костелі Магдалини – пам'ятці архітектури XVIII ст. Львова – створено органний зал⁹⁰⁴, у колишній Троїцькій церкві XVIII ст. у Жовкві – музей живопису⁹⁰⁵.

Мистецтвознавці переймались долею храмових будівель не тільки Львова, а й області та всієї України. У 1973 р. працівники ЛКГ брали участь у створенні художніх музеїв у недіючих церквах у різних населених пунктах Львівської та інших областей, зокрема, Музею народного мистецтва у м. Сколе, Музею історії побуту та Музею атеїзму в Івано-Франківській області⁹⁰⁶. ЛМУМ у 1980 р. відкрив експозицію «Жовківська малярська школа» в одній з церков Жовкви, перетворюючи її тим самим на свій філіал⁹⁰⁷.

Велика частина музеїв за сприяння громадськості створена в інших пам'ятках архітектури, зокрема, Олеський замок, на реставрацію якого УТОПК виділило 150 тис. крб⁹⁰⁸. Також за матеріальної підтримки УТОПК в колишньому монастирі Капуцинів в Олеську обладнали фондосховище площею 1 000 кв. м для творів стародавнього образотворчого і декоративного мистецтва з ЛКГ⁹⁰⁹. До передачі монастиря ЛКГ на поч. 1980-х рр. тут функціонувало профтехучилище⁹¹⁰, тому працівникам музею довелось докласти багато зусиль для перетворення його на музей⁹¹¹.

Новим явищем у той час стала побудова скансенів – музеїв під відкритим небом. Із середини 1960-х рр. розпочався процес створення таких музеїв в Переяславі-Хмельницькому (як філіал місцевого історичного музею), Ужгороді (відкритий у 1970 р.) та

⁹⁰³ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Пр. 2275. Арк. 8.

⁹⁰⁴ Там само. Ф. 3. Оп. 31. Спр. 116. Арк. 102.

⁹⁰⁵ Доповідна записка по перевірці стану охорони, збереження і реставрації пам'яток архітектури м. Несторова (б/д). *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁰⁶ ДАЛО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8.

⁹⁰⁷ Там само. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 4.

⁹⁰⁸ Матеріали 5 обласної конференції ЛОО УТОПК, 23 жовтня 1976 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁰⁹ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2547. Арк. 57.

⁹¹⁰ Там само. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 15.

⁹¹¹ Соломко Р. Спогади про Бориса Григоровича. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упоряд. Н. Філевич. Львів : Вид-во «Центр Європи», 2013. С. 143.

Львові⁹¹², пізніше у с. Пирогів Києво-Святошинського р-ну Київської області. Останній створений наказом Міністерства культури УРСР від 1 березня 1969 р. «Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР», що, зі свого боку, був прийнятий на виконання відповідної постанови Ради Міністрів від 6 лютого 1969 р.⁹¹³. У 1966 р. влада та громадськість Львова об'єднали свої зусилля задля створення подібного музею у місті⁹¹⁴. Начальник облуправління культури Я. Вітошинський та М. Гнидюк, голова обласного правління УТОПК, звернулися з листом до директора МЕХП з проханням допомогти зібрати експонати для музею в районах і містах області⁹¹⁵. З цією метою восени 1966 р. у складі МЕХП створено відділ народного будівництва західних областей УРСР⁹¹⁶. Наказ Міністра культури УРСР про створення Музею народної архітектури і побуту з'явився 15 грудня 1970 р.⁹¹⁷. До квітня 1971 р. музей був одним із структурних підрозділів МЕХП⁹¹⁸. З червня 1972 р. музей відкрито для відвідувачів⁹¹⁹. На підготовку експозиції Музею, який відображав побут та народну архітектуру Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Полісся, Волині, Поділля, Буковини, Покуття⁹²⁰, а саме реставрацію шедеврів дерев'яної архітектури – колишніх дерев'яних церков з різних куточків Галичини, УТОПК виділило 400 тис. крб⁹²¹. П. Жолтовський був членом Вченої ради музею і допомагав йому у виявленні нових пам'яток архітектури і мистецтва для розширення експозиції⁹²². Зокрема очолив

⁹¹² Данилюк А. Колекція народної архітектури. *Ленінська молодь*. 1984. 17 травня; Шмельов В. Етнографічні музеї просто неба. *Народна творчість та етнографія*. 1975. № 3. С. 60.

⁹¹³ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1206. Арк. 24.

⁹¹⁴ Скуратівський В. Львівський скансен. *Культура і життя*. 1976. 12 серпня.

⁹¹⁵ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1206. Арк. 28.

⁹¹⁶ Данилюк А. Львівському сканмену – 25 років. *Дзвін*. 1996. № 9. С. 146.

⁹¹⁷ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2594. Арк. 6.

⁹¹⁸ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 46.

⁹¹⁹ Данилюк А. Українські скансени: історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. С. 43.

⁹²⁰ Данилюк А. Через віки – до музею. *Жовтень*. 1975. № 7. С. 143.

⁹²¹ Безпалько Е., Саноцька Х. Вклад кожного. *Радянський поліграфіст*. 1988. 31 грудня. № 28.

⁹²² Моздир М. Він навіки з нами (До 100-річчя від дня народження Павла Жолтовського). *Мистецтвознавство*'04. 2004. С. 138.

першу експедицію наукових працівників музею на Полісся, яка відбувалась з 27 травня по 3 червня 1971 р.⁹²³.

Поряд із безпосередньою участю у створенні державних музеїв у різних куточках області, мистецтвознавці Львова постійно надавали консультаційну допомогу Львівському історичному музею⁹²⁴ та «народним», «самодіяльним» або ж недержавним музеям у справі виявлення і збереження пам'яток мистецтва. Народні музеї були феноменом культурного життя радянської епохи часів «застою». Влада надавала їм великого значення в ідеологічній роботі⁹²⁵, тому намагалась сприяти утворенню різних типів цих музеїв, які поділялись на: музеї, створені при державних організаціях (заводські та фабричні, музеї при навчальних закладах, при установах і відомствах); народні музеї при колгоспах і сільрадах; міжрайонні музеї, створені зусиллями декількох організацій; музеї при райкомах партії та комсомолу⁹²⁶. Загалом же у 1965 р. у Львівській області нараховувалося 205 народних музеїв, з них – 7 кімнат образотворчого мистецтва, які мали статус народного музею⁹²⁷. Питанням народних музеїв на місцевому рівні займались ЛОУК, зокрема, Рада у справах культурного будівництва. Накази ЛОУК 1965 р. закріпили за двома художніми музеями Львова – ЛМУМ і ЛКГ – обов'язок надавати практичну і методичну допомогу народним музеям художнього профілю⁹²⁸. Рада у справах культурного будівництва за сприяння творчих спілок області регулювала процес утворення та функціонування нових народних музеїв. Так, 23 лютого 1965 р. згідно з постановою Ради у справах культурного будівництва і Правління ЛО СХУ, директорів ЛКГ і ЛМУМ зобов'язали віді-

⁹²³ Гілевич І. Польові етнографічні дослідження Полісся України науковцями львівського скансену: історія, географія, тематика, результати та подальші перспективи. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2009. Вип. 16. С. 222.

⁹²⁴ Звіт про роботу секції образотворчого мистецтва, 1985 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹²⁵ Науково-теоретична конференція. *Ленінська молодь*. 1979. 22 травня.

⁹²⁶ Стельмах І. Громадські музеї в історичній ретроспективі. *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. праць. 2009. Вип. 16. С. 107.

⁹²⁷ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 775. Арк. 205.

⁹²⁸ Там само; Спр. 1163. Арк. 60.

брати з фондів збірок своїх музеїв картини для створення народної картинної галереї в селі Чайковичі Самбірського району. Б. Возницький і Г. Якущенко, крім того, увійшли до складу оргкомітету зі створення цього музею⁹²⁹. Законодавче регулювання діяльності народних музеїв на найвищому рівні відбулось у 1978 р. із затвердженням Міністерством культури СРСР «Типового положення про музей, що працює на громадських засадах», яке офіційно закріпило термін «громадські музеї» на позначення «народних», «самодіяльних» музеїв, визначило їхні типи і основні організаційні принципи діяльності⁹³⁰. 25 вересня 1978 р. прийнято постанову Міністерства культури УРСР «Про роботу громадських музеїв республіки у комуністичному вихованні трудящих», згідно з якою до числа музеїв на громадських засадах зараховували і всі шкільні музеї та музейні кімнати⁹³¹. Відтак, кількість «громадських музеїв» в області зросла зі 122 до 426. На 1 січня 1979 р. у Львівській області нараховувалося 426 музейних закладів на громадських засадах, з них 5 художніх та художньо-меморіальних музеїв, над якими шефствували художні музеї Львова⁹³², у 1985 р. ці показники виглядали відповідно 477 і 5. Місцева влада неодноразово підкреслювала основне призначення цих інституцій у контексті соціокультурного розвитку регіону і країни загалом. Так, 7 травня 1983 р. на відкритті музею партизанської слави у Червоноградській середній школі № 7, завідувач відділу культури Львівського обкому КПУ зазначив, що громадські музеї є «активними помічниками партії у здійсненні заходів, спрямованих на підвищення ефективності політико-виховної роботи серед трудящих»⁹³³. Зважаючи на таке ставлення до ролі громадських ЛОУК, функціонувала Вчена рада по координації роботи громадських музеїв Львівської області, до складу якої входили наукові працівники державних музеїв, співробітники органів народної освіти, керівники провідних громадських

⁹²⁹ ДАЛО. Ф. 1694. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 12.

⁹³⁰ Буланый И. Г., Явтушенко И. Г. Музей на общественных началах. Москва : Профиздат, 1985. С. 185–193.

⁹³¹ Там само.

⁹³² ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2547. Арк. 3; Ожицька М. Літопис слави народної. *Вільна Україна*. 1976. 11 січня.

⁹³³ Мельник О. Зберегти для нащадків історію. *Ленінська молодь*. 1985. 6 квітня.

музейних закладів⁹³⁴. Відповідно до розпоряджень Мінкультури, державні музеї мали здійснювати контроль за роботою громадських музеїв і надавати їм всебічну допомогу⁹³⁵. Так, у 1978 р. працівники ЛМУМ перебудували й доповнили експозицію народного художнього музею в с. Перетоки Сокальського району, надали науково-методичну консультацію працівникам музею, прочитали цикл лекцій в приміщенні музею; провели підготовчу роботу з поповнення експозицій після проведення ремонту приміщення експозицій народного музею І. Труша в с. Висоцьке Бродівського району; модернізували експозиції народного музею О. Курилася в м. Щирець Пустомитівського району і народного музею Устияновича в с. Вовків Пустомитівського району; надали методичну допомогу народному музею О. Кульчицької в м. Бережани Тернопільської області⁹³⁶. Працівники ЛКГ у тому ж році надали допомогу громадським музеям області, наприклад, у створенні Музею І. Федорова в с. Солонка Пустомитівського району, передали твори в сільську картинну галерею с. Тур'є Буського району, обстежили стан творів і приміщення музею в СШ № 76 у Львові⁹³⁷. Постійну методичну допомогу ЛКГ надавала відкритому у 1977 р. Музею Жовтневої революції Одеської середньої школи⁹³⁸.

У рамках науково-методичної діяльності УТОПК окреме місце займає проведення спеціальних теоретичних семінарів, конференцій. Зокрема, 24–25 березня 1980 р. секція пам'яток образотворчого мистецтва провела нараду керівників музеїв на громадських засадах⁹³⁹. У листопаді 1982 р. ЛОО УТОПК спільно з ЛКГ та ЛОУК організували у Львові Всесоюзну конференцію «Проблеми обліку, реставрації і збереження пам'ятників монументальної, декоративної і садово-паркової скульптури»⁹⁴⁰.

⁹³⁴ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2547. Арк. 5.

⁹³⁵ Там само.

⁹³⁶ Там само. Спр. 2494. Арк. 38.

⁹³⁷ Там само. Арк. 41.

⁹³⁸ Мельник О. І розкажуть про подвиг музейні реліквії. *Ленінська молодь*. 1985. 26 березня.

⁹³⁹ Протокол засідання секції пам'яток образотворчого мистецтва від 5 березня 1980 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁴⁰ Пам'ятникам – довголіття. *Ленінська молодь*. 1982. 30 листопада.

Найактивнішу роботу у науково-методичному напрямі проводили В. Свенціцька, П. Жолтовський, В. Возницький, В. Овсійчук, В. Вуйчик та інші. Вона велася шляхом індивідуальних виїздів, відряджень, науково-дослідницьких та пошукових експедицій. Зокрема, надавалась методична допомога музеям на громадських засадах у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Хмельницькій областях⁹⁴¹. Так, у 1970-і рр. Павло Жолтовський взяв участь в експедиціях, організованих краєзнавчими музеями у Тернопільській, Рівненській, Житомирській областях, під час яких виявлено багато сакральних пам'яток, зокрема, такі унікальні ікони, як «Богородиця Дорогобузька» XII ст. та «Спас» XV ст.⁹⁴². У 1981–1984 рр. Волинський краєзнавчий музей провів низку експедицій з виявлення, взяття на облік і збору цінних мистецьких пам'яток у знятих за участю П. Жолтовського з реєстрації і діючих культових спорудах Волинської області (близько 370 споруд)⁹⁴³. Як наслідок, врятовано тисячі пам'яток культури, особливо сакрального мистецтва, на їхній основі створено кілька художніх виставок. У серпні 1993 р. у Луцьку відкрито єдиний в Україні Музей волинської ікони, який став даниною пам'яті П. Жолтовського⁹⁴⁴. Порятунку мистецьких пам'яток XVI–XVIII ст. сприяло глибоке знання П. Жолтовським першоджерел – давньої української літератури, Біблії, догматики, літургії, історії Церкви. Він вільно читав латиною, грецькою, давньослов'янською мовами⁹⁴⁵.

Важливим напрямом роботи львівських мистецтвознавців була популяризація пам'яток, що відбувалася у тісному порозумінні і за співпраці з державно-політичними органами влади. У 1965 р. з'явилась Постанова ЦК КПУ «Про поліпшення пропаганди пам'ятників культури та визначних історичних місць». З метою її

⁹⁴¹ Звіт про роботу секції образотворчого мистецтва, 1985 р. *Архів ЛОО УТОПІК*.

⁹⁴² Ковальчук Є. Музейні експедиції Павла Жолтовського по Волині. *Замосцько-Волинські музейні зошити*. Замосць, 2006–2007. Т. 4. С. 255.

⁹⁴³ Ковальчук Є. Павло Жолтовський і Волинь. *Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України*. 2008. № 10. С. 237.

⁹⁴⁴ Там само.

⁹⁴⁵ Данилюк А. Коли в душі – небуденність. До 90-річчя від дня народження П. М. Жолтовського. *Дзвін*. 1995. № 1. С. 111.

виконання художні музеї Львова розробляли спеціальні плани заходів. Зокрема, у ЛМУМ планували: підготувати до друку каталог-путівник постійної експозиції музею, створити дві пересувні виставки, взяти участь у підготовці ювілейної виставки до 50-річчя Радянської влади, виявити чи взяти на облік твори давнього мистецтва в пам'ятках архітектури, культових спорудах⁹⁴⁶.

Різноманітні заходи з метою популяризації пам'яток культури проводили первинні організації УТОПК у навчальних закладах. Зокрема, у студентському гуртожитку УІІ ім. І. Федорова влаштовано лекторій на тему: «Чому людині необхідне прекрасне?»⁹⁴⁷. В інституті діяв «Клуб знавців пам'яток історії та культури Львова». На базі цього клубу у 1981 р. проведено семінар редакторів багатотиражних газет з питань обміну досвідом пропаганди пам'яток історії і культури⁹⁴⁸. Вагомим результатом діяльності цієї первинної організації на чолі з Х. Саноцькою було залучення великої кількості студентів до роботи УТОПК, які писали наукові роботи на теми охорони пам'яток історії і культури, збирали наукові матеріали про розвиток видавничої і поліграфічної справи в Україні⁹⁴⁹, а також їхньої реставрації⁹⁵⁰, були членами лекторської групи «Мистецтво і життя», вели шефство над музеями О. Кульчицької та О. Новаківського⁹⁵¹. Також у інституті працював лекторій «Скарби світової культури»⁹⁵².

Одним з найпоширеніших засобів пропаганди пам'яток мистецтва були лекції. В області на поч. 1980-х рр. діяв 21 стаціонар-

⁹⁴⁶ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 825. Арк. 71–72.

⁹⁴⁷ Стенограма VII обласної конференції УТОПК, 17 жовтня 1981 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁴⁸ Звітна доповідь ревізійної комісії міської організації УТОПК за травень 1979 – жовтень 1981 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁴⁹ Саноцька Х. Це наш обов'язок. *Радянський поліграфіст*. 1978. 5 жовтня. № 23.

⁹⁵⁰ Саноцька Х., Безпалько Л. Збережімо красу міста. *Радянський поліграфіст*. 1987. 30 жовтня. № 31.

⁹⁵¹ Протокол засідання V пленуму Правління ЛОО УТОПК від 18 червня 1976 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁵² Протокол 12 засідання президії Правління ЛОО УТОПК від 27 лютого 1978 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

ний лекторій ЛОО УТОПК⁹⁵³. Частина мистецтвознавців Львова входили до складу лекторської групи при Правлінні ЛОО УТОПК. Так, у затвердженому 9 квітня 1976 р. списку її членів з 89 осіб були Б. Возницький, Г. Якущенко, Я. Запаско, Х. Саноцька, П. Жолтовський, В. Свенціцька, В. Овсійчук, В. Вуйцик, В. Дереш⁹⁵⁴. Вони ж були найактивнішими лекторами в системі УТОПК⁹⁵⁵. Уявлення про лекційне навантаження мистецтвознавців у рамках діяльності секції дає звіт про її роботу за 1983 р., у якому зазначено, що найбільше лекцій прочитали В. Овсійчук та Х. Саноцька – по 12, а найменше – В. Вуйцик та В. Откович – по дві. Загальна кількість прочитаних лекцій протягом вказаного року складала 61⁹⁵⁶. Роботу кращих лекторів намагались постійно заохочувати, організовуючи різноманітні конкурси. У 1970 р. науково-методична рада ЛОО УТОПК надіслала текст лекції В. Овсійчука «Архітектурні пам'ятки Львова» на Республіканський конкурс на кращий текст лекції, присвячений 100-річчю з дня народження В. Леніна⁹⁵⁷.

Популярними темами лекцій були «Марксизм-ленінізм про культурну спадщину народу», «Роль пам'ятників історії та культури в комуністичному вихованні трудящих», «Історико-революційні пам'ятники і їх роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління» та ін.⁹⁵⁸. У зв'язку з 50-річчям СРСР бюро пропаганди 27 червня 1973 р. зобов'язувалось розробити лекції про «увічнення в пам'ятниках братерської дружби народів СРСР, героїчних подвигів в роки революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного та комуністичного будівництва»⁹⁵⁹. У збереженій книзі обліку лекцій ЛОО УТОПК за 1983 р. зазначено, що, Б. Воз-

⁹⁵³ Протокол № 15 зборів активу ЛОО УТОПК, 15 вересня 1983 р. Арк. 6. *Архів ЛОО УТОПК.*

⁹⁵⁴ Протокол 16 засідання президії Правління ЛОО УТОПК від 9 квітня 1976 р. *Архів ЛОО УТОПК.*

⁹⁵⁵ Протокол № 16 засідання Президії Правління від 20 жовтня 1983 р. *Архів ЛОО УТОПК.*

⁹⁵⁶ Звіт про роботу секції пам'яток образотворчого мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПК за 1983 р. *Архів ЛОО УТОПК.*

⁹⁵⁷ Матеріали Науково-методичної ради. *Архів ЛОО УТОПК.*

⁹⁵⁸ Стенограма III Обласної конференції ЛЛЮ УТОПК, 27 квітня 1971 р. *Архів ЛОО УТОПК.*

⁹⁵⁹ Матеріали Науково-методичної ради. *Архів ЛОО УТОПК.*

ницький, наприклад, читав лекції про львівську скульптуру і український портрет XVI–XVIII ст. в Інституті поліграфічної промисловості, В. Вуйцик – про культові споруди та їх використання у Фізико-математичному інституту АН УРСР, Х. Саноцька – про історико-архітектурні пам'ятки Львова, Ленінський план монументальної пропаганди у ВО «Кінескоп», Б. Горинь – про львівську монументальну Ленініану і творчість львівських художників на ВО «Мікроприлад»⁹⁶⁰.

Велика кількість лекторів в УТОПК дозволила запровадити й іншу форму пропаганди пам'ятників історії і культури – «День охорони пам'ятників». Під час його проведення великі групи лекторів одночасно виїздили у визначені дні на заводи і фабрики. Група складалась переважно з 10–15 осіб, залежно від кількості цехів чи підрозділів підприємств. Така форма пропаганди була доволі ефективною. Адже, наприклад, після проведення «Дня охорони пам'ятників» на Роздільському гірничо-хімічному комбінаті (1976) – одному з найбільших на той час хімічних підприємств республіки – кількість індивідуальних членів первинної організації товариства зросла на 4 тис., у Львівському виробничо-технічному об'єднанні ім. В. І. Леніна – на 6 тис.⁹⁶¹.

Однією з форм пропаганди пам'ятників історії і культури була підготовка відповідних матеріалів для ЗМІ. Окремі газети області мали постійні рубрики, присвячені питанню охорони пам'яток. Це, наприклад, «Радянське слово» (Дрогобич), «Зоря комунізму» (Радехів), «Прапор комунізму» (Броди), «Радянський шлях» (Жидачів), «Нове життя» (Жовква), «Вперед» (Сокаль), «Зоря» (Яворів), багатотиражка «Автобусник» автобусного заводу та «Електрон» виробничого об'єднання «Мікроприлад»⁹⁶². Серед львівських газет у цьому плані виділялись «Вільна Україна», «Львовская правда» і «Ленінська молодь»⁹⁶³. Багато матеріалів про діяльність ЛОО УТОПК, або ж про самі пам'ятники культури звучало в ефірі Львівського обласного радіо, або ж на місцевому телебаченні. Зо-

⁹⁶⁰ Архів ЛОО УТОПК. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 32–35.

⁹⁶¹ Протокол 13 засідання IV пленуму Правління ЛОО УТОПК від 6 лютого 1976 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁶² Стенограма VII обласної конференції УТОПК, 17 жовтня 1981 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁶³ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1527. Арк. 5.

крема, протягом 1973 р. показано 14 документальних кінофільмів і підготовлено 10 окремих виступів по радіо в редакціях «Рідне місто моє», «Скарби народу», «Обрій» та «Останні вісті»⁹⁶⁴.

Велику роль у пропаганді пам'яток мистецтва відігравали народні університети «Скарби народу». 26 березня 1979 р. вийшла відповідна постанова республіканського УТОПК про їх створення у всіх районних центрах і містах області. Перший такий університет в системі інституцій ЛОО УТОПК створений у 1971 р.⁹⁶⁵, на 1978 р. їх було 12, на 1982 р. – 31 (22 – другого року навчання, 9 – першого року, з них 6 – філіалів на підприємствах, у ВНЗ області і у Пустомитівському районі⁹⁶⁶. Програму навчання розробляла Рада сприяння народним університетам республіканського УТОПК і відповідна Рада ЛОО УТОПК, яку очолював директор МЕХП Ю. Гошко. Термін навчання – два роки, періодичність – один раз на місяць по чотири години. Основними формами навчання були лекції, екскурсії, співбесіди, теоретичні конференції з демонструванням кінофільмів, семінарські заняття, підготовка слухачами рефератів. Станом на 1982 р. дипломи з присвоєнням кваліфікації лектора, екскурсовода або громадського інспектора видали 799 слухачам⁹⁶⁷. Ректором Львівського міського університету «Скарби народу» була Х. Саноцька⁹⁶⁸.

Попри певні досягнення мистецтвознавців Львова у справі охорони пам'яток мистецтва у 1970–1980-і рр. у Львівській області помітною була низка проблем. Одна з них пов'язана з частими руйнуванням пам'яток через бездіяльність органів місцевої влади і невиконання ними в повній мірі нормативно-правових актів у царині охорони пам'яток культури. Зокрема, на III обласній конференції

⁹⁶⁴ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1852. Арк. 28.

⁹⁶⁵ Сан. 170: звіт про роботу народних університетів пропаганди пам'яток історії та культури «Скарби народу» за 1981/1982 навчальний рік та завдання на 1982/1983 навчальний рік. 1982 р. 7 арк. / Фонд Х. Саноцької. *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника*. Арк. 1.

⁹⁶⁶ Протокол № 7 засідання Президії Правління від 14 вересня 1982 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁶⁷ Там само.

⁹⁶⁸ Сан. 156: Соціалістичні зобов'язання на 1976, 1977, 1978, 1986 рр. Львів, 1975–1986 рр. 5 арк. / Фонд Х. Саноцької. *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника*. Арк. 1.

ЛОО УТОПК 27 квітня 1971 р. йшлося про те, що у будинку № 28 на пл. Ринок, орендарі – ремонтно-будівельне управління і господарський магазин – знищили унікальний ренесансовий портал⁹⁶⁹. Важливою була і проблема простоювання вже відреставрованих пам'яток. Зокрема, у Кам'янко-Бузькому районі на реставрацію пам'яток архітектури у селах Батятичі, Дернові та м. Кам'янці-Бузькій витрачено 70 тис. крб. Але станом на 1981 р. їхній стан знову суттєво погіршився через те, що тривалий час після реставрації їх не використовували⁹⁷⁰. У Червонограді довгий час розкрадався і руйнувався Палац – пам'ятка архітектури XVIII ст., яка перебувала у віданні міського відділу народної освіти. Лише після втручання у цю справу органів прокуратури місцева влада почала пошук засобів на реставрацію⁹⁷¹.

Ще однією актуальною проблемою пам'яткоохоронної галузі, сформульованою В. Овсійчуком на республіканському семінарі голів бюро секцій пам'яток мистецтва, етнографії та писемності при правліннях обласних, Київської і Севастопольської міських організацій УТОПК 14–15 жовтня 1969 р. у Львові, була проблема функціонування приватних музеїв у контексті збереження пам'яток мистецтва. «Як тільки приходить літо, всі наші села заповнені туристами. Вони вночі вриваються у церкви, виносять ікони, частина з яких розсипається і гине» – говорив В. Овсійчук, наголошуючи, що особи, які це роблять найчастіше не знають істинної цінності вкраденим речам і не можуть забезпечити їхнього належного зберігання⁹⁷².

Одним із найбільш проблемних залишалося питання фінансування пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема, у 1971 р. при плані 247 тис. крб, ЛОО УТОПК отримало 212,1 тис. крб (реалізація

⁹⁶⁹ Стенограма III Обласної конференції ЛОО УТОПК, 27 квітня 1971 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁷⁰ Стенограма VII обласної конференції УТОПК, 17 жовтня 1981 р. *Архів ЛОО УТОПК*; Протокол № 4 об'єднаного пленуму Правління львівської обласної та міської організацій УТОПК, 24 березня 1982 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁷¹ Стенограма VII обласної конференції УТОПК, 17 жовтня 1981 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁷² Там само.

друкованої продукції, значків, членських внесків)⁹⁷³. Відчутною була і нестача кваліфікованих мистецтвознавців та реставраторів. Ініціативи львівських науковців у цій ділянці залишились не почутими з боку влади. Наприкінці 1960-х рр. В. Овсійчук ставив питання про те, щоб створити наукову організацію, яка б готувала таких спеціалістів⁹⁷⁴.

Суттєво впливала на пам'яткоохоронний рух і політична кон'юнктура в країні. Через вимоги «не захоплюватись старовиною» і зосередити всі зусилля на вивченні радянської дійсності суттєво знизилась громадська активність у сфері краєзнавства і пам'яткоохоронної діяльності у другій половині 1970-х рр. Початок цьому поклав XXV з'їзд КПРС та виступи вищого партійного керівництва у зв'язку з обговоренням проєкту нової союзної конституції, в яких наголошувалось на потребі поліпшити охорону культурної спадщини. Зрештою це питання знайшло певне відображення і в новій союзній конституції 1978 р., зокрема у статті 27 главі 3 йшлося про те, що «держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їхнього культурного рівня»⁹⁷⁵. Однак під культурною спадщиною розумілись передовсім пам'ятки радянської епохи. Відтак у редакційній статті часопису «Народна творчість та етнографія» вказувалось, що перед вченими стоїть завдання збереження, охорони і пропаганди пам'ятників монументального мистецтва, пов'язаними насамперед з подіями Великого Жовтня, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, мирної праці радянських людей⁹⁷⁶. Як наслідок, пріоритетом УТОПК стали дослідження, впорядкування, реставрація пам'яток

⁹⁷³ Стенограма III Обласної конференції ЛОО УТОПК, 27 квітня 1971 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁷⁴ Стенограма Республіканського семінару голів бюро секцій пам'яток мистецтва, етнографії та писемності при правліннях обласних, Київської і Севастопольської міських організацій УТОПК 14–15 жовтня 1969 р. *Архів ЛОО УТОПК*.

⁹⁷⁵ Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ : Політвидав, 1984. С. 11.

⁹⁷⁶ Основний закон нашого життя. *Народна творчість та етнографія*. 1977. № 6. С. 7.

радянського часу⁹⁷⁷. Так, у списку пам'ятників мистецтва місцевого значення Львова та міст області за 1972 р. значилися 21 пам'ятник В. Леніну, по одному І. Франкові, Т. Шевченку, Лесі Українці, К. Марксу, могили радянських письменників С. Тудора, О. Гаврилюка, а також скульптура «Криничка з левами» що була залишком старої львівської ратуші XVII ст.⁹⁷⁸. Схожа ситуація спостерігалась у районах області, що демонструють, зокрема, списки пам'яток мистецтва, які підлягали державному зберіганню. Наприклад, у Жидачівському районі це були п'ять пам'ятників В. Леніну, два – Т. Шевченку, чотири – Б. Хмельницькому⁹⁷⁹; у Золочівському районі 10 пам'ятників В. Леніну, один – Ф. Енгельсу, чотири – Т. Шевченку, по одному М. Горькому, О. Пушкіну, І. Франку, два – М. Шашкевичу⁹⁸⁰; у Кам'яно-Бузькому районі – три – В. Леніну, один – Т. Шевченку⁹⁸¹, у Радеківському районі – два – В. Леніну, один – Я. Галану⁹⁸². Загалом, до середини 1980-х рр. у Львівській області під державною охороною перебувало 147 пам'ятників В. Леніну, 543 пам'ятники і пам'ятні знаки, 4 меморіали, 126 братських могил, 21 військове кладовище, пов'язане з подіями «Великої вітчизняної війни»⁹⁸³. Більшість нових пам'ятників, які зводились у області і районах, також виконували ідеологічну функцію і мали низьку художню цінність. Так, до 30-річчя Великої Перемоги у Львові та області споруджено 32 нові пам'ятники і пам'ятні знаки відповідної тематики⁹⁸⁴. З політичних міркувань не потрапило в поле зору Товариства питання реституції культурних цінностей, які вивезені з України в роки Другої світової війни⁹⁸⁵, а також тих, які потрапили до фондів збірок музеїв країн соцтабору, передовсім

⁹⁷⁷ Підлісна Л. С. Діяльність державних та громадських організацій України по будівництву й охороні пам'ятників історії та культури в 70-і роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1994. С. 11–16.

⁹⁷⁸ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 1685. Арк. 29–30.

⁹⁷⁹ Там само. Спр. 1686. Арк. 49–50.

⁹⁸⁰ Там само. Арк. 57–60.

⁹⁸¹ Там само. Арк. 65.

⁹⁸² Там само. Арк. 104.

⁹⁸³ Архів ЛОО УТОПК. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 55.

⁹⁸⁴ ДАЛО. Ф. 1338. Оп. 1. Спр. 2111. Арк. 9–11.

⁹⁸⁵ Львівська обласна: підсумки і плани. *Пам'ятники України*. 1986. № 4. С. 59.

Польщі і Росії. Ця тема була замовчувана через пропагування ідеї дружби народів.

Таким чином, виконуючи партійно-політичні рішення у галузі культурного обслуговування населення, мистецтвознавці Львова перебували в неоднозначному становищі. З одного боку, їх можна вважати жертвами, заручниками системи. З іншого боку, мистецтвознавці сприяли зміцненню радянської ідеологічної системи, перетворюючись на гвинтиків злагодженого тоталітарного механізму. Водночас виконання «соціального замовлення» влади в галузі культури сприяло не лише естетичному вихованню населення, поширенню знань про українське мистецтво, а й створювало «безпечний щит» для наукової діяльності, яка могла не зовсім вкладатися в офіційні ідеологічні рамки, але толерувалася з боку влади.

*Маркіян Нестайко,
Роман Михаць*

ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ФІЛІЇ БІБЛІОТЕКИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР у 1939–1941 рр.

Відомо, що бібліотеки, архіви, музеї як компоненти соціальних інститутів, покликані збирати і зберігати джерела національної пам'яті, здійснювати наукову та культурну діяльність⁹⁸⁶. Дуже часто під час воєнних дій, і викликаних ними змінами державних кордонів, переміщеннями населення, фонди цих установ зазнають непоправних втрат. На жаль, зазнали їх і львівські культурні установи під час Другої світової війни. Ще в 1941 р. під час німецької окупації Львова, переміщеннями і втратами культурних цінностей львівських установ у період комплектування фондів ЛфБАН УРСР, зацікавився відомий вчений-літературознавець, бібліограф та бібліолог Володимир Дорошенко*. В окупаційному краківському щоденнику він опублікував статтю, в якій особливу увагу звернув на втрати Бібліотеки НТШ⁹⁸⁷. Згодом на еміграції вийшов збірник статей під редакцією Мілени Рудницької, в якому В. Дорошенко повернувся до розгляду зазначеної тематики⁹⁸⁸. Вивчення проблеми втрат ЛННБУ ім. В. Стефаніка було започатковане появою 1996 р. збірника «документів, фактів, коментарів», який упорядкувала Лариса Крушельницька. Долею розформованої Бібліотеки НТШ, яку 10 лютого 1940 р. було включено до фондів новоорганізованої ЛфБАН УРСР активно займався відомий історик Ярослав Дашкевич. «Ворожа» радянському режимові література з Бібліотеки

⁹⁸⁶ Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України. *Бібліотечний вісник*. 2017. № 1. С. 3.

* У бібліотеці НТШ працював з 1910 р., у 1919–1921 рр., і від 1937 р. до весни 1944 р. – директор цієї бібліотеки.

⁹⁸⁷ Дорошенко В. Бібліотеки й архіви на Зах[ідній] Україні за большевицького панування. *Краківські вісті* : [щоденник]. 1941. 9 листоп. (№ 250). С. 2.

⁹⁸⁸ Дорошенко В. Книжки на паливо. *Західня Україна під большевиками (IX. 1939–VI. 1941)* : збірник / за ред. Мілени Рудницької. Нью Йорк : НТШ в Америці, 1958. С. 235–242.

НТШ, як і з інших приватних та громадських книгозбірень, яких можна нарахувати більше сотні, потрапила до спецвідділу бібліотеки (т. зв. спецфонду), створеного навесні 1940 р. Про діяльність цього секретного підрозділу бібліотеки є низка публікацій Лесі Кусий⁹⁸⁹. Серед закордонних дослідників, які вивчають процеси переміщення культурних цінностей львівських установ, зокрема «Оссолінеуму», найвідоміший польський дослідник Мацей Матвіюв.

Після початку німецько-польської війни та вторгнення Червоної армії 17 вересня 1939 р. на землі Західної України, в умовах московської окупації й тотального терору політичної поліції НКВД – заможні чи національно-свідомі представники населення будь-якої національності опинилися під загрозою знищення чи депортації у віддалені регіони СРСР. Культурні, релігійні, освітні діячі, не кажучи вже про політично активних осіб, на приєднаних територіях опинилися під тиском нової й не званої для них тоталітарної системи, в умовах фактично цілковитого безправ'я. Навіть лояльні до нового політичного режиму особи, постійно очікували арешту чи депортації. Те саме можна сказати про політичні, релігійні, культурні і громадські інституції, які були позбавлені основ правового захисту. Така ситуація тривала до початку війни між Німеччиною та СРСР. Пам'ятки культури, книжкові, рукописні та музейні колекції опинились під загрозою знищення і розкрадання. Нові прибульці – радянські військові, функціонери комуністичного партійного апарату здебільшого не орієнтувались у вартості книжок, часто друкованих незрозумілою їм мовою, вважали її ворожою. Вони нищили й палили цінні книжки у грубках, розкрадали та псували картини, старі меблі тощо. Страх перед конфіскацією змушував людей передавати свої збірки на тимчасове зберігання до Оссолінеуму, бібліотек Наукового товариства імені Шевченка, Народного Дому, «Студіону» та інших установ.

17 листопада 1939 р. було організовано «Комісію по охороні пам'ятників культури» при Тимчасовому управлінні у Львівській області, якій підлягали бібліотеки, музеї та архіви. Завданням комісії були облік й порятунок культурного надбання минулих поколінь.

⁹⁸⁹ Кусий Л. Історія відділу спецфондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР : документальний нарис / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львів, 2015. 200 с.

Очолив комісію письменник Петро Панч, який для цього прибув з Києва. Серед членів комісії – відомі вчені Іван Крип'якевич та Михайло Возняк, представники радянської адміністрації Анатолій Задорожний і Юхим Дудко. Незабаром до неї увійшли науковці Ярослав Пастернак, Володимир Дорошенко, Іларіон Свенціцький, Іван Карпинець (інспектор архівів), Михайло Драган (інспектор пам'яток культури)⁹⁹⁰ та В. Ткаченко (комісар з бібліотек), Володимир Паньків (інспектор музеїв)⁹⁹¹. Було вирішено облікувати усі музеї, архіви, бібліотеки, пам'ятки старовини, які належали державним установам, місту або приватним особам, що емігрували на Захід. Але, як писав директор бібліотеки НТШ Володимир Дорошенко, «комісія ця працювала в'яло, збиралася дуже рідко, не розпоряджала потрібними грошовими і транспортними засобами»⁹⁹².

У грудні 1939 р., ще перед утворенням ЛфБАН УРСР, директор Оссолінеуму Єжи Борейша (Беніамін Гольдберг) розпорядився відкрити приватні депозити, скласти їхні переліки і включити до основного бібліотечного фонду. Події ці, в основному, мали місце у січні-лютому 1940 р. До бібліотеки тоді прийнято 15 великих депозитів книг і приватних архівів, а до Музею Оссолінеуму – майже 20 колекцій⁹⁹³. 14 грудня 1939 р. Є. Борейша звернувся листовно до Львівського дитячого прийомника-розподільника НКВД на вул. Кляшторній, 2 (тепер – частина вул. Замкової) з проханням «передати у руки віддавця цього письма скриню зі старими книгами», а прохання «засновував» на тому, «що Бібліотека Оссолінеум має мандат збирання книжок та рукописів», книжок, бібліотека так і не одержала⁹⁹⁴.

⁹⁹⁰ Смірнов Ю. Діяльність Комісії з охорони пам'яток культури у Львові в 1939–1940 роках. *Галицька брама* (Львів). 2009. № 7/9. С. 30.

⁹⁹¹ Matwijów M. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946. Wrocław : T-wo Przyjaciół Ossolineum, 2003. S. 35.

⁹⁹² Дорошенко В. Бібліотеки й архіви... С. 2.

⁹⁹³ Matwijów M. Zakład Narodowy... S. 51–56.

⁹⁹⁴ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів* (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Арк. 209.

Ще на початку січня 1940 р. ректорат Духовної семінарії латинського обряду у Львові передав у депозит Оссолінеуму семінарську бібліотеку і музейні збірки. На листі поставлено резолюцію голови Комісії по охороні пам'ятників культури Петра Панча від 30 січня 1940 р.: «Архів перебрати, або опечатати Архівному Управлінню НКВС. 2) Музей перенести до надійного приміщення і до розподілу замкнути й опечатати»⁹⁹⁵. 4 січня 1940 р. директор Оссолінеуму Є. Бореїша, покликаючись на лист ректора Франкля і після вислухання думки наукової комісії в складі Т. Маньковського, С. Оссовського, К. Тишковського і В. Віслоцького, постановив семінарську бібліотеку «націоналізувати при Оссолінеумі». До відбору бібліотеки та музейних предметів уповноважив Віслоцького і Вуйцяка⁹⁹⁶. У середині лютого 1940 р. половина бібліотеки (16 000 томів) Латинської духовної семінарії була вже у бібліотеці⁹⁹⁷. У протоколі першого засідання Вченої ради ЛфБАН УРСР від 26 липня 1940 р. згадано, що серед придбаних для бібліотеки книгозбірень бібліотека латинської духовної семінарії – бл. 30 000 томів⁹⁹⁸.

5 січня 1940 р. сім'я Станіслава й Анни Незабітовських звернулася листовно до керівництва Національного закладу ім. Оссолінських прийняти на депозит меблі, картини, гравюри, порцеляну і т. п. з їхнього помешкання на вул. Хжановської, 5 (теперішній II поверх, вул. М. Вербицького), з яких більшість мали велику мистецьку й пам'яткову вартість⁹⁹⁹. 15 січня голова Комісії по охороні пам'ятників культури Петро Панч і директор Оссолінеуму Єжи Бореїша звернулися до голови Червоноармійського райвиконкому м. Львова тов. Скринського з проханням повідомити їх про час зня-

⁹⁹⁵ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 206.

⁹⁹⁶ Там само. Арк. 208.

⁹⁹⁷ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 53.

⁹⁹⁸ Там само. С. 77.

⁹⁹⁹ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 118.

ття печаток з цього майна, щоб представник від Бібліотеки Оссолінеуму «міг відібрати музейні цінності»¹⁰⁰⁰.

10 січня 1940 р. до НЗіО передав свою міцкевичівську колекцію Александр Семкович – колишній власник палітурної майстерні у Львові на вул. Пекарській, 13. Він просив зберігати його колекцію як окрему цілість¹⁰⁰¹. Того ж дня він був прийнятий на роботу до Оссолінеуму¹⁰⁰², а незабаром, уже у ЛфБАН УРСР, був одним з основних організаторів міцкевичівської виставки¹⁰⁰³.

26 листопада 1939 р. на засіданні Комісії по охороні пам'ятників культури при Тимчасовому управлінні у Львівській області було прийнято рішення про перенесення з вул. Куркової у Львові бібліотеки Дідушицьких. У лютому 1940 р. до ЛфБАН УРСР перевезли від 20 000 до 30 000 вцілілих томів¹⁰⁰⁴. Безцінні стародруки Дідушицьких перевозили під проливним дощем, тому вони зазнали пошкоджень і втрат¹⁰⁰⁵. Але ще до перевезення частину збірок вже вивезли і розпорошили.

30 січня 1940 р. в Києві наказом по Академії наук УРСР було створено Львівську філію Бібліотеки АН УРСР (ЛфБАН УРСР). Тимчасовим виконувачем обов'язки директора бібліотеки було призначено Якова Зайкіна, який для цього прибув з Києва¹⁰⁰⁶. Його заступниками стали колишній директор Бібліотеки НТШ Володимир Дорошенко і Є. Борейша. У жовтні 1940 р. ЛфБАН УРСР очолив Ілля Зеленко¹⁰⁰⁷.

10 лютого 1940 р. т. в. о. директора ЛфБАН УРСР Я. Зайкін уповноважив працівників професорів Івана Боднара, Степана

¹⁰⁰⁰ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 116–117.

¹⁰⁰¹ Там само. Арк. 151.

¹⁰⁰² Matwijów M. Zakład Narodowy... S. 46.

¹⁰⁰³ Ibidem. S. 96.

¹⁰⁰⁴ Papiery Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie dotyczące zbiorów bibliotecznych z lat 1939–1946. *ZNiO* (Wrocław). Ręk. 17066/II. K. 3, 8.

¹⁰⁰⁵ Oppenauer-Śreniowska K. Lwowskie Ossolineum w latach 1939–1941. *Zeszyty Historyczne*. Paryż : Instytut Literacki, 1993. S. 222.

¹⁰⁰⁶ Канцелярія. Накази № № 1–146 по бібліотеці, 2 січня 1940 р. – 31 грудня 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16.

¹⁰⁰⁷ Matwijów M. Zakład Narodowy... S. 77.

Інгльота та Ярослава Чуму для одержання Бібліотеки митрополита Андрея Шептицького¹⁰⁰⁸.

15 лютого 1940 р. у Станіславові (тепер – Івано-Франківськ) помер відомий літературознавець Михайло Мочульський, а вже 21 лютого т. в. о. директора звернувся до вдови покійного Ольги Мочульської зі словами співчуття і водночас з проханням передати архів і бібліотеку М. Мочульського до ЛфБАН УРСР¹⁰⁰⁹. Перед тим планувалося передати бібліотеку М. Мочульського Львівському університету, але 29 лютого Я. Зайкін виписав О. Мочульській, яка замешкала у Станіславові на вул. Собіського, 38, посвідчення, що книжки з її бібліотеки є власністю ЛфБАН УРСР¹⁰¹⁰. 27 квітня 1940 р. архів М. Мочульського вже був серед незаінвентаризованих рукописів (деPOSITIV) у відділі рукописів колишнього НТШ¹⁰¹¹.

З інших документів відомо, що цього року до ЛфБАН УРСР надійшла бібліотека власника великої нерухомості Валеріана Кшечуновича (1870–1945) – бл. 4 000 томів суспільно-політичної літератури, а також стародруків¹⁰¹². У цій колекції були, крім того, рукописні документи, які стосувалися економічних і господарських питань, та французька література XVIII ст.¹⁰¹³.

4 квітня 1940 р. Іван Боднар^{**} поінформував т. в. о. директора ЛфБАН УРСР Якова Зайкіна про те, що цього дня він отримав бібліотеку відомого політичного, громадського і кооперативного діяча, поета й публіциста Остапа Луцького^{***}, «приміщену в трьох ша-

¹⁰⁰⁸ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 162–163.

¹⁰⁰⁹ Там само. Арк. 114.

¹⁰¹⁰ Там само. Арк. 112.

¹⁰¹¹ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 186.

¹⁰¹² Там само. С. 89, 110, 177.

¹⁰¹³ Там само. С. 177.

^{**} За наказом № 19 «по Філіалу Бібліотеки Академії Наук УРСР у Львові» від 29 березня 1940 р. замість звільненого з роботи Ярослава Чуми був призначений т. в. обов'язки керівника відділу комплектування [Канцелярія. Накази № № 1–146 по бібліотеці, 2 січня 1940 р. – 31 грудня 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46].

^{***} В помешканні О. Луцького був зроблений обшук, а самого господаря заарештовано і вислано в Котлас Архангельської області [Лукаевич М. Ос-

фах до схоронищ Бібліотеки Академії Наук УРСР»¹⁰¹⁴. Мешкав О. Луцький за адресою: вул. Богуславського, 14 (тепер – вул. Лукіяновича)¹⁰¹⁵. Книгозбірня складалась з близько 2 000 томів наукової літератури з економіки й кооперації та різних журналів¹⁰¹⁶.

18 квітня 1940 р. працівники ЛфБАН УРСР підтвердили, що у Львівському державному історичному музеї (пл. Ринок, 6) зберігається «около 450 примірників театральних творів, около 70 театральних вивісок та 5 пачок переписки». З бажанням «перебрати згадані збірки до своїх схоронищ» звернувся директор ЛфБАН УРСР до Комісії по охороні пам'ятників культури у Львові за відповідним «зарядженням»¹⁰¹⁷. За актом про надходження з концентрації до ЛфБАН УРСР «поодиноких бібліотек і книгозбірок» на 5 жовтня 1940 р. в Академічній бібліотеці вже розмістилася книгозбірня Історичного музею (бл. 10 000 томів) – стародруки, театральні рукописи з цензорськими замітками, театральні афіші¹⁰¹⁸. За річним звітом, у 1940 р. з Історичного музею привезли 15 000 томів¹⁰¹⁹.

тап Луцький. *Українські кооператори* : історичні нариси. Львів : Коопосвіта, 1999. Кн. 1. С. 325].

¹⁰¹⁴ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 67.

¹⁰¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів / упоряд.: Г. Сварник (керівник), Р. Дзюбан, М. Кривенко та ін. ; передм. Р. Дзюбана ; НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. відділ іст. колекцій. Львів, 2010. Т. 1 : 1939–1945 : зб. док. і матеріалів. Арк. 57.

¹⁰¹⁶ Звіти ЛНБ АН УРСР за 1940, 1948 роки. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 3896/8. Арк. 7; Матеріали до історії Львівської бібліотеки АН УРСР м. ін. до діяльності у 1939–1941 рр. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 302. Арк. 69–71, 111; *Papierzy Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie dotyczące zbiorów bibliotecznych z lat 1939–1946*. *ZNiO* (Wrocław). Ręk. 17066/II. K. 8–9.

¹⁰¹⁷ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 173.

¹⁰¹⁸ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 89.

¹⁰¹⁹ Там само. С. 110.

Про приватні бібліотеки українських діячів, які потрапили у відділ концентрації ЛфБАН УРСР, є публікація Л. Кусий¹⁰²⁰.

19 квітня 1940 р. І. Боднар «перебрав» з помешкання правника Юстина Шведзіцького у Львові – вул. Обертинська, 8 (тепер – вул. Зарицьких) «два куфри книжок»¹⁰²¹. Було там майже 1 000 томів правничої літератури¹⁰²².

24 квітня 1940 р. І. Боднар прийняв з бібліотеки проф. Александра Патайдля¹⁰²³ «біля тисячки книжок до схоронищ» ЛфБАН УРСР¹⁰²⁴. Були це книги науково-педагогічного змісту¹⁰²⁵. За іншим актом, цього ж дня І. Боднар перебрав з бібліотеки гром[адянина] Янковського около 400 книжок в одній скриньці. За іншими документами, у цій скрині було 600 книжок художньої і наукової польської літератури¹⁰²⁶. Книжки одержано від Улентовської з Янковських, яка проживала на вул. Набеляка, 23 (тепер – вул. Котляревського)¹⁰²⁷.

30 квітня 1940 р. заступник директора ЛфБАН УРСР Володимир Дорошенко звернувся до голови райвиконкому м. Городок з офіційним листом, в якому йшлося про те, що в «[...] адвоката Лонгина Озаркевича, що проживав у Городку, у власному будинку в ринку, коло костьола, була збірка книжок, рукописів, фотограф[ій] і поштових марок, яка має чималу цінність для науки». Далі він зазначив, що, оскільки Озаркевич і його донька Оксана Бірецька були виселені з Городка, то «в інтересах збереження цієї збірки для

¹⁰²⁰ Кусий Л. Бібліотеки українських діячів як джерело концентрації Львівської філії Бібліотеки АН УРСР (1940–1944). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2014. Вип. 6. С. 402–414.

¹⁰²¹ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 161.

¹⁰²² Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 88, 109, 175.

¹⁰²³ Там само. С. 175.

¹⁰²⁴ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 124.

¹⁰²⁵ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 88.

¹⁰²⁶ Там само. С. 88, 109.

¹⁰²⁷ Там само. С. 175.

науки» передати її Академічній бібліотеці у Львові, «а до часу передачі забезпечити її цілість». Про те, коли можна було б забрати колекцію просив повідомити телефоном, або листом на адресу бібліотеки¹⁰²⁸. За «Протоколом Першого засідання Вченої Ради Львівської Філії Бібліотеки Академії Наук УРСР від 26. VII. 1940 р.» відомо, що на засіданні виступив Кирило Студинський з пропозицією «негайно забрати з Городка бібліотеку Озаркевича, яка там нищиться»¹⁰²⁹. З місячних звітів керівника відділу комплектування Івана Боднара відомо, що за бібліотекою Л. Озаркевича до Городка працівники відділу так і не вибралися... Лонгин Озаркевич (1859–1940) був відомим адвокатом у Городку. Син священника, політичного і громадського діяча, літератора й посла у Віденський парламент Івана Озаркевича з Белелуї, брат лікаря Євгена, священника Володимира (одруженого з Ольгою Рошкевич), письменниці Наталії Кобринської та Єроніми (в заміжжі за географом, істориком та економістом Григорієм Величком). У 1939 р. старого і хворого Лонгина Озаркевича разом з дочкою Оксаною і зятем Костем Бірецьким заарештували й вивезли в Московію¹⁰³⁰. За свідченнями Романа Горака, будинок адвоката пограбували московські окупанти. Але деякі речі історичної ваги, зокрема портрети, було врятовано. «Тепер вони зберігаються у Національному музеї у Львові. Цілком знищено й бібліотеку Л. Озаркевича, яка була гордістю Городка. У ній, крім колекцій рідкісних книг, знаходилися рукописи Маркіяна Шашкевича, Миколи Устияновича, Антона Любича-Могильницького, Івана Озаркевича та багатьох письменників пізнішої доби – Івана Франка, Леся Мартовича, Василя Стефаника, Софії Морачевської, Ярослава Окуневського та інших»¹⁰³¹.

¹⁰²⁸ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 120.

¹⁰²⁹ Вчений секретар. Протоколи засідання Наукової Ради, 2 січня 1940 р. – 23 грудня 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

¹⁰³⁰ Євген Озаркевич – біографія (до 150-річчя з дня народження). URL: <http://www.ult.lviv.ua/index.php?newsid=1507> (дата звернення: 15.03.2019).

¹⁰³¹ Історико-краєзнавчий нарис Романа Горака «Городок». URL: http://gorodok.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=98#zmist (дата звернення: 14.02.2018).

13 травня 1940 р. Я. Зайкін звернувся до Комісії по охороні пам'ятників культури видати розпорядження про готовність бібліотеки прийняти матеріали Мадейського^{****} з вул. Я. Стшемя, 6 (тепер – вул. Менделєєва Д.), відомого у Львові професора Роляуера, який мешкав на цій же вулиці під 9-м номером, відомого історика-правника й автора праць з історії української церкви В'ячеслава Заїкіна з вул. Петра, 25 (тепер – вул. Мечникова І.), громадського діяча, професора гімназії та архіваріуса Івана Шендрика з вул. Потоцького, 14 (тепер – вул. Чупринки), вже згаданого В. Паньківа, який проживав на вул. Генінга, 16 (тепер – вул. Харківська) і тоді вже був заарештований. За всіма цими адресами зберігалися «цінні книжки, рукописи і знімки»¹⁰³². З інших документів відомо, що у II чвертьріччі 1940 р. до ЛфБАН УРСР вже були перевезені бібліотеки В. Заїкіна¹⁰³³, І. Шендрика¹⁰³⁴ (архів останнього також зберігається в ЛННБУ). Що ж стосується німецького професора Роляуера, то, за словами В. Дорошенка, він виїхав до Німеччини, а бібліотека пішла «на паливо під час суворої зими 1939–1940 року»¹⁰³⁵. Становить інтерес недатоване звернення директора ЛфБАН УРСР Я. Зайкіна до Райфінвідділу Сталінського району Львова з проханням «видати для бібліотеки книжки, рукописи і фотографії з колишньої квартири гр. Володимира Панькова». Речі мав одержати Володи-

**** В Е. Хвалєвіка – Матейський Казимир. Його бібліотека містила книжки з історії мистецтва і права. Мала власний екслібрис [Chwalewik E. Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone. Warszawa ; Kraków : Wyd-wo J. Mortkowicza, T-wo wydawnicze w Warszawie, 1926. Т. 1. S. 426].

¹⁰³² Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 51.

¹⁰³³ Відділ комплектування. Місячні звіти про роботу відділу за 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2.

¹⁰³⁴ Там само; Вчений секретар. Протоколи засідання Наукової Ради, 2 січня 1940 р. – 23 грудня 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4.

¹⁰³⁵ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 167.

мир Дорошенко¹⁰³⁶. У «списі незінвентаризованих рукописів (депозитів) від 1939 р.» відділу рукописів колишньої бібліотеки НТШ, який склала М. Деркач, згадано збірку В. Паньківа¹⁰³⁷.

28 травня 1940 р. до відділу комплектування ЛфБАН УРСР від Ольги Ростворовської, яка проживала у Львові на вул. Шайнохи (нині – вул. Банківська), поступило 13 скринь книжок¹⁰³⁸. В акті від 5 жовтня 1940 р. вже фігурує, вочевидь, помилково, 15 скринь з майже 5 000 книжок польської мистецької літератури¹⁰³⁹. Належали ці книжки графу Казимиру Ростворовському з Грегорова¹⁰⁴⁰.

18 червня 1940 р. до «схоронищ» ЛфБАН УРСР з вул. Пекарської, 18 – колишньої власності Поліграфічного Товариства, перевезено «один повний віз книжок (між ними 18 рукописів і трохи стародруків)»¹⁰⁴¹, всього бл. 1 000 книжок¹⁰⁴².

У другому кварталі 1940 р. до ЛфБАН УРСР було перевезено книжки з бібліотеки Польського педагогічного товариства¹⁰⁴³. На двох возах було бл. 3 000 книжок і журналів педагогічного змісту¹⁰⁴⁴. Їх перевозили з вул. Зіморовича, 17 (тепер – вул. Дудаєва), які там були «приміщені в 3 (трьох) шафах і одній купі на столі»¹⁰⁴⁵.

¹⁰³⁶ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 123.

¹⁰³⁷ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 183.

¹⁰³⁸ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 146.

¹⁰³⁹ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 89.

¹⁰⁴⁰ Там само. С. 176.

¹⁰⁴¹ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 189–190.

¹⁰⁴² Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 111.

¹⁰⁴³ Там само. С. 73.

¹⁰⁴⁴ Там само. С. 88.

¹⁰⁴⁵ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 191.

У липні 1940 р. Я. Зайкін звертався до цієї ж Комісії, інформуючи про те, що в Крехові біля Жовкви розміщена «дуже цінна і старинна бібліотека монастиря Василян. Згадана бібліотека опечатана Обласним відділом НКВС». Дирекція ЛфБАН УРСР просила передати її «до схоронищ Львівської Філії Бібліотеки А.Н. УРСР і виєднати дозвіл зняти печатки»¹⁰⁴⁶. Володимир Дорошенко в листопаді 1941 р. у статті «Бібліотеки й архіви на Зах[ідній] Україні за большевицького панування» писав, що під час радянської окупації «пропали архіви й бібліотеки цілої низки українських василіянських монастирів у краю, з яких найбільшою втратою є прецінний крехівський архів»¹⁰⁴⁷. У «Довідці» про працю Комітету по охороні пам'ятників культури за серпень-жовтень 1940 р. вказано, що «в часах переімени влади постраждали рухомі пам'ятники культури, а саме поміщицькі й монастирські архіви, бібліотеки та галереї так, що Комітетові в більшості випадків доводилося констатувати або їх повний загин (Крехів) або рятувати тільки їх залишки від остаточної заглади»¹⁰⁴⁸. Проте певну кількість рукописів з Крехова, очевидно, вдалося перевезти до відділу рукописів ЛфБАН УРСР, прозаяк у звіті про роботу цього відділу за травень 1941 р. відзначено, що працівник Казимир Гебултовський відокремив «рукописи василіянських бібліотек у Крехові й Жовкві»¹⁰⁴⁹.

За недатованим зверненням директора ЛфБАН УРСР Я. Зайкіна до Комісії по охороні пам'ятників культури, відомо, що в Палаці піонерів і школярів зберігалася тоді «дуже цінна бібліотека, колись власність графа Потоцького». Оскільки «ані піонерам ані школярам» вона не була потрібна, ЛфБАН УРСР просила видати доручення на перебрання книжок¹⁰⁵⁰. 28 червня 1940 р. дирекція

¹⁰⁴⁶ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 195.

¹⁰⁴⁷ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 165.

¹⁰⁴⁸ Там само. С. 93.

¹⁰⁴⁹ Там само. С. 120.

¹⁰⁵⁰ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 134.

ЛфБАН УРСР звернулась до дирекції «Палати Піонерів і Школярів», з проханням «передати до її схоронищ бібліотеку Потоцьких, в якій знаходяться дуже цінні рукописи. Стародруки та наукові книги великої вартости». Отримати бібліотеку був уповноважений Пантелеймон Хитра¹⁰⁵¹.

Відомо, що в липні 1940 р. до ЛфБАН УРСР було привезено бл. 1 000 книжок (в т. ч. стародруків) з палацу Потоцьких¹⁰⁵². За іншим документом – актом від 5 жовтня 1940 р., в якому йдеться про надходження з концентрації книжок і колекцій до ЛфБАН УРСР, – до неї «прибули» «36) Бібл[іотека] гр. Потоцького, біля 1500 томів»¹⁰⁵³ і «53) Бібліотека з палати піонерів, біля 300 книжок»¹⁰⁵⁴.

Цього ж місяця директор ЛфБАН УРСР Я. Зайкін звернувся до Укрнафтокомбінату у Львові з проханням передати Академічній бібліотеці «книги, що мають научну вартість» Науково-технічного нафтового видавництва, яке тоді перебувало у стані ліквідації¹⁰⁵⁵. Документів, які б підтвердили цю передачу, не виявлено.

У відділі рукописів зберігаються також цікаві документи про намагання ЛфБАН УРСР «перебрати до своїх схоронищ у Львові книжки і рукописи кол[ишньої] фундації ім. Перля в Тернополі»^{*****}. Вести переговори у цій справі від імені ЛфБАН УРСР було до-

¹⁰⁵¹ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 133.

¹⁰⁵² Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 111, 125–128.

¹⁰⁵³ Там само. С. 89.

¹⁰⁵⁴ Там само. С. 90.

¹⁰⁵⁵ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 170.

^{*****} За Е. Хвалевіком, Бібліотека єврейської школи ім. Перля (першої віросповідної школи у давній Австрії, заснованої у 1815 р.) володіла найбагатшою в Галичині збіркою гебрейських праць [Chwalewik E. *Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. Warszawa ; Kraków : Wyd-wo J. Mortkowicza, T-wo wydawnicze w Warszawie, 1927. T. 2. S. 236].

ручено старшому бібліотекарю єврейського відділу др. Вайлю Лейбі Ісаковичу¹⁰⁵⁶. За його звітом з відрядження до Тернополя відомо, що на той час «збір книжок Перля» було перенесено з давнього приміщення «До сутерин будинку Обл[асної] Бібліотеки». Книжки лежали розкидані і невпорядковані, а також багато їх пропало під час перенесення. За інвентарем, як підтверджує звіт, нараховувалось 1 314 «нумерів» гебрейських друків, друків іншими мовами (переважно німецькою) було 2 227. Окрім того, було там багато рукописів, а також гебрейських друків з середини XVI ст.¹⁰⁵⁷.

Відома недатована «посвідка», яку підписав директор Я. Зайкін, про те, «що бібліотека покійного проф. Івана Гвальберта Павликовського (8 шаф) по вул. Калєчої ч. 2 [тепер – вул. Каліча Гора] являється майном Філії Бібліотеки Академії Наук і в коротким часі буде перевезена до приміщення Бібліотеки по вул. Оссолінських 2»¹⁰⁵⁸. Зі звіту І. Боднара знаємо, що у вересні 1940 р. привезено до ЛфБАН УРСР з бібліотеки «Павликовського і тов. (8 шаф і стіл)» – всього 5 возів книжок¹⁰⁵⁹.

Особливий інтерес становлять документи з клопотаннями дирекції ЛфБАН УРСР про передачу до її фондів як львівських, так і провінційних покинутих приватних книгозбірень, інформація про подальшу долю яких відсутня. Очевидно, більшість з них загинула у вирі Другої світової війни.

Приблизно у березні 1940 р. Я. Зайкін звернувся до Комісії по охороні пам'ятників культури з проханням дозволити ЛфБАН УРСР «перебрати до своїх схоронищ» книжки з львівських приватних бібліотек: 1. Анського, вул. Соняшна, 23 (тепер – вул. Куліша); 2. Борохова, вул. Сикстуська, 24 (тепер – вул. Дорошенка); 3. Ахва, вул. Скарбківська, 4 (тепер – вул. Лесі Українки); 4. Бнеї Бріт, вул. 3 травня (тепер – вул. Січових Стрільців); 5. Клуб Абрагамовича, вул. Старозаконна, 11 і 18 (тепер – вул. Удатного М.);

¹⁰⁵⁶ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів*. Арк. 125.

¹⁰⁵⁷ Там само. Арк. 128.

¹⁰⁵⁸ Там само. Арк. 122.

¹⁰⁵⁹ Відділ комплектування. Місячні звіти про роботу відділу за 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаніка*. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 6.

6. Дім бездомних, вул. Старотандетна, 2 (тепер – вул. Мулярська). Як йдеться далі у проханні, «книги з цих бібліотек є замкнені, лежать без пожитку, а в нашій бібліотеці можуть бути корисні для ширшої публіки»¹⁰⁶⁰. Книги з цих книгозбірень так і не потрапили тоді до фондів Академічної бібліотеки. Остання, згадана в документі бібліотека з вул. Старотандетної, розміщувалася у Домі суспільної помочі ім. Руни Рейтманової з освітньою бібліотекою¹⁰⁶¹. Йдеться про колишню бібліотеку Клари Райслер, фонд якої (майже 60 000 книжок різними європейськими мовами¹⁰⁶²) у 1940 р. став основою згаданої вище Бібліотеки Шевченківського району Львова¹⁰⁶³. Тут зберігались книжки Біфона (видання 1788 р.); рідкісні примірники старих видань творів Вольтера; невеликі, естетично виготовлені томики творів Гете, Гейне; розкішні, у шкіряній оправі Шекспірівські трагедії, твори Бальзака, Золя, Мопассана, Діккенса. 25 і 30 жовтня 1940 р. з бібліотеки Шевченківського району на вул. Старотандетній, 2а (тепер – вул. Мулярська) було привезено до ЛфБАН УРСР певну кількість книжок. Бібліотека зобов'язувалась «виміняти їх на рівну кількість томів і брошур зі своїх дублетних фондів»¹⁰⁶⁴. Не знаємо, чи обмін відбувся, але з інших документів відомо, що тоді до фондів ЛфБАН УРСР привезено два вози книжок¹⁰⁶⁵ в кількості 2 000 томів¹⁰⁶⁶.

Про деякі приватні та громадські книгозбірні, які тоді мали б потрапити до фондів ЛфБАН УРСР, оскільки бібліотека клопота-

¹⁰⁶⁰ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів*. Арк. 7.

¹⁰⁶¹ Кривенко М. Оаза у Краківському передмісті. *Просвіта*. 1995. 23 верес. (чис. 16). С. 3.

¹⁰⁶² Відомості про роботу бібліотек міста Львова і Львівської області за 1939–1940 роки. *Державний архів Львівської області*. Ф. Р–163 (Львівський обласний відділ народної освіти. Обласний відділ народної освіти, м. Львів, 1939–1940 рр.). Оп. 1. Спр. 53. Арк. 3–4.

¹⁰⁶³ Кривенко М. Оаза у Краківському передмісті... С. 3.

¹⁰⁶⁴ Вчений секретар. Протоколи засідання Наукової Ради, 2 січня 1940 р. – 23 грудня 1940 р. *Архів ЛННБ України ім. В. Стефаніка*. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 166–167.

¹⁰⁶⁵ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 97, 111, 133–134.

¹⁰⁶⁶ Там само. С. 111.

лася про їх одержання, відомостями не володіємо. Так, Зайкін у недатованому зверненні до Облліту м. Львова просить передати до ЛфБАН УРСР львівські бібліотеки: 1) єврейських студентів філософії (вул. Станислава, 5); 2) «Культурліш» (пл. Бенедиктинська, 1); 3) Ляндава (вул. Рутовського, 23 II поверх)¹⁰⁶⁷.

8 березня 1940 р. Я. Зайкін висловив подяку завідувачеві Відділу Народної освіти в Бучачі за те, що він свого часу подбав «про забезпечення бібліотеки гр[афа] Баденія в селі Коропець над Дністром» і висловив надію, що бібліотека і надалі буде забезпечена від втрат, доки ми не вишлемо свого відпоручника, який перевезе бібліотеку з Коропця до Львова¹⁰⁶⁸.

Львівська академічна бібліотека отримала також повідомлення від голови сільради Скали над Збручем тов. Шварцмана повідомлення про бібліотеку Голуховських, яка знаходилась, очевидно, у місцевому палаці графа. Збереглась недатована подяка директора ЛфБАН УРСР голові скалецької сільради з проханням «видати всі потрібні зарядження, щоби книжки цієї бібліотеки зберігти до цього часу, поки не буде могла їх перевезти до Львова»¹⁰⁶⁹. Документів про передачу бібліотек графа Бадені з с. Коропець та родини Голуховських зі Скали до Львова не виявлено.

Вочевидь, не потрапив до фондів ЛфБАН УРСР «збір книжок» Богдана Ставничого зі Стрия, який він, покидаючи місто, надав до розпорядження львівській академічній бібліотеці. Про книгозбірню Б. Ставничого 12 червня 1940 р. згадував у своєму листі директор ЛфБАН УРСР. Я. Зайкін до жителя Стрия Д. Дзьоби, в помешканні якого на той час вона зберігалася (м. Стрий, вул. Сталіна, 53)¹⁰⁷⁰.

У лютому 1941 р. директор ЛфБАН УРСР І. Зеленко звертався до дирекції Міської бібліотеки в Борщеві Тернопільського району з проханням передати до Академічної бібліотеки у Львові «злишні» книжки за радянські видання з дублетного фонду. Просив також

¹⁰⁶⁷ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 55.

¹⁰⁶⁸ Там само. Арк. 8.

¹⁰⁶⁹ Там само. Арк. 46.

¹⁰⁷⁰ Там само. Арк. 153.

«занятися опакуванням і висилкою тих книжок»¹⁰⁷¹. Чи вислано тоді книжки до ЛфБАН УРСР, нічого не знаємо.

Цінною є недатована машинописна копія документа з початку 1941 р., в якому йдеться про отримання ЛфБАН УРСР від Львівської державної картинної галереї творів графіки, які були передані до галереї з різних львівських музейних інституцій. Так, зі збірок колишньої Поторицької бібліотеки Дідушицьких до ЛфБАН УРСР передано 1 944 одиниці графіки (з них 522 фотографії), зі збірок Музею мистецького промислу – 2 111 од. зб., зі збірок Костянтина Бруницького – 219 од. зб., зі збірок Леона Пінінського – 44 од. зб., зі збірок Сковронського – 5 од. зб., зі збірок Вибрановського – 28 од. зб., зі збірок Голуховських – 59 од. зб. Всього було передано 4 409 од. зб. та 8 рукописів. У документі вказуються інвентарні номери, якими була позначена більшість переданих творів¹⁰⁷². 28 січня 1941 р. ЛфБАН УРСР одержала від галереї 6 графічних творів¹⁰⁷³.

28 березня 1941 р. І. Зеленко в листі до дирекції бібліотеки Львівського політехнічного інституту дякує «за дар, котрий помітно побільшив наші книжкові фонди»¹⁰⁷⁴. Книжки, які «відступлено» Академічній бібліотеці у Львові, не входили «в обсяг наук та заінтересувань, репрезентованих Інститутом»¹⁰⁷⁵.

Значними були передачі до ЛфБАН УРСР і від бібліотек середніх шкіл міста Львова. Так, зі школи на вул. Підвальній десь у жовтні 1940 р. Академічна бібліотека перебрала архів і бл. 800 книжок¹⁰⁷⁶, а 9 січня 1941 р. від середньої школи № 12 на вул. Личаківській, 37 – 500 книжок¹⁰⁷⁷.

19 березня 1940 р. заступник директора Бібліотеки АН УРСР у Києві І. Зеленко звернувся з офіційним листом до т. в. о. директора ЛфБАН УРСР Я. Зайкіна, в якому заакцентував увагу на статті

¹⁰⁷¹ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 165.

¹⁰⁷² Там само. Арк. 176.

¹⁰⁷³ Там само. Арк. 177.

¹⁰⁷⁴ Там само. Арк. 186.

¹⁰⁷⁵ Там само. Арк. 185.

¹⁰⁷⁶ Там само. Арк. 187.

¹⁰⁷⁷ Там само. Арк. 188.

Л. Городського «Там, де були ієзуїти», вміщену трьома днями раніше у газеті «Комуніст», в якій йшлося про бібліотеку «Хирівської Академії ієзуїтів», тобто про бібліотеку Виховного закладу єзуїтів з с. Баковиці під Хировом. І. Зеленко запропонував негайно прийняти цю бібліотеку¹⁰⁷⁸. Я. Зайкін, відповідаючи на листа, повідомив, що йому відомо про статтю Городського, оскільки останній бував в Академічній бібліотеці і ділився звістками як про хирівську бібліотеку, так і про свою статтю ще до її появи друком. Як інформував Я. Зайкін далі, секретар Обкому партії в Дрогобичі товариш Сердюк розпорядився перевезти хирівську бібліотеку до Дрогобича і передати місцевому Педагогічному інституту. Далі повідомляв, що «ми цієї справи так не залишимо» і «що у Львові, як і на периферії, є багато бібліотек, яких слід сконцентрувати»¹⁰⁷⁹. У плані роботи відділу рукописів ЛфБАН УРСР на II квартал 1940 р. одним з пунктів є спровадження до відділу рукописів, «що знаходяться в Захисті Єзуїтів у Хирові біля Старого Самбора»¹⁰⁸⁰. У квітні 1941 р. директорів Державної обласної бібліотеки в Дрогобичі Долгову з ЛфБАН УРСР було надіслано листа, який замість директора підписав Тишик і керівник відділу комплектування І. Боднар. У листі висловлено подяку за інформацію про книги з монастиря Єзуїтів у Хирові і повідомлено, що незабаром до Дрогобича приїде представник бібліотеки, щоб на місці обговорити подальшу долю хирівської книгозбірні. Далі читаємо: «книги з XV – XIX вв. ми заберемо за Вашим дозволом до своєї бібліотеки, а новіші видання непридатні для Вас заберемо до свого спецфонду»¹⁰⁸¹. Однак тоді не вдалося перевезти книги до ЛфБАН УРСР, але під час німецької окупації в листопаді 1941 р. директор III відділу Державної Бібліотеки у Львові (Staatsbibliothek in Lemberg) Володимир Дорошенко згадував у

¹⁰⁷⁸ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 203.

¹⁰⁷⁹ Там само. Арк. 204.

¹⁰⁸⁰ Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 64.

¹⁰⁸¹ Документи і матеріали про надходження до Львівської філії Бібліотеки АН УРСР книжкових, архівних та музейних колекцій і про видачу депозитів окремим особам, 1939–1940 рр. (справа в опрацюванні). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Арк. 205.

статті, опублікованій у «Краківських вістях», що «багато вартісного пропало у відомім замку в Підгірцях, в майнах Павликовських у Медиці, в монастирі єзуїтів у Хирові»¹⁰⁸², а також, що багато лиха накоїли різні мародери у військовій формі, що пересувались по цілій Західній Україні грабували громадські й приватні збірки. В. Дорошенко згадав про одного такого типа – старшого лейтенанта Ореста Ровінського, що служив у Львові в політуправлінні Шостої радянської армії та співпрацював у газеті «Звезда Советов». Він нищпорив не тільки у Львові, а й у Чернівцях і скрізь на провінції, в Галичині, Буковині та на Волині, «хапаючи й вивозячи всяку всячину». По втечі Ровінського зі Львова в його помешканні знайшли чимало пограбованих книжок – з університетської бібліотеки в Чернівцях, із «Студіону» у Львові, з Хирова, з бібліотеки Павликовських у Медиці. Але більшу частину він вже встиг перевезти завчасу до Москви¹⁰⁸³. У 1942 р. Обласну бібліотеку в Дрогобичі сконфіскувала німецька поліція безпеки, а потім Головне управління бібліотек у Генеральній Губернії планувало перевезти її до структур, організованої окупаційною німецькою владою, Державної Бібліотеки у Львові. Однак в липні 1943 р. перевезено тільки книгозбірню єзуїтів з Хирова – бл. 1 400 томів стародруків і рукописів переважно теологічного змісту¹⁰⁸⁴.

Отже, на основі сказаного вище можна стверджувати, що найбільш інтенсивне поповнення фондів ЛфБАН УРСР з приватних і громадських збірок відбувалось у 1940 р., у початковий період її функціонування. Незабаром частина з них буде пограбована німецькими окупантами в часи Другої світової війни, ще деяка їх кількість буде знищена у спецфондах й розпорошена вже після війни. Вивчення й осмислення втрат цих т. зв. «репресованих книг» є необхідними серед багатьох чинників, які сприяють відновленню, розвиткові та утвердженню національної пам'яті.

*Роман Дзюбан,
Анна Огар*

¹⁰⁸² Кусий Л. Історія відділу спецфондів... С. 165.

¹⁰⁸³ Там само. С. 167–168.

¹⁰⁸⁴ Там само. С. 171.

СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ 1944–1953 рр.

Відразу ж після вигнання німецько-угорських військ з території Закарпаття, наприкінці жовтня 1944 р. у краї наступили кардинальні суспільно-політичні, соціально-економічні, етнокультурні та релігійні зміни. Упродовж невеликого за тривалістю періоду 1944–1950 рр. тут відбулися невідворотні процеси. Серед найвагоміших надбань цього періоду, відзначимо возз'єднання Закарпаття з іншими українськими землями в складі Української РСР. Проте саме тоді в регіоні політично-примусовими методами місцевими комуністами і центральними компартійно-державними органами СРСР і УРСР розгорнулося цілеспрямоване насадження радянської моделі політичних і соціально-економічних відносин, господарювання та адміністративно-директивного управління. Окрім різноманітних агітаційно-пропагандистських заходів впливу на місцеве населення, дієвим інструментом радянзації стали репресії.

Сучасні дослідники відзначають, що протягом цього незначного за тривалістю історичного періоду Закарпаття пережило два радикальні перевороти. Спочатку – превентивну радянізацію 1944–1945 рр., яка здійснювалася руками керівництва Народної Ради Закарпатської України (далі НРЗУ) за чіткими інструкціями різних «спеціалістів» та за присутності військ Червоної армії і органів державної безпеки СРСР. Головним завданням цього періоду було організовано провести «возз'єднання» Закарпатської України з УРСР (СРСР). Не слід забувати, що ще не завершилася радянсько-німецька та Друга світова війна, і на європейському континенті тривали запеклі бої. Нагадаємо, що до 29 червня 1945 р., часу підписання договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну, ця територія (під назвою Підкарпатська Русь) була складовою частиною Чехословаччини. Ратифікація договорів парламентами двох держав відбулася аж у листопаді 1945 р.

А згодом – періоду радянзації краю в умовах Закарпатської області як складової адміністративної частини УРСР (СРСР) з 1946 р., із поширенням і застосуванням радянського законодавства,

яке, нерідко «заднім числом», застосовувалося стосовно мешканців краю. Цей період збігся із пізнім сталінським правлінням. Відзначимо, що радянська Закарпаття відбувалася найпізніше з-поміж інших регіонів, ба навіть порівняно з рештою західних областей України, а тому радянська держава вже набула неабиякого досвіду здійснення репресій.

На початку 1990-х рр., після здобуття Україною незалежності, посилювався інтерес дослідників до тоталітарного минулого. Причиною цьому стало розсекречення документів центральних державних архівів, архіву ЦК Компартії України, місцевих партійних комітетів, окремих матеріалів архівних підрозділів вже колишнього Комітету державної безпеки УРСР, публікація спогадів колишніх в'язнів ГУЛАГу. Для відновлення історичної справедливості держава скоординувала дослідницьку діяльність вчених. 6 квітня 1992 р. Верховною Радою України ухвалено спеціальну постанову № 2256-ХІІ «Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні»¹⁰⁸⁵. 11 вересня 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України № 530 була утворена Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. До Закарпатської обласної редколегії, окрім чиновників, увійшли історики, краєзнавці, громадські діячі, колишні репресовані. В середині 1990-х рр. проєкт слабо фінансувався і тримався переважно на ентузіазмі істориків та краєзнавців. Тим не менше, на початку 2000-х рр. побачило світ двотомне науково-документальне видання «Реабілітовані історією. Закарпатська область».

У книзі першій опубліковано результати дослідження про масові політичні репресії у довоєнні та післявоєнні роки (1920–1950), подано короткі біографічні відомості про репресованих жителів Закарпатської області¹⁰⁸⁶. У другій – вміщено архівні документи, які розкривають формування системи державного терору на території області, описані методи роботи радянських спецслужб,

¹⁰⁸⁵ Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: https://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/ (дата звернення: 17.02.2021).

¹⁰⁸⁶ Реабілітовані історією. Закарпатська область : у 2-х кн. Ужгород, 2003. Кн. 1. 788 с.

оприлюднені спогади репресованих радянською владою. У розділі «Біографічні нариси» описані трагічні долі громадських та політичних діячів періоду Карпатської України, письменників і літературознавців, журналістів, різних конфесій священників та ін.¹⁰⁸⁷

Протягом своєї діяльності обласна редколегія та робоча група обласної книги «Реабілітовані історією» видали збірники документів та монографії, які стосувалися репресивної політики більшовиків на Закарпатті. Назвемо ті, які здобули позитивні відгуки у пресі та широкого читацького загалу: «Крізь пекло ГУЛАГів»¹⁰⁸⁸ (1996), «У жорнах сталінських репресій» (1999)¹⁰⁸⁹, «У сутінках забуття» (2000)¹⁰⁹⁰, «У тенетах “Смершу”» (2002)¹⁰⁹¹, а також бібліографічний покажчик про репресованих мешканців краю протягом 1939–1945 рр. «Повернення до правди» (2000)¹⁰⁹². Та й після виходу двотомника один із найактивніших редколегії історик О. Довганич продовжував надалі працювати над проблематикою радянських репресій¹⁰⁹³.

Окремою групою джерел виділяємо спогади засуджених радянською владою. На початку – в середині 1990-х рр. вони друкувалися у обласній періодичній пресі¹⁰⁹⁴, частина в названих нами

¹⁰⁸⁷ Реабілітовані історією. Закарпатська область : у 2-х кн. Ужгород, 2004. Кн. 2. 800 с.

¹⁰⁸⁸ Крізь пекло ГУЛАГів : документи, спогади, нариси / упор. О. Довганича, Ю. Чорі. Ужгород, 1996. 187 с.

¹⁰⁸⁹ Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50 роках ХХ ст. Ужгород : Карпати-Гражда, 1999. 126 с.

¹⁰⁹⁰ Довганич О. У сутінках забуття: Репресовані делегати першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. 36 с.

¹⁰⁹¹ Довганич О. У тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України. Ужгород, 2002. 60 с.

¹⁰⁹² Довганич О., Хланта О. Повернення до правди : бібліогр. покажчик. Перелік літератури про репресованих у 1939–1945 рр. громадян Закарпатської області, 495 поз. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. 52 с.

¹⁰⁹³ Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». Ужгород, 2008. 292 с.

¹⁰⁹⁴ Керекеш Ю. За «зраду» батьківщини і антирадянщину його прирекли до 25 років ув'язнення. *Фест*. 1999. 16–22 грудня. С. 14–15.

вище збірках документів¹⁰⁹⁵, а також окремими виданнями¹⁰⁹⁶, в яких зазвичай описуються причини та хід арешту, засудження, перебування політичних в'язнів в таборах ГУЛАГу, життя в радянській дійсності після відбуття покарання.

Друге десятиліття 2000-х рр. значно поповнило джерельну базу досліджуваної проблеми. До цього долучився О. Корсун, колишній перший заступник начальника управління КДБ в Закарпатській області, з 2006 р. штатний працівник редколегії Закарпатської обласної книги «Реабілітовані історією» і керівник її редакційно-видавничої групи. Він упорядкував і видав кілька збірників документів, які підтверджують репресивну політику більшовицької влади проти місцевого населення у перше повоєнне десятиліття¹⁰⁹⁷.

Національно-визвольні змагання українців Закарпаття до та після Другої світової війни стали предметом дослідження уродженця Закарпаття, краєзнавця С. Аржевітіна. Працюючи і проживаючи в Києві, ним, у двох публіцистично-документальних виданнях (на майже 3 000 сторінках), зібрано і опубліковано значну кількість раніше засекречених документів з Галузевого державного архіву СБУ (м. Київ)¹⁰⁹⁸.

¹⁰⁹⁵ Спогад І. І. Бігуна про засудження за антирадянську діяльність та перебування в таборах ГУЛАГу. 1992 р. *Реабілітовані історією. Закарпатська область* : у 2-х кн. Ужгород : Закарпаття, 2004. Кн. 2. С. 231–233.

¹⁰⁹⁶ Коршинський І. Сторінки життя: Мої гулагівські, лікарські, депутатські та громадські університети у спогадах, роздумах, бувальщинах, листах та публікаціях. Ужгород : Гражда, 2010. 416 с.

¹⁰⁹⁷ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 : зб. архівних матеріалів. Ужгород : Карпати, 2012. 780 с.; Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1955. Ужгород : Карпати, 2014. 800 с.; Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянізації. 1947–1953 рр. : зб. архівних документів і матеріалів. Ужгород : Карпати, 2016. 744 с.; Взаємодія обласного партійно-радянського керівництва з репресивними органами в період соціалістичної розбудови Закарпаття та його комунікації. 1946–1953 рр. : зб. документів і матеріалів. Ужгород : Карпати, 2018. 806 с.

¹⁰⁹⁸ Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця : Видавництво «Тезис», 2013. 868 с.; Його ж. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. Т. 1. 952 с.; Його

Нами також зроблено спробу апробувати тематику репресій на Закарпатті сталінського періоду у виступах на міжнародних конференціях в Україні та Білорусі. Зокрема, окреслено головні напрями та етапи, охарактеризовано хід та прослідковано динаміку репресій більшовиків проти мешканців краю, які розглядаються у контексті становлення і укріплення радянської влади у щойно «возз'єднаному» Закарпатті. Матеріали конференцій побачили світ окремими виданнями¹⁰⁹⁹. Сьогоднішньою публікацією спробуємо розглянути головні напрацювання попередників, узагальнити та підсумувати місце сталінських репресій у процесах радянзації Закарпаття.

На місцевому рівні документальну базу можемо доповнити усно-історичними свідченнями. Так, в останню п'ятирічку в рамках проходження етнографічної практики студентів-істориків викладачами УжНУ складено питальник з проблем радянзації Закарпаття. Етнографічні експедиції збирали матеріал в селах Ужгородського (частково Перечинського), Рахівського та Виноградівського районів. Кожного року по декілька студентів досліджували проблеми радянзації, результати досліджень опубліковано в чотирьох наукових збірниках «Етніка Карпат»¹¹⁰⁰, а ті матеріали, що не увійшли до

ж. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2020. Т. 2. 1164 с.

¹⁰⁹⁹ Міщанин В. Радянська і репресії на Закарпатті 1944–1950 рр. *Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)* : зб. ст. за матеріалами наук.-практ. конф., 8 грудня 2016 р. Київ, 2017. С. 149–162; Його ж. Репресії як механізм становлення радянської влади на Закарпатті (1944 – початок 1950-х рр.). *Масовые репрессии в СССР в исторических исследованиях и коллективной памяти*. Минск : Выдавец Зміцер Колас, 2018. С. 243–260.

¹¹⁰⁰ Гаєвой М. Вступ Червоної армії в пониззя р. Уж. *Етніка Карпат* : науковий щорічник. Ужгород, 2016. Вип. 1. С. 82–86; Леньо В. Радянська села Невицьке Ужгородського району. *Етніка Карпат* : науковий щорічник. Ужгород, 2016. Вип. 1. С. 100–102; Орос О. Прихід Червоної Армії та радянська Рахівщини. *Етніка Карпат* : науковий щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород, 2017. Вип. 2. С. 147–149; Гулан С. Церковно-релігійна ситуація на Рахівщині у період утвердження радянської влади. *Етніка Карпат* : науковий щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород, 2017. Вип. 2. С. 169–174; Гріга О. Про життя у селі

щорічників, зберігаються в поточному архіві кафедри археології, етнології та культурології УжНУ.

Інформанти, переважно українці за національністю, народилися в період від кінця 1920 – до поч. 1950-х рр. Тобто це ті люди, які застали ще чехословацьку й угорську владу, та їхні діти, що з'явилися на світ уже в радянські часи. Окрім ключових тем воєнної та повоєнної історії краю, таких як діяльність партизан, визволення села та «прихід руських», набори «добровольців» у Червону армію, кадрову політику комуністів, перші радянські вибори, земельну реформу та проведення суцільної колективізації та радянських методів організації праці (соцзмагання та «назначених» передовиків), релігійної політики, у народній пам'яті особливо добре збереглися й відомості про переслідування комуністичною владою всіх незадоволених нею. Здійснені опитування дають нам можливість доволі об'єктивно відтворити основні напрями репресивної політики радянської влади щодо мешканців Закарпаття.

На основі глибокого вивчення кримінально-слідчих справ розкрито напрями репресій більшовицьких репресій проти краян кінця 1930 – першої половини 1950-х рр., визначено їх періоди. Перша хвиля репресій радянської влади проти мешканців Закарпаття розпочалися ще задовго до входження території до складу Радянського Союзу (1939–1941). Причиною стали масові втечі закарпатців від угорської окупації в пошуках кращої долі до СРСР. Затриманих звинувачували у нелегальному переході угорсько-радянського кордону, засуджували, переважно рішеннями позасудових органів (т. зв. «трійок») і ув'язнювали. Нагадаємо, у березні 1939 р. Угорщина окупувала Карпатську Україну, дійшовши до вершини Карпатського хребта з південно-західного боку, створивши, таким чином, спільний угорсько-польський кордон. А у вересні 1939 р. Радянський Союз в результаті «визвольного походу» забрав за-

Богдан за Масарика, Бенеша і Сталіна. *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2018. Вип. 3. С. 284–289; Мороз Д. Спогади старожила з с. Лазецина про період війни та радянізацію краю. *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2018. Вип. 3. С. 295–299; Прокоп Ю. Про війну, радянізацію та міжетнічні відносини в селі Шаланки. *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 409–416.

хідноукраїнські землі від Польщі, і підійшов до гірських перевалів Карпат із північно-східного схилу.

Друга хвиля репресій відбулася відразу після вигнання угорсько-німецьких військ, у період Закарпатської України (1944–1945), проходила паралельно із «возз'єднавчими» процесами (стосувалася в основному політиків та активних діячів Карпатської України, осіб, які співпрацювали з угорською окупаційною адміністрацією). У цей період здійснено репресії за національною ознакою проти місцевих угорців і німців.

Третя хвиля репресивної політики СРСР торкнулася краян, невдоволених радянізацією (1946 – початок 1950-х рр.). Більшість справ стосувалася звинувачень у різновидах антирадянщини, антиколгоспної агітації, засуджувалися священники греко-католицької церкви за відмови «возз'єднання» з РПЦ, ухилення від «призовів» молоді на навчання в школи ФЗН, «неправильних» висловлювань під час виборчих кампаній, ба, навіть, розповідь анекдоту¹¹⁰¹.

За даними О. Довганича, одного із укладачів обласної книги «Реабілітовані історією», станом на 1990 р. «в архіві обласного управління КДБ зберігалися матеріали на 5 456 осіб, що притягалися до кримінальної відповідальності органами держбезпеки Закарпаття в повоєнний період (3 614 були засуджені з політичних мотивів) і на 4 872 осіб, які в 1939–1941 рр. переходили кордон з окупованого Угорщиною краю в СРСР»¹¹⁰² й були засуджені особливими нарадами та перебували у виправно-трудовах таборах аж до їх звільнення наприкінці 1942 – на початку 1943 р.

Антропологічні виміри втікачів до Радянського Союзу протягом 1939–1941 рр. здійснив Р. Офіцинський у 1993 р. Ним на той час обліковано більш як 3 тис. кримінальних справ на понад 5,5 тис. осіб, що становило 0,9 % населення краю. Опрацювавши 1 800 з них, заведених на 3 200 громадян, яких реабілітовано Закарпатським обласним судом протягом 1989–1992 рр., історик підсумовує, що серед тих, кому довелось у 1939–1941 рр. нелегально перейти кордон СРСР, були уродженці всіх етнографічних і адміністративних

¹¹⁰¹ Сенько І. Репресовані анекдоти. *Новини Закарпаття*. 1998. 24 жовтня. С. 12.

¹¹⁰² Довганич О. Переслідування громадян радянським тоталітарним режимом... С. 39.

районів Закарпаття, з домінуванням жителів прикордонних (гірських) районів. За національною приналежністю: русинів (українців) – 79,1 % (переважно представники бойківського субетносу), євреїв – 12,6 % (здебільшого трансільванські євреї з румуно-угорського прикордоння), угорців – 5 %, німців і словаків по 1 %, чехів і росіян – по 0,5 %, румунів – 0,3 %. 8 % серед затриманих при переході кордону становили жінки, а найбільше втікали молоді люди віком від 17 до 25 років. Таких було 86%¹¹⁰³. На думку дослідника, причиною яка спонукала мешканців краю покидати рідні домівки, були матеріальні нестатки та шовіністичний курс внутрішньої політики угорського керівництва.

Затримані прикордонниками обвинувачувались у злочині за статтею 80 Кримінального кодексу УРСР (нелегальний перехід кордону). Справи на них продукувались у тюрмах Стрия, Станіслава, Полтави, Миколаєва, Житомира, навіть Іванова (Росія). Табори, в яких перебували закарпатці, розміщені на території Російської Федерації (В'ятський, Воркутинський, Івдельський, Інтський, Каргопольський, Карагандинський, Магаданський, Норильський, Печорський, Північно-залізничний, Північно-Східний, Північно-Уральський, Сорокський, Тайшетський, Унженський, Ухто-Іжемський, Устьвимський та ін.). Довгоочікуване звільнення закарпатців з таборів сталося у 1942 р., коли в Бузулуці формувалася чехословацька військова частина для відправки на фронт. У табірних умовах працювали особливі комісії, які визначали придатність чи непридатність тих, що звільнялися, до військової служби. Жінок і старших людей відправляли в м. Джамбул у Казахстані. Всього в Бузулук і Джамбул, прибули з таборів 2 951 осіб. Підтверджено смерть у таборах ГУЛАГУ 882 закарпатських в'язнів. На 1 780 осіб у кримінальних справах немає відомостей про звільнення або смерть. А тому, припускають дослідники, більшість з них померли на засланні¹¹⁰⁴. Трагічний приклад, 17 із 33 засуджених особливою

¹¹⁰³ Офіцинський Р. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939–1941 роках. Ужгород, 1993. С. 45–46.

¹¹⁰⁴ Довганіч О. Переслідування громадян радянським тоталітарним режимом... С. 55.

нарадою 14 червня 1941 р. втікачів до СРСР, мешканців Широкого Лугу, померли в таборах¹¹⁰⁵.

Майже відразу після звільнення Закарпаття від німецько-угорських окупантів (26 жовтня 1944 р.), і далеко до завершення процесу возз'єднання Закарпатської України з Україною, на території краю активно розгорнуло свої репресивні дії управління контррозвідки «СМЕРШ» 4-го Українського фронту. На території, на яку, поки що, не поширювалася юрисдикція радянських законів, вони почали відслідковувати, виловлювати і арештовувати «ворогів народу»: учасників і керівників уряду Карпатської України; організацій українських націоналістів; представників закарпатської інтелігенції; депутатів угорського парламенту; нотарів; старост; чиновників і жандармів періоду угорського поневолення краю. Їх засуджували за так звану «ворожу» діяльність, приписуючи їм антирадянську пропаганду та боротьбу проти СРСР.

На середину 1945 р. військовим командуванням та контррозвідкою «Смерш» сформовані списки «антирадянських контрреволюційних елементів»: угорських терористів (345 осіб), членів «Карпатської Січі» (38 осіб), таємних агентів угорської поліції (21 особа), членів Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовців поліції Карпатської України (262 особи), членів партії Українського національного об'єднання (УНО) (88 осіб), службовців жандармерії (154 особи)¹¹⁰⁶.

Уже в листопаді 1944 р. в Хусті був заарештований колишній міністр Карпатської України Ю. Брацайко, на початку грудня – командант «Карпатської січі» Д. Климпуш, міністр Карпатської України Е. Бачинський, голова УНО Ф. Ревай та інші активісти. Їх відправили в табори для роботи на заводах і шахтах Донбасу. 15 травня 1945 р. у Празі арештували колишнього президента Карпатської України А. Волошина (помер 19 липня 1945 р. в Бутирській тюрмі м. Москва)¹¹⁰⁷, міністрів його уряду С. Клочурака (засудже-

¹¹⁰⁵ Довганич О. До Бузулука – через табори ГУЛАГу: з історії засудження, покарання та бойового шляху закарпатських втікачів у СРСР в 1939–1941 роках. Ужгород : Гражда, 2009. С. 84.

¹¹⁰⁶ Аржевітін С. М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. С. 513–527.

¹¹⁰⁷ Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів : ЗУКЦ, 2004. С. 371–376.

ний на 8 років), Ю. Перевузника (засуджений на 8 років), М. Долиная (засуджений на 5 років).

Наведемо цитату слідчого головного управління контррозвідки «СМЕРШу» Вайндорфазі звинувачення С. Клочурака: «Клочурак, проживаючи на території Чехословаччини, являючись українським націоналістом, проводив ворожу діяльність проти радянського Союзу... На початку 1939 року очолював найбільш ворожо налаштовану частину цієї [Аграрної] партії. Увійшов до складу антирадянської організації «Українське національне об'єднання», створеної прем'єр міністром фашистського уряду Закарпатської України Волошином і яка ставила за мету збройну боротьбу проти Радянського Союзу, за відділення від нього України, і створення на її території буржуазної держави під протекторатом Німеччини»¹¹⁰⁸.

Радянська держава намагалася викоринити з пам'яті земляків згадки про Карпатську Україну та її президента Августина Волошина. У спогадах колишнього військового коменданта Ужгорода полковника А. Круглякова від 16 листопада 1994 р. відзначається, що наприкінці жовтня, чи на початку листопада 1944 р., після звільнення Ужгорода й призупинення наступу військ фронту, фактично на першій нараді, в якій він брав участь як комендант, у виступі генерала-лейтенанта, начальника військової контррозвідки «СМЕРШ» фронту Миколи Ковальчука прозвучало, що селяни с. Порошково зустріли війська 95-го армійського стрілецького корпусу з портретом А. Волошина. На що Л. Мехліс «перебив Ковальчука, обізвав контррозвідників грубими словами, які не змогли затримати провокаторів з портретом Волошина. А про Волошина сказав приблизно так: поменше про нього говоріть, а ліпше, якщо про нього взагалі не будете згадувати. Прийде час – народ сам про нього розповість. Ваша справа виявляти всіх, хто про нього бесідує і арештовувати, а не молоти язиками»¹¹⁰⁹. За доповідями окружних комендантів тільки в районі Поляни, Перечина, Порошково було заарештовано кілька сотень людей. Загалом по Закарпаттю кількість була в рази вищою. Заарештувати могли за найменшою підоз-

¹¹⁰⁸ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 5369: Дело по обвинению Клочурак, Долиной и других, на 307 арк.

¹¹⁰⁹ Аржевітін С. Закарпатська Україна: викоринення Карпатської України. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. Т. 1. С. 383.

рою. Тюрми були переповнені, а тому якщо людина не потрапляла до слідчого ізолятора, то її направляли в загальні табори для військовополонених, або спеціальні табори, де утримувалися політично підозрювані та ненадійні.

Про «важкі» будні роботи Управління контррозвідки СМЕРШ довідуємося з книги Н. Синевирського* «Смерш (Рік в країні ворога)». В ній він описує структуру, завдання та методи роботи п'яти управлінь контррозвідки у 1944–1945 рр. Ось розпорядок дня в управлінні: в 8 год. – сніданок, із 8-ми до 12-ти – робочий час, із 12-ти до 3-х – обід й «основний час відпочинку», з 3-х до 10 вечора – робочий час, о 10-й – вечеря. Після вечері – до 1 год. ночі – знову робочий час¹¹¹⁰.

Для того, щоб потрапити на роботу до відповідних органів, слід було пройти сувору і тривалу перевірку. Так, наприклад, у 1947 р. із 85 посад працівників МДБ тільки одну займав виходець із Закарпаття. При наборі до цих структур домінував принцип ідейної відданості та партійності: зі 148 працівників МВС, МДБ, суду і прокуратури 112 були кандидатами, або членами КП(б)У, 36 безпартійними (із них 10 комсомольців)¹¹¹¹.

У період Закарпатської України громадян судили військові трибунали 18 армії 4-го Українського фронту, прикордонних військ Міністерства внутрішніх справ Закарпатського округу та Прикарпатського військового округу, особливі наради та спеціальний суд при Народній Раді Закарпатської України (НРЗУ).

Уже оприлюднені імена тих, хто проводив слідство, а, по суті, фабрикував справи та судив краян за статтями так званого «контрреволюційного» характеру – від 54-1«а» до 54–14 карного кодексу УРСР. Серед них слідчі органів «Смершу» Вайндорф, Марченко, Полієвич, Сосновий, Шапрацький, Соловійов; слідчі обласного

* Справжнє ім'я автора Михайло Дмитрович Мондич, 1923 р.н., уродженець с. Нанково Хустського району Закарпатської області. У 1945 г. прийнятий на роботу перекладачем з угорської та чеської мов в Управління «Смерш» 4-го Українського фронту. В липні 1945 р., після відвідин родичів на Закарпатті, втік в Чехословаччину. В 1947 р. прибув у м. Франкфурт-на-Майні. У 1948 р. в Німеччині вийшла його книга «Смерш». Синевирский Н. СМЕРШ (Год в стане врага). Limburg/Lahn, 1948. 134 с.

¹¹¹⁰ Синевирский Н. СМЕРШ (Год в стане врага). Limburg/Lahn, 1948. С. 41.

¹¹¹¹ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347: Отчет о работе отдела за 1947 год, на 53 арк.

управління КДБ в Закарпатській області Балас, Василевський, Винокуров, Гаврилов, Гур'єв, Зудов, Пацула, Петренко, Снесаренко, Увін, Федоров, Хролович та інші; голови трибуналів та судів Воронкевич, Милаєв, Мурашин, Ніколаєв, Прохоренко, Романенко, Русин, Токар, Шолом та ін.¹¹¹²

Репресії у вигляді депортацій та інтернування торкнулися і угорського та німецького населення, яке проживало в краї. Відправною точкою стала постанова військової ради 4-го Українського фронту за № 0036 від 13 листопада 1944 р. в якій йшлося: «Провести реєстрацію всіх військовозобов'язаних осіб у віці від 18 до 50 років німецької та угорської національності які проживають в цей час на звільненій території Закарпатської України, а також всіх чиновників і службовців угорської поліції і жандармерії, які залишились на звільненій території Закарпатської України»¹¹¹³. Військові коменданти при реєстрації «військовозобов'язаних» мали інформувати їх про їх повторну явку 18 листопада 1944 р. Колишніх солдатів і офіцерів угорської армії слід було затримати, а решту військовозобов'язаних, які проживали на території Закарпатської України «окремими командами при списках під конвоєм направляти на пункти військовополонених». Списки таких осіб передавались відділам СМЕРШу та розвідувальним органам прикордонних частин охорони тилу фронту.

У підсумковій довідці начальника військ НКВС з охорони тилу 4-го Українського фронту відзначено, що з 18 листопада до 16 грудня 1944 р. військами НКВС було затримано і відправлено на збірні пункти військовополонених 22 951 осіб, з них 14 202 солдати, сержанти і офіцери, які проживали у тилкових населених пунктах, і 8 564 чоловіків – «військовозобов'язаних» угорської, німецької національностей віком від 18 до 50 років. Додатково, окремою військовою акцією, 13–14 грудня 1944 р. війська НКВС провели в

¹¹¹² Довганич О. Д. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України. *Реабілітовані історією. Закарпатська область* : у 2-х кн. Ужгород, 2003. Кн. 1. С. 62.

¹¹¹³ Постановление военного совета 4-го Украинского фронта 13 ноября 1944 года № 0036. *Dupka G. A kollektiv bünösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946* : Doktori (Phd) értekezés. Budapest, 2014. Old. 385–386.

Закарпатті «операцію з вилучення німців-чоловіків віком від 18 до 50 років» в округах, де найбільш компактно проживало німецьке населення краю – Свалява, Мукачево, Севлюш, Хуст, Рахів, у результаті якої «вилучено і направлено на пункти військовополонених 292 чол.»¹¹¹⁴. 215 з них відправлено потягом у тиліві райони країни. Найбільше «мобілізованих» із Закарпатської України було направлено у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас)¹¹¹⁵.

Друга хвиля депортації німецького населення розпочалася в останні дні Закарпатської України, безпосередньо перед утворенням Закарпатської області (створена 22 січня 1946 р.). 15 січня 1946 р. народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав розпорядження № 1034 про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності. На основі нього близько 2 тисяч німців виселено в Тюменську область¹¹¹⁶.

У доповідній записці начальник УВС Лялько вказував, що це «були виселенні з сім'ями особи німецької національності, які найбільше скомпрометували себе в період німецько-угорської окупації, в тому числі: поплічники націоналістичної організації «Фольксбунду», члени родин есесівців, сім'ї, які втекли разом з відступаючими військами в Німеччину, а потім повернулись на місця попереднього проживання»¹¹¹⁷. На сьогодні дослідники володіють інформацією про 2 670 (700 сімей) депортованих у 1946 р. закарпатських німців, яких вивезли в Сибір¹¹¹⁸.

Організацію і методи проведення подібних операцій влучно описали О. Довганич та О. Корсун: «Але якою за розмахом була організація цієї акції! Це – наради, плани, доповідні, власноручні вказівки, резолюції, рекомендації на документах, зроблені генера-

¹¹¹⁴ Довганич О., Корсун О. Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття. *Реабілітовані історією. Закарпатська область* : у 2-х кн. Ужгород, 2003. Кн. 1. С. 57–58.

¹¹¹⁵ Корсун О. Від упорядника. *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр.* Ужгород, 2012. С. 17–18.

¹¹¹⁶ Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. Ужгород, 2004. С. 142.

¹¹¹⁷ Там само. С. 142–143.

¹¹¹⁸ Корсун О. Від упорядника. *Закарпатські угорці і німці...* С. 21.

лами Мехлісом і Петровим. Далі – облави, засади, конвої, спеціальні дії маневрових груп, «прочісування», арешти, сотні задіяних солдат і офіцерів із військ НКВС, прикордонників, місцевих активістів, тонни спаленого бензину»¹¹¹⁹. Зауважимо, що все це робилося стосовно місцевого німецького населення, яке не було вороже налаштоване до радянського військового й адміністративного режиму. Практично всі закарпатські німці не переховувалися й відкрито жили у своїх рідинах, добровільно з'являлися на збірні пункти, не намагалися втекти при конвоюванні у ЗПВ № 2 (м. Свалява). Свалявський ЗПВ входив до системи шести інших таборів і базового у містах Стрий та Самбір Львівської області. Коротко національну політику НРЗУ, можна підсумувати словами жительки с. Зняцьово Мукачівського району М. Коштури, яка зазначала, що вона «діяла проти угорців, німців. Їх виселяли»¹¹²⁰.

Отже, упродовж 1944–1946 рр. у радянські табори, за приблизними підрахунками дослідників, відправили від 25 тис.¹¹²¹ до 30–50 тис., закарпатських угорців-чоловіків віком від 18 до 50 років, тоді як кількість померлих у радянських таборах закарпатських угорців коливається від 10 до 16 тис. людей¹¹²². При цьому зовсім не враховували те, що значна частина репресованих ніколи не служили в угорській армії, котра у Другій світовій війні вела бойові дії проти збройних сил СРСР. Подібна доля спіткала і місцеве німецьке населення. У 1944–1945 рр. з території краю депортовано 215 місцевих німців, а в 1946 р. в умовах Закарпатській області, було виявлено і виселено ще 2 670 закарпатських німців, яких вивезли до Сибіру, головним чином в Тюменську область на лісорозробки.

Особливий контроль за мешканцями краю посилювався після утворення Закарпатської області** . Серед тих, хто був засуджений

¹¹¹⁹ Довганіч О., Корсун О. Акція командування 4-го Українського фронту... С. 58.

¹¹²⁰ Коштура М. Ю., 1933 р. н. Записала Л. Сас 25.04.2015 р. у с. Зняцьово Мукачівського району Закарпатської області. *Особистий архів автора*.

¹¹²¹ Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст. Ужгород, 2004. С. 22.

¹¹²² Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010. С. 290.

** Закарпатська область створена Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 січня 1946 р. До її складу включено 2 міста (Ужгород та Мукачево) та

за антирадянську агітацію, опинилися навіть 27 делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, які віддали свої голоси за Маніфест про возз'єднання. Їх засудили на різні строки таборів особливі наради при МДБ СРСР, військові трибунали, спеціальний і обласний суд Закарпатської області¹¹²³.

Із утворенням Закарпатської області «ворогів народу» відшукували органи народного комісаріату (згодом міністерства) внутрішніх справ (НКВС-МВС) та державної безпеки (НКДБ-МДБ). Саме в другій половині 40 – на початку 50-х рр. в Закарпатті за так звану «антирадянську» та «антиколгоспну» агітацію, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, плакатів, гасел, створення підпільних антирадянських молодіжних організацій було засуджено сотні юнаків і дівчат середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського державного університету і простих мешканців краю¹¹²⁴.

На сьогоднішній час дослідниками виявлено понад 30 таких організацій і груп, які діяли на Закарпатті. До них можна віднести організації «Смерть» в Ужгороді, «Безробітну партію» і «Воля» у с. Великі Лучки Мукачівського району, «Зорю Підкарпаття» у Виноградіві, «Спілку визволення Закарпаття» і «Нескорена юність» у Мукачеві і у селах Мукачівського району, організації і групи в Хустському педучилищі і середній школі № 1, «Смевор» в с. Невицьке Ужгородського району, «Молода гвардія» в Берегові, «Шольом» («Сокіл») у Берегові і Берегівському районі та інших¹¹²⁵.

Аналізуючи архівні справи засудженої молоді, що зберігаються в Архіві управління Служби безпеки України в Закарпатській області (м. Ужгород), можемо стверджувати, що радянські слідчі нерідко вдавалися до необґрунтованих звинувачень, фальсифікацій, а судові органи – до винесення безпідставних вироків молоді. В

13 округів. Специфічний поділ на округи проіснував до 1953 р. Указом Президії Верховної ради УРСР від 24 січня 1946 р. з наступного дня в Закарпатській області вводилось законодавство УРСР.

¹¹²³ Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців. Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». Ужгород, 2008. С. 64.

¹¹²⁴ Міщанин В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр. Ужгород : РІК-У, 2018. С. 363–382.

¹¹²⁵ Довганич О. Антирадянські молодіжні організації. *Наш рідний край*. 1998. № 3. С. 26.

деяких справах¹¹²⁶ прямо вказується те, як радянські органи самі підсиляли до молоді своїх агентів, щоб ті, своєю чергою, провозували необізнану молодь в створенні антирадянських організацій. Так зустрічаються на сторінках архівних справ провокатори «Гендеровський» та «Славко».

Треба сказати, що діяльність цих організацій, подеколи навіть вигаданих самими слідчими, швидко «викривалася» досвідченими співробітниками державної безпеки. Для цього використовувались всілякі методи: спеціально підсилялись провокатори, які навмисно підбурювали населення проти радянської влади та спонукали створювати антирадянські організації, для своєчасного виявлення незадоволених; розгортання цілої мережі агентури тощо. Необізнана молодь часто піддавалася на такі провокації, за що і була засуджена радянським режимом на тривалі терміни перебування у ВТТ таборах, зазвичай 10 або 25 років¹¹²⁷.

Великою крамолою вважались навіть усні висловлювання проти радянської влади, Й. Сталіна, російської мови, вихваляння життя в капіталістичних країнах тощо. За це засуджені також отримували великі терміни ув'язнення. Нерідко й самі слідчі прикладалися до фабрикування справ. Особливо слідкували за висловлюваннями краян під час виборчих кампаній.

Незадоволення новою владою значно посилювалося під час проведення суцільної колективізації. Населення Закарпаття рішуче тримало супротив проти намагань радянської влади «загнати» його у колгосп. Це проявлялося насамперед у «бабських бунтах» і масових антиколгоспних виступах та заворушення, а також акціями

¹¹²⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Ужгород (далі – ГДА СБУ, м. Ужгород). Ф. 7. Оп. 1. Спр. С-1289 (Штень Л., Меденці В. та інші – всього 9 чол.): у 3-х т. Т. 1. 196 арк.; Т. 2. 353 арк.; Ф. 7. Оп. 1. Спр. С-1289. Т. 3. 180 арк.; Ф. 7. Оп. 1. Спр. С-1881 (Публик О., Гладко Й. та інші – всього 6 чол.): в 3-х т. Т. 1. 296 арк.; Т. 2. 266 арк.; Т. 3. 364 арк.; Ф. 7. Оп. 1. Спр. С-5816 (Кульчицький І., Штець М. та інші. – всього 5 чол.). 432 арк.

¹¹²⁷ Гордійчук С., Міщанин В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті в перше десятиліття радянської влади (1946–1956 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 81.

пасивного протесту – написаннями агітаційних листівок, різними висловлюваннями проти створення колгоспів, керівництва села місцевих партійних та радянських керівників¹¹²⁸. Про колективізацію на Закарпатті написано чимало – від перших публіцистичних статей, опублікованих у періодичній пресі¹¹²⁹, статей у наукових збірниках¹¹³⁰, до окремих монографій¹¹³¹ та публікацій збірників документів¹¹³². На початку 1950 р. на Закарпатті адміністративно-управлінськими, агітаційно-пропагандистськими, а нерідко й репресивними діями влади Закарпаття було колективізовано. В краї створено понад півтисячі колгоспів. На кінець 1950 р. в результаті загальносоюзного укрупнення колгоспів у Закарпатській області залишилося 294 укрупнені колективні господарства¹¹³³.

Архівні документи свідчать, що населення Закарпаття доволі стримано поставилося до колективізації. Радянська держава, разом з агітацією та пропагандою колгоспного ладу, активно використовує й репресії. Одним із напрямів боротьби стала ліквідація «куркульства». На місцевому рівні складаються списки куркульських господарств. Як не дивно, їхнє число в області від 1946 до 1950 р. суттєво не зменшилося – із 2 134 до 1 978, хоч їх безперервно викоринювали. Перелом стався із завершенням колективізації, коли у 1950–1952 рр. зі списків куркулів виключили 543 осіб. Але станом на 1 січня 1953 р. у «Списках...» залишилось ще 954 господарства.

Акції протесту проти політики колективізації на Закарпатті найперше проявилися через опір натуральним поставкам сільсько-господарської продукції (с. Антонівка), неправомірні дії влади при

¹¹²⁸ Гордійчук С., Міщанин В. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944–1953 рр. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. Одеса, 2015. Вип. 32. С. 142–174.

¹¹²⁹ Лемак В. Колективізація на Закарпатті: як це було? *Новини Закарпаття*. 1993. 6 травня. С. 5.

¹¹³⁰ Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Ужгород, 1998. Вип. 3. С. 66–93.

¹¹³¹ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950). Ужгород, 2000. 138 с.

¹¹³² Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1955 : зб. архівних документів і матеріалів / упоряд. О. М. Корсун. Ужгород, 2014. 798 с.

¹¹³³ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті... С. 65.

організації колгоспів (В. Лучки, Пушкіново, Сокирниця), розорювання селянських наділів технікою МТС, які мали відійти до новоствореної артілі (с. Угля, Великий Бичків). Часто такі виступи переростали у «бабські» бунти, мали місце підпали колгоспних споруд, будинків активістів, розправи над головами колгоспів, сільських рад (Гукливе, Угля, Ясіня, Чорний Потік, Ключарки). Держава застосовувала репресії. Так, 29 липня 1949 р. повстали мешканці с. Ірлява Ужгородського округу, потім четверо з них отримали по 8–10 років таборів. У с. Добронь того ж округу масовий безлад супроводжувався погромом і охопив понад 500 осіб. Його припинив прикордонний загін¹¹³⁴.

Проте документи не завжди повною мірою дають можливість відтворити атмосферу «великого перелому» в краї. Цей вакуум заповнимо спогадами очевидців. Житель В. Бичкова М. Савчук описує організацію колгоспу в своєму селі: «Мене обурило і всьо населення обурило під час насильницької колективізації у 1949 році. То страшне було. Ну я працював в сірраді, як ну то ніякої влади у нас не було, влада була у руках Державної Безпеки. Зразу в Бичків були поселені в кращі квартири 3 офіцери Державної Безпеки в 45 році: майор Леонідов, капітан Колесніков і Тітов. І вони вершили всю владу, ми мусіли робити в сірраді то, що вони кажуть ... Ну, а з людьми що робили? У 49 році весною почалась колективізація. Вночі викликали учителів тай у тому числі і я був, ми мусіли писати заяви людей, брали стариків старші були моїх батьків там... Брали до сірради заставляли насилу писати заяву в колгосп добровільно, но так добровільно казали що і позику здаємусьо... Хто не хотів, люди не хотіли доказували, що краще тобі буде кріпаком, ніж вільним господарем їх закривали у підвали, а був лютий місяць 49 року, холодний. Людий старших закривали в підвали. Там був коло сірради підвал холодний і тримали доки не подумає. Коли виходив – замерз чоловік, тоді казали пиши заяву добровільно в колгосп, люди мусіли...»¹¹³⁵.

¹¹³⁴ Міщанин В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр. Ужгород : РІК-У, 2018. С. 271–275.

¹¹³⁵ Савчук М. В., 1927 р.н. Записав О. Орос 30.06.2016 р. у смт. Великий Бичків Рахівського району Закарпатської області. *Поточний архів кафедри археології, етнології та культурології (АЕК) УжНУ*: матеріали етнографічної практики.

Ось спогади мешканки цього ж району М. Морозюк: «В Ясіню коло церкви зробили колгосп і контору, і закрили церкву, щоб ті не молились, і щоб дзвони не дзвінили бо корови мало молока дають. А з церкви зробили спортзал, іздівались над людьми»¹¹³⁶. Колгоспникам виділили лише невеликі земельні ділянки поблизу помешкання «раз тут колгосп, сказали що колгосп відбирають від люди землю тільки мав 15 сотин до хати... У нас був почти гектар, сії землі... в мене було 6 діти»¹¹³⁷.

Висловились респонденти і про спротив колективізації. «Боролися як могли. Дуже жорстоко, як і всюди»¹¹³⁸, – каже житель с. Невицького з М. Вагера. Ще більш відверто про сталінську колективізацію висловився житель с. Оноківці Ужгородського району І. Колодій: «Зробили [колгосп] тай готово. Люди йшли в колгосп, хто міг, той ся відказував той не дає скот, той не дає коня, той не дає вола і вто спорили. Ти розумієш – судили – ти куркуль, ти маєш барана, ти маєш то, і «чорний ворон» і поехав, «чорний ворон» приходить та 25 років». Далі продовжує, «в Сибірі вічна мерзлота, дали роботу за кусок хліба, за кусок борща і то... коли Сталін помер, прийшла їм амністія вже, 53 року Сталін помер, і почалося вже освободженіє політв'язнів»¹¹³⁹. І. Вагера із с. Невицьке Ужгородського району пам'ятає і прізвища тих, хто постраждав від радянського режиму: «Угрин, Росул, Данко Ганна, Бакроній Михайло – репресовані. Карбованець – довела система до того, що він повісився»¹¹⁴⁰.

¹¹³⁶ Морозюк М. Ю., 1928 р.н. Записала О. Гріга 19.07.2017 р. у с. Лазещина приселок Репегів Рахівського району Закарпатської області. *Поточний архів кафедри археології, етнології та культурології (АЕК) УжНУ*: матеріали етнографічної практики.

¹¹³⁷ Павлючок (Зелінська) М. В., 1927 р.н. Записали О. Гріга, П. Леню 06.07.2017 р. у с. Лазещина приселок Студене Рахівського р-ну Закарпатської обл. Там само.

¹¹³⁸ Вагера М. М., 1950 р.н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл. Там само.

¹¹³⁹ Гаєвой М. Вступ Червоної армії в пониззя р. Уж. *Етніка Карпат*. Ужгород, 2016. Вип. 1. С. 85.

¹¹⁴⁰ Вагера М. М., 1950 р.н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл. *Поточний архів кафедри АЕК ДВНЗ «УжНУ»*: матеріали етнографічної практики.

На методи, якими користувалися організатори колгоспів вказує мешканець Виноградівського району І. Шаланкі: «Забирали і то було шо, хто не хотів подписувати, вночі йшли і силою заставляли в колгосп вступити. Другое, у кого коні були, бики були – забрали. Хто раньше робили таке длінні, як ці зданіє, шось для сіно, коров сіно, тоже розбирали і там ферму строїли, уночі йшли питали чи поступиш, та і до нас туй були. Так було, шо вночі йшли і силували, шо подписуватися»¹¹⁴¹.

Респонденти із гірського с. Лазещина, яке межувало зі Станіславщиною, вказують на підтримку місцевим населенням українських повстанців: «Спершу погано було, бо були голодні лісами, а радянська безпека їх убивала і забирала в Сибір, а відти прийшли люди-каліки. УПА казали так: «Буде краще жити, ми так зробимо, шо буде незалежна Україна, а ви будьте уважні, не ідіть у армію служити, за що». «Дайте нам трохи картошки. Ми вам дамо довідку, повстанчу печатку, повстанці мають свій уряд, уряд в Коломиї, приходіть до нас». У 1950 р. був уряд у Коломиї, «мали круглу печатку, мали свого голову, мали свої машини»»¹¹⁴².

Разом з колективізацією з 1947 р. в Закарпатській області розпочинається процес «добровільно-примусово» направлення молодь краю на навчання до шкіл ФЗН. Цим влада намагалася вирішити кілька важливих питань: позбутися потенційно незадоволеної колективізацією молоді та активно долучити область у виконання загальносоюзного народногосподарського плану, що стосувалося відбудови промисловості¹¹⁴³. Молодь Закарпаття віком 16–19 років планово «призивалась» в школи ФЗН та направлялась у вугільну промисловість тодішніх Сталінської та Ворошиловградської (нині Донецької та Луганської) областей. Тільки за період з 1947 до 1949 року з Закарпатської області в школи ФЗН по лінії обласної ради де-

¹¹⁴¹ Прокоп Ю. Про війну, радянізацію та міжетнічні відносини в селі Шаланки. *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород : Видавництво О. Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 415.

¹¹⁴² Мороз Д. Спогади старожила з с. Лазещина про період війни та радянізацію краю. *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій. Ужгород : Видавництво О. Гаркуші, 2018. Вип. 3. С. 297.

¹¹⁴³ Міщанин В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? *Русин* : междунар. ист. журнал. Кишинев. 2008. № 3–4 (13–14). С. 125.

путатів трудящих і облвійськкомату уже було відправлено 12 тис. чоловік призовного контингенту¹¹⁴⁴. Остаточну кількість демографічних втрат Закарпаття, в результаті цих процесів, на сьогодні не встановлено.

Торкнулися репресії й духовенства. Й. Сталін аж ніяк не хотів допустити, щоб в СРСР існували чисельна греко-католицька церква центр якої перебував поза впливом СРСР. Тому після ліквідації греко-католицької церкви на західноукраїнських землях у 1946 р. у радянського режиму вивільняються руки для того, щоб те саме здійснити і на Закарпатті. Щоправда, єпископ Теодор Ромжа всіляко протривав цьому. Тому у жовтні 1947 р. радянське керівництво, руками НКВСників вирішило його вбити¹¹⁴⁵. Далі методами погроз, шантажу окремих греко-католицьких священників, прямого адміністративного тиску, забороною реєструвати греко-католицькі общини радянській владі у 1949 р. на десятиліття все ж вдалося забронити цю церкву.

Упродовж 1948–1949 рр. органами радянської влади було остаточно ліквідовано структуру греко-католицької церкви на Закарпатті. Із січня 1949 р. розпочалися масові шантажі і арешти греко-католицького духовенства. Першою жертвою став капелан кафедрального собору в Ужгороді о. Ласло Пушкаш, якого 21 січня 1949 р. затримали працівники КДБ, за відмову перейти до православ'я. 26 січня 1949 р. така ж доля спіткала пароха Успенського Собору о. Євмена Дулішковича, який відмовився розпорядження про передачу Мукачівського Собору православним¹¹⁴⁶. У лютому 1949 р. було заарештовано найвище керівництво греко-католицької

¹¹⁴⁴ Довганич О., Хланта О. Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. *Реабілітовані історією. Закарпатська область* : у 2-х кн. Ужгород, 2003. Кн. 1. С. 111.

¹¹⁴⁵ Пагіря О. Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. Вип. 2 (43). С. 481–482.

¹¹⁴⁶ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках. *Ковчег* : науковий збірник із церковної історії. Львів, 2000. № 2. С. 290–299.

церкви Закарпаття О. Хіра (1 лютого)¹¹⁴⁷ та М. Мурані (16 лютого)¹¹⁴⁸. Обидва отримали по 25 років ув'язнення.

За підрахунками дослідників, із загальної кількості 315 священників, які були в єпархії перед початком репресій, 140 перейшли до православ'я, 175 репресовано. Більшість із них отримали по 25 років ув'язнення. 93 загинули в радянських тюрмах та концтаборах, 19 залишилися на засланні¹¹⁴⁹. Про нищення радянським режимом греко-католицької церкви, репресії проти духовенства маємо й усно-історичні свідчення.

Ось записи зроблені на Ужгородщині. Мешканки с. Кам'яниця згадують: «Священик Мерцин за радянських часів з греко-католика переписався на православіє. Священника (Клин) були посадили на 25 років, та потім косиці клав у Ужгороді... На Гуті забрали склад з церкви а туй нич не забрали бо люди не дали»¹¹⁵⁰. У Невицькому «було село греко-католицьке. Православних майже не було. З приходом радянської влади православні священники піднеслися»¹¹⁵¹. У с. Оноківці, зі слів старожила: «Попа нашого тоже засудили на 15 років. Село його спасло, начали писати до Сталіна, що він не винуватий, він хороший чоловік. Та Головача засудили тоже. А греко-католицьких попів посадили... Церков була закрита. Ну, вобщє, порядок вже був комуністичеський. То вже комуністи завоювали. Почали свої порядки наводити, ожкіби не було греко-католицької церкви, була православна. А греко-католицька раховалася фашистськов»¹¹⁵².

У с. В. Бичків Рахівського району релігійна ситуація була подібною: «Церкви всі закриті були, греко-католицькі церкви всі закрили..., лиш Московські були відкриті... Руйнували, туй дзво-

¹¹⁴⁷ ГДА СБУ, м. Ужгород. Спр. С-2284 (Хіра О.). 165 арк.

¹¹⁴⁸ Там само. Спр. С-2253 (Мураній М.). 230 арк.

¹¹⁴⁹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан ; за ред. О. Турія. Львів, 2005. С. 199–200.

¹¹⁵⁰ Олена Степанівна, 1937 р.н., Марія Степанівна 1929 р.н. Записала В. Леню 15.07.2015 р. у с. Кам'яниця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. *Поточний архів кафедри АЕК ДВНЗ «УжНУ»* : матеріали етнографічної практики.

¹¹⁵¹ Вагера М. М., 1950 р.н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл. Там само.

¹¹⁵² Колодій І. С., 1930 р.н. Записав М. Гаєвой 03.07.2015 р. у с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл. Там само.

ники, усьо знесено було, повністю знесли були, пак уже добудовували». Незважаючи на те, що вірники «ревали, на колінки ставали, просили, плакали, службу служили, цілу ніч не виходили з храму... люди не могли нічого зробити і взяли були поскидали дзвони, а які були великі дзвони та падали з турні тої, розбивалися на кусочки, і один кусочок заховали та стоїт там у церкві. Є надпис на тому дзвонові». А греко-католицький священник (Степан) «перейшов у православ'я на початку коли вже закрили церкву», а згодом «дали його тут у Малому Бичкові у церкву, він там служив роки». Із фари (помешкання священника) в радянські часи зробили поліклініку. Священники, які не хотіли переходити в православ'я «пішли в тюрму, понад 25 років много священники і у нас у Бичків багато священників таких, що вни прийшли пак жили після тюрми тут усі, що було коли церкву відкрили чотири священники... Знаю, переслідували священника, як його лиш, Похил Василь, Василій, отець Василій, він був і в тюрмі, так далі Ченгері, тай, як го забулам»¹¹⁵³.

На репресії проти духовенства вказує мешканець с. Луг Рахівського району «була у нас у Косівській докі я там жив, та греко-католицька тай піп греко-католицький, а руські як прийшли заставляли переходити в православіє, казали що державна віра – православна. А попи не хотіли переходити у православну та забирали їх туди в Сибір, навіки покинули батьківщину... У православіє не хотіли переходити люди бо їм нічого держава не казала. А попів які не хотіли переходити забирали в Росію, в Сибір»¹¹⁵⁴. У Верхньому Водяному засуджено «священника Ференчика», «бо він не хотів прийняти православ'я, відсидів він з нашими людьми у Львові, не знаю скільки років, там і покійний помер», а «у Бичкові був Брунсвік такий, а цей Брунсвік перейшов, із греко-католиків у православні»¹¹⁵⁵. Про утиски проти вірників і священників греко-католицької церкви підсумуємо словами респондентів: «Насильне загарбання греко-католицької церкви, репресії греко-католицьких

¹¹⁵³ Лукачук М. Й., 1944 р.н. Записав С. Гулан 02.07.2016 р. у смт. В. Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл. *Поточний архів кафедри АЕК ДВНЗ «УжНУ»* : матеріали етнографічної практики.

¹¹⁵⁴ Митрюк П. П., 1926 р.н. Записав С. Гулан 08.07.2016 р. у с. Луг Рахівського р-ну Закарпатської обл. Там само.

¹¹⁵⁵ Ветаман Ю. Ю., 1947 р.н. Записав С. Гулан 08.07.2016 р. у с. Водиця Рахівського р-ну Закарпатської обл. Там само.

священиків, судили їх всіх»¹¹⁵⁶, «після війни не було греко-католиків»¹¹⁵⁷.

Не оминули репресії комуністичної влади і православних священиків. За підрахунками науковців, досліджуваний період було заарештовано та засуджено за різними, часто надуманими звинуваченнями, 10 представників православного духовенства¹¹⁵⁸. За антирадянську, антикомуністичну діяльність, вороже ставлення до радянської влади були засуджені на різні строки (від 10 до 25 років) виправно-трудова робота в таборах ГУЛАГу колишній адміністратор Мукачівсько-Пряшівської єпархії протопресвітер М. Попов, священики Г. Бедзір, І. Ілечко, І. Карбованець, ієромонах Юстин (Сідак). За співпрацю з так званими «антинародними бандами» на початку 1950 рр. були заарештовані і засуджені ієромонахи Вікентій (Орос), Даміан (Бонь), Йов (Гашпар), послушник Ю. Фарковець, монахиня Магдалина (Шелемба). У 1955 р. вищеназвані особи (крім Даміана (Боня), що помер у таборах) були звільнені, відбувши в таборах від 3 до 8 років, процес їх реабілітації завершився лише на початку 1990-х рр.¹¹⁵⁹

Торкнулися репресії й закарпатської інтелігенції. У 1948 р. за надуманими звинуваченнями на 25 років ув'язнення засуджено закарпатського письменника і перекладача Андрія Патруса-Карпатського (1917–1980). Звільнення письменника з-під варті відбулось у період реабілітації жертв політичних репресій в колишньому СРСР (1956)¹¹⁶⁰.

¹¹⁵⁶ Савчук М. В., 1927 р.н. Записав О. Орос 30.06.2016 р. у смт. Великий Бичків Рахівського району Закарпатської області. *Поточний архів кафедри АЕК ДВНЗ «УжНУ»*: матеріали етнографічної практики.

¹¹⁵⁷ Ваган І. М., 1936 р.н. Записала В. Леньо 16.07.2015 р. у с. Ворочево Перечинського р-ну Закарпатської обл. Там само.

¹¹⁵⁸ Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті в умовах радянської влади (1945–1961 рр.). *Cirkev v okovach totalitneho rezimu. Likvidacia Greckokatolickej cirkvi v Ceskoslovensku v roku 1950*. Presov, 2010. S. 439–449.

¹¹⁵⁹ Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2013. Вип. 1 (30). С. 53.

¹¹⁶⁰ Міщанин В. «Статті и стихи националистического характера»: аналіз кримінальної справи Андрія Патруса-Карпатського. *Карпатська Україна – незалежна держава*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня

Під пильний погляд радянських каральних органів потрапили і 173 «підозрілих» вчителів-емігрантів, складений директором Закарпатського обласного державного архіву 14 серпня 1948 р. і направлений до УМВС і УМДБ. У 1951 р. агентурна робота 5-го відділу УМДБ серед інтелігенції виглядала так: агентурних справ – 0; справ-формулярів – 58; облікових справ – 8; ПАР – 14; агентів – 23; таємних інформаторів – 201. Зокрема у 1949–1951 рр. завдяки роботі агентів «Пряшевській», «Сірко», «Гернов» заведено справу на викладачку технікуму радянської торгівлі Катерину Карцуб. Доноси агента «Шутова», інформаторів «Руснака», «Правдівого», «Петренко» стали причиною відкриття кримінальної справи на керівника художньої самодіяльності при клубі Солотвинської солекопальні Степана Шоогі. Маємо і кримінальні справи на вчителя Сергія Клеванського (с. Великий Раковець), директора школи в с. Ключарки Ленделя¹¹⁶¹. Цікавилися чекісти й композитором Дизидерієм Задором, заводилася обліково-наглядова справа на художника Йосипа Бокшая.

У 2016 р. науковцями Ужгородського університету методами анкетування та вибіркового інтерв'ю проведено опитування респондентів в усіх районах Закарпатської області, стосовно історичної пам'яті населення краю про перші радянські роки. Загалом опитано 200 осіб віком від 44 до 90 років (середній вік опитаних 76 років): 86 чоловіків і 114 жінок. Більшість опитаних – українці, хоча залучалися й представники угорської та румунської нацменшин. Зрозуміло, що така кількість респондентів не може стовідсотково репрезентувати процеси радянзації всього Закарпаття. Та все ж наведемо кількісні показники цього опитування. Три питання стосувалися збереження у пам'яті населення відомостей про репресивну політику радянської влади. 55 % опитаних відповіли, що знали про переслідування, 18 %, що репресій зазнали їх рідні і близькі. 83 % нега-

2019 року). Ужгород: Вид-во ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 300–313; ДАЗО. Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 971: Министерство государственной безопасности СССР. Второе главное управление. Следственный отдел. Дело № 604. По обвинению гр-на Патруса-Карпатского А. М. Начато 12 октября 1947 г. – окончено 22 ноября 1948 г. : в 2-х т. Т. 1, на 330 арк.; Т. 2, на 298 арк.

¹¹⁶¹ Аржевітін С. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. Т. 2. С. 1066–1074.

тивно оцінюють релігійну політику радянської влади. 35 % чули про репресії проти угорської національної меншини¹¹⁶².

Отже, на основі архівних документів, праць сучасних дослідників та свідчень очевидців, можемо стверджувати, що масові репресії, здійснювані комуністичною владою проти місцевого населення, соціальних груп, окремих національностей, представників релігійних конфесій, стали дієвим інструментом радянзації Закарпаття. Перших переслідувань зазнали закарпатці, які в пошуках кращої долі втікали від угорської влади до Радянського Союзу (1939–1941). Вони затримувалися прикордонниками, отримували звинувачення в нелегальному переході кордону і в більшості випадків отримували по 3 роки ВТТ.

У період Закарпатської України (1944–1945), СМЕРШем були заарештовані, а згодом засуджені політики та активісти Карпатської України (1938–1939), прихильники угорського режиму (1939–1944), водночас репресії, у вигляді депортацій та інтернування, торкнулися тисяч закарпатських угорців та німців.

У Закарпатській області завершального періоду сталінщини (1946–1953) репресії застосовувалися проти українського національного руху (зв'язки з ОУН-УПА, створення підпільних організацій), до проявів антирадянщини відносили поширення листівок антирадянського змісту (чи прямих закликів про вихід з СРСР), спротив населення політико-господарським (колективізація) чи різного рівня виборчим кампаніям (1946, 1947, 1950, 1951, 1953) чи радянському зразку уніфікації релігії (ліквідація греко-католицької церкви). Окрім рішень судових органів, радянська влада оперувала різними позасудовими органами, що чинили розправи над безвинними людьми, порушували норми судочинства та конституції. Також здійснювались примусові «призови» молоді на навчання до шкіл ФЗН. Проблематика радянських репресій і далі викликатиме інтерес дослідників, допоки не буде реабілітований останній незаконно засуджений громадянин. Проблеми з реабілітацією були спричинені недосконалим законодавством. Лише 13 березня 2018 р. парламент ухвалив нову редакцію Закону «Про реабілітацію жертв

¹¹⁶² Ферков О., Штерр Д., Ферков К.-Ш. Радянська Закарпаття в історичній пам'яті сучасного населення краю. Ужгород, 2018. С. 13–14.

репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». 18 липня 2019 р. Національна комісія з реабілітації відновила справедливість стосовно закарпатця Івана Мирона, останнього з живих раніше не реабілітованих політв'язнів, який відбув 25-річний термін ув'язнення за «збройний спротив радянській владі».

Василь Міщанин

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ 27 СІЧНЯ 1944 р. У СЕЛАХ НИВИЦІ ТА ТРІЙЦЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Важливим аспектом сучасної політики пам'яті є привернення чільної уваги до всіх виявів радянських репресій у західних областях України 1939–1953 рр. Зазначене явище має нині стійке відлуння в механізмах національної пам'яті щонайменше трьох країн – України, Польщі, Росії. Ці механізми істотно впливають на масову історичну свідомість через локальні «місця пам'яті»: топографічні (архівні колекції), монументальні (цвинтарі), символічні (тематичні церемонії), функціональні (мемуарні, навчальні, наукові видання).

Про радянську терористично-репресивну діяльність у привабливому світлі на замовлення тоталітарної держави продукували книги, радіо- і телепередачі, вистави, фільми містифікованого ґтибу. Причому радянська партизанська мемуаристика традиційно подавала українських націоналістів ворогами, а польських – союзниками.

У цьому контексті промовистими є злочини оперативної групи НКДБ СРСР 27 січня 1944 р. у селах Нивиці та Трійця (північна Львівщина), що нині в складі Лопатинської громади Червоноградського району Львівської області.

Подібні радянські підрозділи виконували не стільки розвідувально-диверсійні завдання, скільки репресивно-каральні. Однак на таких прикладах, приховуючи злочини проти людяності, досі виховують російську молодь за тими ж лекалами, як у радянську пору.

Одночасно завдяки різноманітним публікаціям про жертв радянських партизанів можливий «перехресний допит» історичних джерел. До того ж, кримінальній відповідальності за злочини проти людяності нема терміну давності. Ця прописна істина, як відомо, лежить в осерді політики пам'яті розвинутих країн.

Розглянемо зазначене детальніше на конкретному випадку.

Особливості самозахисту західних українців у Другій світовій війні

У роки Другої світової війни села Нивиці та Трійця були опорними пунктами у крайовій системі самозахисту українського населення на стикові галицького і волинського регіонів. Творцем цієї системи виступила революційна (бандерівська) гілка Організації українських націоналістів.

У 1939–1941 рр. у Нивицях підпільно квартирував її крайовий провідник Іван Климів-«Легенда» (1909–1942). Тут жили провідники ОУН(б) різних ланок: повітовий (організаційний референт) Федір Шпак-«Сурмач» (7 вересня 1920 – 15 серпня 1945), підрайонний Михайло Лавний-«Король» (21 листопада 1922 – 27 січня 1944), станичний Василь Яцина (по-вуличному – Томашів) (3 січня 1920 – 27 січня 1944), районний «Юнацтва» Євген Куць-«Сокіл» (1926 р.н.), станичний «Юнацтва» Дмитро Шпур-«Чайка» (1927 р.н.).

У вдвічі меншому селі Трійця, що поруч, межа в межу, працювали курси молодших командирів (школа підстаршин) УПА і відділ самооборони. Їх очолював Володимир Феденишин – «Рудий», «Кармелюк» (9 листопада 1915 – 27 січня 1944), районний військовик (військовий референт). Входив до цієї самооборони і талановитий професійний художник, досвідчений функціонер ОУН Роман Сеньків (15 квітня 1909 – 27 січня 1944). Він мешкав у п'яти кілометрах південніше Нивиць – у селі Топорів, де одружився.

27 січня 1944 р. стало останнім днем для чотирьох із них. У бою з оперативною групою НКДБ СРСР «Переможці» (командир – полковник Д. Медведєв) полягли В. Феденишин, Р. Сеньків, а внаслідок нелюдських катувань – М. Лавний, В. Яцина.

У числі 11 загиблих на ратному полі стрільці самооборонного кущового відділу Іван Зробок (1922 р.н.) і Микола Лашук (1924 р.н.), обоє родом із с. Руденко Радехівського району (тут і далі назви районів указані станом на 2020 р., до їх укрупнення в рамках адміністративної реформи сучасної України). З-поміж вояків УПА загинули Іван Боровець (1918 р.н.) й Олександр Грабець (1920 р.н.) із Любачівського району Волинської області, Петро Запісоцький (1920 р.н.) та Андрій Романчук (1921 р.н.) із с. Волсвин Сокальського району, а також представники Радехівського району –

Григорій Коляно, 1922 р.н., с. Бишів, Ярослав Костюк, 1920 р.н., Волиця-Барилова, Василь Тарнавський, 1922 р.н., Середпільці.

Після втечі «Переможців» повітовий провідник ОУН Ф. Шпак швидко відновив боєздатність кущової самооборони у Нивицях і Трійці. Сам він загинув через півтора року неподалік, у селі Дмитрів, уже як надрайонний керівник повстанської служби безпеки.

Щодо школи підстаршин УПА в Трійці, де станом на 27 січня 1944 р. проходили навчання щонайменше 16 осіб. У таких школах навчали за двома логічно послідовними програмами – рядових повстанців і кандидатів на підстаршин (молодших командирів, або, сучасною мовою, сержантів)¹¹⁶³. Кожна програма мала повну і скорочену версію, залежно від обставин. Повний вишкіл рядового повстанця тривав 318 годин, скорочений – 234, кандидатів на підстаршин – відповідно 261 і 169.

За окремим плануванням рядові повстанці вивчали дев'ять предметів: польову (тактичну), внутрішню і санітарну служби, впоряд (стройову підготовку), зброєзнавство (рушниці, автомати, кулемети, гранати радянського (російського), чеського, німецького, угорського виробництва), стрілецьку справу (балістику і практичну стрільбу), піонерку (окопування і маскування), мінерку (мінування), теренознавство (орієнтування на місцевості), політичне виховання. Кандидати на підстаршин мали десять дисциплін, подібних, але, звісно, підвищеного рівня. У них уже не було зброє- і теренознавства, зате вони вивчали нові три предмети: зв'язок, організацію війська, картознавство.

Радянсько-польський альянс проти українців

Це майже чисто українські села. Станом на 1939 р. у Нивицях налічувалося понад 230 будинків і 1 520 мешканців, з яких 1 410 українців, або 93 %. У Трійці – близько 120 хат, 770 жителів – майже всі, за винятком кількох осіб, українці – греко-католики. На південний захід від них, але межа в межу розташоване село Старий Майдан, де тоді переважало польське населення: понад 160 хат,

¹¹⁶³ Хмель С. Українська партизанка. Львів, 1993. С. 35–45.

1 220 осіб, з яких 735 поляків і полонізованих, або понад 60 %¹¹⁶⁴. Адміністративно до Старого Майдану належали присілки Пустельники, Колісники і Вирки, де поляки (за винятком Пустельників) теж склали більшість.

Підкреслимо, що 27 січня 1944 р. постраждали тільки українці (Нивиці та Трійця), поляків (Старий Майдан) радянські партизани не зачепили. Пов'язано це з тісним союзом польської Армії крайової та радянських партизанів, у тому числі й оперативних груп народного комісаріату державної безпеки СРСР (повторно виділений зі складу НКВС у квітні 1943 р.). Той альянс був спрямований проти українського Руху опору. Етнічний чинник за принципом «розділяй та владарюй» в тому прослідковується якнайкраще. Видно це й за специфікою маршруту медведєвців (за їхніми же спогадами) у межах Бродівського району (сусіднього до Радехівського). Для них опорними були поселення, де домінувало польське населення (Гута-Пеняцька), а ворожими – українське (Берлин, Бордуляки).

Фінішною точкою рейду опергрупи Д. Медведєва мав стати ліс саме під польським селом Ганачів поблизу м. Перемишляни, що під Львовом. Така терористично-диверсійна взаємодія провокувала, крім контрударів окремих підрозділів УПА, масштабні каральні акції окупаційної влади. Зрештою решт німецька військова поліція спалила села Гута-Пеняцька 28 лютого 1944 р. і Ганачів 2 травня 1944 р.

Зі свого боку, Армія крайова нищила українські села. УПА відповідала. Ці вузли годі було розплутати¹¹⁶⁵. Радянські партизани найуспішніше виконували провокаційно-репресивну антиукраїнську роль і завбачливо втікали від головного противника – німецького. Бачимо це і в Нивицях, і в Гуті-Пеняцькій.

Зазвичай у партизанській мемуаристиці радянської доби не дається відповіді на те, чому українські патріоти (націоналісти)

¹¹⁶⁴ Миколаєвич Р. Місцевості Радехівщини. *Надбужаничина*. Нью-Йорк, 1989. Т. 2. С. 527–550.

¹¹⁶⁵ Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). Ужгород, 2002. 86 с.; Боляновський А. До питання про події у селі Гута Пеняцька в лютому 1944-го року. *Педагогічна думка*. 2008. № 4. С. 28–30; Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939–1944 рр. *Педагогічна думка*. 2008. № 4. С. 31–35.

були ворогами, а польські – союзниками. Дуже часто цей незручний аспект обходять у сучасних польських візіях. До вподоби в тих випадках більше образ жертви, домінують констатації, нерідко без вагомого джерельного підкріплення.

Маємо на увазі, зокрема, хроніку про те, як у Радехівському повіті в 1944 р. в близьких і сусідніх до Нивиць селах «бандерівці» пограбували, спалили польські господарства, убили місцевих поляків – 22-х в Оплицьку, 20-х – у Муканях, 12-х – в Оглядові¹¹⁶⁶. При цьому реверс медалі – убивства поляками українців – годі знайти. Те саме можна сказати про співучасть поляків у злочинах проти людяності радянських партизанів, як у Нивицях.

Утім, ні для кого нині не є таємницею, що Армія крайова надто тісно співпрацювала з радянськими партизанами і воювала з УПА. Отож не дивно, що 17 березня 1944 р. польський уряд у Лондоні отримав від головного командира Армії крайової Тадеуша Коморовського-«Бура» доповідну записку «Загони радянських партизанів в окрузі Львів», де йшлося: «Радянські загони б'ються добре, озброєні дуже добре, обмундировані вбого. Ставлення до поляків бездоганне, українців і німців розстрілюють»¹¹⁶⁷.

Одночасно у Москві розглядали Армію крайову як умовного, вимушеного союзника, подібно до відносин з анархістами Нестора Махна на півдні України 1919–1920 рр. Це засвідчують багато документів, зокрема, радіограма командира з'єднання ім. М. Хрущова І. Шітова в Москву начальнику Українського штабу партизанського руху Т. Строкачу про дії керівництва загону «Переможці» від 15 липня 1943 р. в північній частині сучасної Рівненської області.

У радіограмі зазначено, цитую мовою оригіналу – російською: «Командир отряда поляков, организованного ранее, расстрелян по распоряжению нач. штаба отряда Медведева [Федора] Пашуна.

¹¹⁶⁶ Kalendarium ludobójstwa ukraińskiego dokonanego na ludności polskiej w latach 1939–1948 / oprac. S. Żurek. Rok 1944. URL: stankiewicz.com. Ті ж цифри: Udokumentowana liczba zamordowanych polaków, w powiecie Radziechów w latach 1939–1946, przez ukraińskich ludobójców OUN-UPA. URL: stowarzyszenieuozun.wroclaw.pl.

¹¹⁶⁷ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944 / сост. А. Гогун, А. Кентий. Киев, 2006. С. 107, 369.

Осецкого мы готовились убить под маркой немцев, но Пашун, не согласовав с нами, убрал Осецкого крайне неумело, бросив труп в лесу. Поляки и бойцы отряда возмущены и собираются демонстративно хоронить труп Осецкого. Нами приняты меры, в польский отряд послан командир и комиссар. Оставшаяся в нашем районе группа Медведева под командованием Пашуна от безделья занимается пьянством и бытовым разложением. Покушаются на жизнь своего от[ветственного] секр[етаря] Тортуса, указывающего им на их разложение и последствия его. Тортус оттуда сбежал и находится у нас. Просим через НКВД СССР принять меры по воздействию на руководителей группы отряда Медведева Пашуна и Бреднева и укажите, как быть с Тортус»¹¹⁶⁸.

Як бачимо, у діяннях опергрупи наркомату держбезпеки «Переможи» Д. Медведева виразно простежуються ознаки організованого злочинного угруповання. Для медведєвців поширеною практикою були численні кримінальні убивства з провокативною і корисливою метою, що залишилися непокараними.

Червоні партизани були не повстанцями (інсургентами), а командос (диверсантами, розвідниками і терористами), точніше – озброєними кримінальними угрупованнями, націленими на диверсійні та розвідувальні дії¹¹⁶⁹. Адже повстанці з'являються внаслідок незадоволення панівним режимом і діють в унісон місцевим настроям. Спецназ, навпаки, діє в інтересах держави, що його відправила у тил противника. Загони радянських командос виконували волю вищого командування, не звертаючи увагу на людей, що були поруч у повсякденні. Радянські партизани здійснювали диверсії без переживань за мирних жителів, чії страждання зростали через широке застосування тактики випаленої землі. УПА й польська Армія крайова такого собі не дозволяли. Крім розбою, радянським партизанам притаманні пияцтво, статєва розбещенність, сексуальне насилля.

¹¹⁶⁸ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» С. 313–314.

¹¹⁶⁹ Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. Москва, 2012. С. 486–492; див. також: Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні. Київ, 2010. 80 с.; Трофимович В., Ремарчук Т. Боротьба радянських партизан проти українського визвольного руху на Львівщині. *Галичина*. 2009. Ч. 15–16. С. 361–370.

На початку 1944 р. найбільшою була концентрація радянських партизанів у Рівненській та Житомирській областях: 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. осіб. Їх використали при проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції 27 січня – 11 лютого 1944 р. Спроби ж пробитися в Галичину виявилися невдалими. Крім загонів П. Вершигори, М. Наумова, М. Шукаєва, інші туди не вийшли. Через активну протидію УПА й ОУН підлеглі Вершигори і Наумова відступили на польські терени, а Шукаєва – на словацькі. 17 березня 1944 р. заступник начальника Українського штабу партизанського руху Ілля Старинов писав, що радянським партизанам у Тернопільській та Львівській областях діяти буде важче, ніж у Німеччині¹¹⁷⁰.

Командир рейдуючого радянського партизанського з'єднання генерал-майор Михайло Наумов 4 березня 1944 р. у містечку Топорів наказав не відлучатися поодинці, у розвідку вирушати чисельністю не менше відділення (7–10 осіб) з кулеметом¹¹⁷¹. Через два дні, 6 березня німецький каральний загін спалив с. Завоне Сокальського району. Загинули 53 жителі та 22 партизани Рава-Руського загону (з'єднання М. Наумова).

У цих схемах поляки нерідко перетворювалися із союзників на заручників і жертв. Після того, як радянська армія повністю опанувала західноукраїнські землі, влітку 1944 р. на польське підпілля чекала справжня Голгофа (операція «Сейм», близько 4 тис. засуджених і знищених), а на польську людність (майже 840 тис. осіб) – переселення у нинішні кордони Польщі. Така радянська відплата вчорашнім союзникам.

Одночасно структури українського визвольного руху відстежили і не залишили безкарною співучасть польських підпільників у потуранні, здійсненні та приховуванні злочинів, здійснених у Нивицях і Трійці. 14 лютого 1944 р. служба безпеки ОУН стратила провідника польської боївки с. Адами, керівника пошти в Топорові Владислава Філяровського, 1911 р.н., неодруженого, та його зв'язкового, 47-літнього одруженого листоношу в Топорові Миколу Забаву. При затриманні вони відстрілювалися з пістолетів: Філя-

¹¹⁷⁰ Кентій А., Лозицький В., Слободянюк М. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ, 2010. С. 29–30.

¹¹⁷¹ Наумов М. Западний рейд. Киев, 1985. С. 230.

ровський – марки «Вальтер» калібру 7,65, а Забава – «ФН» калібру 6,3. Обшукавши дім Забави, служба безпеки знайшла дві радянські гранати. Під час нападу радянських партизанів на Нивиці В. Філяровський не захотів з'єднати українську поліцію Топорова з повітовим містом Буськ начебто через зіпсуту телефонну лінію¹¹⁷².

Коли 30 січня 1944 р. до спалених Нивиць прибула німецька комісія для встановлення обставин загибелі мирних мешканців, то М. Забава виставляв українців ворогами Німеччини («знімав з трупів мазепинки, показуючи німцям», «стягав з наших побитих людей перстені з рук, на яких були вибиті тризуби») і твердив, що «ще прийде час, коли українців будуть мордувати в страшний спосіб, а з української шкіри будуть поляки шити чоботи»¹¹⁷³.

11 квітня 1944 р. служба безпеки ОУН ліквідувала одруженого селянина з Дмитрова, поляка Андрія Завадського, що народився 8 червня 1906 р. в с. Павлів («син Юзі з Грабовських») і закінчив семикласну народну школу. У нього вдома знайшли карабін «Радом», 70 набоїв, одну гранату. Раніше він був конфідентом (таємним агентом) польської поліції та НКВС. Через нього заслали до Сибіру трьох українських патріотів Івана Балембу, Петра Пупця, Миколу Швейка. Завадський «за німців доносив, що в Дмитрові перебувають українські повстанці», а 27 січня 1944 р. разом із радянськими партизанами у Нивицях, озброєний карабіном, «виконував свою ганебну роботу, мордуючи людей»¹¹⁷⁴. Місцеві мешканці його впізнали.

У документації Львівського крайового проводу ОУН(б) зберігся друкований двосторінковий «Надзвичайний звіт про події в Нивицях» від 17 лютого 1944 р., складений підпільниками на псевдо

¹¹⁷² Протокол у справі страти Філяровського Володислава за антиукраїнську діяльність. 14.02.1944 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: avr.org.ua/index.php/viewDoc/9957 (дата звернення: 12.03.2021).

¹¹⁷³ Протокол у справі страти Забави Миколи за антиукраїнську діяльність. 14.02.1944 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: avr.org.ua/index.php/viewDoc/9715 (дата звернення: 12.03.2021).

¹¹⁷⁴ Протокол про діяльність і ліквідацію Андрія Завадського. 11.04.1944 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: avr.org.ua/index.php/viewDoc/9708 (дата звернення: 12.03.2021).

«Бурий» та «Кедр»¹¹⁷⁵. У ньому йдеться про те, що 27 січня 1944 р. на Нивиці та Трійцю напала велика «комуністична банда» (близько 700–800 осіб), яка складалася з поляків, євреїв, росіян, українців і була озброєна кулеметами, гвинтівками, гранатами, фінками. Вона прибула зі східного напрямку – сіл і присілків Панькова, Станіславчик, Козаки, Бовдури (Бродівський район), що на межі з Рівненською областю.

Нападники розігнали сільську варту Нивиць: один вартовий загинув, а двоє втекли і сповістили односельців про небезпеку. З боку Трійці до Нивиць вирушив рій Української національної самооборони Володимира Федішина-«Кармелюка», підсилений 6 військовими (всього 17 осіб). Четверо з рою атакували й оточили хату, де ймовірно розмістився штаб противника. Районовий «Самар» і стрілець «Вовк» увірвалися в кімнату, де світилася лампа і були два десятки ворогів. Після короткої стрілянини, підірвавши гранату, «Самар» і «Вовк» покинули приміщення, в якому мало хто вижив. Прибульці, що квартирували в інших хатах, контратакували і, втрапивши 7 бійців, рій відступив через річку, що на віддалі 800 м від села. Під час відходу, за 300–400 м від Нивиць загинув «Кармелюк». Противник припинив переслідування і повернувся в село. Всього загинули 9 бійців УНС, втрати ворога невідомі, оскільки «вони трупів своїх людей забирали із собою, щоб селяни не знали, скільки з них впало».

Відтак «поведінка большевицької банди в селі Нивиці і в Трійці була варварською». Грабували все підряд. Зловили близько 70 селян, зокрема жінок, і допитували під тортурами: хто стріляв і де зброя. Потім із зав'язаними очима заводили до однієї стодоли, де кати з пилами і сокирами вкорочували руки і ноги, здіймали живцем шкіру, добивали ударами сокири по голові. До вечора таких жертв було вже 35, серед них 3 німці-форстшуци, що приїхали в село за підводами. О 17-й годині радянські нападники підпалили стодолу із закатованими, а також усе село з кількох боків. Коли за

¹¹⁷⁵ Надзвичайний звіт від 17 лютого 1944 р. про напад більшовицької банди на с. Нивиці 27 січня 1944 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: avr.org.ua/index.php/viewDoc/8354 (дата звернення: 12.03.2021); *Воєнна округа УПА «Буг»: документи і матеріали (1943–1952) / упоряд. В. Мороз, О. Вовк. Київ – Торонто, 2009. Кн. 2. С. 22, 25–27.*

селом розпочалася перестрілка, вони втекли тим же шляхом, яким прийшли. Загалом від «банди червоних» загинули тоді 39 осіб: 9 членів УНС у бою, 1 член «Юнацтва» ОУН, 6 симпатиків ОУН, 20 українських громадян, 3 німці. У цілому розглянутий «Надзвичайний звіт про події в Нивицях» є реальним відображенням предмета викладу, хоча потребує уточнень і деталізації, про що далі.

Улюбленці радянської та сучасної російської пропаганди

Після Другої світової війни у СРСР бестселерами (за тиражами і частотою видань) стали мемуарно-документальні книжки Дмитра Медведєва (22 серпня 1898 – 14 грудня 1954), кадрового офіцера НКВС і НКДБ – капітана державної безпеки, що дорівнювало армійському званню полковника. Для панівної комуністичної ідеології ці твори були цікаві насамперед у контексті гіперболізованої міфотворчості з приводу терористичної діяльності у Рівному і Львові Миколи Кузнецова (27 липня 1911 – умовно 2 (9) березня 1944 або значно пізніше). На замовлення тоталітарної держави писалися книги, ставилися вистави, знімалися фільми.

Серед радянських розвідників Микола Кузнецов посів особливе місце. Усе його життя – немов збірка міфів, зокрема про бездоганне володіння німецькою мовою та знання східнопруського діалекту. Адже ніхто з ним спеціально вимову не відпрацьовував. Подібне наводить на думку, що в Рівному Паулем Зіббертом був не Кузнецов, а інша людина¹¹⁷⁶. Найвірогідніше – справжній німець зі Східної Пруссії. Бойовиком, що стріляв гітлерівських функціонерів, міг бути справді Кузнецов. Він короткочасно діяв у німецькій формі, але тривалий час із німцями не спілкувався через можливе швидке викриття.

Як не парадоксально, позапартійний Микола Кузнецов не мав жодного радянського військового звання, а його посада промовиста – розвідник-бойовик оперативної групи 4-го управління народного комісаріату державної безпеки СРСР «Переможці». Це відзначено у листі-представленні до звання Героя Радянського Союзу, підписаному начальником управління Павлом Судоплатовим 16 жовтня 1944 р. Раніше М. Кузнецова нагородили орденом Леніна

¹¹⁷⁶ Райхель Ю. Із розвідником Кузнецовим не все ясно. *День*. 2011. 2 грудня.

(26 грудня 1943 р.), медаллю «Партизану Вітчизняної війни» I ступеня (29 червня 1944 р.).

У нагородному листі одночасно фігурують дві версії загибелі М. Кузнєцова¹¹⁷⁷. Спочатку мовиться, що він «героїчно загинув у боротьбі з німецькими загарбниками», а наприкінці – «загинув у бою з бандою націоналістів (бандерівців)». Такі суперечливі твердження в одному і тому ж офіційному документі є неприпустимими, тим більше з боку наставника і куратора радянських розвідників П. Судоплатова. Подібне є нормою для опусів псевдолегендарних постатей типу Д. Медведєва, коли про одну і ту ж подію в різних мемуарних творах, зокрема й того самого автора, даються суперечливі фактаж і відмінні інтерпретації.

Особистий військовий подвиг М. Кузнєцова, начебто гідний геройського звання, полягав у шести терористичних актах у містах Рівне (центр райхскомісаріату Україна) і Львові (центр дистрикту Галичина). Там від пострілів із його пістолета загинули 8 німецьких чиновників і військових, але, що характерно, лише другого плану, інколи випадкових. У Рівному 1943 р. він застрелив керівника фінансів райхскомісаріату Ганса Геля і старшого інспектора Рівненського гебітскомісаріату Адольфа Вінтера (20 вересня), командувача особливим підрозділом генерал-майора Макса Ільгена (15 листопада), помічника райхскомісара у судових справах Альфреда Функа (16 листопада). У Львові взимку 1944 р. М. Кузнєцов убив заступника губернатора дистрикту Отто Бауера і його секретаря Генріха Шнайдера (9 лютого), а також принагідно двох офіцерів – підполковника авіації Ганса Петерса (31 січня), майора польової жандармерії Каптера (12 лютого). Тобто М. Кузнєцов заслужив звання Героя Радянського Союзу не як розвідник (це – літературно-кінематографічний образ), а як звичайний бойовик – серійний убивця.

З опублікованого витягу нагородного листа Дмитра Медведєва, котрого начальник 4-го управління НКДБ СРСР Павло Судоплатов

¹¹⁷⁷ Из наградного листа на разведчика опергруппы четвертого управления НКГБ СССР «Победители» Н. И. Кузнєцова. 16 октября 1944 г. *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*. Москва, 2007. Т. V. Кн. 2 : Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.). С. 465–467.

платов 22 серпня 1944 р. представив до удостоєння звання Герой Радянського Союзу, йдеться не про конкретні бойові заслуги, а за організацію терористичних актів переважно в м. Рівне (вбивство Г. Геля, А. Вінтера, М. Ільгена, А. Функа)¹¹⁷⁸. Д. Медведєва відзначено найвищою нагородою СРСР 5 листопада 1944 р., рівно через 9 місяців після завершення розвідувально-диверсійної (насправді – репресивно-каральної) місії. До речі, рекордсменом у тому сенсі є медведівець Терентій Новак (1912–1983), теж Герой Радянського Союзу «заднім числом», але аж через двадцятиліття – від 10 травня 1965 р.

Принагідно відзначимо, що у Державному архіві Російської Федерації зберігаються особові справи Героїв Радянського Союзу – у фонді Верховної Ради СРСР. Гадаю, завдячуючи якомусь скрупульозному дослідникові, в майбутньому вдасться «героїчні діяння» Дмитра Медведєва деталізувати, щоби зіставити реалії, як у запропонованому сюжеті про село Нивиці.

Наразі інтерес викликають мемуари Д. Медведєва «Это было под Ровно» («Це було під Рівним») та «Отряд идёт [спешит] на запад» («Загін іде [поспішає] на захід»), що публікувалися окремо на правах документальних повістей та як частини мемуарно-документального роману «Сильні духом». Йдеться про з півсотні видань, здебільше російською мовою, починаючи з 1948 р. у Львові та паралельно у Москві, потім у багатьох містах СРСР. Ці пропагандистські тиражі є значними навіть за радянськими мірками. Приміром, у Москві (видавництво «Молодая гвардия») 1968 р. та у Барнаулі («Алтайское книжное издательство») 1985 р. «Сильні духом» побачили світ накладом по 100 тисяч примірників, а в 1989 р. в Москві (видавництво «Правда») – аж півмільйона. В Україні востаннє «Сильные духом» Д. Медведєва надрукували у донецькому видавництві «Донбас» у 1990 р., тобто ще в радянський час.

Натомість у сучасній Росії «Сильні духом» в повному варіанті випустили у Москві (видавництво «Терра») в 2005 р., а частково –

¹¹⁷⁸ Из наградного листа на командира опергруппы НКГБ СССР полковника госбезопасности Д. Н. Медведєва. 22 августа 1944 г. *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*. Москва, 2007. Т. V. Кн. 2 : Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.). С. 175–176.

мемуарна повість «Це було під Рівним» – у 2008 р., теж у московському видавництві – «Вече» (наклади не вказані). Це пов'язано з ідеалізацією культових для нинішніх російських спецслужб постатей Героїв Радянського Союзу Миколи Кузнецова і Дмитра Медведєва.

Не випадково історик-публіцист Теодор Гладков, лауреат премії Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації за 2000 р., у рамках соціально-державного замовлення вкотре за чверть століття випустив у Москві про них біографічні книги поважного обсягу – у 1998, 2001, 2004, 2005, 2011 рр. накладами від чотирьох до десяти тисяч примірників¹¹⁷⁹. На стилізованих під легенду прикладах про начебто найкращого розвідника (М. Кузнецова) і керівника найліпшого розвідувально-диверсійного загону НКВС (Д. Медведєва) виховують сучасну російську молодь, як у радянську (комуністичну) пору. Щоправда, папір уже економлять, тому тиражі на порядок менші.

Знову ж таки, наразі пильну увагу привертає не вся мемуарна белетристика Д. Медведєва під назвами «Загін поспішає на захід» (тільки її одинадцята глава) і «Це було під Рівним» (один із прикінцевих розділів «Зрадницька тишина»)¹¹⁸⁰. В унісон написані відповідні пасажі мемуарів головного лікаря медведєвської опергрупи Альберта Цессарського (розділ «Останній рейд»¹¹⁸¹), що теж перевидавалися, але рідше і значно меншими тиражами (у 1977 р. – 50 тис. прим.).

У тому ж дусі, але із цікавішими недовомовленими нюансами написаний мемуарний гробсбук Миколи Гнидюка тиражем 150 тис. прим. (розділ «Загін іде на Львівщину»)¹¹⁸². Історик і публіцист

¹¹⁷⁹ Гладков Т. С места покушения скрылся: Н. Кузнецов. Москва, 1998. 399 с.; Его же. Кузнецов. Легенда советской разведки. Москва, 2004. 448 с.; Его же. Медведев – супердиверсант Судоплатова. Москва, 2005. 511 с.; Его же. Николай Кузнецов. Екатеринбург, 2011. 381 с.

¹¹⁸⁰ Медведев Д. Сильные духом. Москва, 1989. С. 463–468; Его же. Это было под Ровно. Москва, 1968. URL: militera.lib.ru (дата звернення: 12.03.2021).

¹¹⁸¹ Цессарский А. Записки партизанского врача. Москва, 1977. С. 266–268.

¹¹⁸² Гнидюк М. Прыжок в легенду. О чем звенели рельсы. Москва, 1975. С. 382–386.

Теодор Гладков на ці писання цілковито опирається ідейно і фактографічно, приміром, у главі 16 біографії М. Кузнецова¹¹⁸³.

Сукупно це один бік барикад – нав'язливі містифікації ветеранів НКВС, НКДБ і КДБ СРСР, які ретельно маскують свої злочини проти людяності псевдогероїчними вигадками про знищення німецьких окупантів та українських націоналістів. Ці масовані атаки на суспільну свідомість тривали майже півстоліття після «другого приходу» радянських військ на західноукраїнські землі влітку 1944 р.

На другому боці, на боці жертв радянських партизанів – краєзнавчі газетні публікації та малотиражна мемуаристика (тиражем усього 500 прим.). Вони стали можливими в умовах лібералізації свободи слова і друку напередодні розпаду СРСР, наразі від 1990 р. Одне з цих видань, на щастя, представлене, як і книги Т. Гладкова, у режимі вільного доступу в Інтернет-мережі¹¹⁸⁴. Отже, можливий класичний «перехресний допит» історичних джерел. Щось подібне спробували втілити українські вчені та журналісти Микола Свинтицький та Сергій Сидоренко в художньо-документальному романі «Стрілок» (2009) про М. Кузнецова, де Д. Медведєву відведено осібне місце¹¹⁸⁵.

Виконавці, жертви і свідки злочину проти людяності

Зауважений у назві дослідження злочин проти людяності радянських партизанів став хрестоматійним, потрапив у популярну електронну енциклопедію з національно-визвольної боротьби¹¹⁸⁶.

¹¹⁸³ Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки. URL: militera.lib.ru (дата звернення: 12.03.2021).

¹¹⁸⁴ Міщенко М. Трагедія: траурний мітинг у с. Нивиці. *Ленінська молодь*. 1990. 22 березня; Струтинский Н. С больной головы на здоровую. *Слава Родины*. 1990. 13 апреля; Чабаренко М., Паламар С. Трагедія у Нивицях. *Молода Галичина*. 1990. 9 серпня; Прус В. Трагедія в Нивицях: 27 січня 1944 р. Червоноград, 2004. 40 с. URL: chtyvo.org.ua; radekhiv-city.org.ua; Казанівський Б. Шляхом легенди. Лондон, 1975. 292 с.; Із доповн. 2005 р. URL: ukrcenter.com (дата звернення: 12.03.2021).

¹¹⁸⁵ Свинтицький Н., Сидоренко С. Стрілок : исторический роман-трилогия о Н. Кузнецове и Д. Медведеве. Брошнів-Осада, 2009. 452 с.

¹¹⁸⁶ Нивиці. *Квазіенциклопедія ОУН-УПА*. URL: oun-upa.national.org.ua (дата звернення: 12.03.2021).

Доти у виданнях української діаспори зустрічалися відірвані від реалій описи, радше – неперевірені відголоски, почасти й нісенітниця, симетричні радянським. Фактографічні викривлення проявилися, хоча б у тому, що мовилося про аж восьмигодинний бій двох роїв (відділень) української самооборони з «польсько-більшовицькою бандою» (700 осіб, 140 возів) (збірник «УПА у світлі документів» 1960 р.)¹¹⁸⁷.

Інколи плутали час, дійових осіб, масштаби, як-от: ішлося про «банди Ковпака», котрі на дві доби в лютому 1944 р. захопили Нивиці та спалили 52-х осіб у stodolі, у тому числі 9-річну дівчинку, котра з бабусяю прийшла із сусіднього села Оплицька змолоти трохи проса¹¹⁸⁸. Без сумніву, автор тих перекручень чув десь дзвін, отож реальна 17-літня жертва стала 9-річною, її загиблий батько – бабусяю, їх рідні Мукані – Оплицьком тощо.

Серйозна верифікація історичної події проведена щойно від 1990 р., коли з ініціативи обласної газети «Молода Галичина» опитали очевидців і записали їхні покази¹¹⁸⁹. На газетній шпальті оприлюднили 9 свідчень, а пізніше в окремій книзі – 24. Машинописи й рукописи вісьмох із них зберігаються в Електронному архіві українського визвольного руху (Львів)¹¹⁹⁰. На цих документах і матеріалах оприлюднені різножанрові праці, зокрема й художні твори (оповідання)¹¹⁹¹.

Обставини і суть трагедії ось у чому.

У середу 26 січня 1944 р. охоронець залізничного вокзалу в повітовому місті Радехів Богдан Мандрика повідомив місцевих керівників підпільної мережі ОУН «Сурмача» (Федора Шпака) та «Сокола» (Євгена Куця), що німецькі правоохоронці готують про-

¹¹⁸⁷ З хроніки дій УПА і збройного підпілля в Надбужанщині. *Надбужанщина*. 1989. Т. 2. С. 182–193.

¹¹⁸⁸ Казанівський Б. Нивиці. *Надбужанщина*. 1989. Т. 2. С. 587–592.

¹¹⁸⁹ Чабаренко М., Паламар С. Трагедія у Нивицях. *Молода Галичина*. 1990. 9 серпня; Прус В. Трагедія в Нивицях. Червоноград, 2004. 40 с.

¹¹⁹⁰ Спогади Куця Євгена про події в Нивицях за 26–28.01.1944 р. від 16.05.1990 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: avr.org.ua/viewDoc/24210/ (дата звернення: 12.03.2021) та ін. (див.: avr.org.ua/viewDoc/24267/).

¹¹⁹¹ Скопик Л. Заграна над Нивицями. *Педагогічна думка*. 2006. № 1. С. 101–103; Літературна Радехівщина. 2010. Ч. 1. С. 117–122.

філактично-каральну акцію проти Нивиць. «Сурмач» дав знати про це найближчій сотні УПА – «Малинового» (Мар'яна Кравчука), що дислокувалася у Золочівському районі. У селі діяв кущовий відділ Української національної самооборони Нивиці-Станіславчик. Станичний Василь Яцина негайно виставив варту на західній та південній околицях, де очікувалося прибуття ворога.

Того ж дня біля восьмої вечора по зв'язку ОУН Незнанів – Нивиці прийшла невелика група старшин УПА, котрі прямували на Волинь, тобто із західного в східному напрямку. Власне, саме зі сходу і заходу Нивиці оточували ліси, із півночі – пасовища, сіножаті, поля, а з півдня – річка Радоставка, за якою розкинулося село Трійця. Повечерявши, повстанські командири від'їхали трьома підводами від господарки Федора Варехи лісом убік неіснуючого нині села Вирки до села Панькова (Бродівський район). Їх відвезли троє жителів Нивиць Тимко Куць, Рябий, Семен Яцина. Самі не відаючи того, вони щасливо розминулися із загоном Д. Медведєва, що рухався назустріч, але паралельною дорогою із села Станіславчик, яке сусідить із Паньковим.

Уночі на 27 січня, четвер, два самооборонці стояли на чатах на західному та південному під'їздах до Нивиць, аби попередити про рух німецьких карателів із боку Радехова і Топорова. Несподівано зі сходу, з боку Станіславчика, ближче до світанку, біля четвертої години у село в'їхала розвідувальна група кіннотників (кавалерійський ескадрон Валентина Семенова). За нею величезний обоз – три бойові батальйони. Згадуються їх командири – Георгій Маліков, Віктор Семенов й Олександр Базанов, який буквально напередодні, у с. Хотин (недалеко від м. Берестечко), помер від якоїсь тяжкої хвороби.

У Нивиці увійшла оперативна група НКДБ Д. Медведєва чисельністю, наближеною до піхотного полку. Фігурують цифри в діапазоні від 700–800 осіб, але М. Гнидюк і Т. Гладков наполягають на 1,4–1,5 тис. бійців¹¹⁹². Приблизно стільки ж людей постійно проживали тоді в селі. Крім кавалерії та гужового транспорту, у медведєвців були два легкові автомобілі, котрі вони спалили при втечі, а на озброєнні – дві малі гармати на кінній тязі.

¹¹⁹² Гнидюк М. Прыжок в легенду. О чем звенели рельсы. Москва, 1975. С. 379–380; Гладков Т. Медведєв. Москва, 1985. С. 271, 277.

Вартових сільської самооборони Івана Вареху і Леона Лавного медведівські кавалеристи полонили, руки за спиною скріпили колючим дротом і жорстоко побили. Першим зловили Івана Вареху (мав карабін), а за ним чергового у гміні (сільській управі) Марка Гаврилюка.

Прибульці з основної групи представилися, що вони «руськіє партізани». У селі Пустельники, котре поруч Нивиць на південний захід, спочатку сприйняли кіннотників за донських козаків (власовців) і вийшли вранці на них подивитися. За це поплавилися до восьми селян, їм зв'язали руки і погнали до Нивиць на допит. Дехто з них там і загинув.

Загалом же за медведівською тактикою ескадрон В. Семенова першим вривався в будь-яке село. Згідно з мемуарами М. Гнидюка, він «заставляв бандитів [українську самооборону] ховатися у підземеллях», де їх ретельно шукали оперативники¹¹⁹³. Так принаймні було напередодні – у селах Берлин і Бордуляки. Між цими селами діяв телефонний зв'язок, що було дивиною для півночі Рівненщини (Полісся), тому радянські партизани перерізали проводи. Наступною зупинкою стали Нивиці. Однак тут молодий селянин Богдан Куць утік через вікно своєї хати і попередив самооборону сусіднього села Трійця.

Отримавши вістку з Нивиць про захоплення невідомими хат повітового провідника ОУН Федора Шпака і вїта Леона (Леоніда) Панасюка (по вуличному – Дубенського), Володимир Феденишин на вишкільній базі зібрав підстаршин (16 осіб) і самооборону села Трійця (8 осіб). Однак він припустився фатальної помилки, не провівши попередньої розвідки. Натомість розділив підлеглих на дві групи: до обійсть Ф. Шпака і Л. Панасюка.

Отже, із сусідньої Трійці негайно вирушили 24 члени підрозділу (боївки) Української національної самооборони. Вони були озброєні радянськими автоматами марки ППШ, ручним кулеметом системи Дегтярьова, автоматичною десятизарядною гвинтівкою, рушницями і гранатами.

Найбільше поталанило групі, що потрапила до хати Ф. Шпака, де розмістився медичний персонал загону Медведєва (до десяти осіб). Двоє вояків УПА наказали їм підняти руки, один із медве-

¹¹⁹³ Гнидюк М. Прыжок в легенду... С. 380–381.

девців хотів у них вистрілити, але пістолет дав осічку. У відповідь повстанці кинули гранату, закривши за собою двері. Найтяжче поранення дістав якийсь лікар (його прізвище чомусь обминули медведєвські мемуаристи), йому розірвало живіт і за кілька годин він помер.

Група, що підходила до житла вїта, потрапила під щільний двобічний обстріл. У двадцятихвилинному бою загинули 11 членів самооборони і підстаршин УПА, включно із В. Феденишиним. Майже всі вони полягли неподалік добре охоронюваної садиби Л. Панасюка, де розмістився Д. Медведєв із своїми заступниками. Решту самооборонців відступили у ліс, перейшовши по кладках річку Радоставку.

За словами Д. Медведєва, перестрілка тривала хвилин сорок, хоч насправді – удвічі менше. Опісля його підлеглі оточили й пограбували Нивиці, десятки селян затримали, допитували і катували. А Трійцю, звідки мешканці завчасу втекли, медведєвці перед обідом спалили. До тла згоріли 40 господарств (у 1990 р. складено їх перелік). У пам'ять свідків врзалосья, що почали палити від лісу (з південної околиці села) і як над палаючими будівлями літали голуби. Серед тих паліїв була красива дівчина, котра пізніше, у середині 1960-х рр., жила у селищі Красне Львівської області зі своїм чоловіком Яковом Нагорним, лікарем поліклініки залізничної станції. Її поранили наступного дня, під час утечі, коли під селом Берлин медведєвці мали важкий бій з сотнею УПА¹¹⁹⁴. Одначе про це у партизанських спогадах не йдеться.

У Нивицях медведєвці біля кожної хати виставили вартових і зганяли затриманих до обійстя Семена Панасюка (Накретесова хата). Під вартою опинилися до 70 затриманих. Їх викликали за складеним списком допитували тут же у льосі, а також там, де жив Іван Шишка (Біликова хата) та у хаті Григорія Судоми. Звідти із зав'язаними руками і пов'язкою на очах відводили до двору Луки Бортника (Заяцева стодола). Одночасно десяткам сімей не дали погодувати худобу, котра ревіла несамовито цілий день.

Діяльним і зухвалим співучасником злочинів проти людяності став лісовий технік – поляк за національністю. Доти він служив німцям, будував дерев'янку (дорогу з колод) від Трійці в північно-

¹¹⁹⁴ Прус В. Трагедія в Нивицях. С. 27.

західному напрямку – через ліс до шляху неподалік Монастирка-Оглядівського. Очевидно, цей технік належав до інформаторів Армії крайової, що воювала пліч-о-пліч із радянськими партизанами. У підсумку він утік разом із «Переможцями». М. Гнидюк – єдиний з медведєвців, хто його згадав. Мовляв, це колишній в'язень тюрми Бригідки у Львові, родом із Станіславчика, у Нивицях жив у близьких родичів напівлегально. Начебто він, «якийсь чоловік», розповів М. Гнидюку, що «в селі до чорта бандерівців, мельниківців, галицьких есесівців», які повтікали в Трійцу, де у «фашистів» достатньо амуніції та зброї – кулемети, карабіни, пістолети, гранати¹¹⁹⁵.

Грабежі та мародерство підлеглих Д. Медведєва в Нивицях не мали меж. Вони забирали свиней, коней, фураж, зерно, харчі, одяг, вози тощо. Багато медведєвців їздили верхи на конях на вкрадених подушках, а жіночі хустки забрали собі на онучі. Із хати Казанівських (по-вуличному – Ковалі), де квартирувала сім'я греко-католицького священника, винесли все. Так само пограбували хату і двір закатованого вїта Л. Панасюка, забрали навіть квашену капусту. Його син Петро (1914 р.н.), котрий врятувався, довго ходив у позичених штанах.

Озброєну грабіжницю – радистку Марію Кіх (1914–1979), потім впізнали за фотографією в книзі «Сильні духом» Д. Медведєва. Після війни вона працювала на партійних і державних посадах у Львові, була депутатом Верховної Ради УРСР 2–7 скликань – у 1947–1971 рр., тричі обиралася заступником її спікера (голови).

Звісно, у мемуарах про свої життєві, політичні та військові звитяги, що вийшли тиражем 10 тис. прим., М. Кіх і словом не обмовилася про Нивиці¹¹⁹⁶. Проте 27 січня 1944 р., як пригадали свідки, вона наполягала, що «вирізати всіх тут треба до ноги!» Разом зі спільниками Марія Кіх забрала силою у домі Володимира Феденишина весь одяг: загиблого, його дружини і тещі. Дізнавшись, що 30-літня Марія Феденишин є дружиною полеглого в бою командира відділу самооборони, декілька медведєвців нещадно побили її ногами у власній хаті. Саму ж хату не спалили тільки через те, що в ній розмістилися їхні поранені.

¹¹⁹⁵ Гнидюк М. Прыжок в легенду... С. 382–383.

¹¹⁹⁶ Кіх М. Краю мій возз'єднаний. Львів, 1979. 83 с.

Врятував Нивиці від цілковитого нищення селянин Микола Парубочий на прізвисько Полеха, котрий жив скраю села, під лісом. Він непомітно пробрався до найближчого містечка Лопатин (близько семи кілометрів у північно-східному напрямку), де повідомив про небачений безлад начальнику поліції Василеві Казанівському. Той оперативно зв'язався з німецьким гарнізоном у Радехові.

Надвечір, біля шостої години, до західної околиці Нивиць із боку Радехова прибув німецький підрозділ – дві самохідні бронемашини (панцерники-танкетки) з піхотою (60–70 осіб, або два взводи). Медведєвці їх переважали чисельно як мінімум двадцятикратно, але чомусь після короткої перестрілки у сутінках поспішно відступили у східному напрямку – до Станіславчика. А при відході спалили 27 господарств. На щастя, медведєвські палії не зачепили дерев'яних церков – у Трійці (1721) та у Нивицях (1878).

Зачинені в Накретесовій хаті під час перестрілки залишилися без варти, тому розбіглися, вибивши двері. У stodолі Луки Бортника згоріли 27 трупів: 2 німці-дорожники і 25 українських селян, убитих на допитах, їм нівечили обличчя, вибивали зуби, відрізали руки, ноги, язики, а у жінок груди.

Знову ж таки єдиним із медведєвців, хто не обійшов мовчанкою цього злочину, є його співучасник Микола Гнидюк. Зрозуміло, він перевернув усе з ніг на голову: «Ми ж за короткий час розброїли й арештували немало бандерівців, яких зачинили в сараї. Відступаючи, залишили там. Гітлерівці, зайнявши ту частину села, сприйняли бандерівців за партизанів і жорстоко з ними розправилися: понад півсотні бандитів були спалені живими у сараї»¹¹⁹⁷.

Логіки у цьому тексті жодної (як зачинених партизанами, можна сприйняти за самих партизанів?). Проте сам факт злочину проти людяності визнано, хоч і завищене число загиблих. Інші медведєвці на кшталт М. Струтинського, не читаючи книжок один одного, нерідко дуже гнівно все геть чисто заперечували.

Відразу після втечі з Нивиць радянських партизанів односельці кинулись у темряві до залишків stodоли з купою обгорілих тіл. Оплакуючи невинно убієнних, вони провели тут ніч. Коли розвиднілося, опізнали мертвих. Приміром, Леона Лавного його двадцятилітня дружина Ярослава виявила за клаптями вишитої сорочки і за

¹¹⁹⁷ Гнидюк М. Прыжок в легенду... С. 384.

паском, затягнутим на шиї покійного. Галина Кемпник, 1929 р.н., зазначила: «У стодолі, де партизани спалили людей, трупи лежали один на одному, на купі, так ніби їх поскладали. Деякі були із зав'язаними очима, декілька рук і ніг лежали збоку».

Того ж дня, у п'ятницю 28 січня, у селі поховали десятьох із 11 загиблих самооборонців: дев'ятеро загинули біля хати вїта, один – на околиці села, а де загинув і похований ще один не вказано. Мародери-медведєвці зняли з них одяг і взуття. Загиблих поховали на Нивицькому цвинтарі без відправи, бо 30-літній парох Богдан Горбачевський (родом із Сокальщини), надломлений від побаченого і пограбований до тла, вранці 28 січня назавжди покинув село. Він виїхав із вагітною дружиною і двома дітками – донькою і сином. У день медведєвських ексекуцій священник і його дружина враз посивіли. Селянин Семен Дубовець усю родину відвіз у Сокаль. Попередній парох Нивиць Степан Книш (1898–1940) загинув у радянській в'язниці.

Через день, 30 січня, у неділю після обіду, до Нивиць приїхали восьмеро німців – представники окупаційної влади і фотоко-респонденти. Сім'ї погорільців розмістилися у рідних і сусідів. Новим вїтом став Ярослав Фединшин. Коли через півроку в село ввійшли регулярні радянські війська, місцеві мешканці заховалися в лісі, чекаючи нової кривавої розправи. Примітно, багато свідків трагедії воювали в сотнях УПА «Гамалія», «Чумаки», «Малинового».

Усього підлеглі Д. Медведєва у Нивицях 27 січня 1944 р. убили 40 осіб: 25 селян, 11 бійців української самооборони, 3 німецьких солдатів, 1 радянського партизана. Ці троє німців не-обачно зранку прийшли з Топорова в Нивиці за фірманами з возами для будівництва дерев'яної дороги до Монастирка-Оглядівського. Їх біля Кацюбової стодолі поранив з автомата медведєвець, який заховався за дубом. Двох із них ще живими на дрючках партизани занесли у стодолу і добили кілками, проламавши черепи, аж не витік мозок.

Окрім того, зранку медведєвці змусили одного зі своїх ви-копати собі яму під оборогом за Матвісиками (за хатою Олекси Шпака) і за щось розстріляли. Селяни припустили, що за ухилення від участі у злочині проти людяності – «не хотів людей мордувати» (свідок Іван Казанівський, 1931 р.н.). Також у стодолі під Іванчико-

вим дубом (володіння Сави Казанівського), загорнувши у вкрадені ліжники, медведєвці поховали свого лікаря, котрий помер від розриву гранати у хаті Шпаків. При втечі вони цю стодолу самі ж спалили, від могили не залишилося ні сліду.

Цивільні жертви оперативної групи «Переможці» Д. Медведєва були закатовані з особливою жорстокістю, акуратно складені один на одного в штабель і підпалені у стодолі. Ось описи деяких із них:

1. Волошин Анна, 1914 р.н., йшла за молоком для двох своїх дітей віком 2 і 4 роки (відрізали груди).

2. Гнатишин Іван, 1922 р.н., із с. Трійця (вибили зуби, відрубали ступні ніг, задушили його ж паском).

3. Лавний Леон (Леонід), 1920 р.н. (одна рука висіла тільки на жилах, задушений своїм же паском).

4. Панасюк Леон (Леонід), 1889 р.н., сільський староста (вкоротили руки і ноги).

5. Смаль Андрій, ? р.н., із с. Мукані, привіз на підводі змолоти просо (понівечили обличчя, вибили зуби, задушили його ж паском).

6. Смаль Ганна, 1927 р.н., донька А. Смаля (відрубали ноги, вирізали язик і груди).

7. Шумський Василь, 1924 р.н., ремонтував взуття медведєвцям (за носіння на руці перстня з тризубом вирвали язик, відрубали ноги).

Те саме спіткало решту: Петра Боднарчука (1923 р.н.) із Трійці, вартового самооборони Івана Вареху (1914 р.н.), Григорія Гавліцького (1924 р.н.), брати Гаворів – Василя (1924 р.н.) і Федора (1920 р.н.), Степана Гавора (1923 р.н.) із Пустельників, чергового у гміні Марка Гаврилюка (1901 р.н.), Михайла Гнатишина (1901 р.н.) із Трійці, Дмитра Грабинського (1925 р.н.), Данила Доскоча (1911 р.н.) із Трійці, Федора Казанівського (1908 р.н.), підрайонного ОУН Михайла Лавного (1922 р.н.), Романа Левуся з Трійці (1914 р.н.), Софію Мостову (1910 р.н.) із с. Стівпин, Петра Разіка (1910 р.н.), Василя Шпура (1924 р.н.), станичного ОУН Василя Яцину (1920 р.н., невдовзі мав одружитися на Анастасії Панасюк, молодшій доньці загиблого вїта), Дмитра Яцину (1925 р.н.).

Серед убитих і підпалених у стодолі були мешканці п'яти сіл: Нивиці, Трійця, Пустельники, Мукані, Стівпин. Переважали молоді – 17–24-літні.

Найімовірніше, маємо справу з почерком сумнозвісної спецкоманди Д. Медведєва – «загону Кривуліна». У чому саме його сутність? Відповідь на це частково є в мемуаристиці. Так, у Норильському міському архіві (Росія) зберігаються 33 рукописні шкільних зошити (майже 500 сторінок) зі спогадами згаданого командира кавалерійського ескадрону розвідки Валентина Гавриловича Семенова (1923–1994), котрий після війни працював геологом і проживав у Норильську 1970–2004 рр. Йому належать опублікована накладом 5 тис. примірників у Красноярську тематична книжка 1981 р., ретельно відредагована і відлакована¹¹⁹⁸. Такі ж мемуари інших співучасників злочинів у селах Нивиці та Трійця¹¹⁹⁹.

Власне, справжні спомини В. Семенова залишилися тоді поза увагою видавців із цензурних міркувань і знайшли своє місце на архівній полиці. До них звернулися журналісти газети «Заполярная правда» (Норильськ) двома й трьома десятиліттями пізніше, зокрема подавши їх розлогий виклад (на жаль, без відображення подій січня-лютого 1944 р., вочевидь, через натуралізм, що десакралізує радянських диверсантів).

Адже мемуарист відверто описав порядки в опергрупі «Переможці»: «Першим зрадником, який скоїв злочин і втік, виявився партизан Кривулін. Його спіймали і розстріляли. З тих пір в загоні з'явився вираз «відправте його в загін Кривуліна». Особисто Медведєв вистрілив в потилицю партизану, за яким було дві провини. По-перше, потрапляв в полон до німців; по-друге, в любовному угарі, по п'янці розбобкав молодичці секретну інформацію про розвідника Кузнєцова. П'яниці та базіці нема місця на землі – мотивував своє рішення Медведєв.

У загін прибивалося багато євреїв. Воювати вони не хотіли, просилися на підсобні роботи. Одного разу один з них, Ісаак, втік. Його спіймали і повісили на найвищій березі. Ісаак висів, поки не

¹¹⁹⁸ Семенов В. Отряд особого назначения. Красноярск, 1981. 142 с.

¹¹⁹⁹ Королев Н. Отряд особого назначения. Москва, 1968. 109 с.; Стехов С. Загін особливого призначення. Київ, 1979. 157 с.; Харитонов Б. На исходе ночи. Львов, 1978. 216 с.

впав. «Може, це і жорстоко, – пише Валентин Семенов, – але втечі із загону після цього припинилися»¹²⁰⁰.

За розповідями свідків можна частково реконструювати послідовність убивств у Нивицях. У числі перших у штабель мертвих медведівці поклали двох німецьких солдатів та І. Гнатишина, оскільки при опізнанні вони лежали знизу. Г. Гавліцького забрали на допит одразу після ранкової перестрілки. Л. Панасюк загинув раніше В. Яцини, Л. Лавного, В. Шпура і трьох Гаворів.

Наведене відоме завдяки опублікованим спогадам 24 свідків цього злочину. Їх свідчення записані 16 і 29 травня, 1 липня 1990 р. Подаю їх перелік:

1. Боруцький Василь Дем'янович (назвисько «Малий»), ? р.н., с. Трійця, в їхній хаті ночував рій (відділення) кущового самооборонного відділу – 9 стрільців, особисто рятував худобу із підпаленого медведівцями господарства.

2. Боруцький Ярослав Михайлович, 1932 р.н., Трійця.

3. Гладишева (Казанівська) Олена, 1926 р.н., Нивиці, із тіткою (Гавліцькою Т. Ф.) перебувала у Некретесовій хаті під арештом серед більш як півсотні затриманих, була присутня при опізнанні загиблих у столі.

4. Горилюк (Казанівська) Ольга Савівна, 1920 р.н., Монастирок-Оглядівський, того дня, починаючи з обіда, перебувала під арештом у Некретесовій хаті.

5. Гнатишин Григорій Дмитрович, 1925 р.н., Трійця, брат закатованого Гнатишина Івана.

6. Казанівська Марія Григорівна, 1926 р.н., Нивиці (Біликова хата).

7. Казанівський Іван Григорович, 1931 р.н., Нивиці, його батька медведівці взяли до Біликової хати свиней смажити, а тітка Текля Шишка брала участь в опізнанні вбитих.

8. Кемпник Галина Миколаївна, 1929 р.н., Нивиці, на той момент жила у Пустельниках.

9. Кухта Данило Іванович, 1938 р.н., Нивиці, в їхньому дворі медведівці розташували свою похідну кухню.

¹²⁰⁰ Рычкова Т. Старшина Сорви-голова. *Заполярная правда*. 2000. 3 мая; Маскин В. «Вальтер» № 200343. *Заполярная правда*. 2010. 10, 24 марта, 13 апреля, 5, 25 мая, 22 июня, 20, 28, 29 июля.

10. Куць Володимир Васильович, 1934 р.н., Нивиці, бачив як вели на допит побитого В. Яцину (кров текла з голови).

11. Куць Євген Григорович, 1926 р.н., Нивиці.

12. Куць Ірина Богданівна, 1938 р.н., Нивиці, донька Теклі Куць, один із медведєвців кинув у неї запалений сніп соломи.

13. Куць Текля Тимківна, 1919 р.н., Нивиці, в їх хаті розмістилися радисти, готувала медведєвцям їжу, батько повіз напередодні старшин УПА на Волинь.

14. Лавна (Феденишин) Анастасія Семенівна, 1928 р.н., Нивиці.

15. Лавна Ярослава Федорівна, 1923 р.н., Нивиці, дружина закатованого Леона Лавного.

16. Маковецька (Смаль) Ольга Андріївна, 1917 р.н., Мукані, донька і сестра закатованих Андрія Смалія і Ганна Смаль, які поїхали 27 січня 1944 р. зранку в Нивиці молоти просо на млинку в господаря Луки Кріси.

17. Особа Ірина Семенівна, 1928 р.н., Нивиці, сестра закатованого Василя Шумського.

18. Паламар Степан Іванович, 1935 р.н., сусід у с. Мукані закатованих батька і доньки Смалів.

19. Панасюк (Буткевич) Марія Лук'янівна, 1930 р.н., Нивиці, невістка у Накретесовій хаті з 1948 р., їй усе розповіла покійна свекруха Параскевія Панасюк.

20. Панасюк Петро Леонович, 1914 р.н., Нивиці, син закатованого вїйта Леона Панасюка.

21. Парубоча Марія Федорівна, 1926 р.н., Нивиці.

22. Рябий Василь Лук'янович, 1933 р.н., Нивиці, бачив як вели до Накретесової хати загиблих Федора Гавора, Леона Лавного, Василя Шпура.

23. Феденишин Марія Тимківна, 1914 р.н., Нивиці, дружина полеглого в бою Володимира Феденишина.

24. Шпак Григорій Олексійович, 1934 р.н., Нивиці, в їх хаті розмістилася медична частина опергрупи Медведєва (до десяти осіб), батько сидів під арештом у Накретесовій хаті.

Перелічених очевидців складно запідозрити в заангажованості. В їхніх свідченнях нема злості, є правдива мозаїка. Вони примітили, що багатьом підлеглим Д. Медведєва були притаманні гуманні якості, що проявлялися під час учинення злочину проти людяності.

Так, партизан-вартовий у Некретесовій хаті обіцяв 18-літній Олені Казанівській, що «якщо наші будуть дверь закривать, я тебе випущу». Люди вціліли. Коли дівчину Марію Маковецьку «взяли партизани сподні їх латати», то «якийсь був серед них совісний, говорив їй нікуди не ходити, бо пропаде» (Ольга Маковецька, 1917 р.н.). Вона залишилася живою. Натомість Ганна Волошин не послухалася іншого партизана, котрий радив сидіти вдома, не йти за молоком, бо не вернеться (Іван Казанівський, 1931 р.н.). І вона загинула, у неї вирізали груди.

Деякі медведєвці під час грабежів поводитися стримано, якщо доречно так мовити. Інколи вони повертали силоміць зняті з селянських ніг чоботи, коли ті не підходили за розміром. Шестилітній Ірині Куць, яка розплакалася, одна з радисток теж повернула (жбурнула в обличчя) забрані речі – зелений плащик і хустку, мережану рожевим віночком.

Ухилення воєнних злочинців від покарання

Розповіді про злочини диверсійно-терористичної групи Медведєва в селах Нивиці та Трійця передаються від покоління до покоління. На виконання Програми Львівської обласної ради із вшанування місць загибелі та поховань борців за незалежність України у неділю 2 грудня 2012 р. в Нивицях урочисто освятили хрест пам'яті вбитих терористами-«медведєвцями»¹²⁰¹. Депутат Львівської обласної ради Остап Стахів під супровід бандури виконав пісенно-музичний твір, написаний з приводу трагічних подій.

Після війни у селі Нивиці за фотографіями в книзі Д. Медведєва «Сильні духом» пізнавали злочинців. Уважно читаючи текст, очевидці подій 27 січня 1944 р. трактували його як суцільну брехню. Мабуть, чимало неправди й у радіограмах, відправлених у Москву Д. Медведєвим. Тому вони досі не оприлюднені, бо це теж прекрасна нагода переконатись, як у Радянському Союзі військовій злочинці діставали геройські зірки та ще й «заднім числом».

Найпершу правдиву публікацію про трагедію Нивиць помістила Львівська обласна комсомольська газета «Ленінська молодь»

¹²⁰¹ Янюк-Максимець М. Освячено пам'ятний хрест в селі Нивиці. *Народна справа*. 2012. 9 грудня.

(невдовзі перейменована як «Молода Галичина») 22 березня 1990 р. Вона викликала нервову реакцію штучно глорифікованої когорти радянських партизанів – десяти колишніх підлеглих Д. Медведєва, зокрема згаданого А. Цессарського, а також полковника КДБ у відставці Миколи Струтинського (1 квітня 1920 – 11 липня 2003), котрий на схилі віку проживав у Черкасах і був активістом Соціалістичної партії України.

Збурих спокій ветеранів репресивних структур тоталітарного режиму нейтральний репортаж Максима Міщенка, спеціального кореспондента тоді ще комсомольської газети. Йшлося про велелюдний мітинг-реквієм у с. Нивиці, освячення могил односельців і бійців місцевої самооборони, загиблих унаслідок раптового нападу радянських партизанів.

До полеміки М. Струтинський підключив газету Прикарпатського військового округу СРСР «Слава Родины» 13 квітня 1990 р. Усі злочинні ексцеси в Нивицях 27 січня 1944 р. він наперед відніс на рахунок «гітлерівців та їх посібників», наполягаючи на залізній дисципліні у загоні Д. Медведєва, на тому, що «найменший вияв мародерства, образи чи приниження місцевих мешканців строго карався». Та це від лукавого.

Найкраще оту міфічну дисциплінованість і героїчну жертвність розвіюють витяги із щоденника командира загону ім. Й. Сталіна Чернігово-Волинського з'єднання Григорія Балицького (1906–1989), котрий став Героєм Радянського Союзу 7 березня 1943 р. Він описав шість затишних алкогольних гулянь із Д. Медведєвим за сорок днів (15 жовтня – 25 листопада 1943 р.) у лісах північної частини Рівненської області. Цитую відповідні витяги мовою оригіналу:

«15 октября 1943 г. Сегодня приехал тов. Медведев со своей свитой... Целый день почти пьянствовали в связи с приездом тов. Медведева. Водка была его...

22 октября 1943 г. В 9.00 час. подошёл тов. Медведев со своим отрядом, расположился севернее моего отряда. Почти весь день пили. У Медведева до черта самогонки, у него имеется свой аппарат...

31 октября 1943 г. Ездил к Медведеву: ох и окопался, чёрт побери вроде собирается жить в этих землянках не менее 5 лет. Я из этого не удивляюсь, делать ему нечего, а поэтому нужно чем-

нибудь заняті людей. Отряд у него 800 человек, а работает на агентурной работе не больше 50–60 человек...

3 ноября 1943 г. В часа два приехал тов. Медведев и его заместитель по контрразведке тов. Лукин. Погуляли неплохо...

7 ноября 1943 г. В 15.30 поехал в гости к Медведеву. Немножечко погуляли...

25 ноября 1943 г. В 12.00 час. уехал тов. Фёдоров со своей свитой к Медведеву и Прокопюку в с. Вел. Денисовичи. Я с группой разведки провожал своего боевого командира Алексея Фёдоровича Фёдорова. У тов. Медведева пришлось заночевать, так как Фёдоров также остался ночевать, погуляли очень хорошо»¹²⁰².

Одночасно свідчення про тортури і вбивства, «відрубані у Нивицях руки й ноги» М. Струтинський цинічно назвав «злісними наклепницькими вигадками». Адже він добре знав про одіозну спецкоманду катів-головорізів («загін Кривуліна») як структурний підрозділ опергрупи «Переможці». Причому тут же, у Нивицях, ця команда стратила за якусь провину одного зі своїх. Таке не могло пройти мимо рядового, не те, що «легендарного» розвідника-орденоносця.

У статті-відповіді від 9 серпня 1990 р. «Молода Галичина» вмістила витяги із письмових спогадів 9 свідків діянь медведєвців у Нивицях. Вони повністю викрили обман М. Струтинського, котрий був співучасником злочину проти людяності, на який не поширюється термін давності. Газета «Молода Галичина» дуже сподівалася, та не дочекалася від М. Струтинського судового позову. До того ж, згадані десять підлеглих Д. Медведева вимагали 30 травня 1990 р. від прокурора Української РСР притягнути журналіста М. Міщенка «до карної відповідальності за наклеп».

Як не парадоксально, серед тих підписантів не бачимо ключової постаті – комісара С. Стехова, котрий в ту пору перебував у «зоні зв'язку», принаймні спілкувався з представниками прокуратури Рівненської області. Очевидно, стоячи на порозі вічності, С. Стехов не захотів кривити душею або ж взяла верх давня особиста неприязнь до М. Струтинського, котрий наперекір деяким

¹²⁰² «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» С. 216–217.

медведєвцям домігся у липні 1960 р. перепоховання у Львові начебто останків М. Кузнєцова.

Після оприлюднення у 1990 р. викривальних свідчень для ветеранів НКВС-КДБ відкрилася перспектива постати ще перед радянським судом за військові злочини. Отож спершу крикливі медведєвці відразу притихли, воліли вийти сухими з води, непокараними.

Шкода, що гучна справа не потрапила до суду ані тоді, ані пізніше. До катів, які не давали невинним жертвам жодних шансів, у незалежній Україні проявлено дивний гуманізм. Адже йдеться про вбивство через жахливі тортури (включно з розчленуванням) і спалення трупів щонайменше 25 цивільних і 2 військових, убивство без суду 1 партизана, знищення шляхом цілеспрямованих підпалів 67 селянських дворогосподарств у двох західноукраїнських селах Нивиці та Трійця.

Переважно за такі заслуги Дмитро Медведєв 5 листопада 1944 р. отримав звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Після війни він вийшов у відставку, активно друкувався і виступав на всесоюзному радіо, фантазуючи свої подвиги. Його заступник, підполковник Олександр Лукін (1901–1975), навпаки, переключився на художню літературу – детективи. Комісар «Переможців», старший лейтенант державної безпеки (майор за військовим відповідником) Сергій Стехов (1898–1994) тоді ж, у листопаді 1944 р., став начальником відділу управління державної безпеки СРСР у Дрогобицькій області, потім у чині полковника – начальником управління у Дрогобицькій та Вінницькій областях (1952–1957). Тобто продовжив кар'єру на стезі політичних репресій.

Не випадково указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за боротьбу з націоналістичним підпіллям на Західній Україні» С. Стехов отримав престижний для радянських військових орден Червоного прапора. Цим указом із таким же формулюванням нагородили аж 1 708 військовослужбовців. Взявши за основу радянську ієрархією нагород, слід зауважити, що відзначили тоді орденами Червоного прапора (49 осіб), Вітчизняної війни 1 ступеня (193), Вітчизняної війни 2 ступеня (272), Червоної зірки (572), а також медалями «За відвагу» (523) і «За боевые заслуги» (99). Це лишень один нагородний указ такого штибу. Судячи з

нього, у Москві вели запеклу війну із західними українцями, бо надто щедро роздавали бойові нагороди¹²⁰³.

А як же на протилежному боці? За примітним збігом обставин, саме у день медведівського злочину, 27 січня 1944 р., в Українській повстанській армії для військових і цивільних осіб запровадили нагороди – Золоті та Срібні Хрести. Їх присвоювали підпільний уряд (Головна визвольна рада) і Головний військовий штаб за поданням головного командира УПА. Йдеться про Хрести бойової заслуги (двох ступенів – першого та другого класу) і Хрести заслуги (за особливу працю для Українських Збройних Сил)¹²⁰⁴.

Від 27 січня 1944 р. і до останнього наказу з нагородженнями від 12 жовтня 1952 р., тобто за неповних дев'ять років, Срібним хрестом заслуги відзначено 150 повстанців, Золотим хрестом заслуги – 31, Срібним хрестом бойової заслуги 1-го і 2-го класів – відповідно 76 і 128, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го і 2-го класів – відповідно 40 і 32. Отже, за весь час тільки 457 вояків стали лицарями найвищих нагород УПА: 354 були удостоєні Срібних Хрестів, а 103 – Золотих Хрестів.

Це свідчить про високий статус повстанських нагород. Після 1952 р. жодними бойовими нагородами УПА ні в Україні, ні за кордоном не нагороджували. Отож можемо порівняти: 1 708 орденів і медалів за боротьбу з УПА тільки за одним радянським указом і 457 всіх нагород за самопожертву учасників визвольної боротьби.

Повернемось до головного фігуранта. Редактор одного з перевидань книги Д. Медведєва «Сильні духом» (львівське видавництво «Каменярь» 1984 р.) Олег Романчук переконливо показав як низці епізодів, пов'язаних із М. Кузнецовим, бракує логіки у версіях радянської пори – Д. Медведєва, О. Лукіна, М. Струтинського та інших¹²⁰⁵. О. Романчук підкреслив, що жорстокість Д. Медведєва є загальновідомою. На початку 1990-х рр. із цього не робив таємниці комісар загону С. Стехов у розмові з помічником прокурора Рів-

¹²⁰³ Приказы по органам внутренних дел и органов безопасности. URL: forum.faleristika.ru (дата звернення: 12.03.2021).

¹²⁰⁴ Манзуренко В. Лицарі Срібного хреста заслуги. *Український визвольний рух*. 2006. Зб. 8. С. 277–302; Його ж. Лицарі Срібного хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів. *Український визвольний рух*. 2007. Зб. 9. С. 248–279.

¹²⁰⁵ Романчук О. Таємниця смерті обер-лейтенанта Зібєрта. *Світ пригод*. 1992. № 2. С. 12–14; *Дивосвіт*. 2006. № 2. С. 23–31.

ненської області В. Мельнишиним. За найменшу провину Д. Медведєв відправляв своїх бійців до «загону Кривуліна» на розстріл без суду і слідства. Тої долі ледве уник М. Кузнєцов влітку 1943 р. За наказом Д. Медведєва розстріляли втікачів-євреїв, які шукали у радянських партизанів порятунку, хоч є спроби навіть зворотне.

Не дивно, що медведєвець Михайло Шевчук мав доручення за непевних обставин ліквідувати Миколу Кузнєцова. Загалом життєва доля М. Кузнєцов була запрограмована на трагічний фінал – загинути від своїх чи чужих. Його від самого початку «на пташиних правах» рекрутували секретним співробітником на чорну працю, включно з ролями сутенера і терориста-смертника.

Попри акторські та лінгвістичні здібності, але із штучно заплямованою режимом біографією, у тоталітарній державі М. Кузнєцов не мав шансів на престижну кар'єру. Народився і виріс на Уралі у сім'ї православних-старообрядців, виключений з комсомолу за куркульське походження. Через те змінив у 20-літньому віці своє ім'я Никанор на Микола. Відтак засуджений на рік умовно, а у 1937 р. провів півроку в очікуванні розстрілу у внутрішній тюрмі НКВС. Змушений працювати сексотом на різних підприємствах, серед творчої інтелігенції та дипломатів, доки його не відрядили у Рівне бойовиком.

Отож елітний офіцер НКВС і ГУЛАГу Д. Медведєв із «друго-сортним», навіть не військовослужбовцем М. Кузнєцовим не церемонився. Втім, за іронією долі, саме через його теракти і в один день із ним він став Героєм Радянського Союзу. Є чимало свідчень, як Д. Медведєв уперто просив у Москви дозволу розстріляти М. Кузнєцова, навіть наказав прив'язати у лісі на кілька днів до дерева, коли не вийшло вбити райхскомісара Ерїха Коха 31 травня 1943 р.

У підсумку з М. Кузнєцова, заручника і жертви обставин, радянські ідеологи виліпили героїчний символ. Йому посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу, а через півтора десятиліття на Пагорбі Слави у Львові поховали як його прах останки якогось німецького офіцера, котрий загинув 9 березня 1944 р. у с. Боратин Бродівського району Львівської області.

Ймовірно, М. Кузнєцов із двома спільниками (колишнім німецьким військовополоненим і бойовиком Армії крайової) потрапив у полон до підрозділу УПА тижнем раніше за півсотні кілометрів на північний схід, неподалік сіл Білогородка і Верба Дубнівсько-

го району Рівненської області. Його спільники загинули, а він, мабуть, опинився на Заході, принаймні дав про себе знати через десятиліття рідному братові в Свердловськ (Єкатеринбург)¹²⁰⁶. За обґрунтованими припущеннями, це призвело до дивних обставин раптової смерті Д. Медведєва в грудні 1954 р.

Радіогра зі своїми, кіногротеск для публіки

Чому про це мовимо детально. Річ у тім, що трагічний фінал М. Кузнєцова лежить на совісті Д. Медведєва, котрий не зміг його раніше розстріляти, тому при найменшій нагоді залишив напризволяще. Село Нивиці просто стало зручним приводом. Спробуємо пояснити.

Глава одинадцята книги «Сильні духом» починається з крокодилячих сліз Д. Медведєва: «Чи знайдемо ми Крутікова в Гановичеському лісі [неподалік м. Перемишляни убік Львова]? Де Кузнєцов?». Мемуарист навіть повідав про те, як комісар С. Стехов виміряв на карті по прямій відстань від Нивиць до Львова – 60 км [стільки ж і до згаданого лісу] і сказав: «Завтра мы будем у цели». Себто на місці. За їхніми мірками це близька відстань, один лише нічний перехід. Нагадую, що йдеться про мобільну групу НКДБ, що пересувалася верхи на конях і рухливими возами.

Д. Медведєв не роз'яснив, чому ухилився від виконання бойового завдання і повернувся на попередню стоянку – поблизу с. Хотин (за 30 км по прямій на північний схід від Нивиць). Замість чіткої відповіді він різко перефокусував увагу на свою «героїчну» поведінку засобом інсинуацій, що нагадують радше гротескний сценарій голлівудського блокбастера. Ось його сюжетна лінія, що є суцільною вигадкою, за винятком пейзажних і кліматичних подробиць.

Зима. Біла, порожня, холодна рівнина. [В інших спогадах ідеться про відлигу]. За спиною рожева заграва сходу сонця. Село Нивиці зустріло радянських партизанів тишею. Жодних постів про-

¹²⁰⁶ Возницький Б. Таємничі сюжети Другої світової війни. Микола Кузнєцов – правда і неправда про нього, вигадки і свідомі перекручення. *Дзвін*. 2009. № 7. С. 99–107.

тивника. [У дійсності двох вартових сільської самооборони і чергового у гміні передова група кавалеристів зв'язала дротом].

У першу ж хату ввійшли командир Дмитро Медведєв, його заступник із розвідки Олександр Лукін, комісар Сергій Стехов. Десь поруч радистка Марія Кіх. У вічі кидається чорний диск репродуктора на стіні. [Ця хата насправді не була крайньою, першою-ліпшою, а найзаможнішою – помешканням старости, в якого партизанське начальство зупинилося цілеспрямовано. Згідно з вимогами німецької влади, на вході до кожного сільського житла висіла таблиця з переліком його мешканців].

Господар – високий, міцний дід. Із ним у кімнаті молода жінка з переляканим лицем. У «Це було під Рівним» мовиться трохи інакше – про літнього селянина та його дружину. Із розмови з господарем стає зрозуміло, що в селі німців нема, вони (троє-четверо) навідуються, коли вивозять дерево з лісу [для будівництва дороги в напрямку сусіднього села Монастирок-Оглядівський].

Світає. Дмитро Медведєв доручив командирі першої роти Леву Єрмоліну виставити додаткові пости. Травмована спина не дає заснути, тому Медведєв іде перевірити охорону [або ж «пішов кудись» у викладі М. Гнидюка, котрий потім уточнює словами Д. Медведєва про те, що йому не спалося, тому «вирішив прогулятися» і вийшов на луки]. За городом у відкритому засніженому полі саме він, а не його охоронці, помітив людські силуети. Припав до землі [мокрої, бо відлига], щоби краще роздивитися. Вступив із ними в діалог та у перестрілку. Через те, що вони говорили українською мовою, він чомусь одразу встановив, що це бандити («Це було під Рівним»). До того ж, причулась іще якась німецька команда.

Із пістолета Д. Медведєв поцілив у двох автоматників, але зненацька потрапив під перехресний вогонь: лежав на снігу [мокрому – уточнив М. Гнидюк, який одразу почув лише автоматні та кулеметні черги; він передав слова самого Д. Медведєва, що той «не встиг витягнути маузер», бо його помітили «бандити» і з автоматів відкрили вогонь, тобто не було жодного діалогу] від ворогів за п'ять метрів, а від своїх – у двадцяти [якщо з луків чи засніженого поля, то, мабуть, довелося б повзти кількасот метрів]. Одна з куль збила шапку, інша прошила петлицю шинелі. Він устиг застрілити упридул нападника в німецькій касці, котрий хотів зняти з його

ніг хутрянні унти, як із мертвого [відверта брехня]. В якийсь момент казах Дарбек Абдраїмов (у М. Гнидюка – Абрагім Дарбек) закрив своїм тілом улюбленого командира.

Довкола строчать кулемети, рвуться гранати, міни. Під зливою ворожих куль Дмитро Медведєв відповз до своїх [за версією М. Гнидюка, Б. Сухенко хотів кинути гранату на Д. Медведєва, котрий підповзав, а, прицілившись, ледь не натис на курок автомата], які з криком «Ура!» негайно кидаються на ворога. Михайло Шевчук, Микола Струтинський, Терентій Новак, Микола Гнидюк із комендантським взводом врзалися у ворожу лінію, упритул розстрілюючи противника. З-під плота веде вогонь 12-літній підліток Коля Маленький (Микола Янушевський), котрий пристав до медведєвців під Рівним.

Врятований Д. Медведєв зразу ж навідався у хату, де розташувалася медична частина. Альберт Цессарський лежав на підлозі із забинтованою ногою. [Серед лікарів опергрупи у Нивицях були хірурги – кандидат медичних наук із 1939 р. Феодосій Гуляницький з Вінниці, болгарка Віра Тодорова Павлова, згодом Герой соціалістичної праці Болгарії]. У хаті, де зупинився штаб, господаря і господині вже не було. Начебто О. Лукін вияснив, що тут мешкав староста, зрадник, який встиг негайно повідомити «фашистів» (німців).

[В інтерпретації Т. Гладкова в біографіях М. Кузнєцова, Д. Медведєва – «німецький прислужник і прихований оунівець, навів на загін партизанів підрозділ з української есесівської дивізії «Галичина»¹²⁰⁷. Теж перекочувало в історичний роман М. Свинтицького і С. Сидоренка «Стрілок» (книга друга, розділ «Горбатого і могила не випрямить»), де мовиться аж про цілий полк згаданої дивізії, що розбив у нічному бою радянських прибульців¹²⁰⁸. Насправді Леон Панасюк не зник і нікого не повідомив, його закатавали медведєвці. Це Богдан Куць утік через вікно свої хати і попередив самооборону сусіднього села Трійця].

За сорок хвилин бій відсунувся на два кілометри від села. Ворог залишив до трьох десятків трупів. На диво, той же О. Лукін за документами вбитих [за М. Гнидюком – «полонені розповіли»,

¹²⁰⁷ Гладков Т. Медведєв. С. 272–273.

¹²⁰⁸ Свинтицкий Н., Сидоренко С. Стрелок. URL: only-read.ru (дата звернення: 12.03.2021).

хоча в дійсності нікого з двох роїв (відділень) В. Феденишина не полонили] швидко встановив, що йшлося про підрозділ дивізії СС «Галичина».

[Насправді жодних вояків «Галичини» тут і близько не було, тим паче у змові з німцями з гарнізону в Топорові (М. Гнидюк). Загинули 11 самооборонців, які потрапили під щільний вогонь комендантського взводу, котрий заліг біля хати старости і взагалі не контратакував. Стріляли всього хвилин двадцять. Найвірогідніше Медведєв із своїми заступниками перечекав у безпечному місці. Втрати противника завищені утричі, тобто небагато. Середня радянсько-партизанська норма їх збільшувати щонайменше удесятеро. Це вираховували сучасні воєнні історики].

Аби підкреслити свій героїзм, уцілілий, навіть без подряпини, зі зціленою, оздоровленою спиною Д. Медведєв закликає у свідки спочатку М. Струтинського, котрий начебто дивився на те, як він рахував дірки від куль на одязі: дванадцять на шинелі, дві на шапці («Це було під Рівним»). Потім ця естафета чомусь переходить до Т. Новака («Сильні духом»). Те саме повторили Т. Гладков («Кузнецов»), М. Свінтицький, С. Сидоренко («Стрілок»). Мовляв, у сутичці Д. Медведєв ледь не загинув, його закрит тилом ветеран-медведевець, колишній тракторист із Казахстану Дарбек Абдраїмов.

Тут же боєць Борис Сухенко (до війни моряк у Заполяр'ї) просить підійти до конаючого Абдраїмова, котрий першим кинувся на допомогу Медведєву і потрапив під кулеметну чергу. Після діалогу з командиром поранений помирає, щоправда, незрозуміло коли: через декілька хвилин («Сильні духом») чи за кілька годин («Це було під Рівним»). [М. Гнидюк згадав, що тут же, у Нивицях, Д. Абдраїмова поховали, чого не було в реальності. До речі, Д. Медведєв і словом не обмовився про загиблих із свого загону, лише про одного померлого і п'ятьох поранених – Цессарського, ще двох лікарів і двох санітарок. Про розстріляного, звісно, теж ні пари з вуст. Взагалі-то відомі лише загальні втрати опергрупи «Переможці» із 20 червня 1942 до березня 1944 р. – 110 убитих і поранених. Як було насправді, ще належить установити].

Що далі? В очікуванні нового наступу Д. Медведєв на возі об'їхав село довкола, де в обороні засіли його підлеглі. Появилися ворожі бронемашини і танкетки, вдарили крупнокаліберні кулемети, пушки і міномети. Спалахнула околиця. Німці боялися ввійти в се-

ло, наступали із заходу, куди намірилися рушити медведівці. Через обмаль боєприпасів, у сутінках загін Д. Медведєва відійшов. Нібито пришелепкуваті гітлерівці цього не помітили і билися між собою ще три години: із лісу по Нивицях стріляли одні, коли інші туди увірвалася. Якраз падав мокрий сніг (за спогадами А. Цессарського) і танув лід на річці Радоставка (О. Гладишева (Казанівська)).

[Насправді перестрілка із нечисельним німецьким підрозділом, що прибув із повітового містечка Радехів із двома бронемашинами, але без пушок і мінометів, тривала із півгодини. Німці далі околиці не рушили, а з настанням сутінок відбули до місця дислокації. Їх радянські партизани чисельно переважали у десятки разів. Німецькі солдати мали б стати легкою здобиччю. М. Гнидюк обумовив утечу медведівців тим, що «до світанку на допомогу українським есесівцям повинен був прибути з Топорова моторизований підрозділ гітлерівців». Це, як у відомому анекдоті про те, коли політики і мисливці найбільше брешуть. До Нивиць німці (разом із фотокоrespondентами – всього вісім осіб) повернулися аж через два дні, 30 січня, коли ознаки злочину проти людяності радянських партизанів стали очевидними].

На першому після бою ж привалі радистка Ліда Шерстньова урочисто передала Д. Медведєву радіограму. Із Москви категорично наказували повертатися на схід, у найближчий тил Червоної армії для переозброєння. Кінець фільму.

Чому саме такий наказ блискавично надійшов, за день до мети (лісу під Львовом), не пояснено. Як і те, чому мобільна група НКДБ від Нивиць добиралася до радянських військ десять днів – від четверга 27 січня аж до суботи 5 лютого 1944 р. (залізниця Рівне – Луцьк). Якраз із 27 січня до 11 лютого 1944 р. війська правого флангу 1-го Українського фронту силами двох армій провели Рівне-Луцьку наступальну операцію проти лівого флангу німецької 4-ї танкової армії (група «Південь»). 2 лютого вони взяли Луцьк, Рівне, Здолбунів, але аж 17 березня – Дубно.

До того ж, є часові нестиківки і відверта фальш. Т. Гладков підкреслив, що командир радіовзводу Л. Шерстньова на першому привалі прийняла наказ Верховного головнокомандувача Й. Сталіна про звільнення Луцька і Рівного. Наказ же про відхід у радянський тил надійшов пізніше, на наступному сеансі зв'язку з Москвою. Обидва і Д. Медведєв, і Т. Гладков завбачливо не подали дати його

отримання. Вони промовчали, що у Нивицях біля хати, де жила Текля Тимківна Куць, 1919 р.н., медведєвці поставили вишку (антену) і радистка 27 січня 1944 р. мала ефір («кричала в рацію: «Я земля», і вистукувала щось ключем»). Гадаю, текст цієї радіограми багато що прояснив би. Хоч і без того все зрозуміло.

Як тут не згадати віршовану усмішку Степана Руданського «Вовки» 1859 р. Починається вона знаменитим діалогом: «Чого, брате, так збілів? // Що з тобою сталося? // Ах, за мною через став // Аж сто вовків гналось!» Поступово в усмішці з'ясовується, що не йдеться про жодного вовка, бо до смерті втікача налякала звичайнісінька миша – «таке сиве та мале, а хвостик, як шило».

Радянське розуміння подвигу: бойкот, провал, обман

Наразі є очевидним, що Д. Медведєв свідомо бойкотував і провалив бойове завдання. А. Цесарський відверто зізнався, що бій у Нивицях (у його викладі – короткий, жорстокий і чомусь нічний) зупинив медведєвців на шляху назустріч М. Кузнєцову. Отже, Д. Медведєв на знайшов нічого кращого, як скористатися першим-ліпшим приводом, розвернутися на 180 градусів, кинути відправлених до Львова напризволяще.

Виходить, що півторатисячна оперативна група НКДБ СРСР спеціально прибула в Нивиці «розім'яти м'язи» в двох раундах із тривалою перервою – із розрізненими і дуже нечисельними противниками – двома десятками «оунівців» і півсотнею німців, зігнати злість на двох беззахисних українських селах, дезінформувати московське начальство і втекти в радянський тил. Очевидне небажання керівництва «Переможців» воювати, тому за крок до мети вони різко повертають назад, звідки прийшли.

Потім Д. Медведєву вдалося під прикриттям П. Судоплатова викрутитися, зробити героя із М. Кузнєцова та із себе самого. Саме тому його у міфічному зіткненні з дивізією «Галичина», на диво, оминули навіть подряпини. Знаючи почерк радянських спецслужб, абсолютно логічним є той факт, що після арешту й ув'язнення П. Судоплатова (від 21 серпня 1953 р. до 1968 р.) Д. Медведєв прожив недовго, трохи більше року. Помер якимось неждано вранці 14 грудня 1954 р., у присутності гості – колишньої розвідниці-терористки, котра йому чай подавала. Де в той момент перебували

дружина та їхня єдина дитина – син Віктор (народився 25 січня 1947 р.), біографи чомусь не повідомляють.

Пов'язані з Нивицями реалії виглядають інакше. 6 січня 1944 р. легендарно під УПА групу в складі 21 бійця на чолі з лейтенантом Борисом Крутіковим полковник Д. Медведєв відправив за маршрутом Рівне (Цуманські ліси) – Дубно – Почаїв – Броди – Золочів – Перемишляни – Львів (ліс під селом Ганачів). Б. Крутіков мав особну підготовку щодо УПА, включно з повстанським жаргоном і псевдо «Знайда». Більшість його підлеглих були українцями або добре володіли українською мовою. Вони мали дипломи школи старшин УПА, здобуті медведєвцями 19 грудня 1943 р. на Рівненщині. Однак на півдорозі їх швидко вирахували справжні повстанці. Втративши радиста і рацію, вцілілі диверсанти 19 січня 1944 р. заховалися в селі Гута-Пеняцька (Бродівський район) під військовим захистом польських націоналістів – підрозділу Армії крайової під командою лейтенанта Казимира Войцеховського.

Інша група (Микола Кузнєцов, Ян Камінський, Іван Белов) під виглядом німецьких військовослужбовців 15 січня 1944 р. виїхали з-під Рівного на авто до Львова через Луцьк.

Відразу за групами лейтенанта Б. Крутікова і гауптмана Пауля Зібєрта (М. Кузнєцова) пустився в двохсоткілометровий перехід у бік Львова весь розвідувально-диверсійний загін «Переможці» під орудою полковника Дмитра Медведєва. У тому, по суті, окремому мотострілковому полку особливого призначення на той момент налічували до півтори тисячі бійців. Він швидко пересувався кіньми і гужовим транспортом уночі, фактично перейнявши бойовий досвід військових формувань Нестора Махна 1918–1921 рр.

«Переможці» порівняно легко вийшли з місця дислокації в сучасній Рівненській області та вступили у північні межі Львівської області. Тут їх чекало фіаско, котре пізніше слугувало еталоном подвигу за радянськими лекалами. Ось чому повсякчас маємо справу з викривленням дійсності та неправдивими відомостями. Якось мусили замаскувати те, як півторатисячна лава «легендарних медведєвців» утекла під покровом сутінок після нетривалої перестрілки з бійцями української самооборони, розправи на мирними жителями і такої ж незначної баталії з німецькими солдатами. Місцем і злочину, і ганьби спеціально вишколених «Переможців» стало українське село Нивиці, за 60 км по прямій до Львова.

Опісля в Д. Медведєва не було іншого вибору, як дезінформувати кураторів у Москві, проситися на фронт у контррозвідку «СМЕРШ», зачищати компрометуючі сліди у повоєнному Львові (осінь 1944 р.). Відтак він узагалі перейшов на «літературні хліби», творчо запозичивши сумнозвісні постулати нацистського міністра інформації та пропаганди Й. Геббельса.

У тому, що командир «Переможців» кинув напризволяще групи Кузнєцова і Крутікова, сумніви навряд чи у кого були. Тому даремно після 12 лютого 1944 р. трійка радянських бойовиків (Кузнєцов, Камінський, Белов) шукали своїх в умовленому лісі. Але до справи підключився вагомий чинник – ідеологічна доцільність, що вивела радянське розуміння подвигу з гримучої суміші злочинних діянь: бойкот і провал завдання, розправа з небажаними свідками, тероризм.

У підсумку ж не вдалося приховати правду про злочинні будні радянських партизанів на українських землях. Хрестоматійний приклад – багатолітня димова завіса над «подвигами» – злочинами проти людяності – оперативної групи НКДБ «Переможці» на чолі з «легендарним» полковником Д. Медведєвим, Героєм Радянського Союзу.

* * *

Зауважений у назві дослідження злочин проти людяності, скоєний радянськими партизанами, є типовим. Перша резонансна верифікація цієї події проведена 1990 р. Львівською обласною газетою «Молода Галичина» з оприлюдненням дев'яти свідчень очевидців. Повніше зібрання показів (24 свідки) побачило світ через півтора десятиліття (2004 р.). 8 записів зберігаються в Електронному архіві українського визвольного руху (Львів). Із цієї теми з'явилась низка публікацій, зокрема художні твори.

Загалом оперативна група НКДБ СРСР «Переможці» під командуванням Дмитра Медведєва 27 січня 1944 р. в селі Нивиці вбила 40 осіб: 25 українських селян, 11 бійців української самооборони, 3 німецьких солдатів, 1 радянського партизана. Причому 27 осіб (25 українських селян і 2 німці-дорожники) закатовані з особливою жорстокістю та підпалені в stodолі. Серед тих 25 українців були мешканці п'яти сіл: Нивиці, Трійця, Пустельники, Мукані,

Стовпин, переважно 17–24-літні. Водночас підлеглі Д. Медведєва спалили 67 селянських дворогосподарств у селах Нивиці та Трійця, скоїли численні грабежі та мародерства.

Про злочини радянської репресивно-терористичної групи Д. Медведєва в селах Нивиці та Трійця добре відомо насамперед у формі розповідей (переказів), що передаються місцевим населенням із покоління до покоління. Монументальним і символічним «місцем пам'яті» події служить меморіальний хрест у с. Нивиці. Його встановили в грудні 2012 р. відповідно до програми Львівської обласної ради із вшанування місць загибелі та поховань борців за незалежність України.

Проте від 1990 р. (часу оприлюднення викривальних свідчень) донині гучна кримінальна справа не потрапила до суду. Україна не виявляє волі розслідувати радянські злочини проти людяності. Наразі – вбивство через тортури (включно з розчленуванням) і спалення трупів 25 цивільних і 2 військових, знищення підпалами 67 селянських дворогосподарств у двох західноукраїнських селах – Нивиці та Трійця.

Власне, серед вагомих прикладних наслідків ефективного втілення політики пам'яті щодо радянських репресій у західних областях України 1939–1953 рр. мусять бути не тільки здобутки у сферах освіти, науки, культури. Щонайперше держава повинна вживати всіх засобів, аби притягнути до кримінальної відповідальності організаторів, виконавців, підбурювачів і посібників злочинів проти людяності в кожному конкретному випадку.

Роман Офіцинський

**ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ
МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ (1991–2020)
ЩОДО СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ У ЧЕРВНІ 1941 р.
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(НА ПРИКЛАДІ ДРОГОБИЧЧИНИ)**

Наприкінці 1980-х рр. в умовах демократизації суспільного життя неформальні громадські організації історико-культурницького спрямування, періодичні видання й науковці-історики усе частіше привертали увагу суспільства до злочинів радянського тоталітаризму, особливо в епоху сталінщини. Особливої гостроти ця тематика набувала в західноукраїнському регіоні, де історична пам'ять народу містила спогади про репресії НКВС-МВС, НКДБ-МДБ-КДБ у роки Другої світової війни та перші післявоєнні роки.

Однією з таких історичних тем, яка зринала у періодичній пресі на зламі 80–90-х рр. ХХ ст., був терор радянських карально-репресивних органів щодо населення західних областей України на початковому етапі Другої світової війни. На шпальтах газет і журналів того часу можна було натрапити на повідомлення про масове знищення в'язнів наприкінці червня 1941 р. у тюрмах Львова, Стрия, Дрогобича, Луцька, Самбора тощо. Серед них особливу увагу привертало повідомлення з Дрогобича, де впродовж серпня-вересня 1990 р. тривали розкопки на подвір'ї колишньої в'язниці НКВС.

Мешканці Дрогобиччини, які пережили радянський терор 1939–1941 і 1944–1953 рр., знали, що біля колишнього приміщення НКВС-НКДБ у Дрогобичі (вул. Стрийська, 3) похованні жертви каральних органів. Серед дрогобичан були й ті, які пам'ятали, що у перші дні липня 1941 р. з приходом німців на подвір'ї в'язниці вдалося відкопати тіла 74 осіб, знищених радянськими спецорганами в останні дні червня того ж року. Їх 4 липня 1941 р. зі згоди німецьких окупаційних властей було перепоховано на цвинтарі позаду

церкви Св. Спаса (вул. Раневицька, зараз – М. Грушевського)¹²⁰⁹. Свідчення про сталінський терор у Дрогобичі 1941 р. збирав місцевий журналіст Роман Пастух. 25 квітня 1989 р. у газеті «Радянське слово» вийшло його інтерв'ю з дрогобичанином Володимиром Катриняком – очевидцем подій 1940-х рр. Назва була промовистою: «Правду – і до кінця». Потім з'явилися спогади: подружжя Григорія та Олександри Михаць («Це ми бачили»), Лева Висятицького («Наш обов'язок – розказати»), Лева Луціва («Під силу “Меморіалу”»), Федора Коника («Не маємо права мовчати»). Р. Пастух їх літературно обробив, сформував із них цілу сторінку дописів під рубрикою «Продовжуємо тему» і 23 травня 1989 р. опублікував у «Радянському слові». Щоправда, через скаргу колишньої комуністки Марії Крисько дрогобицьку газету перевіряла комісія з Львівського обкому компартії у складі завідувача сектору преси Михайла Безпалька та заступника редактора обкомівської газети «Вільна Україна» Павла Лехновського. Як наслідок, майже рік газета «Радянське слово» не друкувала таких матеріалів¹²¹⁰.

Однак у 1990 р. процес руйнації радянської системи став, очевидно, незворотним. Під час численних мітингів і віче, які відбувалися у той час на Дрогобиччині, лунали заклики вшанувати пам'ять жертв радянських репресій. Так, у неділю 24 червня 1990 р. у Дрогобичі відбулася поминальна панахида на відзначення трагічних подій 1941 р. На площі, де планували споруджувати пам'ятник Тарасові Шевченку, виступали промовці Й. Калат, Я. Ольховий, М. Стеців, Д. Осташко, Ю. Шухевич, засуджуючи репресії¹²¹¹. Через тиждень, у неділю 1 липня 1990 р., у Дрогобичі біля приміщення колишнього Управління НКВС-НКДБ Дрогобицької області відбувся мітинг скорботи. На будівлі з ініціативи товариства «Меморіал» було встановлено пам'ятну таблицю з написом: «Перехожий! Зупинись на мить і схили голову. Тут у 1941 році містилася

¹²⁰⁹ Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.): навчальний посіб. / наук. ред. Л. Тимошенко. Дрогобич: Коло, 2009. С. 192; Грицик Я. Данина пам'яті. На території колишньої катівні відкрито Меморіал. *Галицька Зоря*. 2012. № 79 (13382). 17 липня. С. 1.

¹²¹⁰ Пастух Р. Світло на трагедію пролилося так. *Галицька Зоря*. 2013. № 66–67 (13522–23). 14 червня. С. 3.

¹²¹¹ Народ пам'ятає. *Радянське слово*. 1990. № 101 (10.137). 26 червня. С. 1.

катівня НКВС. Кров'ю невинних замордованих синів і дочок Дрогобиччини просякнуті мури цього будинку. Вона волає справедливості!»¹²¹².

На той час серед представників дрогобицької громадськості визріла ідея провести розкопки на прилеглій до будівлі фізико-математичного факультету Дрогобицького державного педагогічного інституту імені І. Я. Франка території. Саме в цьому приміщенні, яке 1959 р. передали інституту, й резидувало Управління НКВС-НКДБ Дрогобицької області у часи Другої світової війни та перші повоєнні роки. Ідею підтримала демократично обрана Дрогобицька міська рада на чолі з Мирославом Глубішем, а зреалізувало історико-просвітницьке товариство «Меморіал», яке очолював кандидат медичних наук Мирон Бучацький – на той час депутат Львівської обласної ради.

Від 24 серпня до 30 вересня 1990 р. члени «Меморіалу», Народного руху України, десятки небайдужих добровольців під керівництвом Мирона Бучацького, голови Товариства репресованих Трускавця Ярослава Гладкого, судмедексперта Володимира Ільницького викопали кісткові останки 486 людей. За фактом масового знищення людей прокуратура Львівської області 11 вересня 1990 р. порушила кримінальну справу, а урядова комісія Ради Міністрів УРСР дійшла висновку, що «...загиблі громадяни, останки яких виявлені у результаті розкопок..., є жертвами репресій переважно 1939–1941 років, що їх чинили НКВС-НКДБ у період сталінщини»¹²¹³. У місцевих газетах «Радянське слово» та «Франкова криниця» публікувалися результати розкопок, описувалися віднайдені кісткові останки, містилися спогади очевидців і репресованих. Зокрема, відзначимо статті журналістки Анізії Онищак «Де зараз ви, кати мого народу?», «Люди світу, на хвилину встаньте!», «Згадаймо усіх поіменно», «Нехай говорять свідки»¹²¹⁴.

¹²¹² Минулому не буде вороття. *Радянське слово*. 1990. № 106 (10.142). 4 липня. С. 1.

¹²¹³ Грицик Я. Данина пам'яті. На території колишньої катівні відкрито Меморіал. *Галицька Зоря*. 2012. № 79 (13382). 17 липня. С. 1.

¹²¹⁴ Онищак А. Де зараз ви, кати мого народу?! *Радянське слово*. 1990. № 139 (10.175). 31 серпня. С. 1–3; Її ж. Люди світу, на хвилину встаньте! *Радянське слово*. 1990. № 142 (10.178). 5 вересня. С. 1; Її ж. Згадаймо усіх

Формування політики пам'яті щодо жертв сталінських репресій у Дрогобичі розпочалося у 1991 р. Першою масштабною акцією з метою вшанування загиблих стало перепоховання останків 486 осіб, яке відбулося 14 липня 1991 р. На центральному майдані Дрогобича пройшов багатотисячний мітинг-реквієм, учасники якого несли десятки портретів закатованих, безліч траурних хоругв і 486 домовин. Міська влада виділила частину землі біля цвинтаря на вул. 22 січня для поховання останків. Ця ділянка отримала промовисту назву – Поле Скорботи¹²¹⁵. На облаштування Поля Скорботи кошти (але не в повному обсязі) виділила Рада Міністрів УРСР. Водночас як данина пам'яті 486 замордованим було видрукувано буклет із фотографіями жертв, матеріалами розкопок, свідченнями очевидців¹²¹⁶.

На Полі Скорботи поминальну панахиду відправили близько 30 священиків на чолі з єпископом Юліаном Вороновським (УГКЦ). Потім виступили голова Дрогобицької міської ради Мирослав Глубіш, заступники голови Львівської обласної ради Степан Давимука та Іван Гель, голова Львівської міської ради Василь Шпіцер, письменник, співголова Українського товариства «Меморіал» імені Василя Стуса Володимир Маняк, письменник, народний депутат України Роман Іваничук, голова організації «Державна самостійність України» Іван Кандиба, голова спілки політв'язнів Дрогобича Федір Хоркавців, голова Львівського обласного товариства «Меморіал» Євген Гринів, голова Дрогобицької районної ради Тарас Метик, голова Трускавецької міської ради Віктор Бурлаков, колишній політв'язень, редактор стрийського часопису «Гомін волі» Мирослав Мелень та ін. Вони говорили про вічну пам'ять по невинно знищених українських патріотах; потребу продовжувати пошуки останків жертв більшовизму у Дрогобичі, інших містах України, віддачу до суду злочинців з НКВС і їхнього натхненника КПРС, потребу згуртування усього народу навколо ідеї побудови вільної, демократичної і самостійної Української держави, боротьбу проти

поіменно. *Радянське слово*. 1990. № 144 (10.180). 8 вересня. С. 3; Її ж. Нехай говорять свідки. *Радянське слово*. 1990. № 148 (10.184). 13 вересня. С. 1.

¹²¹⁵ Грицик Я. Данина пам'яті. На території колишньої катівні відкрито Меморіал. *Галицька Зоря*. 2012. № 79 (13382). 17 липня. С. 1.

¹²¹⁶ Головкив М. Сліди кривавого терору, або Чому історія не є для нас учителькою життя. *Галицька Зоря*. 2006. № 88 (12388). 12 липня. С. 1–2.

нового «союзного ярма». Голова Дрогобицького регіонального осередку «Меморіалу» Мирон Бучацький зачитав звинувачення СРСР та кривавому комуністичному режиму у знищенні силою зброї Української держави, розв'язанні братовбивчої громадянської війни, голодоморів, знищенні української інтелігенції, депортацій, блокуванні демократичних реформ, намаганні зберегти тоталітарну імперію. Були висунуті вимоги продовжити кримінальну справу за фактами дрогобицької трагедії, опублікувати списки сексотів, матеріали кримінальних справ страчених та списки «більшовицьких душогубів». На завершення заходу лунав національний гімн «Ще не вмерла Україна»¹²¹⁷. У наступні роки 14 липня у Дрогобичі місцева влада проголосила Днем Скорботи¹²¹⁸.

Загалом історію формування політики пам'яті щодо сталінських репресій кінця червня 1941 р. у Дрогобичі можна поділити на два періоди. Кожен з них пов'язаний із побутуванням певних, подекуди нових форм політики пам'яті.

Перший період охоплює 1991–2011 рр. й характеризується щорічним вшануванням пам'яті жертв радянських репресій за програмою 1991 р.: віче (мітинг-реквієм) на місці розкопок, площі Ринок та панахида на Полі Скорботи. Оскільки перепоховання відбулося 14 липня, то міська влада разом з громадськими та церковно-релігійними організаціями намагалися проводити відповідні заходи цього ж дня у наступні роки¹²¹⁹. Крім того, відповідні заходи про-

¹²¹⁷ Пастух Р. Хто має пам'ять – має і майбутнє. 20 років тому у Дрогобичі за християнським звичаєм здійснено перепоховання жертв НКВД. *Галицька Зоря*. 2011. № 74 (13232). 12 липня. С. 3.

¹²¹⁸ 14 липня – День Скорботи м. Дрогобича. *Галицька Зоря*. 1994. № 79 (611). 12 липня. С. 1.

¹²¹⁹ Пам'яті земляків. *Галицька Зоря*. 1993. № 82 (463). 24 липня. С. 1; Онищак А. Минуло три літа... *Галицька Зоря*. 1994. № 80. 14 липня. С. 1; 14 липня – День Скорботи м. Дрогобича. *Галицька Зоря*. 1994. № 79 (611). 12 липня. С. 1; Садовий Й. Таке забути не можна. *Галицька Зоря*. 1995. № 78 (762). 18–19 липня. С. 1; Єднаймося! *Галицька Зоря*. 1997. № 80 (1063). 16 липня. С. 1–2; Аби пам'ять про них жила... *Галицька Зоря*. 1999. № 78 (1344). 17 липня. С. 1; Пам'ятаємо! *Галицька Зоря*. 2001. № 54 (1542). 17 липня. С. 1–2; Онищак А. Ніхто не перекареслить мій народ. *Галицька Зоря*. 2002. № 73 (1648). 12 липня. С. 1; Швед І. Коли пам'ять обірветься, продовження нації не буде. *Галицька Зоря*. 2003. № 55 (1750). 18 липня. С. 1–2; Микитяк Н. Пам'ять стукає у наші серця. *Галицька Зоря*. 2005. № 74 (2019).

водилися і в останні дні червня¹²²⁰. Ініціатором цих акцій виступали органи місцевого самоврядування, політичні партії (об'єднанні в Координаційну раду Блоку демократичних сил Дрогобиччини), громадські організації, церкви (передовсім Самбірсько-Дрогобицька єпархія Української греко-католицької церкви). Для прикладу, у 1994 р. саме виконавчий комітет Дрогобицької міської ради розмістив оголошення у пресі про відзначення Дня Скорботи¹²²¹. У 1995 р. цим зайнялася Координаційна рада Блоку демократичних сил Дрогобиччини¹²²².

Відзначимо, що місцеві органи влади, політичні сили, громадські організації, по суті, сформували ідейно-аксіологічний дискурс зазначених заходів. Окрім вшанування пам'яті жертв репресій, він включав категоричний осуд радянського режиму, комуністичних ідеологій і партії, згодом – тих сил, які пов'язувалися з радянським минулим, але діяли в незалежній Українській державі, а від недавнього часу – осуд російської військової агресії у Криму та на сході України, викриття і засудження ідей «русского мира» тощо.

У перші роки незалежності України політика пам'яті концентрувалася й на виявленні якомога більшої кількості імен людей, репресованих і знищених сталінським режимом у 1939–1941 і 1944–1953 рр., збиранні свідчень очевидців, викритті злочинів і злочинців з лав радянських спецорганів. Особливо активно мусувалася ідея притягнення до кримінальної відповідальності осіб-вину-

18 липня. С. 1; Гайдук О. Скорботне віче. Світлій пам'яті жертв більшовицького терору. *Галицька Зоря*. 2007. № 75 (12535). 16 липня. С. 1; Грицик Я. Забути трагедію не маємо права. *Галицька Зоря*. 2010. № 76–77 (13075–76). 16 липня. С. 1; Камінська Н. Пам'яті жертв НКВС-КДБ. *Галицька Зоря*. 2012. № 80–81 (13383–84). 20 липня. С. 5.

¹²²⁰ Пам'яті закатованих комуно-імперськими посіпаками. *Галицька Зоря*. 1994. № 71 (603). 23 червня. С. 1; Царан А. Вшанувати пам'ять жертв НКВД. *Галицька Зоря*. 1995. № 64 (748). 15–16 червня. С. 1; Грицик Я. 22 червня у Дрогобичі молилися за загиблих. *Галицька Зоря*. 2011. № 66–67 (13224–25). 24 червня. С. 1; Грицик Я. Трагічні уроки історії. *Галицька Зоря*. 2013. № 71–72 (13527–28). 27 червня. С. 2; Болюча сторінка історії. *Галицька Зоря*. 2015. № 42 (13722). 26 червня. С. 1.

¹²²¹ 14 липня – День Скорботи м. Дрогобича. *Галицька Зоря*. 1994. № 79 (611). 12 липня. С. 1.

¹²²² Царан А. Вшанувати пам'ять жертв НКВД. *Галицька Зоря*. 1995. № 64 (748). 15–16 червня. С. 1.

ватців та виконавців репресій. Наприклад, у неділю 20 червня 1993 р. дрогобичани зібралися на майдані Тараса Шевченка, щоб спільною молитвою вшанувати пам'ять тисяч жертв комуністичного терору. Священики греко-католицької церкви відслужили панахиду. Відтак розпочався мітинг-реквієм, який вступним словом відкрив голова Координаційної ради демблоку Дрогобиччини Тимофій Бордуляк, голова дрогобицького осередку товариства «Меморіал» Мирон Бучацький, представник Президента України у Дрогобичькому районі Богдан Петрушак, голова товариства «Берегиня» (м. Умань) Тетяна Чорномаз, голова Дрогобичької міської ради Мирослав Глубіш, його заступник Володимир Млічко, голова осередку Демократичної партії України Анатолій Царан, голова осередку Української республіканської партії Левко Клепак, голова Товариства ветеранів праці Ярослав Кирилів. Вони засудили злочини НКВС і комуністичної партії проти українського та інших народів. Опісля було прийнято ухвалу, в якій учасники мітингу-реквієм вимагали «розпуску Верховної Ради України, притягнення до кримінальної відповідальності усіх, хто скеровує свою діяльність проти незалежності і цілісності нашої держави». Від Президента України вимагали провести суд над КПРС-КПУ за скоєні злочини, а від місцевої влади – громадський суд над КПРС-КПУ за злочини вчинені на теренах Галичини, зокрема Дрогобиччини¹²²³.

Дослухаючись до громадської думки, представники влади і громадсько-політичних сил у Дрогобичі справді намагалися організувати громадський суд над комуністичною партією як винуватицею репресій. Власне, на 14 липня 1993 р. було заплановано провести громадський суд над КПРС-КПУ. Проте на засіданні Координаційної ради Блоку демократичних сил Дрогобиччини було вирішено перенести суд на пізніший час і звернутися до громадян приходити до міськради й давати свідчення про злочини комуністичної системи¹²²⁴. Тема суду над комуністичними злочинцями лунала і під час панахиди, яка відбулася у середині липня 1993 р. на вул. Стрийській, 3. Панахиду відслужив ігумен відновленого васи-

¹²²³ Пам'яті жертв більшовицьких катів. *Галицька Зоря*. 1993. № 72 (453). 24 червня. С. 1.

¹²²⁴ Потрібні свідчення про злочини більшовицької системи. *Галицька Зоря*. 1993. № 79 (460). 10 липня. С. 1.

ліанського монастиря о. Любомир. Із спогадами про часи більшовицького свавілля виступали учасники українського визвольного руху 1940-х рр. Любомир Гудз, Ярослав Кирилів. Заступник голови міської ради Володимир Млічко закликав провести громадський суд над КПРС-КПУ, а свідчення подавати у Дрогобицьку міську раду народних депутатів¹²²⁵. Невдовзі В. Млічко через пресу звернувся до мешканців Дрогобиччини, закликаючи давати свідчення проти комуністичної системи. Він таврував злочини КПРС й навіть довгу оповідь Д. Паращака із с. Ролів, який став жертвою більшовицьких репресій. У ній йшлося про катування, суд, побиття, визволення у перші дні приходу німців до Дрогобича (30 червня – 1 липня 1941 р.). На завершення наводилися слова Д. Паращака: «Вимагаю суду над злочинцями і дуже хотів би бути присутніми на ньому»¹²²⁶.

Водночас у пресі продовжували з'являтися свідчення репресованих осіб. Так, 24 липня 1993 р. у газеті «Галицька Зоря» політв'язень Євген Лемех розповів те, що побачив, будучи 14-річним хлопцем, 1–2 липня 1941 р. у тюрмі НКВС: трупи в ямах, замуровану людину, яку вдалося врятувати, тощо. При цьому наголошував, що деякі кати й досі живуть у Дрогобичі. «Я, як усі чесні і справжні українці, родичі і діти потерпілих, вимагаю всенародного суду і кари комуністам-вбивцям, які ще живуть на Україні і землях інших країн», – підкреслював Є. Лемех¹²²⁷. Тема суду над КПРС і вшанування пам'яті жертв репресій зринула й під час відзначення другої річниці незалежності України. Постраждалі від радянських репресій вірили у можливість суду й приходили зі свідченнями до міської ради й на масові заходи. Так, на день незалежності у 1993 р. одна з мешканок Дрогобича прийшла з плакатом, на якому виднівся напис: «Він мене допитував: Кочетков О.С.»¹²²⁸.

У 1992–1993 рр. актуальною була й тема продовження розкопок біля колишньої внутрішньої в'язниці НКВС у Дрогобичі. 14 липня 1993 р. відбулося організаційне засідання товариства «Мемо-

¹²²⁵ Пам'яті земляків. *Галицька Зоря*. 1993. № 82 (463). 24 липня. С. 1.

¹²²⁶ Млічко В. Не будьмо байдужими до злочинів ВКП(б) КПСС. *Галицька Зоря*. 1993. № 83 (465). 24 липня. С. 2.

¹²²⁷ Лемех Є. Я можу засвідчити. *Галицька Зоря*. 1993. № 83 (465). 24 липня. С. 2.

¹²²⁸ Вони були першими. *Галицька Зоря*. 1993. № 90 (470). 5 серпня. С. 2.

ріал» з участю представників державних і громадських організацій з приводу продовження розкопок жертв більшовицького терору на вул. Стрийській, 3 і спорудження Музею-Меморіалу¹²²⁹. Однак питання з огляду на низку організаційних і економічних обставин розв'язати не вдалося.

У наступні роки тема суду над КПРС-КПУ майже не піднімалася. Журналістка Анізія Онищак писала навіть про певну байдужість¹²³⁰. Продовжували звучати заклики до викриття злочинців, які тортурували в'язнів. Проте в умовах економічної кризи й певного організаційно-управлінського хаосу в державі акценти під час віче переміщувалися на теми моральних цінностей, духовності і свободи. Так, 21 червня 1994 р. після панахиди за жертвами НКВС, яка відбулася біля пам'ятного знаку на вул. Стрийській, 3, о. Софрон Яциків (УГКЦ) нагадав, яку велику ціну заплатив український народ за свободу. «Свобода – це найбільше добро, як Бог нам дав, – зазначив священик. – І ми не маємо його змарнувати»¹²³¹. У липні 2003 р. під час вшанування пам'яті закатованих священик храму Св. Трійці (УГКЦ) о. Мирослав Соболта говорив про глибоке значення слів «вічна пам'ять»: коли пам'ять обірветься, продовження нації не буде¹²³².

Водночас, окрім встановлення згаданого пам'ятного знаку, відбувалося й освячення меморіальних таблиць, присвячених жертвам репресій. Так, наприкінці серпня 1995 р. на будинку, який колись належав родині Кобринів, було встановлено меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку проживала родина, замордована комуно-фашистськими катами у червні 1941 р.: Кобрин Володимир (1879) – адвокат, депутат (посол) парламенту Австро-Угорщини, перекладач творів І. Франка польською мовою; Кобрин Ольга (1885) – дружина; Кобрин Мирослав – син, інженер; Кобрин

¹²²⁹ Про дальшу долю розкопок жертв більшовизму. *Галицька Зоря*. 1993. № 83 (464). 20 липня. С. 2.

¹²³⁰ Онищак А. Минуло три літа... *Галицька Зоря*. 1994. № 80. 14 липня. С. 1.

¹²³¹ Пам'яті закатованих комуно-імперськими посіпаками. *Галицька Зоря*. 1994. № 71 (603). 23 червня. С. 1.

¹²³² Швед І. Коли пам'ять обірветься, продовження нації не буде. *Галицька Зоря*. 2003. № 55 (1750). 18 липня. С. 1–2.

Ганна – невістка, вчителька французької мови». Дошку, за словами журналіста В. Турмиса, встановили «свідомі дрогобичани»¹²³³.

Усе частіше до вшанування пам'яті жертв радянських репресій долучалася місцева інтелігенція. У 1994 р. у газеті «Галицька Зоря» лікар Михайло Богаченко опублікував вірш «Пам'яті замордованих»¹²³⁴. Наступного року промову на пошану загиблих виголосив професор Дрогобицького державного педагогічного інституту імені Івана Франка, керівник місцевого осередку Товариства «Просвіта» Михайло Шалата¹²³⁵. У 1997 р. серед учасників віче до Дня Скорботи виступав народний депутат України Лесь Танюк¹²³⁶. До слова, того ж року журналістка А. Онищак опублікувала статтю «А небо ще плаче», в якій зокрема, зазначалося: «З вимог, котрі тоді, віддаючи прах землі безневинно закатованих енкаведистами людей, поставила громада, досі не виконано. Не названо прізвищ усіх жертв, не опубліковано матеріали їхніх кримінальних справ, не опубліковано списки донощиків. Навіть списки виконавців вироків... Зрештою ми вже забули про них. Нас спеціально відтягнули від того страхіття, нав'язавши нам міжконфесійні чвари, нові партії, посади, проблеми, над якими б'ємося донині. Нас змусили забути про ці страхіття і ті люди, котрим ми повірили, а вони були просто людьми і ще не вміли керувати, мали усі притаманні людям слабкості... Їхня нечесність нас шокувала, робила байдужими. Ми забували... Господи, та як же ми посміли, як могли забути про жертви? Господи, та не треба нам ніякого нового обіцяного раю... Ми маємо Україну, за котру віддали життя вони, оті, котрі того страшного дня були кісточками, розсипаними в яблуневому саду... Люди, усі, кому нині довірив народ владу, кому не довірив, хто має силу допомогти, працювати в ім'я того народу! Зупиніться на Полі Скорботи! Згадайте їх поіменно! В ім'я отих безневинно закатованих поклянімося працювати чесно для краю свого, України своєї, аби не повторилася мить... Якщо Ви щось зробили не так, перед моги-

¹²³³ Турмис В. Ніхто не буде забутий. *Галицька Зоря*. 1995. № 96 (780). 31 серпня – 01 вересня. С. 2.

¹²³⁴ Богаченко М. Пам'яті замордованих (вірш). *Галицька Зоря*. 1994. № 80. 14 липня. С. 1.

¹²³⁵ Садовий Й. Таке забути не можна. *Галицька Зоря*. 1995. № 78 (762). 18–19 липня. С. 1.

¹²³⁶ Єднаймося! *Галицька Зоря*. 1997. № 80 (1063). 16 липня. С. 1–2.

лами їхніми покайтеся і знову прийдіть сюди, аби пообіцяти працювати для свого народу»¹²³⁷. Вочевидь, громадськість відчувала розчарування повільними змінами, відсутністю реформ, нездатністю чинної державної влади викрити винуватців трагічних подій кінця червня 1941 р.

У 1999 р. за ініціативи місцевої влади та громадськості Дрогобича відбулося вшанування пам'яті перепохованих у 1941 р. 74-х осіб – жертв НКВС. Третього липня оргкомітет цього заходу розмістив у газеті «Галицька Зоря» оголошення, закликаючи дрогобичан зібратися на віче на цвинтарі по вул. М. Грушевського. «Цього року минає 58 літ, як було перезахоронено синів і дочок Дрогобиччини, котрі впали жертвою від рук більшовицьких катів – працівників НКВС. Десять років тому дрогобичани відновили і впорядкували могили своїх земляків... Приходіть, принесіть сюди свій біль, свою пам'ять, свій розумі і свої гарячі серця... Пам'ятаймо, що найбільше нам вадить безпам'ятство...»¹²³⁸, – наголошувалося у зверненні. Зауважимо, що на цей рік припадали президентські вибори в Україні, тож учасники віча, яке відбулося 4 липня 1999 р. біля могили 74-х жертв радянських репресій, зосереджували увагу присутніх на злободенних політичних питаннях. Поминальну відправу за душі загиблих провели священники з храмів Св. Трійці та Св. Петра і Павла. Віче розпочав Ярослав Кирилів, голова Дрогобицької міської організації ветеранів України. Слово узяв й ініціатор відновлення могили – голова Товариства української мови в Дрогобичі Ярослав Ольховий. Виступав заступник голови Дрогобицького міськрайонного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка Михайло Богаченко, голова Дрогобицької міськрайонної організації Конгресу українських націоналістів Тарас Гентош, начальник відділу внутрішньої політики та інформації Дрогобицького міського виконкому Володимир Грабельський. Останній, власне, більше говорив на тему президентських виборів. Водночас серед промовців була і свідок перепоховання Марія Мацюрак, сестру якої також закатували у тюрмі Дрогобиць-

¹²³⁷ Онищак А. А небо ще плаче. *Галицька Зоря*. 1997. № 77 (1060). 9 липня. С. 1–2.

¹²³⁸ Оргкомітет. Ніхто не забутий, ніщо не забуто. *Галицька Зоря*. 1999. № 72 (1360). 3 липня. С. 1.

кого обласного Управління НКВС¹²³⁹. 14 липня того ж року традиційно відбулося вшанування жертв більшовицького терору. Серед промовців були заступник міського голови Дрогобича Володимир Кондзьолка, голова Дрогобицької районної ради Ігор Голяк¹²⁴⁰.

Десята річниця (2001) перепоховання останків 486 людей відзначалася за тим же сценарієм: панахида на місці розкопок, віче на площі Ринок, піша хода на Поле Скорботи. Щоправда, кількість учасників була порівняно невеликою. Єпископ Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ о. Юліан Вороновський навіть відзначив, що десять років тому на центральному майдані міста «було більше домовин з кістками невинно убієнних, аніж нині людей». Мер міста Олексій Радзівський пообіцяв: віднині усе, що розповідає про жертви НКВС буде пошановано, впорядковано. Подібні міркування висловлювали депутат Верховної Ради Олександр Лавринович, депутат обласної ради Віра Байса, голова місцевого осередку товариства «Меморіал» Мирон Бучацький¹²⁴¹.

У 2002 р. з'явилася стаття А. Онищак, сповнена спогадів про перепоховання 1991 р. Вона намагалася передати емоції понад десятилітньої давності. «Ми давали собі клятву, говорили, що поки б'ється у грудях бодай одне чесне серце, поки відлунюють зойки невинно убієнних, поки земля пам'ятає ці страхітливі злочини людства, ми повинні пам'ятати про них, тих, хто віддав своє життя за Україну. Нація над цими могилами повернула собі історичну пам'ять»¹²⁴². Помітним у цьому дописі постає ще один дискурс, спрямований на формування національно-державницького сенсу жертвовної загибелі людей у дрогобицьких застінках НКВС наприкінці червня 1941 р. – вони віддали своє життя за Україну.

Важливою тенденцією політики пам'яті щодо пошанування жертв радянських репресій на Дрогобиччині у першому десятилітті ХХІ ст. стали ідеї подальшого увіковічення пам'яті загиблих шляхом зведення споруд (пам'ятників, пантеонів), заснування музеїв

¹²³⁹ Онищак А. На межі вічності. *Галицька Зоря*. 1999. № 73 (1361). 6 липня. С. 1.

¹²⁴⁰ Аби пам'ять про них жила... *Галицька Зоря*. 1999. № 78 (1344). 17 липня. С. 1.

¹²⁴¹ Пам'ятаємо! *Галицька Зоря*. 2001. № 54 (1542). 17 липня. С. 1–2.

¹²⁴² Онищак А. Ніхто не перекреслить мій народ. *Галицька Зоря*. 2002. № 73 (1648). 12 липня. С. 1.

тощо. Вже у липні 2003 р. міський голова Дрогобича Михайло Лужецький озвучив намір спорудити Пантеон Слави, причому зауважив, що роботи уже розпочалися. Заступник голови Дрогобицької районної ради Ярослав Болонний запропонував відкрити у місті музей національно-визвольних змагань¹²⁴³. 25–25 листопада 2006 р., коли у Дрогобичі відбулося віче-реквієм пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., міський голова Микола Гук запропонував звести у Дрогобичі Курган Пам'яті жертв політичних репресій. Він наголосив, що українцям треба і Верховній Раді, і всьому світові сказати: «Ми пам'ятаємо, і ви не забувайте». Мер висловив думку, що колись буде написана не лише книга жертв, але й книга вбивць¹²⁴⁴. 14 липня 2007 р. під час віче на центральній площі Дрогобича міський голова Микола Гук запевнив присутніх у тому, що докладаються зусилля, щоби на місці трагедії 1941 р. було встановлено статую Ісуса Христа (макет самої статуї на той час, начебто, був готовий), а на мурах розвішано фотографії закатованих¹²⁴⁵. Вочевидь, ці ідеї не знаходили належної підтримки та фінансових ресурсів для реалізації, або ж відійшли на задній план з огляду на конфлікт між депутатським корпусом Дрогобицької міської ради і мером М. Гуком.

На той час політика пам'яті у межах України визначалася створеним у 2006 р. Українським інститутом національної пам'яті. У країні активізувався процес інституалізації політики пам'яті, зокрема через створення музеїв. 28 червня 2009 р. у Львові було відкрито Меморіальний музей жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Побувавши на відкритті, співробітник музею «Дрогобиччина» Марія Головкевич виступила у пресі з ідеєю спорудження у Дрогобичі Монументу Пам'яті замордованим країнам, назвавши його, наприклад, «Дзвони Національної Пам'яті», і запропонувала на стелах викарбувати мартиролог¹²⁴⁶.

¹²⁴³ Швед І. Коли пам'ять обірветься, продовження нації не буде. *Галицька Зоря*. 2003. № 55 (1750). 18 липня. С. 1–2.

¹²⁴⁴ Грицик Л., Грицик Я. Страшна сторінка історії, яку не маємо права забути. *Галицька Зоря*. 2006. № 146 (12446). 27 листопада. С. 1.

¹²⁴⁵ Гайдук О. Скорботне віче. Світлій пам'яті жертв більшовицького терору. *Галицька Зоря*. 2007. № 75 (12535). 16 липня. С. 1.

¹²⁴⁶ Головкевич М. 486 – на Полі Скорботи, а тисячі – під асфальтом?.. *Галицька Зоря*. 2009. № 72–73 (12923–24). 10 червня. С. 7.

Ідея окремого музею, присвяченого жертвам радянських репресій у Дрогобичі, визрівала у наступні роки. 22 червня 2011 р. у Дрогобичі вшанували пам'ять загиблих у Другій світовій війні. Напередодні депутати Дрогобицької міської ради Микола Походжай, Володимир Кулина та старший науковий співробітник музею «Дрогобиччина» Володимир Пограничний повідомили про намір започаткувати встановлення на стіні будинку на вул. Стрийській, 3 невеликих меморіальних таблиць з іменами загиблих. У майбутньому такі таблиці мали б додаватися у процесі виявлення нових імен жертв НКВС. Увечері 22 червня 2011 р. на вул. Стрийській, 3 біля Хреста пам'яті відбулася поминальна панахида за вбитими у колишній катівні НКВС людьми, яку відправили єпископ Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ Ярослав Приріз, ігумен монастиря ЧСВВ о. Ігор, священники церкви Св. Петра і Павла. Перед присутніми виступили владика Ярослав, Володимир Пограничний, журналіст Олесь Пограничний, видавець Святослав Сурма, представники молодіжних організацій Дрогобича. Відтак відбулося відкриття двох пам'ятних таблиць з іменами о. Северіяна Бараника та колишнього посла австрійського парламенту Володимира Кобрини, яких було закатовано у червні 1941 р. У пресі повідомлялося про те, що незабаром з'явиться ще 8 таблиць. Керамічні таблиці виконувала львівська майстриня Мар'яна Мотика¹²⁴⁷.

Другий період формування політики пам'яті щодо жертв радянських репресій у Дрогобичі пов'язаний з відкриттям і діяльністю меморіалу «Тюрма на Стрийській» (2012–2013). Його відкриття складалося з двох етапів. Початково ініціативна група щодо створення меморіалу (М. Маринович, О. Пограничний, В. Пограничний, В. Кулина, М. Походжай, М. Головкевич та ін.) відстоювала ідею облаштувати музей пам'яті усіх тоталітарних режимів. Відтак греко-католицькі священники о. Тарас Гарасимчук та о. Іван Паньків, а також інші члени ініціативної групи звернулися до керівництва Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка та міської влади з проханням підтримати ідею організаційно та матеріально. Міський голова О. Радзієвський підтримав ініціативу громадськості і видав розпорядження «Про втілення мемо-

¹²⁴⁷ Грицик Я. 22 червня у Дрогобичі молилися за загиблих. *Галицька Зоря*. 2011. № 66–67 (13224–25). 24 червня. С. 1.

ріалу «Тюрма на Стрийській»»¹²⁴⁸. Свою згоду надало і керівництво Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (ректор Н. Скотна).

Проект першого етапу розробляли архітектор Максим Чирка за участю членів оргкомітету. На мармурових плитах мартиролога, які прикріпили до стіни колишньої в'язниці, викарбували імена частини закатованих. Розробники проекту передбачили можливість встановлення нових мармурових плит із іменами осіб, закатованих працівниками радянських спецорганів. В архітектурно-планувальну ідею меморіалу закладено стилізоване приміщення катівні. Головний вхід на територію через ворота у вигляді тюремних ґрат виконаних із комбінації хрестів. Проходячи крізь заґратований коридор із поєднанням горизонтальних та вертикальних конструкцій, відвідувачі переймаються скорботою подій літа 1941 р. На території меморіал вони наче опиняються у камерах, що мають вікна з ґратами, крізь які іноді проблискував промінь надії. Між плитами встановлено стовпи з ліхтарями, що створюють атмосферу внутрішнього подвір'я в'язниці. Територію вирішили не огороджувати, що також має символічний зміст: відсутність огорожі обабіч порталу унаочнює той факт, що за тюремними ґратами людину можна ув'язнити тілом, але при тому вона може залишатися духовно вільною – для духу не існує стін та огорож. Під час відкриття першого етапу меморіалу (12 липня 2012 р.) виступали Мирон Бучацький, голова міста Олексій Радзівський, єпископи Ярослав Приріз (УГКЦ), Михаїл Бондарчук (УПЦ КП), протопресвітер Михайло Бачинський (УАПЦ). Після молитви і освячення меморіалу, відбулися покладання квітів, військовий салют, виступи співочих колективів¹²⁴⁹.

Другий етап меморіалу «Тюрма на Стрийській» було відкрито 25 червня 2013 р. На той час музейну експозицію розгорнули у двох залах – камерах колишньої катівні. В одному з них є криниця-могила, куди скидали закатованих в'язнів. Експозиція відтворювала певні аспекти сталінського терору на західноукраїнських землях: окупацію та встановлення радянської влади на Дрогобиччині, історію тюрми та репресій НКВС-НКДБ на теренах Дрогобицького

¹²⁴⁸ Грицик Я. Данина пам'яті. На території колишньої катівні відкрито Меморіал. *Галицька Зоря*. 2012. № 79 (13382). 17 липня. С. 1.

¹²⁴⁹ Там само. С. 1–2.

краю, фотомартиролог жертв репресивних органів. Експонувалися особисті речі закатованих, знаряддя вбивств і катувань. Документи та фотографії розповідали про розкопки тлінних останків 486 жертв у 1990 р. та захоронення їх на Полі Скорботи у Дрогобичі 14 липня 1991 р.¹²⁵⁰

Панахиду за загиблими та освячення музею здійснили Апостольський Нунцій в Україні Томас Едвард Галліксон, секретар Синоду єпископів УГКЦ владика Богдан Дзюрах, владика Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ Ярослав Приріз у співслужінні з іншими священниками. Мер Олексій Радзієвський подякував усім, хто доклався до облаштування музею: секретарю міськради Тарасові Метіку, директорові департаменту міського господарства Іванові Лепкому, ректору університету Надії Скотній, директорові музею «Дрогобиччина» Аллі Гладун, керівникові відділу історії музею «Дрогобиччина» Марії Головкевич, керівникові відділу природи музею «Дрогобиччина» Володимиру Пограничному, депутатові міської ради Миколі Походжаю, начальнику відділу культури та мистецтв Олегові Яводчаку та ін.¹²⁵¹ Структурно меморіал було включено до складу відділу історії музею «Дрогобиччина» як історико-меморіальний комплекс жертв комуністичного терору¹²⁵².

Відзначимо, що меморіал «Тюрма на Стрийській» поступово набув реальних обрисів місця пам'яті для вшанування не лише жертв радянського терору 1939–1941 рр. у Західній Україні, а й загалом жертв комуністичних репресій, зокрема й Голодомору 1932–1933 рр. Для прикладу, 28 листопада 2015 р. саме на території меморіалу «Тюрма на Стрийській» відбулася панахида та скорботне віче з нагоди 82-х роковин Голодомору в Україні¹²⁵³. 23 листопада 2019 р. знову на теренах меморіалу вшановували пам'ять

¹²⁵⁰ Грицик Я. Трагічні уроки історії. *Галицька Зоря*. 2013. № 71–72 (13527–28). 27 червня. С. 2.

¹²⁵¹ Там само. С. 2.

¹²⁵² Музей «Дрогобиччина». URL: <https://drohobych-rada.gov.ua> (дата звернення: 28.03.2021).

¹²⁵³ Грицик Я. Голодомор. Пам'ятаємо... *Галицька Зоря*. 2015. № 81 (13761). 4 грудня. С. 1.

жертв Голодомору-геноциду¹²⁵⁴. Меморіал у 2015 р. відвідали і європейські дипломати¹²⁵⁵.

Завдяки владним органам, громадськості, представникам духовенства Дрогобича щодо Меморіалу «Тюрма на Стрийській» усталівся певний сакралізувальний дискурс, покликаний конституювати його важливість не лише як музейно-меморіального осередку, але і як «святого місця» в духовно-моральному та національному вимірах. Формуванню топосу «святого місця» сприяли, звісно, панахиди, які проводилися священиками і владиками українських церков – спочатку УГКЦ, а потім ще й УПЦ КП та УАПЦ¹²⁵⁶. Саме представники духовенства, починаючи з початку 1990-х рр., зробили значний внесок у формування «сакрального значення» території меморіалу. Характерно, що єпископ Самбірської-Дрогобицької єпархії УГКЦ Ярослав Приріз 14 липня 2015 р. назвав меморіал на Стрийській «неопалимою купиною» Дрогобича¹²⁵⁷. Через два роки (14.07.2017 р.) єпископ Григорій Комар (УГКЦ) після панахиди на території «Тюрми на Стрийській» сказав: «Віддати життя за батьківщину – це святість. Як написано Йоаном Богословом у «Книзі Откровення»: «Мученики це ті, які лежать під Божим престолом»¹²⁵⁸. 14 липня 2018 р. території Меморіалу «Тюрма на Стрийській» відбулися скорботні заходи з вшанування жертв більшовицького терору 1939–1950-х рр. Священик о. Андрій Бунь знову ж говорив про святість цього місця, де «радянська безбожна влада»

¹²⁵⁴ «Голод-33». Пам'ятаємо. *Галицька Зоря*. 2019. № 52 (14025). 28 листопада. С. 1.

¹²⁵⁵ Дрогобицький меморіал «Тюрма на Стрийській» європейських дипломатів вразив до сліз. URL: <https://d-nk.com.ua/drogobickij-memorial-tyurma-na-strijiskij-yevropejskix-diplomativ-vraziv-do-sliz/> (дата звернення: 28.03.2021).

¹²⁵⁶ Пом'янули закатованих у тюрмі на Стрийській. *Франковий край*. 2014. № 27 (37). 18 липня. С. 2; «Фабрики смерті». Дрогобичани помолилися за душі невинно убієнних у катівні НКВД. *Галицька Зоря*. 2014. № 47 (13650). 18 липня. С. 1; Грицик Я. Данина пам'яті. На території колишньої катівні відкрито Меморіал. *Галицька Зоря*. 2012. № 79 (13382). 17 липня. С. 1–2.

¹²⁵⁷ Ясюра Л. У Дрогобичі вшанували пам'ять жертв більшовицького терору. *Франковий край*. 2015. № 27 (88). 17 липня. С. 1.

¹²⁵⁸ Паньків І. Зо святими упокой, Христе... *Галицька Зоря*. 2017. № 49 (13894). 20 липня. С. 1.

залишила свій слід, який став найбільш болісною пам'яттю. «Мабуть, це найсвятіше місце у нашому місті», – зазначив він¹²⁵⁹.

Топос «святості» перейняли та продукували представники місцевого самоврядування. У 2015 р. в.о. міського голови Тарас Метик порівняв меморіал з Голгофою, історія якої бере початок з 17 вересня 1939 р.¹²⁶⁰ У жовтні 2019 р. міський голова Тарас Кучма з приводу меморіального комплексу «Тюрма на Стрийській» сказав: «Це намолене місце. Це наша Стіна Плачу і має бути місцем святості. Сюди мають приходити люди і перейматися цією трагедією»¹²⁶¹. Представники громадськості також часто вели мову про святість землі, «кожна грудочка якої залита кров'ю жертв»¹²⁶².

Під час відзначення сумних роковин, владні органи Дрогобича, представники громадськості і духовенства дуже часто акцентували увагу на сучасній російсько-українській війні. Так, 22 червня 2019 р. владика Ярослав Приріз у своїй промові наголосив на паралелях між подіями 1941 р., коли радянська окупаційна влада знищувала українську інтелігенцію, та сьогоднішнім, коли промосковські сили знову прагнуть реваншу, зокрема розвороту до Росії, перегляду історії, скасування закону про українську мову, скуповують телеканали для маніпулювання свідомістю громадян. Єпископ закликав присутніх не бути байдужими до того, що відбувається в державі, бо «байдужість також є злочином»¹²⁶³. Учасники меморіальних заходів наголошували на необхідності протистояти російській пропаганді. Зокрема у газеті «Франковий край» 24 червня 2016 р. було поміщено фотографії з розкопок 1990 р. і похорону 14 липня 1991 р. Автор допису наголосив: «Радимо пильно вдивитись у ці фото. Комусь – аби освіжити пам'ять, комусь – аби хоч трохи

¹²⁵⁹ Прес служба міської ради. Пам'яті жертв московсько-більшовицького терору. *Галицька Зоря*. 2018. № 29 (13949). 19 липня. С. 1.

¹²⁶⁰ Грицик Я. Дрогобицька Голгофа. *Галицька Зоря*. 2015. № 45 (13725). 17 липня. С. 1.

¹²⁶¹ Пресслужба ДМР. Віднайдені останки можуть належати воїнам УПА. *Галицька Зоря*. 2019. № 48 (14021). 31 жовтня. С. 1.

¹²⁶² Ясюра Л. У Дрогобичі вшанували пам'ять жертв більшовицького терору. *Франковий край*. 2015. № 27 (88). 17 липня. С. 1.

¹²⁶³ Грицик Я. І небо заплакало дощем... *Галицька Зоря*. 2019. № 28 (14001). 27 червня. С. 2.

увити жорстокість окупантів із півночі, а тим, хто потрапив в облогу російської пропаганди – аби прозріти...»¹²⁶⁴.

Безумовно, не припинилася традиція вшанування пам'яті жертв політичних репресій і на Полі Скорботи¹²⁶⁵. На цьому меморіальному кладовищі відбувалися і перепоховання вояків УПА. Зокрема, 24 липня 2012 р. працівниками Комунального підприємства Львівської обласної ради «Доля» поблизу Старого Села були знайдені останки 9 бійців УПА. У 2013 р. повстанців за християнським звичаєм перепоховали саме на Полі Скорботи. А через два роки за сприяння депутата Львівської обласної ради Михайла Задорожного на могилах незнаних героїв встановили пам'ятні хрести. 28 червня 2015 р. їх освятив о. Ігор Цмоканич (УГКЦ). З цієї нагоди виступив в.о. голови Дрогобича Тарас Метик, який сказав, що на Полі Скорботи ховають і вояків УПА, і героїв АТО¹²⁶⁶. Справді, вже у липні 2014 р. на Полі Скорботи було поховано військово-службовця Збройних Сил України дрогобичанина Ігоря Бориса, який загинув у зоні АТО¹²⁶⁷. Відтак Поле Скорботи як меморіальне місце, набуло додаткових сенсів, оскільки на ньому упокоїлися не лише жертви сталінських репресій, закатовані працівниками НКВС-МВС, НКДБ-МДБ, але й вояки, які зі зброєю в руках чинили опір загарбникам – радянським, російським.

Важливою тенденцією реалізації політики пам'яті на Дрогобиччині стало й поширення меморіальних практик у селах району. Відомо, що у с. Верхні Гаї було встановлено пам'ятник жертвам

¹²⁶⁴ Вороняк О. Щоб вільно жити, пам'ятаймо невинно убитих. *Франковий край*. 2016. № 25 (137). 24 червня. С. 2.

¹²⁶⁵ Камінська Н. Пам'яті жертв НКВС – КДБ. *Галицька Зоря*. 2012. № 80–81 (13383–84). 20 липня. С. 5; Паньків І. Зо святими упокой, Христе... *Галицька Зоря*. 2017. № 49 (13894). 20 липня. С. 1; Прес служба міської ради. Пам'яті жертв московсько-більшовицького терору. *Галицька Зоря*. 2018. № 29 (13949). 19 липня. С. 1; Грицик Я. Невже стирається історична пам'ять? *Галицька Зоря*. 2019. № 32 (14005). 18 липня. С. 1.

¹²⁶⁶ Грицик Я. Героїчний зв'язок поколінь. *Галицька Зоря*. 2015. № 43 (13723). 3 липня. С. 1; Героїчний зв'язок поколінь. *Галицька Зоря*. 2015. № 66 (13746). 10 жовтня. С. 2.

¹²⁶⁷ На Львівщині у Дрогобичі оголошено два Дні жалоби за загиблим під час АТО військовим. URL: <http://zunr.info/news/2014/07/18/63105-na-l-vivshchyni-udrogobychi-ogolosheno-dva-dni-zhaloby-za-zagyblym-pid-chas-ato-viys-kovym.html> (дата звернення: 28.03.2021).

голодоморів і політичних репресій. 18 травня 2014 р. біля нього відбувся районний захід за участю сільського голови Володимира Ханаса, депутата Львівської обласної ради Михайла Задорожного, священників УГКЦ та УПЦ КП¹²⁶⁸. 21 травня 2017 р. у селищі Меденичі з нагоди Дня пам'яті жертв політичних репресій було урочисто відкрито і освячено меморіальну таблицю пам'яті українців – жертв репресивної машини Радянського Союзу. На таблиці зображено будинки тодішніх катівень та розміщено напис «У цих будівлях у 1939–1959 роках знаходилися карально-репресивні органи СРСР. Перехожий, схили голову перед пам'яттю невинних жертв комуністичного режиму». Відкрити таблицю було доручено Анні Галушці і Анні Якимів із с. Літиня та Марії Олійник із смт Меденичі, які у другій половині 1940-х рр. зазнали тортур у меденицькій енкаведистській катівні. Освятити меморіальну таблицю і відправив поминальну панахиду за убиті українцями місцевий парох о. Мирослав. Про історичні події середини ХХ ст. на наших землях розповів історик, Верхньогаївський сільський голова В. Ханас¹²⁶⁹.

У 2019 р. відбулися дві події, які додали нового змісту у справу реалізації політики пам'яті щодо жертв радянських репресій у Дрогобичі. Перша стосувалася нової форми увічнення пам'яті – створення документально-художньої кінострічки «Дрогобицька Голгофа». Остання ж бере свої витoki від однойменної театральної п'єси, яку вперше поставили на сцені у Львівському академічному обласному музично-драматичному театрі ім. Юрія Дрогобича 5 лютого 2017 р. Ідейним натхненником написання п'єси виступив о. Іван Паньків – настоятель храму дрогобицьких священомучеників Северіяна, Віталія і Якима. П'єсу написав знаний журналіст та громадсько-політичний діяч Тарас Метик, а інсценізував колектив театру під керівництвом Миколи Гнатенка (головний режисер – Олександр Король, художник-постановник – Ярослав Данилів). Уперше в Україні на театральній сцені розповідалася історія про репресії щодо мешканців Галичини з боку радянських каральних органів. У п'єсі змальовувалася доля священників, ієромонахів

¹²⁶⁸ Грицик Я. Пам'яті жертв політичних репресій. *Галицька Зоря*. 2014. № 34 (13637). 23 травня. С. 2.

¹²⁶⁹ Тихий І. У Меденичах увіковічили пам'ять жертв НКВД. *Галицька Зоря*. 2017. № 35 (13880). 24 травня. С. 2.

Якима Сеньківського (актор Іван Гарасимчук), Северіяна Бараника (актор Олександр Морозов), Віталія Байрака (актор Микола Козак), яких катували і знищили у застінках тюрми на Стрийській. Крім того, серед персонажів п'єси були й учні-гімназисти Марія (акторка Оксана Федчук), Михайло (актор Микола Дідик), Дмитро (актор Юрій Федчук), яким було лише по вісімнадцять років. Після завершення вистави владика Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ Ярослав Приріз щиро подякував усім, хто причетний до підготовки цієї вистави, яка «має велику просвітницьку мету, допомагає збагнути страждальницьку жертвовність кращих синів і дочок нашого народу, церкви во славу Бога і України»¹²⁷⁰.

Наступного року у колективу муздрамтеатру Дрогобича, зокрема режисера О. Ковалю, з'явився задум екранізувати п'єсу «Дрогобицька Голгофа». За його словами, акторський склад, «перейде зі сцени на кінематографічний майданчик», яким мають стати сцени для знімання фільму: меморіальний комплекс «Тюрма на Стрийській», «Бригітки» – в'язниця на вул. Трускавецькій, храми Пресвятої Трійці, Петра і Павла, Святого Юра, інші споруди і вулиці Дрогобича, що зберегли автентичність першої половини минулого століття. У січні 2018 р. в управлінні Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ відбулася зустріч владика Ярослава Приріза, священників Тараса Гарасимчука, Івана Паньківа, Макарія Леніва з автором п'єси Тарасом Метиком, директором театру Миколою Гнатенком, його заступником Василем Калитою, режисером Олександром Королем і керівником відділу культури і мистецтва Дрогобицької міської ради Олегом Яводчаком. Присутні обговорили питання знімання фільму. На думку духовенства і митців, екранізація історії ліквідації УГКЦ, винищення священства в роки російсько-радянської окупації дасть можливість «ширше запізнати і популяризувати жертвне життя вірних слуг Христової церкви блаженних священномучеників Северіяна, Якима і Віталія, розкрити імперську сутність нашого північного сусіда, який четвертий рік не припиняє своїх загарбницьких дій на сході України»¹²⁷¹.

¹²⁷⁰ Грицик Я. На сцені – «Дрогобицька Голгофа». *Галицька Зоря*. 2017. № 16 (13861). 10 березня. С. 1.

¹²⁷¹ Русин Т. «Дрогобицьку Голгофу» екранізують. *Галицька Зоря*. 2018. № 05 (13925). 1 лютого. С. 2.

До реалізації ідеї дійшло у 2019 р. Так, 9 липня цього року у музейній кімнаті Меморіального комплексу «Тюрма на Стрийській» відбулася пресконференція ініціативно-творчої групи, яка готувалася до зйомок. З журналістами регіону спілкувалися автор театральної п'єси Тарас Метик, директор Львівського академічного музично-драматичного театру ім. Юрія Дрогобича заслужений діяч мистецтв України Микола Гнатенко, головний режисер театру і майбутнього фільму Олександр Король, ігумен отець Йосиф із храму св. Апостолів Петра і Павла, керівник ГО «Дрогобич – добрий дім» та автор написання проєкту Наталія Копичин. Наголошувалося, що метою проєкту є: «відтворення історичної дійсності окупації Галичини у період 1939–1941 рр., пізнання історії цього періоду та її осмислення в контексті сучасних подій, збереження пам'яті про невинно убієнних, пропагування християнської моралі, загальнолюдських цінностей, національно-патріотичне виховання, розвінчування міфу, який пропонує «руській мір» та є спорідненим з ідеологією СРСР, пізнання міжнародною спільнотою історії України та подій періоду окупації московсько-комуністичною імперією»¹²⁷².

Бюджет картини становив понад 300 тис. грн, з яких 70 тис. надала Львівська обласна державна адміністрація. Водночас долучилися й меценати. 14 серпня 2019 р. у Дрогобицькій ратуші відбулася нарада творців кінострічки, керівництва міста, начальників структурних підрозділів Дрогобицької міської ради, представників поліції і Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка щодо організаційних і фінансових аспектів екранізації. Головний режисер Олександр Король зазначив, що зйомки потрібно завершити до 7 вересня¹²⁷³. 6 вересня 2019 р. у ратуші відбулася пресконференція щодо зйомок фільму «Дрогобицька Голгофа». Зйомки було завершено. Тривалість фільму складала 1 год 30 хв¹²⁷⁴. Прем'єра стрічки «Дрогобицька Голгофа.

¹²⁷² Грицик Я. «Дрогобицька Голгофа» стане фільмом... *Галицька Зоря*. 2019. № 30 (14003). 11 липня. С. 1.

¹²⁷³ До 7 вересня завершать зйомки кінострічки. *Галицька Зоря*. 2019. № 38 (14011). 22 серпня. С. 1.

¹²⁷⁴ «Дрогобицька Голгофа» – реквієм за невинно убієнними. *Галицька Зоря*. 2019. № 41 (14014). 12 вересня. С. 1.

Реквієм» відбулася 3 листопада 2019 р. у залі Львівського академічного музично-драматичного театру ім. Юрія Дрогобича¹²⁷⁵.

Другою подією стало відновлення розкопок на території біля меморіального комплексу «Тюрма на Стрийській». Відзначимо, що до продовження розкопок закликали представники громадськості ще 1991 р. Щороку під час заходів до Дня Скорботи у Дрогобичі (14 липня) М. Бучацький вів мову про криницю завглибшки 32 м. на подвір'ї будівлі навчального корпусу університету на вул. Стрийська, 3, в якій можуть знаходитися тіла не менше тисячі осіб, а тому потрібно почати розкопки¹²⁷⁶. Про продовження розкопок говорили і представники влади, і наукові працівники музею «Дрогобиччина». Так, начальник відділу історії музею «Дрогобиччина» Марія Головкевич періодично виступала у пресі з відповідними пропозиціями¹²⁷⁷. Підтримала цю ідею й Дрогобицька міська рада на чолі з Т. Кучмою. Зрештою восени 2019 р. усі дозволи було погоджено і за справу взялося комунальне підприємство Львівської обласної ради «Меморіально-пошуковий центр “Доля”» на чолі із Святославом Шереметою. Розкопки почалися у жовтні і вже на третій день було проведено брифінг для журналістів, під час якого С. Шеремета повідомив про виявлення 13 захоронень, з яких 6 було розкопано і знайдено останки щонайменше 16 осіб. Ще 7 захоронень

¹²⁷⁵ Жеплінський Т. У Дрогобичі відбувся прем'єрний показ фільму «Дрогобицька Голгофа. Реквієм». URL: <http://sde.org.ua/home/archive/item/4324-u-drogobychi-vidbuvsya-prem%e2%80%99jeryj-pokaz-filmu-drogobyska-golgota-rekvijem.html> (дата звернення: 28.03.2021).

¹²⁷⁶ Грицик Я. День скорботи і пам'яті. *Галицька Зоря*. 2011. № 74 (13232). 12 липня. С. 1–2; Його ж. Данина пам'яті. На території колишньої катівні відкрито Меморіал. *Галицька Зоря*. 2012. № 79 (13382). 17 липня. С. 1–2; Прес служба міської ради. Пам'яті жертв московсько-більшовицького терору. *Галицька Зоря*. 2018. № 29 (13949). 19 липня. С. 1; У відкритому музеї необхідно завершити розкопки у криниці 32-метрової глибини. URL: <https://dnk.com.ua/memorial-tyurma-na-strijskij-krapku-staviti-zarano/> (дата звернення: 28.03.2021).

¹²⁷⁷ Головкевич М. Сліди кривавого терору, або Чому історія не є для нас учителькою життя. *Галицька Зоря*. 2006. № 88 (12388). 12 липня. С. 1–2; Її ж. 486 – на Полі Скорботи, а тисячі – під асфальтом?.. *Галицька Зоря*. 2009. № 72–73 (12923–24). 10 червня. С. 7; Її ж. Сліди кривавого терору, або Чому історія не є для нас учителькою життя? *Галицька Зоря*. 2011. № 72–73 (13230–31). 8 липня. С. 1–2.

локалізовано і підготовлено до розкопок. Наголошувалося, що захоронення зроблені хаотично – у різних напрямках, по кілька осіб в одній ямі, траплялися накладення одних ям на інші. Крім того, виступили ініціатор розкопок на території катівні у 1990 р. Мирон Бучацький та доктор історичних наук, професор Дрогобицького університету Василь Ільницький¹²⁷⁸.

23 жовтня 2019 р. у Дрогобицькій ратуші відбулася зустріч міського голови Т. Кучми з керівником Меморіально-пошукового центру «Доля» С. Шереметою. Останній повідомив, що станом на 23 жовтня виявлено 40 останків, з яких 33 обстежили фахівці. Він наголосив, що знайдені артефакти та попередні результати досліджень вказують на те, що останки можуть належати воїнам УПА, членам підпілля ОУН, цивільним мешканцям Дрогобича та околиць, які стали жертвами тоталітарного комуністичного режиму. У саду біля навчальної будівлі університету виявлено ями, де захоронено по 2–3, 5 і більше осіб. Усі вони були чоловіками віком 20–50 і більше років. Очевидно, що захоронення відбувалися уночі в декілька етапів, про що свідчить їхня хаотичність. Є версія, що тіла посипали каустичною содою. Голова міста Т. Кучма запропонував зробити масштабну презентацію на теренах України результатів розкопок, створити на місці розкопок меморіальний комплекс за новітніми технологіями, а також перепоховати віднайдені останки людей за християнським обрядом¹²⁷⁹.

Згодом у процесі розкопок було знайдено і кісткові останки жінок. Загалом, у процесі пошуково-ексгумаційних робіт центру «Доля» з 24 ям, відкопаних в саду біля колишньої в'язниці, вдалося ексгумувати останки 78 закатованих людей. Перепоховання віднайдених останків планується у червні-липні 2021 р.¹²⁸⁰

Отже, політику пам'яті місцевих органів влади Дрогобича (1991–2020) щодо сталінського терору у червні 1941 р. на захід-

¹²⁷⁸ Грищик Я. Віднайдені нові жертви червоного терору. *Галицька Зоря*. 2019. № 47 (14020). 24 жовтня. С. 1; Терещук Г. У саду колишньої тюрми Дрогобича виявили останки жертв НКВС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30221813.html> (дата звернення: 28.03.2021).

¹²⁷⁹ Пресслужба ДМР. Віднайдені останки можуть належати воїнам УПА. *Галицька Зоря*. 2019. № 48 (14021). 31 жовтня. С. 1.

¹²⁸⁰ У Дрогобичі перепоховують останки жертв репресій СРСР. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/155493/> (дата звернення: 28.03.2021).

ноукраїнських землях можна поділити на два періоди, які розділяє факт створення меморіального комплексу «Тюрма на Стрийській» у 2012–2013 рр. За три десятиріччя традиційними стали заходи, присвячені вшанування пам'яті жертв репресій: віче (мітинг-реквієм) на місці розкопок (згодом на теренах меморіального комплексу «Тюрма на Стрийській»), площі Ринок та панахида на Полі Скорботи. Місцеві органи влади, політичні сили, громадські організації, по суті, сформувавши ідейно-аксіологічний дискурс зазначених заходів. Окрім вшанування пам'яті жертв репресій, він включав категоричний осуд радянського режиму, комуністичної ідеології, комуністичної партії, згодом – тих сил, які пов'язувалися з радянським минулим, але діяли в незалежній Українській державі, а зараз – осуд російської військової агресії у Криму та на сході України, викриття і засудження ідей «руського мира» тощо.

*Микола Галів,
Роман Михаць,
Антоніна Бойчук*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп ЦК ВКП(б) – Відділ агітації та пропаганди Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

Архів КЗ ЛОР «Львівський історичний музей» – Архів Комунального закладу Львівської обласної ради «Львівський історичний музей»

ВАСГНІЛ – Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені Леніна

ВТТ – виправно-трудоий табір

ВУЧК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ГДА – Галузевий державний архів

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ГКЦ – Греко-католицька церква

Головліт – Головне управління у справах літератури та видавництва

ГУЛАГ (з російської) – Главное управление лагерей. Повна назва: Главное управление исправительно-трудоовых лагерей, трудоовых поселений и мест заключения

ДАЗО – Державний архів Закарпатської області

ДАФ – Державний архівний фонд

ДКО – Державний комітет оборони

ДПУ – Державне політичне управління

ДТП – дорожньо-транспортна пригода

ЗПВ – збірний пункт військовополонених

КДБ – Комітет державної безпеки

КК – кримінальний кодекс

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

м. – місто

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

МТС – машинно-тракторна станція
НАН України – Національна академія наук України
НАТО – Північноатлантичний альянс
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НКО – Народний комісаріат оборони
НРЗУ – Народна Рада Закарпатської України
НРУ – Народний рух України
обл. – область
Облліт – Обласне управління у справах літератури та видав-
ництва
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОУН – Організація Українських Націоналістів
ОФС – особиста фільтраційна справа
ПАР – попередня агентурна розробка
ПНР – Польська Народна Республіка
ПО – переміщені особи
Політбюро ЦК ВКП(б) – Політичне бюро Центрального Ко-
мітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ПФК – перевірко-фільтраційні комісії
ПФП – перевірко-фільтраційні пункти
ПФТ – перевірко-фільтраційний табір
р.н. – рік народження
РМ – Рада міністрів
РНК – Рада народних комісарів
р-н – район
РПЦ – Руська православна церква
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична
республіка
РФ – Російська Федерація, Росія
с. – село
СБУ – Служба безпеки України
СМЕРШ – (скорочено від «Смерть шпигунам») – назва ряду
незалежних одна від одної контррозвідувальних організацій
народного комісаріату оборони СРСР у роки Другої світової війни.
сmt. – селище міського типу, селище
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
сс – совершенно секретно

УВО – Українська військова організація
УВС – управління внутрішніх справ
УжНУ – Ужгородський національний університет
УІНП – Український інститут національної пам'яті
УКДБ – Управління комітету державної безпеки
УПА – Українська Повстанська Армія
УРСР, Українська РСР – Українська Радянська Соціалістична
Республіка
УСБУ – управління служби безпеки України
УСС – Українські січові стрільці
ФЗН – фабрично-заводське навчання
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих орга-
нів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громад-
ських об'єднань України
ЦДАЖР УРСР – Центральний державний архів Жовтневої
революції і соціалістичного будівництва УРСР
ЦДВР – Центр дослідження визвольного руху
ЦК – Центральний комітет
ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної
партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (біль-
шовиків) України
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радян-
ського Союзу
ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України
ЧСР – Чехословацька республіка

Наукове видання

**Політика пам'яті в Україні
щодо радянських репресій
у західних областях
(1939–1953)**

Літературний редактор – Г. Шестакова

Технічний редактор – Т. Шутова

Макетування та верстка – Н. Ковальчук

Дизайн обкладинки – А. Юдашкіна

Редагування англomовних текстів – Т. Лазуткіна

Видавництво «Ліга-Прес»

Вул. Кастелівка, 9, Львів, 79012, Україна

Вул. Любіцька, 44, Торунь, 87-100, Польща

Надруковано у видавництві «Ліга-Прес»

Здано до друку: 26 травня 2021 року.

Наклад 150 примірників

Scientific publication

**Memory Policy in Ukraine
on Soviet Repressions
in the Western Regions
(1939–1953)**

Literary editor – G. Shestakova

Technical editor – T. Shutova

Layout – N. Kovalchuk

Cover design – A. Yudashkina

Editing English texts – T. Lazutkina

Publishing house "Liha-Pres"
9 Kastelivka str., Lviv, 79012, Ukraine
44 Lubicka str., Toruń, 87-100, Poland

Printed by the publishing house "Liha-Pres"

Passed for printing: May 26, 2021.

A run of 150 copies.